Вітчизна

ISSN 0320-2844

3 '89

Проза Поезія Критика Публіцистика Мистецтво Гумор

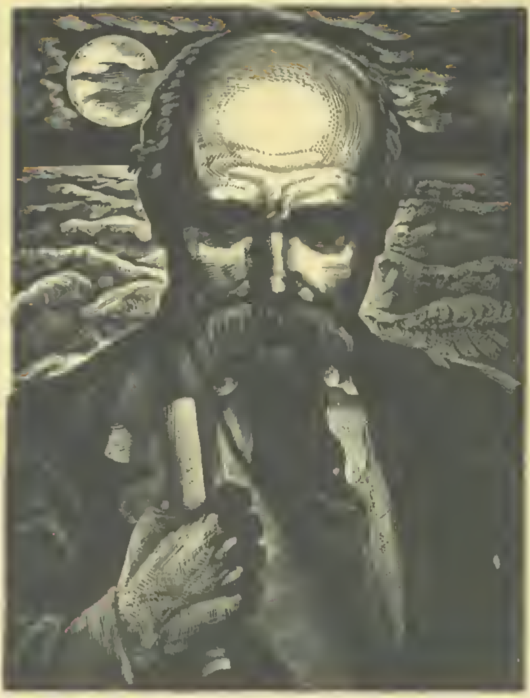

Тарас Шевченко. Гравюра В. Лопати.

1814 - 1989

вітчизна 3

Чи знаєш ти його глагол?

РОБЕРТ ТРЕТЬЯКОВ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

МОНОЛОГ

1.

Благословенні недруги поета:
наклепники — колючі, як багнети;
послужливі, як вихрести, цитати;
і радники — настирні, як цикади.

Благословенні терни у поета:
нездари споконвічна та вендета,
і посмішка ласкава лицеміра,
і тіснота і сантки, і мундира...
усе нещире, заздрісне і темне,
усе вороже — будь благословенне,
бо з ним
в непримиренному двобої
не г и н е —
з а г а р т о в у є т ь с я
ВОЇН!

То не поети, для яких борня
морока,
а суперник — вороння:
щоб стати з Прометеями на рівні,
їм не круки,
а беркути потрібні!

Потрібні скелі,
щоб длубати їх.
Серця-пустелі, щоб запліднить їх.

Потрібні пута,
щоб порвати їх.
І справжні ЛЮДИ,
щоб любити їх,
щоб їм віддать велике і мале —
усе,
що є прекрасного...
Але
нікому б я віддати не схотів
своїх,
нажитих чесно
дорогій!

2. ПОРТРЕТИ

Надходить час — і вічний чи поет
Свій остаточний обира портрет...
І ось уже в історію ввійшло
Захмарене Тарасове чоло;
Поєднана із Марксом назавжди
Розвихрена левиність бороди;
Вінець — у Данте;
арфа — у Масне;
Короткозоре чеховське пенсне...
І ми не хочем їх —
бодай на мить! —
Їх іншими якимись уявить...

— Ну, що ж...
портрет портретом,—
скаже хтось.
А може, Аліг'єрі довелось
Пройти все пекло із кінця в кінець,
Щоб заслужить портретний свій вінець.

А скільки пережито і чого,—
Що впала КОБЗАРЕВІ на чоло
Ота всесвітня хмара грозова,
Ота портретна риса вікова!
Яка жертовна сила і труди
У павутинній схимі бороди,
В пригодах думки,
що крізь океан
Перепливала
важких ейнштейнівин!
І, як ровесник, часом бачу я,
Чий сум в поеті і любов чия,
Як прозирають в майбуття ясне
Далекозорі очі у пенсне.

І, дивлячись на звичний вже портрет,
Я мимоволі думаю про те:
Яким потрібно завжди зрілим буть;
Яким потрібно завжди юним буть;
Яким потрібно простим завжди буть;
Яким складним потрібно завжди буть;
Яким потрібно неодиаким буть;
Яким неостаточним треба буть...
. . . .

Щоб Л Ю Д И В С І
збагнули:
це П О Е Т!
...І остаточний вибрали П О Р Т Р Е Т.

Харків

СТЕПАН ПУШИК

ВИБІР

Міг граф Орлов з ним жити так, як друг,
Міг мати він маєток і посаду,
Лиш «Подорож з Москви у Петербург»
Чи щось подібне мав би написати.

А він утер з чола холодний піт
І не укляк в покорі на коліна,
То й загримів на цілих десять літ
За друзів, за «Три літа», за Вкраїну.

А міг же нанести легенький лак
На «край потьомкінський».
Підфарбувати й хмари...
А ще сказати, що підвів Гулак,
Що дихає ворожо Костомаров.

Не був би там, де спека і мороз,
Де Косарал і де каспійська піна.
І був би в нас Тарасик-малорос,
А так явивсь Шевченко-українець!

Івано-Франківськ

ВАСИЛЬ ШВЕЦЬ

ПОСЛАННЯ ДО ШЕВЧЕНКА

Сніг шматками то сукна, то вати
затемнював шибки — лиха прикмета:
«чорний ворон» мав арештувати
десь, мабуть, передсвітом поета.

І коли на чистому папері
розщепталося перо злегенька,
ніч у Всесвіт розчинила двері —
вивела послання до Шевченка:

«Як дочка перед сліпим Едіпом,
Істина стоїть переді мною.
Я заприсягнувся житнім хлібом:
блуд зневажу, істину відстою.

Втрачу волю? Втрачу без докору,
щоб згоріти в обіцянках раю.
Я згоряю не в буденну пору —
в ніч твого народження згоряю.

Твій монарх, мій вождь — одна личина:
той і цей вуста нам заморозив.
Що їм наша славна батьківщина?
Дикий степ — жилище малороссов.

Хто ж наш край знецвітив, обезлистив?..»
Спалахнув сірник...
І ніч відкрила
інші двері — двоє каведистів,
достеменно воронові крила.

Пістолети, очі та петлиці
ніч окам'янили: найтемніша.
Тільки під вікном у попільниці
ворушився теплий попіл вірша.

ВОЛОДИМИР
БАЗИЛЕВСЬКИЙ

ВОГОНЬ НАД ПРІРВОЮ

I

Як він рвався у рідні степи!
Не було прихилитись до кого.
Із щербатої чаші надпив
сатанинського трунку земного.

Та й на сходах майстерні свічу
в темінь двигав, сутулячи плечі.
Все опори шукав, а відчув
навкруги світову порожнечу.

II

О панські жарти долі злої!
Схрестивши руки, як шаблі,
на груди взяв вагу чужої,
аже потім — рідної землі.

III

Животворящий цей вогонь
горить над прірвою розколу.
Чи знаєш ти його глагол?
Не знаєш ти його глаголу!

Благання в нім, не тільки мідь,
в нім заклинання, болем куте:
«Свою Україну любіть!
Любіть її... во время люте».

МИХАЙЛО
КАМЕНЮК

ПУСТЕЛЯ

*«Золотого Тамерлана
онучата голі...»*
Т. Шевченко

1. АКТАУ — БІЛИЙ ДІМ

Лиш полин, тамариск і пустеля — гарячий актау.
Саксаул — всій рослинності тут осавул.
Знов цикади беруть голосисту вечірню октаву,
й черепаха повзе, підземель наслухаючи гул.

Наконечники стріл кам'яні хтось розсипаа на плато глухому.
Поцілуй мене ще раз у зблисках фатальних зіниць —
і забудусь, забудусь дорогу до рідного дому,
щось влилось а мою кроа з молоком молодих аерблюдиць.

Ми атрвчати себе прибуввсм, які аже тут гості?
Персні змій золотих обвивають гарячий твій стан.
Так поет передрік. Так иогайціа розсипались кості.
Саме так апала карта, що витяг живий Тамерлаи.
Твк поет передрік у кобзврськім иезнищимім слові —
і асмоктала мене ця солодка чужииська пітьма...
Передрік,
що у рвбстві одиакові ми і а любоаі,
як пророка иема,
як а народу пророка иема.

2. ДЕРЕВА МАНГИШЛАКУ

Як діти з пробірки, слабкі і непевні,
їх сни моторошиі, їх долі иепоані,

їм сонце щодеиие — як судна година,
їх аодить за руку терпляча людина:

НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!
НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!

Їм корінь роз'їло отруйною сіллю,
їх з ложечки поять з єдиною ціллю,

щоб зелень оця не розаіялась прахом,
щоб стали над болем, иепевністю, страхом —

НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!
НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!

Неначе квртинка старого офорту,
у аербну иеділю із білого форту

їх благословляє: «Не будьте захланні!» —
аерба, що Шевченко садив у засланні.

Хоча постаріла гіллям і корою
і кришиться стовбур у неї порою,
аона проросла у Сіднеї й Торонто...
Столітня бабуся,
які а неї діти,
до иеї на прощу усім би ходити.

НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!..

Ми креслим огроми — иовітиі пустелі,
ми псів нігілізму на волю спустили.

Душа ж не пустеля під маскою мрева,
а ній рідної мови амирають дерева,
асихають дереаа!..

Пашить Мангишлак — вогняна скоаорідка,
тут лиш тамариск, як цапииа борідка,

поховані вглиб тут на тисячі метрів
країни, культури, дерева відмерлі.

Бере буровик на долоню народи
у грудці добутої з шахти породи —

і дихає, дихає стогоном звідти:

«НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!
НАВЧІТЬСЯ ХОДИТИ!..»

О земле, роди!
Не склепи собі вії!
Я знаю тепер, що таке суховії,
безсоння моє і безсоння казаха —
степи Мангишлака,
вітри Мангишлака.

Візьму всі дерева тутешні за віти —
«Вставайте!
Вставайте!
Навчімось ходити!..»

Вінниця

ЛЮДМИЛА ЛИТВИНЧУК

■

Борітеся —
поборете...

Т. Г. Шевченко

Вони ще є. І помисли їх ниці.
Вони чомусь нагадують горил —
Одвічні корчувальники традицій,
Високих слів і непокірних крил.

Їм добре, як замулені джерела.
Їм втішно, як обірвані стежки.
То ще не все, що пам'ять невесела,
Що був і Косарал, і Солоаки...

с. Маринин на Ровенщині

АНАТОЛІЙ КИЧИНСЬКИЙ

ТАРАС ШЕВЧЕНКО, «АВТОПОРТРЕТ ІЗ СВІЧКОЮ». 1845[1]

Намалюю себе зі свічею,
поки сонця на небі нема,
поки землю і душу пітьма
непроглядністю кута своєю.

Хоч самому собі присвічу.
Хоч себе обнадію,— і, може,

---

[1] Відомий офорт Т. Г. Шевченка «Автопортрет із свічкою» був створений у травні 1860 р. за малюнком, виконаним у 1845 р.

саме це мені і допоможе
на папері палити свічу.

І чим більше при ній серед ночі
зрячий гоїтиме собі очі,
тим скоріше у темних мине
сліпота, наче віра у бога,—
і розвидниться їм ця дорога,
що веде через пекло мене.

Херсон

МИКОЛА ПШЕНИЧНИЙ

НА ВІДСТАНІ БІДИ

Ще не усе, що вмерти може, вмерло,
Але живем — на відстані біди...
Меліоровані Тарасові джерела.
Гербіцидована земля Сковороди.

Тихенько підорив нас рідний атом.
«Найкращий в світі» — хтось писав-казав.
Ще мало всього?.. Мало чи... багато?!
То не сльоза — чи чуєте? —
Гроза...

с. Мирогоща на Ровенщині

НАТАЛКА ПОКЛАД

ТРИПТИХ БОЛЮ. ШЕВЧЕНКО

1. 1840 рік, Петербург

Вчуся бути глухим — і тоді, коли доля дзвенить,—
Щоб не так заболіло, як раптом усе заніміє;
Вчуся бути сліпим і не мати ваги та ціни,
Щоб не вмерти одразу, як раптом снігами завіє.

Сто моїх вороних, мов чорти, натягли поводи,—
Тільки вітер гуде, а душа палахтить од привілля;
Кожна мить — як бальзам, мов ковточок живої води,—
Вміє жити красиво лиш той, хто вмирати уміє.

...Мовби в траур зарано, зарано палити свічки,
Ще роботи й роботи — земля натерпілась од чаду...
Але щось мені каже сипнути у душу зірки,
Щоб, коли глипне прірва, уміти собі дати раду...

2. 1846 рік, Київ

...Знов клекоче над змученим краєм
Невсипуща, тривожна сурма:
Патріотів у нас вистачає,
А робітників якось катма.

Кожен власну фортецю будує
Та куточок собі, хай малий,
Зігріва —
і вдає, що не чує,
Як ридання встає з-над Сули.

І з-над Воркли астає, і з-над Бугу,
І Диіпро тяжко б'є в береги,—
Бо, закутий в кріпацьку наругу,
Рід козачий забули боги.

А він стогне, і кличе, і молить:
«Де вн, діти?
Озвіться, сини!
Мудрі, ачені, скажіть же, де аоля,—
Чи навік її вкрали паии?

Й досить крику — постаанти саічку
І амирати покірно, без сліз?!
Темних нас просаітіть, поаедіть нас,
Вн ж із нашого зéриа-ріллі...

Чи не маєте часу — асе гроші,
И тиражі, й еполети, й жінки?..
А чи страшно?
То що ж, грізиі иочі
Будем раати самі — наапрошки.

Тільки вже ие кляніться а любові,
Не гендлюйте саятим почуттям...
«Патріоти»?..
Чи просто полова,
Що її перевіє життя?»

...О мій люде, моя Україно,
Ще нагайка не раз обів'є
Твої груди...
Та знай, що аже ниві
Є у тебе робітники. Є!

Їх Кирило й Мефодій скликають —
Тнх, що душі тобі оддадуть,
Тнх, що не продалися, що знають —
В ім'я чого і чим накладуть.

3. 1850 рік, Орська фортеця

Четаертують, палять душу рими,
І думки такі страшні та зрнмі,
Моа гармати, вибивають даері...
Я прошу аас — олівця й паперу.
Чорна самота, і грати, й мури,
І злостиаі погляди авгурів,
І холодні очі бухгалтерій...
Небагато — оліаця й паперу!

Так, пропаа, нема, аідходить тіло —
Відбіліло вже і аідболіло,
Лиш душа — моа свічечка в печері,—
Будьте людн — оліаця й паперу!..

Увостаннє — птахою над хмарн,
Крізь непам'ять, і байдужість, й чварн,
Крізь димн істерій та імперій...
Я благаю — олівця й паперу...

АНДРІЙ
НІМЕНКО

ПЕРЕД МОНУМЕНТОМ КОБЗАРЕВІ
(Фрагмент)

...Співаєм бронзі і граніту
і «Думи», й слово «Заповіту»,
«Садок», «Вечірнюю зорю».
Співвєм «Вітер з Укрвїни»,—
співвєм... аж мороз з-за спини.
Співаєм славу Кобзарю.
А він живий ходив між нами,
сумними з подиву очвми
дививсь, не з бронзи, не з граніту —
ж и в и й у правді віковій,
в піснях, у слові «Заповіту»
живий. У пвм'яті людській —
Ж И В И Й!
В рядках його сіяла
зоря досвітня.
І між тими,
між співвквми голосними,
враз гірко стало Кобзарю
за бронзу і за п'єдестали,
за ораторії, хорали,
зв возвеличення отих
рабів без рабства, а німих,
які в кайданах не ходили,
але й на волі, як безкрилі,
волвми чесними були.

Народе мій! Невже тобі
отак судилося прожити,
лакуз і ницих наплодити
у власній хаті?!
(Скільки ж їх!)
Двво ж бо час вже зрозуміти:
хто ми? Що ми? Чиї ми діти?!

В. Лопата. «Ой, три шляхи широкії...»

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

ГІДНІСТЬ

І зазнмків, і гроз — всього було,
Топтали орди нескориму вроду.
Та зводилось розвеснене чоло —
Чоло внсоке гідності народу.
А хтось же намірявся і по ній
Пустити потоптом орду зневіри,
Перетворити труд душі на гній
І заглушити спраглий голос ліри.
З бравурним маршем, думн, не спішіть —
Мовляв, ніхто святині не поборе,—
Бо можна зруйнувать собор душі,
Як руйнували й кам'яні собори.
І все-такн мов шаблі змах: «Не руш!»
Ваш час мннув, нерони паперові:
Іще стоять соборн вільних душ,
Незламні, яко правда в щирім слові.
Життя — живе. І що б там не було,
А жодна сила неспроможна зроду
Заплямувать піднесене чоло
Людини, гідної свого народу.

●

І на Січі мудрий німець
Картопельку садить...

Т. Г. Шевченко

Йшлося... зокрема, про кричущий факт — будівництво на полі руської слави, Бородіні, садівничо-городницьких кооперативів.

«Комсомольская правда»,
1988, 22 квітня

Де він береться, гнучкошиїй рід,
Що скрізь картопельку завзято садить?
Як тн в біді — тебе він не розрадить,
Хоч як волай — твою біду убрід
Перейде, бо йому — картóплі! Де завгодно:
В Чигирині, на Хортнці, по всіх
Людських святинях. О, дрібненькнй сміх,
Жаждивий сміх, як має знск городник!
У нього не в пошані суєта.

Він мудрий. Він пильнує лиш города,
Де над усе — картопелька ота,
Яка вже стільки літ, а родить, родить...
А він свого нічого не мине,
І так в усі часи, в усі століття.
О, винищити б! Гнівним тим вогнем,
Що пошесть всяку спалює у світі.
Ні, доленько, не думай, що пусте,—
Премудрого роботонька старанна,
Допоки та картопелька росте
По Січі, по душі, по наших ранах...

СІЗІФ

Вже й звикнеш до тієї каменюки,
Яку на гору тягнеш стільки літ.
Вже й гору ту — де стежка, де багнюка —
Ти хоч-не-хоч, а вивчиш так, як слід.
Та ось на камінь твій лиш задля сміху,
Так, жартома, аби розваживсь хто,
Докинуть соломиночку потиху —
Й заточишся, заточишся, зато...

ЛІНА ПО

В 1934 р. втратила зір і відтоді працювала як скульпторка.

«Словник художників України»

Усе померхло раптом: завіса, сцена, люди.
А ти без цього всього — як без землі Антей.
Ну, що тепер поробиш і що з тобою буде,
Осліпла балерино, Поліно Горенштейн?
«Куди тобі в мистецтво?!» — це скепсис кудкудаче.
А серце — як метелик, що пада на вогонь.
У тебе зрячі руки, у тебе серце зряче.
Стривай, жорстокий світе, побачим, хто кого.
Яка безжально вперта зробилась в пітьмі глина,
Як люто чинить спротив крутий її заміс.
А ти? Ти безборонна, як пташка чи дитина,
О, ні, ти сильна, сильна, лиш очі повні сліз.
Як вбогу шкаралущу, відкинеш все зужите,
Свій світ з любові твориш без скарги і ниття.
Це мужність чи це просто палке бажання жити?
І що таке є мужність, як не твоє життя?
Мов небо затулили важкими крильми круки:
Ні світлонька, ні зблиску, ні зірки, ні свічі.
Душа у тебе зряча, видющі в тебе руки,
Працюєш до знемоги і денно, і вночі.
О Ліна По! О Ліно! Виходять танцюристки,
Вони з тієї глини, з твоїх трудів і мук,
Вони за тебе підуть тепер в танок іскристий,
За те, що ти в роботі не покладала рук.
І прийде рвійний Пушкін, і буде Паганіні,
І славні партизани повернуться з війни.
Знов набуває сенсу життя твоє відднині,
І навіть часом бачиш барвисті дивні сни.
Крутий заміс у долі. Крута твоя дорога.
Скорилась врешті глина, хоч зачаїлась ніч.
Який дарунок долі — душа твоя невбога,
Яке пречисте сяйво — з твоїх незрячих віч...

ПЕЛЮСТКИ ДУМОК

●

Любов до життя
і любов до свого життя —
здається, велика відмінність...

●

Я прочитала книжку безтривожну —
і так тривожно стало на душі.

●

Колишнього володаря картають
охочіше за всіх завжди — раби.
Новому ж все лестять, бо хоч убий,
а іншого ремества вже не знають.

●

Чи все, що «для загального добра»,
добром через століття відгукнеться?
Чи завжди непомильні очі серця,
а думка завжди — істина, не гра?

●

Всі удавані чесноти
гандж не приховають твій:
заздрість завжди криворота.

●

Мила дівчина тендітна,
але мова — просто горе.
Де ти вчилась говорити:
чи в колисці, чи на зборах?

●

Не хочеться змітать пелюстки квітів,
що впали на підлогу:
і в них живе якась щемка краса...

В. Лопата. «Причина»

ПІЗНІ ВЕСІЛЛЯ

Пізніх цих шлюбів, старечих весіль
Тиху зажуру всотує серце.
Ближча в сльозині прихована сіль,
Ніж бадьористе літаие скерцо.
Він вже не той, і вона вже не та:
Роки лягли, мов трава під косою.
Горнеться до самоти самота,
Прагнучи стати несамотою.
Зводить їх сум, удівців та вдів,
Сватає їх потаємиа тривога:
Треба, щоб хтось же на старість глядів,
Щоби провів ув останню дорогу.
Не пишноцвіту омріяних благ,
Звісно, й не манни з похмурого неба —
Крихти людського, земного тепла —
От, видається, і все, чого треба.
Не проминути осінню цю мить,
Ледве торкнешся — і болем озветься.
А на стерні павутиння тремтить,
Нитка тоненька ось-ось перерветься.

●

Все має безліч причин: бурі, самуми і віхоли...
Все має безліч зв'язків: берег — ріка — комиші...
Коли ми так летимо, що озирнутися ніколи,
Чи не втрачаємо ми частку своєї душі?
Скільки могуті в землі: творить рівнини і бéскиди,
Русла річок прорізує. Творить без нас (чи й для нас?).
Тож зупинімось на мить, станьмо до тихої бесіди,
Поки іще не згаяно дорогоцінний час.

●

Нехай йому легко лежати,
землю держати.

Прислів'я

А я затеплю свічу —
пам'ять засвічу...

О рідні й друзі, що пішли назавше,
Якби ж земля вам пухом і пером.
На грудях руки мозолясті склавши,
Тримаєте відтак земний огром.
Ще подумки я розмовляю з вами,
І вірити не хочеться в цю мить,
Що під тими маленькими горбками
Вже вам нічого... зовсім не болить.
Стверділи стіни земляної хати,
Свого доп'яв неублаганний час.
Та, може, легше у землі лежати,
Коли у світі пам'ятають вас?
Невідворотні, вічні вже розлуки.
Сльоза сповзає, ревна і німа.
І тужить пам'ять, ломить білі руки,
І той тягар хоч трохи підийма.
І спом'яне вас добрими словами,
Ще й принесе барвінку на крилі.

Ой, нелегка сира земля над вами,
Та як ви міцно держите її.

●

Твій світлий усміх — то хіба провина?
Чим винен той, хто іншого втіша?
І потяглась до тебе, мов дитина,
І пригорнулась зболена душа.
Мені тебе нема чим попрікнути.
Я знову й знову стиха повторю:
Це я сама хотіла спалахнути,
Тому у власнім полум'ї горю.
Не хочу я, щоб і тобі боліло.
Поглянь, мини і вже не оглядайсь.
А те, що відпалало й не звугліло,—
Воно пізніше цвітом відрида.

ДИПТИХ ТРИВОГИ Й НАДІЇ

Загарбники всіх часів навдивовижу солідарні. Нацистський ідеолог Розенберг, узагальнюючи заповіт предків-головорізів, стверджував, що досить знищити пам'ятки народу, щоб він уже в другому поколінні перестав існувати як самостійна нація.

Р. Армєєв («Известия», 1987, 14 квітня)

...Інші відомі нам історичні дівчі, етруски з походження, не оглядалися назад і не зараховували себе до народу, який уже зіграв свою роль на історичній арені. Це безперечна ознака невідворотної загибелі.

Я. Буріан, Б. Моухова («Загадочные этруски». М., «Наука», 1970)

I

У світі є жива, прекрасна тиша
І солов'ї, що кличуть солов'їх.
А ті, хто гинув, хто з вогню не вийшов...
Під серцем, земле, берегтимеш їх?
Страшних воронок зяючі каверни.

В. Лопата. «Ой, крикнули сірі гуси...»

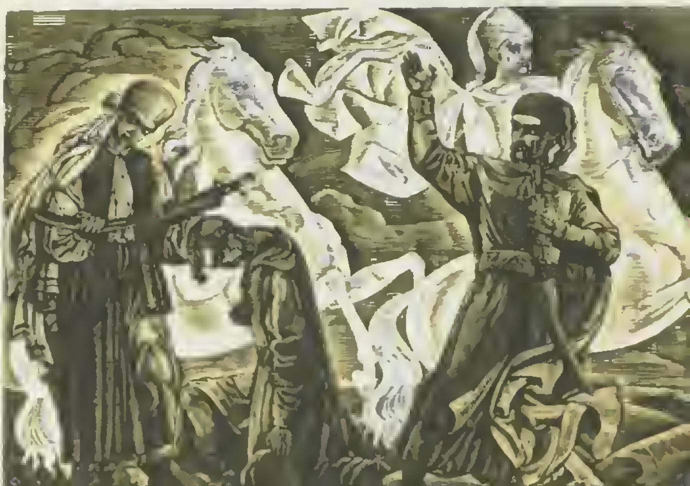

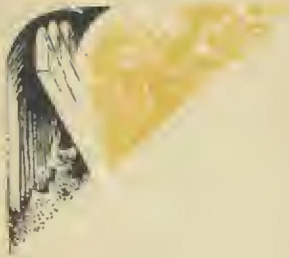

Земля мовчить, не мовить «так!» чи «ні!»
Та вже ніяка сила не поверне
Шедеври душ, убитих на війні.
І тільки пам'ять — тільки магній зблисків
І скорбний плач, що обпікає рот.
Над невсипущим сонмом обелісків
Схилився неуярмлений народ.
Хто втратив сина, батька або мужа
(На фотокартках молоді, гінкі).
Не розповісти, як за ними тужать
Червоно-чорні крила рушників.
А дні різьблять найтонші мідьорити,
А в серці млосно туга пророста:
Вони б могли ще стільки сотворити —
Полотна, книги, сонячні міста.
Вони б творили поле і загату,
І білоквітний сад, і літаки.
Вони б змогли, зуміли так багато,
Якби віддать їм спалені роки...

II

Пустеля неба. Хмари — як верблюди,
Повільний крок... А сонце у крові.
Книжки і храми гинуть теж, як люди,
В хуртечі війн зникаючи навік.
О, всіх віків, епох кати зловісні
Затямили убивчий цей урок,
Що досить знищить пам'ятку і пісню,
Щоб той народ назавжди впав у змрок.
Чи можна повторити неповторне —
Реставрувати, збудувати знов,
Щоб відгукнулась голосом валторни
Іще одна врятована любов?
Іронія примружилась: «А дзуськи!
Навспак не повернути течію.
І в римляни записані етруски,
Що рідну пісню втратили свою».
Іроніє, ти красно так говориш.
Хто заперечить? Скаже хто мені,
Як воскресити знищені собори,
Труди митців, що здиміли в огні?
А час пошитий сухозлоттю, гафтом:
В тканині годин проблискують слова.
І все чекаєш — нині, завтра... раптом
Озветься десь мелодія жива...
Якась картина... фреска... порцеляна...
Воістину безцінний фоліант.
Немов криниця, свіжістю налляна,—
Відроджений, віднайдений талант.
Допоки віриш — є нетлінна мова,
Допоки любиш — нездоланний спів.
І що б там не було — будуймо знову
Хоч щось, утрачене впродовж віків.
Хай розів'ється зранена галузка,
Нехай запахне квітом, як на те.
Нехай крізь череп древнього етруска
Нова лоза могутньо проросте!

Дніпропетровськ

ДМИТРО ЯВОРНИЦЬКИЙ

ЧЕРЕЗ ДНІПРОВІ ПОРОГИ

ГЕОГРАФІЧНО-ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

ПЕРЕДМОВА

Ми будуєма Дніпрельстан. Мине небагато років, і дніпрові груди підіпре магутня гребля. На місці Січі Запарізької виросте індустріальне міста, а сила водоспаду закрутить велетенські турбіни Дніпровської гідроелектричної станції, перетворюючись на рухову електричну силу для великої саціалістичнаї індустрії і калективного рільництва.

Підняті греблею дніпрові хвилі закриють од нашага зору утварені природою скелясті греблі — дніпрові пороги, і замість реву хвиль, ща разбиваються аб пароги, чутимема рев гудків великих суден, ща вільно плавитимуть над неприступними тепер скелями.

Вода вкрис цілу низку історичних місць і красат пиради, що такі суварі, грізні і непоборні були для наших предків, а тепер упакорені непереборною силою праці соціалістичної людини — колективу.

Бажаючи залишити на папері як пам'ятку минувшини і ці природні красати, й історичні місця, що їх нава історія перекриє новими красотами, Державне видавництва України звернулася з проханням да видатнога знавця старої України, і зокрема Запоріжжя та парагів, академіка Д. І. Яварницькаго скласти альбам дніправих парогів з історичнаю розвідкаю про цю частину Дніпра та її акалиці.

Внаслідок праці шановнога академіка та йаго експедиції дубом через пороги да місця дніпровськага будівництва і є ацей альбам.

Видаючи цю працю, Державне видавництва України гадає, ща цим ми виконуємо свій культурний обов'язок перед нашаю історичнаю минувшиною, задовольняючи підвищений інтерес да таї нашої природної й історичної стпровини, що над затапленою її віковою славою незабаром настане нава саціалістичнп індустріальна майбутність.

I

Дніпро, могутній, широкий, повноводий, багатий на рибу. Дніпро, з його розкішними зеленими долинами, несходимими плавнями, повними всякого птаства, звіра та лісу,— такий Дніпро не міг не звернути на себе уваги первісної людини, коли вона його вперше побачила. Без сумніву, уже в передісторичні часи палеолітичного, неолітичного та бронзового періодів людина жила коло Дніпра та на деяких островах його. Тут вона родилася, виживала свій вік, тут же і кінчала своє життя, лишаючи після себе різні так звані культурні пережитки на своїх стоянках та в майстернях. В історичні часи Дніпро уже був відомий грекам, і перший на світі історик Геродот Галікарнаський писав про нього уже 450 року до християнської ери. Геродот називав Дніпро Бористеном і писав про нього так: «Бористенес із скіфських рік після Істру (тобто Дунаю) найбільша ріка і, на нашу думку, найбагатша поживними продуктами не тільки між скіфськими ріками, а й між усіма взагалі, опріч єгипетського Нілу; з ним останнім не може зрівнятись жодна інша ріка. А проте з інших річок Бористенес найкрасивіший: він постачає пречудові й розкішні пасовиська для худоби, прехорошу й у великій кількості рибу; вода його на смак дуже гарна, чиста, тоді як річки, які течуть уряд з ним, мають каламутну воду; уздовж нього тягнуться чудові хліборобські поля або росте дуже висока трава в таких місцях, де не сіють хліб; коло гирла ріки збирається сама собою і в дуже великій кількості сіль; в Бористенесі водиться величезні риби без хребтового стовпа, які звуться антакаями (думають, що то є риби з породи осетрових. — Д. Я.), та йдуть на соління, і багато чого іншого, вартого уваги. В назві Дніпра «Бористенес» деякі вчені вбачають грецькі слова boreostenos, себто північна протока. Інші вчені чують тут слово «берест», річка Берест, Берестини, од дерева, якого ще й тепер так багато по берегах Дніпра.

Після Геродота про Бористенес писали один за одним такі грецькі та римські історики та географи: Скімн Хіоський — I ст. до різдва Христового, Страбон, Помпоній Мела, Пліній Молодший та Діон Хрізостом — всі три I ст. після різдва Христового, далі Клавдій Птоломей — II ст., Юлій Солін — III ст., невідомий автор твору «Плавання округ Понта Евксинського та Меотичного озера» — IV ст; він перший називає Бористен Данапрісом, від чого вже вийшла наша назва «Дніпро», а в якій відомий славіст Шафарик вбачає два слова: санскритське «дин» — ріка і тракійське або готське слово «парис, перес» — потік, тобто Дніпро — це течуча річка.

Отже, ніхто з усіх перелічених грецьких та римських істориків і географів не каже про особливість Дніпра, тобто про його пороги. Про це перший каже грецький письменник X ст., імператор Константин Багрянородний (905—959).

В ті часи, коли в Греції жив імператор Константин Багрянородний, по середньому та верхньому Дніпру з його притоками, вітками, лиманами та озерами жили слов'янські племена, які були підвладні київському князеві; між Руссю та Грецією відбувалися торговельні зносини. Руси везуть Дніпром до Царгорода хліб, рибу, хутра, латир, невільників. Греки також Дніпром везуть до Києва поволоки, дорогі оздоби, зброю, золоті й срібні монети, духовите коріння.

Константин Багрянородний налічує всіх порогів сім і називає їх по-руськи і по-слов'янськи.

На диво, в наших руських літописах у жодному списку немає вказівки ні на те, скільки на Дніпрі всіх порогів, ні на те, як вони звуться; говориться тільки загально — «пороги», та й годі. «Приде Святослав в пороги, и нападе на нь Куря... И пойдоша на конях и в лодьях, и прийдоша ниже порог... Се же уведавши половци, шедше в пороги, начата пакостити гречником».

Повний список дніпрових порогів знаходимо в так званій «Книге большому чертежу» (XVI—XVII ст.).

«А ниже реки Самары на Днепре порог Кодак. Ниже Кодака миля порог Звонець. Ниже Звонца порог Сурской. А ниже Сурского три версты порог Лоханной. А ниже Лоханного три версты порог Стрельчей. А ниже Стрельчаго две версты порог Княгинин. А ниже Княгинина с версту порог Ненасытец (Неясытец). А ниже Ненасытца (Неясытца) на пяти верстах нанесось Воронова (Воронаго) забора. А ниже Воронова (Воронаго) забора порог Волнег. А ниже Волнега три версты порог Будило. А ниже Будила три версты порог Лычной (Лычна). А ниже Лычного три версты порог Товолжаной. А ниже Товолжаного три версты порог Волной».

В цьому переліку один поріг, а саме Дзвонець, поставлено не на місці, й деякі забори неправильно названо порогами. Поріг — це гряда каменю, яка перегороджує річку од одного берега до другого, а забори — гряда каменю, яка займає тільки частину річки, даючи вільний прохід з одного якогось боку річки — або з правого, або з лівого.

По-теперішньому пороги йдуть за таким порядком: Кодацький, Сурський, Лоханський, Дзвонецький, Ненаситецький, Вовніговський, Будильський, Лишній і Вільний.

У XVI столітті, а саме року 1594, про дніпрові пороги писав посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Лясота, який мав доручення од свого державця до запорожців і плив по Дніпру через усі пороги. Він налічує всіх порогів 12, починаючи з Кодака, Сурського порога, Лоханського, Стрельчого і далі з такими назвами, як і в «Книге большому чертежу».

У XVII ст. про дніпрові пороги також писав французький інженер Боплан у своєму творі «Опис України». Він налічує їх 13, причому теж деякі забори вважає за пороги.

Установилось з давніх часів, що той, хто хоче оглянути всі дніпрові пороги, починає з огляду палацу та саду князя Потьомкіна в місті Катеринославі (тепер Дніпропетровську).

В дуже давню старовину, ще до християнської ери, на місці, де тепер сад, жили люди кам'яного віку. Двадцять років тому тут знайшли майстерню людини неолітично-

го, або вовокам'яного, віку з кам'яними зернотерками, різним із каменю знаряддям, з посудом, із землі зробленим, з кістьми людини і з уламками кісток різних тварин того часу. Культурні шари передісторичної майстерні були зняті до основного грунту і геть-чисто зметені.

В історичні часи коло дніпровних порогів жили і проходили різні народи — скіфи, сармати, роксолани, алани, остготи, гунни, авари, або обри, хозари, угри, печеніги, половці, татари, запорожці.

За часів запорожців на місці, де тепер Дніпропетровськ, була слобода Половиця, яка виникла коло половини XVII ст., а місце, де тепер «парк», належало «абшитованому», тобто одставному осавулові колишнього запорізького війська Лазареві Остаповичу Глобі. Лазар Глоба мав тут, «під скелею», водяні млини та «на байдаках» валюшу і жив з двома товаришами, Гнатом Сидоровичем Каплуном та Микитою Леонтовичем Коржем. Усі вони містились в одній хаті і під одним дахом, «в коей было два отделения». Глоба був нежонатий, перейшов «сюди на жительство» з Нового Кодака з челяддю, 15 чоловік кравців, займався садівництвом, «і ми з ним,— каже Корж,— удвох по всій горі нашого участку розсаджували дерева». Все хазяйство Глоби було взяте в «Казенное ведомство» взамін 500 крб., які він одержав. (За іншими відомостями, Глобі заплачено за все його майно 300 крб... Потьомкін заплатив Глобі за дві плантації супроти острова 2000 крб. Це занадто прибільшено. — Д. Я.). Князь Потьомкін, купивши у Глоби його ділянку, казав ученому садоводові Гульдові насадити там «англійський сад».

Через вісім років у Гульда було в саду 507 штук «всех растений», між якими були: ананаси, лаври звичайні, лаври арабські, гранати, персики, лимони, помаранчі, абрикоси, помадани, китолери, фіги, мирта, лаври, цинуси, розани, таксн, флюси, пайгоніси, жасмини, цереси, кипрезуси, портулани.

Перед англійським садом князь Потьомкін наказав збудувати «дворець», а за будівничого призначив славетного в ті часи художника-архітектора Матвія Федоровича Казакова. Палац будували три роки (1787—1789); цеглу для нього постачали з Києва по Дніпру човнами: низ зроблений був із білого каменю; середина та верх — із цегли, дах — тесовий.

Отже, після смерті Потьомкіна 1791 року палац швидко осиротів і почав розвалюватися. 1838 року імператор Микола І пожалував його катеринославському дворянству, а року 1839 він «подвергся пожару». Через десять років після того про нього писав сучасник, що його поновили, або, краще сказати, перебудували з невеликими одмінами першого плану.

Кінець саду Потьомкіна, тепер парку імені Т. Шевченка, доходить до так званої Архієрейської протоки Дніпра, на дні якої з одного боку схована невелика забора. В кінці XVIII ст., по скасуванні Запорізької Січі, протоку дано було місцевому архієреєві для лову риби «архієрейському столу», через що та протока вкупі з заборою набула назви Архієрейської.

Зразу за протокою простягся довгий острів

Д. І. Яворницький

Монастирський, він же Рибінінський, Бураковський, Богомоловський. Острів має 1 версту і 65 сажнів завдовжки, 125 сажнів завширшки, всієї землі 70 десятин.

Про цей острів французький інженер Боплан року 1635 писав: «Монастирський острів круглий, високий, оточений скелями, які підіймаються на 25—30 футів у висоту; тільки один бік його, північний, спадистий; через те острів цей не затоплює вода в повноводдя. Свою назву він собі здобув од монастиря, який був колись на ньому і од якого ж, одначе, не зосталось жодного сліду. Він міг би бути придатним для життя, якби дозволили його береги. Він повний гужаків та гадюк».

Про гадюк, яких так багато було в часи Боплана на Монастирському острові, також розповідають і місцеві столітні діди, яким не раз доводилось бувати на острові. Раніш ніж косити на острові траву, кажуть діди, треба було брати добрі ломаки в руки та вибивати там гадюк, а тоді вже братися за коси та косити.

Року 1765 за часів кошового отамана П. І. Калнишевського Монастирський острів взято під особливу охорону через те, що місцеві «обиватели», не страшась істязанія божого, вирубали там не тільки просте, а навіть і родюче дерево — грушу та яблуню, чим зовсім спустошили острів. Того для писарю та осавулу Кодацької паланки притверждаємо, щоб на тому острові Монас-

тирському надалі дерева не тільки родючого, але й ніякого рублено та спустошаємо не було. Всім обивателям, під строгим істязанням, притвердити і за тим старанно дивитись, щоб вони на ньому не їздили, аби б той острів деревом, найпаче родючим, хоч мало зрощеним та умноженим міг бути для загальної наперед користі».

Історик церков катеринославської єпархії єпископ Феодосій Макаревський доводить, що коло цього острова в давні часи спинялись всі київські князі, які плавали з Києва Дніпром до Царгорода. Острів цей, каже Феодосій, був «перепутьем», головним, центральним пунктом, попутною станцією «при всех путешествиях русских людей по разным целям з севера на юг». Із християнської Русі часто численні дружини княжі, а ще частіше цілі торговельні каравани ходили на південь Росії та до Константинополя по Дніпру та по Чорному морю. В часи плавання свого по Дніпру до Константинополя православні руські завжди спинялись для тимчасового відпочинку на перепутті, на святому острові дніпровому, коло теперішнього Катеринослава. Року 957 побожна та благочестива велика княгиня київська Ольга, пливучи Дніпром до Константинополя, довго проживала на святому дніпровому острові з усіма своїми супутниками, по-перше, дожидаючи кінця великої многоденної бурі, а по-друге, боячись нападу біля порогів диких хижацьких та жорстоких печенігів. Супутник великої княгині єпископ Григорій за допомогою самарських риболовців, ченців, які жили на острові, та своїх близьких зробив тут окрему церковку і правив в ній службу божу. Року 988 великий князь київський Володимир, пливучи з численною дружиною по Дніпру до Херсонеса, спинявся на цьому священному дніпровому острові, побожним оком оглядав усю місцевість його і любувався тут красидами багатої природи. Самарські риболовці готували тут їжу для великого князя та для всієї його дружини і показували їм всі особливості острова. (Відкіля всі ці дрібниці взяв єпископ Феодосій про Монастирський острів, зовсім невідомо. В жодних списках руських літописів жодного острова з назвою Монастирського немає. Такі дрібниці можна бачити тільки після довгого посту та щирої молитви, та й то «не завжди, а в тонцем сні...» — Д. Я).

Що острів Монастирський міг бути пунктом одпочинку для руських, які йшли по Дніпру вниз, це зовсім правдоподібно, бо це один із великих островів, який ніколи не затопляє веснина вода і є, так би мовити, переддвір'я порогів. Раніш між пуститись у страшні пороги, треба було «исполчитись», як казали в давні часи, одпочити, оглянути все справили, розвідати, чи немає де ворожої засади тощо.

Із історії Самарського Пустинно-Миколаївського монастиря видко, що 1747 року Монастирський острів віддав полковник Самарський паланки Кирило Красовський монастиреві. На плані города Катеринослава 10 жовтня 1786 року на Монастирському острові написано: «Сад публичный». План підписаний власною рукою: «Екатерина». 1797 року Монастирський острів перейшов у «Лесное ведомство», в 1825 року — в приватні руки: спершу Рябініну, од Рябініна до Бурякова, од Бурякова до Богомолова.

Професор М. С. Грушевський каже, що острів Монастирський здобув собі назву через те, що був приписаний до запорізького Самарського монастиря. Отже, до монастиря його приписано року 1747, а Боплан називає його Монастирським уже 1635 року.

На Монастирському острові знаходили кам'яні молотки, крем'яні ножі, шкробачки, праселыци, одбійники, поодинокі кістки, найбільше мамутові зуби.

Од кінця Монастирського острова обидва береги дніпрові, особливо правий, були засіяні силою черепків земляного та глиняного посуду з різними малюнками і без малюнків, так званого неолітичного періоду.

Нижче Монастирського острова йдуть один за одним невеликі острови Гриньов та Шевський до лівого берега Дніпра; нижче цих островів так звана Серібна коса, а супроти Серібної коси простигся вздовж правого берега Дніпра великий острів Становий, або Воронцовський, більш як на 4 верстви завдовжки і 2 верстви завширшки; він піскуватий, низький, порослий лісом, його звичайно заливає веснина вода. Цей острів зазначений у «Реестре о розданных, но незаселенных Екатеринославского уезда землях»: «Остров Становой г-на генерал-поручика князя Прозоровского, 80 десятин». Од князя Прозоровського він перейшов до прем'єр-майора О. М. Синельникова, а в останні часи належав князю І. І. Воронцову-Дашкову.

Супроти Станового острова, вздовж правого берега Дніпра, простяглось селище Мандриківка. По скасуванні Січі тут сидів козак Мандрика своїм зимівником; він жив тим, що рибалив на Дніпрі. Коли слобода Половиця одійшла під город Катеринослав, то до Мандрики прийшло багато половицьких жителів, які й назвали своє поселення Мандриківкою.

З лівого боку Дніпра, супроти Станового острова та Серібної коси, вливається в Дніпро річка Самара.

Річка Самара (або Самар, Самарь) відома ще в половині XII ст.: «Приде Изяслав у Чернигов, и ту приде ему весть от сына от Мьстислава, оже бог ему помогл половцы победити на Угле и на Самаре». Річку Самару також занесено в «Географию Южной России», в «Книгу большому чертежу». Року 1635 про неї пише французький інженер Боплан: «Ріка ця дуже інтересна як багатством риби, так і тим, що місцевість, якою вони протікає, багатша проти інших на віск, мед, дичину та будівельний ліс: відсіль брали ввесь ліс для будування Кодака. Течія річки надзвичайно тиха через її завороти. Козаки звуть її святою рікою, мабуть, за її природні багатства; я бачив, що весною тут ловлять оселедців та осетрів, яких не ловлять в іншу пору».

Року 1654 посланці гетьмана Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича виставляли як одну з умов приєднання України до Москви, «чтобы государь пожаловал, велел козакам том всем (тобто Самарью с ее угодьями) владеть по-прежнему».

Не дивно, що на місцевість по річці Самарі часто набігали татари. Тут татари, застигнуті запорожцями, іноді покладали свої голови. Так, року 1660 татари набігли на Україну, захопили там багато ясиру, поло-

виля московського воєводу Василя Борисовича Шереметьєва і з України канулись до запорізької Самарської паланки, але коло гирла Самари на них несподівано напав кошовий отаман Іван Сірко, розбив їх на голову, всіх полонянників пустив на волю. І тепер ще давні літами діди кажуть: «Тут, на лівому боці Самари, коло самого гирла її, в кучугурах, трупу того людського та конячих кісток валилось видимо-невидимо, и кров запеклась на чверть аршина».

Багато з того, що знайдено в тих піскових кучугурах, потрапило до крайового музею в Дніпропетровську.

В часи запорожців на шість верстов вище гирла самарського стояло у козаків місто Стара Самара. Року 1688 відомий в історії Росії князь В. В. Голіцин після першого нещасливого походу на Крим на місці Старої Самари спорудив там знану Новобогородицьку кріпость. Будівничим тієї кріпості був німецький інженер фон Зилен, якого прислала сюди Москва. У літописці України Рігельмана ця кріпость скрізь зветься «Богородицькая, тож Старая Самара». Року 1711 Новобогородицьку кріпость зруйнував сам цар Петро I після нещасливого походу його до річки Пруту; це примусила його зробити Оттоманська Порта.

З 1709 року по 1734, як цар Петро зруйнував Чортомлицьку Січ (14 травня 1709 р. — Ред.), та після втечі запорізьких козаків під протекцію Криму, як самарських придолах виникли татарські кули.

Року 1736 за русько-турецької війни «на устье оной реки Самары построен от россиян ретраншемент и несколько редутов, и прозывается Устье-Самара». А трошки далі од тієї ж річки Самари, на річці Татарці, тоді ж таки зроблено редут.

На генеральній мапі 1751 року інженер-полковника де Боксета Усть-Самара показана на лівому боці річки Самари, якраз там, де вона сходиться з Дніпром. На лівому боці Самари, трошки вище її гирла, показано Стару Самару, а вище Старої Самари показано Піщану Самару. Року 1783 усть-самарський ретраншемент скасовано, і всю його армаду перевезено на ріг Кінбурн.

Супроти гирла річки Самари острів Кінський, про який пише інженер Боплан 1635 року: «Кінський острів має коло 3/4 милі завдовжки і 1/4 милі завширшки; у верхній частині вкритий він лісами та болотами, весною затоплює його вода. Тут проживає множество риболовців, які за нестачею солі зберігають рибу в попелі, а також дуже багато її сушать. Рибу ловлять коло гирла Самари, яка вливається в Дніпро ліворуч супроти «голови» Кінського острова».

На плані Дніпра XVIII ст. і в архівних документах того ж століття Кінський острів зветься Самарський, або Усть-Самарський, а тепер він відомий під назвою Стируха.

Од лівого берега річки Самари геть униз уздовж Дніпра тяглося село Огрінь, або Ігрень. Воно недавнього віку: заснував його в 1780—1781 році князь Олександр Андрійович Прозоровський, і славилось воно своєю лісною пристанню та виробом українських скринь, німецьких брачок.

Московський острів, до правого берега Дніпра, зазначений на планах XVIII ст., заливає весняна вода.

Нижче Московського острова стоїть, близько правого берега Дніпра, Кам'януватий, або Скелястий, у Боплана Князів острів; це не що інше, як скеля, каже Боплан, завдовжки 500—600, а завширшки до 100 кроків, тепер одна верства і 125 сажнів завдовжки і 120 сажнів завширшки; його ніколи не заливає весняна вода. Цей острів інтересний тим, що на ньому є всі сліди культур, які пережив старий Дніпро, починаючи од кам'яного віку і кінчаючи часами Запоріжжя. Там, тут знаходили кам'яні молотки різної конструкції, руків'я стародавніх мечів, бронзові різних форм стріли, бронзові браслети, бронзові кільця, намисто, різне щодо матеріалу та оздоби, глиняні світильники, скляні лакримарії, залізні списи і багато чого іншого. Історик князь Семен Іванович Мишецький каже, що на цьому ж острові 1737 року «построен от россиян ретраншемент и редуты».

Рівнолежно до острова Кам'януватого, близько правого берега Дніпра, супроти балки Верхньої Сажавки, острів Крячків, показаний на плані річки Дніпра 1780 року,— 1 верства завдовжки, 125 сажнів завширшки.

Супроти островів Кам'януватого та Крячкового, по правому березі Дніпра, простяглась слобода Лоцманська Кам'янка. Слобода Лоцманська Кам'янка — дуже давнє запорізьке займище. За запорожців тут були зимівники військової старшини Старого Кодака. Заселення цієї місцевості почалось з 1750 року, коли з наказу Запорізького коша сюди перевели частину лоцманів з ненаситецької берегової сторожі тамошньої «гребної флотилії», як каже про це місцевий церковний історик, додаючи до цього, що стало сімейний люд Кам'янку почав заселяти з 1770 року. Історик не посилається цього разу ні на який архівний матеріал. Отже, можна сказати, що 1770 року був великий наскок татар на південну країну Запоріжжя, і в такім разі маса запорізьких «гніздюків», себто козаків-хазяїв, кидалась з півдня на північ запорізьких степів і там закладала нові села. Лоцманство як організація почало складатись у Кам'янці вже після приєднання Криму до Росії, себто після 1783 року. В ті часи розпочалось у широкому масштабі будівництво в так званому Новоросійському краї: одночасно будувались Катеринослав, Нікополь, Миколаїв, Херсон, Одеса, Севастополь та інші міста, для чого потрібна була сила лісного матеріалу, і той матеріал треба було постачати з горішніх лісів Дніпром через його пороги і далі на самий низ. Але як же його, той лісний матеріал, провести через страшні дніпрові пороги? Над цим думав правитель Новоросійського краю князь Потьомкін. Він доручив потурбуватись про те будівничому полковникові М. Л. Фалєєву. Фалєєв вибрав декілька чоловік, найбільш з колишніх запорізьких козаків у Кам'янці та в Старому Кодаку, велів їм зв'язати пліт і пуститись на ньому через усі пороги. Перша спроба удалася, і відважні плавці одержали щедру нагороду од начальства.

Тоді 1785 року взялись 42 чоловіки назавжди проводити через усі пороги казенні судна та плоти. То був перший кадр дніпровських лоцманів, на чолі яких тоді стояли два чоловіки: Мусій Іванович Шпитора, за отамана, і Непоритенко, за поміч-

ника отамана. Через два роки лоцманів було вже не 42, а 120 чоловік. Тоді вони провели через усі пороги велику царську флотилію Катерини II — 80 суден, які пливли од самого Києва і мали пристати до нового міста Херсона. Отаман Півторак та його помічник Непокритенко одержали тоді велику нагороду од самої цариці. Коли почали спускати через Ненаситецький поріг перше царське судно, на якому сидів отаман Півторак, і коли те кинулось з порога у водяну безодню, то цариці здалося згори, що воно навіки загинуло в пінистих хвилях та глибокому вирі, і цариця дуже хвилювалась через те. Але швидко їй сказали, що всі судна безпечно пройшли через поріг, всі люди живі і стоять коло пристані. Цариця побажала бачити отамана Півторака та його помічника Непокритенка; і коли вони стали перед її очима, то цариця сказала: «Жалую тебя, Полторацкий, за твою верную услугу поручиком. Есть у тебя дети?» — «Есть один сын 13 лет». Цариця пожалувала сина прапорщиком і обіцяла прислати їм грамоти на чини та дворянство. Помічника Півторацького, Непокритенка, теж пожалувано прапорщиком. Після того року 1787 грудня 19 дня князь Г. О. Потьомкін послав Катеринославській казенній палаті таке «предложение»: «Для переправи через дніпрові пороги «и препровождению судов» потрібні лоцмани, яких вибрано 121 чоловік з військових обивателів, а щоб вони завжди були неодлучні коло цієї справи, треба їх поселити в Кам'янці, де вони будуть під командою полковника Фалієва. Наказую призначених у лоцмани 121 чоловіка за списком, який тут додається, виключити з усіх казенних податків та поставки рекрутів і платити їм «жалованья» кожному по 25 карбованців на рік з майбутнього одкриття плавби. За начальників над ними поставлені від мене поручик Півторацький і помічник його прапорщик Непокритенко «з жалованьем» — першому 200 крб. на рік, а другому 100 крб. з губернських доходів. Лоцмани деревні Половиці — Савронський, Кузьменок, Отелченко, Мельник, Третик».

Після того лоцманам подаровано дві земельні «дачі»: одна коло Кам'янки та Старого Кодака, а друга в «пустоше Широкой». Скоро лоцманів стало вже 673 чоловіки. Року 1811 вийшов наказ: поселян казенних селищ Кам'янки та Старого Кодака обернути всіх на лоцманів, літами од 20 до 60 років. Далі лоцманів поділено на три «статті»: лоцмани першої статті проводять судна і плоти; лоцмани другої статті переважно проводять плоти; лоцмани третьої статті «при излишестве их поступают добавочными рабочими на суда и плоты по вольному найму».

1784 року в слободі Лоцманській Кам'янці спочатку поставлено «молитвенный дом» із старої «упраздненной» церкви города Старого Кодака, а потім того 1794 року збудовано й церкву. Якого вона була типу, невідомо. Теперішню церкву збудовано 1874 року, звичайно, за казенним шаблоном.

Нижче слободи Лоцманської Кам'янки, коло правого берега Дніпра, супроти балки Нижньої Сажавки, витягається невеликий, над скелястий, ніколи не затоплюваний весняною водою острів Кодацький, або, коротше, Кодачок. Можна з певністю сказати, що це є той острів, який Боплан називав Козацьким: «Він безлісний, з скель, кишить гадами». На плані річки Дніпра Аранова 1780 року на місці теперішнього острова Кодацького, або Кодачка, стоїть острів «Казацкой»; за виміром він має приблизно 1 1/2 верстви завдовжки і 100 сажнів завширшки. Давнього віку люди Старого Кодака звуть його Козачківським, бо на ньому, кажуть вони, дуже давно був млин якогось Козачківського. Звуть його також і Пороховим островом, бо тут є склад казенного пороху.

Кодацький острів — це цілий музей різної старовини, бо він був увесь укритий людськими кістками, кам'яними сокирами, молотками, старовинною зброєю різних епох. А військове відомство зробило тут перед війною свої склади, збудувало комору й хату для сторожі, через що чимало зсубило тут археологічного добра. Після огляду цього острова на ньому знайдено дві стації передісторичної людини. Перша — на верхній, горішній частині острова. Там гранітові скелі суцільно укриті культурним шаром темного кольору, де ціла сила черепашок unio pictorum, різних черепків посуду, кременю, кісток ссавців та риб ранішньої й пізнішої епохи кам'яного віку. В підклітці комори, яка стоїть на острові, знайдено навіть цілий посуд тієї ж епохи. Ця стація дуже велика, і в ній збереглося не одне місце цілком незаймане, де можна робити розкопи. Друга стація на розі острова, при самому березі, проти середньої частини Дніпра. Там знайдено велику брилу кременю, доказом чого є те, що тут була майстерня людини кам'яного віку. Тут же знайдено черепки посуду пізніших епох.

Супроти острова Кодачка, на лівому березі Дніпра, простяглось село Чаплі. Село Чаплі, як і село Огрінь, недавнього віку: воно засноване в 1780—1781 році і належало князю Прозоровському, виникло саме тоді, коли з наказу князя Потьомкіна полковник М. Л. Фалієв викликав сюди тисячі війська та робочого люду прочищати пороги дніпрові. Тоді Чаплі заселено народом сімейним, осілим, вільним, який прийшов туди «в вільні козацькі степи для роботи».

Останніми роками сюди перенесено лісову пристань із села Огріні.

Всю місцевість по лівому березі Дніпра од гирла Самари до села Чапель і далі також, як і всю місцевість по правому березі Дніпра, од Потьомкіна саду до Старого Кодака, засіяно різними предметами старовини і дуже далеких, і близьких до нас часів.

Супроти села Старого Кодака простягся по Дніпру перший поріг Кодацький.

II

Пороги на Дніпрі споконвіку були великою перешкодою всім людям для плаву по Дніпру. З цього боку вони добре були відомі нашим предкам, русам, які не раз пускались Дніпром до самого низу його і далі. Отже, хоча й з великими труднощами, а вони все ж таки перемагали цю перешкоду, а як саме це було, про те розповідає грецький історик половини X ст., імператор Константин Багрянородний. «Вони,— каже імператор,—

Вовче Горло

приходять до першого порога, що значить по-руськи і по-слов'янськи «не спати». Хоча цей поріг і вузький, шириною тільки з цикастеріон (на нашу міру близько 270 футів. — Д. Я), одначе в середині його є високі шпилясті скелі, схожі на острови. Вода, ударяючись об них, підіймається вгору, потім падає вниз з великим та страшним клекотом. Через те руси не наважуються проходити через них, а, спинившись поблизу, висаджують людей на суходіл і тільки самі речі лишають у суднах. Тоді вони босими ногами лапають дно, щоб десь не наткнутись на камінь, а тим часом інші посувають веслами ніс, зад, середину, корму суден і так з великою осторогою проходять цей «перший поріг через дрібні берегові протоки річки».

Далеко пізніш після Константина Багрянородного писав про переправу через дніпрові пороги гетьман Мазепа цареві Петрові: «Переправалися есмь через реку Днепр июля 6 дня (1697 г.), но яко и той через реку Днепр переправе войск, при нас обретающихся, не малое позволи есмь замедление, и так наипаче с тех пор не малая нашему походу учинилась мешкоти, потому что судами водяным на днепровых порогах неудобная были переправа, на яких порогах как стольника и воеводы, так моего гетманского регименту судна водиные зело с великими многоработными трудностями и тяжконосными ратных людей бедствиями, переправлялись 6 недель с лишком замешкали, понесши как в суднах, так і в хлебных запасах и в оружию немилый убыток, в при том и люди некоторые из войска кончиною смертною отнялись, або где о каменные пороги судно разбилоси, там и все хлебные и ружейные запасы приходили в утопление и люди попадали не в безопаство». Судна, на яких йшло російсько-українське військо, були такі: великі на морську глибину; однодеревні дубові та липові, «довжиною не малиї», з комяшником та обшивками, на лиман «способні». Чимало їх «от насосиных им пороговых жестокостей пошло в потеряну и в потерпение». Усі судна прибули до урочища Очкасу (себто Кічкасу) тільки «июли и 18 день».

У XVIII столітті про переправу через дніпрові пороги писали так: «Купці пускались через пороги тільки весною, і то на невеликих суднах, а влітку й по осені вони зовсім були непрохідні. Усі судна, які йшли Дніпром зверху вниз літньої доби, звичайно спинялись коло порогів; тут з них виймали товари і везли 70 верстов сухим шляхом до кріпості Олександрівської, що стоїть коло устя річки Сухої Московки; там клали свій товар на нові судна і йшли вільно до самого гирла Дніпра». Для того, щоб зробити плавання по Дніпру більш-менш вільним в його порожистій частині, вирішено було в часи царювання Катерини II для вільного проходу суден через пороги зробити канали в порогах Кодацькому, Сурському, Лоханському та Ненаситецькому. Це доручено інженер-майорові Франсуа де Воллану та обер-комісарові Михайлові Леонтійовичу Фалєєву. Року 1782 академікові Василеві Зуєву довелося бути при спорудженні тих каналів, і він такими словами описував цю величезну роботу: «Знищення на річці такої перешкоди од порогів для плавання було ще в думці у блаженної пам'яті Петра Великого. Отже, той державець, захоплюючись іншими справами і бачачи, що на тодішні часи ще не можна було ждати для Росії користі, якої слід сподіватись од такої великої праці, покинув прочистку. Нині пан Фалєєв, бачачи важливість такої прочистки, взяв на себе зробити те власним коштом і, по правді, встиг уже досить, а може, і зовсім скінчив би, якби твердий на те намір положено було. Він на всіх небезпечних порогах зривав верхи каменю, які стирчать над водою, провіруючи і заряджаючи порохом через спеціально зроблені довгі бляшані трубки. Найтрудніша робота — це вертіти каміння під водою, і через те не без жаху можна дивитись, як солдати та робітники, по два чоловіки на плотину, чіпляючись за камінь, серед великої бистрини та шуму держаться, сидять, як ті чайки, та довбають камінь. Продовбавши на глибину, яку треба, становлять бляшану з порохом трубку, приладнують до неї гніт та відпливають геть. Через деякий час камінь розривається під водою; ті уламки робітники підбирають і виносять геть на берег. Всі потрібні для цієї роботи знаряддя він, Фалєєв, замовляє робити в Тулі, відкіля

виписує й майстрових людей. Робітників, розміщених по різних порогах, буває числом від півтори сотні до трьохсот чоловік, зважаючи на пору та надобу. Мені казали, що всі витрати на утримання по порогах (за роботу, інструмент та інші потреби) пану Фалієву в робочий місяць коштують до 10 тисяч карбованців, але роботи ведуть тільки в ті місяці, коли найменша вода буває».

До цього ще треба додати, що робітник одержував плату на день п'ять копійок.

Отже, М. Л. Фалієв не зробив того, чого хотів: не дав вільного проходу для суден у порогах дніпрових. Од Фалієвського каналу в Кодацькому порозі лишилась невеличка протока коло самого правого берега Дніпра, де стоїть тепер водяний із цеслями млин, який колись належав купцеві Зіверову.

За царя Павла I року 1798 брались за прочистку лише одного найстрашнішого порога — Ненаситця. Після того герцог де Рішельє 1807 року з наказу царя Олександра I зробив обвідний канал на Кодацькому порозі, прочистив фарватер у порогах Сурському та Лоханському.

З 1843 року розпочались роботи на порогах Дніпра в широкому масштабі, і скінчено їх року 1854. На всіх дев'ятьох порогах зроблено канали з накидного каменю. За першим проектом всі такі канали мали бути 15 сажнів завширшки і 6 футів завглибшки «нижче горизонту низьких вод». Та таких розмірів далеко не скрізь додержано: в деяких каналах ширина була не більша як 10 сажнів, на Сцинузі, нижче Ненаситця, не більша як 5 сажнів; глибину каналів теж зменшено до 3 футів нижче нульового горизонту.

На правому високому березі Дніпра, якраз супроти першого порога Кодацького, збереглись [illegible] будував тут у XVII ст. французький інженер Гільйом Левасер де Боплан. Коло 1603 року Боплана викликав у Польщу король Сигізмунд III, як відомого та досвідченого інженера, і йому доручили справу укріплення південних меж України од татарських наскоків та од козацьких повстань. Боплан пробув на Україні 17 років і після того написав книгу «Опис України». В тій книзі він каже: «Тут є замок, який я заснував у липні 1635 року. Але наступного місяця серпня, після мого від'їзду, якийсь Сулима, провідця козаків, повернувшись з морського походу та побачивши замок, що перешкоджав йому повертатись до рідного краю, раптом захопив його та перебив усю залогу, коло 200 чоловік, під керівництвом полковника Маріона, француза. Після того, пограбувавши кріпость, Сулима з козаками пішов до Січі. А втім, не довго козаки володіли тією кріпостю: їх розбито з наказу краківського кастелана Конецьпольського, одвезли вкупі з проводирем до Варшави і там четвертували».

Після того 1638 року до Кодака прибув з чотиритисячним військом сам Конецьпольський, пробув там коло місяця і наказав Бопланові відбудувати знову укріплення.

Тоді з Конецьпольським був і чигиринський сотник Богдан Хмельницький. Коли кріпость була готова, тоді покликали подивитись на неї. «Який здається вам Кодак?» — спитав, глузуючи, коронний гетьман Конецьпольський. «Що руками будується, те чоловічими руками й руйнується»,— одповів по-латині Богдан Хмельницький.

Слова Хмельницького справдились 1648 року, коли він сам, покинувши Польщу, прибув у Запорізьку Січ, де його обрано за гетьмана, і підняв повстання супроти польського можновладства. Тоді до Кодака підступив з козаками ніжинський полковник Шумейко, обложив його і держав в облозі кілька тижнів; нарешті козаки поробили під кріпость міни, і тоді комендант кріпості Гродзицький мусив здатися. Козаки не заподіяли йому ніякого лиха, дозволили забрати все його майно, тільки польських жовнірів перев'язали мотузками і вкупі з комендантом проводили до Чигирина, де вже їх і пограбували; потім того Гродзицького Хмельницький одпустив до Польщі.

З 1656 року Кодак лічився за Запорізьким кошем, і там установлено першу берегову сторожу з охотників-козаків, які з наказу коша мусили допомагати всіма способами плавцям, що йшли по Дніпру. Для тієї сторожі перевезли з Січі похідну церкву архангела Михаїла з ченцем Межигірського монастиря.

1672 року офіційна «люстрація» так описували Кодак: «Город Кодак. Земляной вал стоит на днепровских верхних порогах, под первым урочищем Кодаком на той стороне Днепра от Киева; а строили по указу польского Владислава короля тот город немцы тому лет 40 или больше, а бойницы сделаны из земли, и палей и обломков нет. (Як раніше ми бачили,— короля Сигізмунда III, а не Владислава. Кріпость будував не німець, а француз Боплан. — Д. Я.). А от порогов кругом его ров обрезной и во рву набит чеснок дубовой. А мерою-де тот город Кодак кругом 900 сажен. Пушек в нем две [illegible] ли; в сколько и тем пушкам ядер и зелья, фитилю и запасов, того они не ведают».

Заглушали село Кодак козаки, які правили за лоцманів.

1739 року сюди прийшли люди з України, а 1775 року тут осіло чимало запорожців після скасування Січі.

Тепер на найвищому місці валів кріпості підноситься вгору гарний пам'ятник рожевого граніту: його поставило 1910 року Катеринославське губернське земство на спомин взяття року 1648 Кодацької кріпості військом гетьмана Богдана Хмельницького під командою ніжинського полковника Шумейка. (Пам'ятник поставив Д. І. Яворницький на гроші губернського земства. — Ред.).

Недалеко від того пам'ятника стоїть дерев'яна, вже почорніла, старовинного запорізького типу церква. Її збудовано року 1785, але «перештовано» і виправлено без одмін 1818 року.

Супроти села Старого Кодака, на лівому, також високому березі, стоїть село Любимівка, яка колись звалось Ноїнка, Олексіївка. В часи Запоріжжя тут були козацькі хутори, де сиділи козаки-зимівчаки зі своїми сім'ями та з хлопцями-наймитами і «бидлились» господарством. 1781 та 1782 років, коли почали розчищати пороги в Дніпрі, наслали сюди тисячі війська та робочого люду.

Береги Дніпра по обох його боках, починаючи од слободи Половиці і далі вниз, були вкриті землянками та мазанками прийшлого

люду. В кінці 1781 року «деревню Норівку з землею» одержав прем'єр-майор Олексій Синельников, рідний брат правителя катеринославського намісництва Івана Максимовича Синельникова. Йому дано було спочатку «в найми» 1500 десятин землі за плату п'ять «денежок» за десятину. Потім тому «підполковникові» Олексієві Синельникову ще прибавлено було 320 десятин навічно за плату 97 крб. 50 коп. на рік за всі вкупі 320 десятин. З початку XIX століття в Олексія Синельникова було 4859 десятин 500 квадратних сажнів.

Церква в селі Любимівці дерев'яна, збудована року 1785; цю будову зробив казенний будівник за казенним шаблоном.

Місцевість, де тепер розкинулось село Любимівка, добре була колись відома татарам, які через неї не раз робили наскоки на багату та людну запорізьку Самарську паланку, де хапали в полон чоловіків та жінок і тягли їх до Криму. Як пам'ятка того лишалися назви: Татарбранка — слобідка вище Любимівки; річка Татарка, яка вливається в Дніпро, коло самої Любимівки, і два острови на Дніпрі — Малий Татарський, або Татарчук, і Великий Татарський.

У реєстрі річок та островів 1697 року цих островів немає. Зате вони показані на планах Дніпра XVIII століття, перший 100 сажнів завдовжки, 25 сажнів завширшки, другий 306 сажнів завдовжки, 97 сажнів завширшки.

Про річку Татарку 1688 року пише «Літопис Самовидця» та 1736 року перший історик Запоріжжя князь С. І. Мишецький, який каже, що «на оной речке Татарке в 1736 году был построен от россиян редут».

За Татарськими островами йдуть один за одною забори — Синельникова, Волощинова й Носулина, а за ними два острови Носулині. Люди давнього віку кажуть, що тут колись був один острів Носулин, та його розмила якась весняна вода, і тоді стало два Носулині острови. На тому острові жив колись запорізький козак Носуля, од якого й пішов острів Носулин. На Носулиних островах росте добра лоза, яку ріжуть на кошелі.

Нижче Носулиних острова витягся близько до лівого берега Дніпра острів Яців, де рибальчив колись запорізький козак-зимівчак Яцько. Російські дослідувачі Дніпра, не знаючи ні історії місцевого краю, ні української мови, переробили назву Яців на назву Ярців. (Яців, Яцько — од власного імені Яків. — *Д. Я.*). Яців острів піскуватий, з камінням. Колись на ньому був великий ліс, тепер є кущі дубняку та берестку.

Рівнолежно до острова Яцева, тільки до правого берега Дніпра, стоїть острів Демека, теж перероблений на Домайський, Доханський, Довський. Назва «Демека, Демський» виникла од власного імені Дем'ян, Демко, Демека. Цей острів добре був відомий Запорізькому кошеві, і про нього 1772 року 6 грудня от що писалось: «Старокодацкий житель Федор Шаповал нам (кошеві) доніс, що нижче Старого Кодака на Дніпрі єсть островець, зовущийся Демека. В ньому имеющееся чорне (лісне) дерево і родюче (плодове) порубилось на дрова, так опустошается сильно, що коли од того не предохранити, то во всеконечне опустошення прийдить может. І як супроти цього острова живе він, Шаповал, то йому «способно» глядіти цього острова, щоб мимо його відома ніхто не держав пустошити різного дерева, чорного і родючого, через те що той острів йому, Шаповалу, даний надалі до нашого розгляду з тим, щоб на ньому ні він сам не рубав, ні другого кого пустошити якими ні єсть образом не попускав, щоб таким способом привести його до прежнього стану на загальну користь».

Нижче острова Демека простягся вздовж лівого берега Дніпра Піскуватий острів, показаний на атласі Дніпра 1786 року; він має 250 сажнів завдовжки, 50 завширшки, і його завжди поймає весняна вода.

Супроти Піскуватого острова, по рівній та довгій низині правого берега Дніпра, витяглась німецька колонія Ямбург. Колонію Ямбург заснували 1793 року німці, які вийшли з міста Ямбурга Петербурзької губернії «в числі 275 душ обоего пола». Спершу переселенців оселили в Старому Кодаці, а потім вони перейшли на теперішнє місце.

Цікаво те, що ямбурзькі німці не лютерани, як воно звичайно, а католики.

Сурський острів, до правого берега Дніпра, 3—2 версти завдовжки, 200 сажнів завширшки, названий од річки Сура, яка вливається в Дніпро якраз проти середини острова. (Назва р. Сура вийшла з тюркськотатарського слова «сарин» — висихати).

Проти Сурського острова, коло лівого берега Дніпра, виступає невеликий острів Муравний, показаний на атласі Дніпра та на плані Дніпра XVIII ст. Тут виступає Сурський поріг.

III

Сурський поріг, не відомий візантійському імператорові Константинові Багрянородному, стоїть за сім верстов нижче Кодацького; довжини з правого боку — 48, з лівого — 34, падіння води — 0,24 сажня, падає двома лавами — Чавунною та Бондаревою; має з правого берега канал з накидного каменю 50 сажнів завдовжки; фарватер ріки вище порога — 1 сажень, нижче порога — 8 футів.

Зразу нижче порога Сурського — невеликий острівок Пуцівка, потім камені Гірвецеві, Колісники, острівки Кулики і Лоханський поріг.

Лоханський поріг відомий Константинові Багрянородному. «Коли руси,— каже він,— пройдуть перший поріг, що, взявши останніх людей з берега, пливуть і доходять до другого порога, який по-руськи зветця Улворси, по-слов'янськи Островуніпрах, що означає острів-поріг. І цей поріг схожий на перший; через це руси знову висаджують людей, човни проводять, як і раніш».

Назву порога лоцмани пояснюють так, що в ньому вода плещеться, як у лоханці, через те він і Лоханський. Лоханський поріг один із страшних, згубних порогів. Він за піверсти нижче Сурського; ширина близько 60, довжина з правого боку — 127, з лівого — 78, падіння води — 0,77 сажня; падає трьома лавами — Кулиніською, Плоскою та Черепашиною; має канал з накидного каменю, коло лівого берега 60 сажнів довжини, фарватер вода вище порога — 1 сажень, нижче порога — 8 футів.

За Лоханським порогом зразу ж праворуч Будиланові скелі, й коло самого берега Дніпра так звана Стрільча скеля, на карті Дніпра 1768 року Лоханська Стрелица. Цей невеликий, але дуже високий, скелястий острів вражає своєю оригінальною красою. Навіть німий, дивлячись на нього, може скрикнути од захоплення. В XVII столітті про нього відомий французький інженер Боплан писав так: «На протязі од першого порога й до останнього я помітив тільки два острови, яких не затоплює вода. Перший стоїть між третім та четвертим порогами і зветься Стрільчий; це цілковита скеля коло 30 футів заввишки, із стрімкими краями навкруги; він має коло 500 кроків довжини й 70—80 ширини. Я не знаю, чи є на ньому вода, бо ніхто його не одвідував, опріч птаства; а втім, він увесь навкруги поріс диким виноградом».

Про цей Стрільчий острів між людьми здавна йде така балачка, що на ньому закопані великі гроші, а закопали їх, кажуть, запорожці. Запорожці вирили там глибоку яму, наклали туди золото, срібло, рушниці та й засипали все те піском. Потім розложили на тому піску якогось хлопця та й давай його сікти; сікли, сікли, а тоді його й питають: «А знаєш ти, за віщо ми тебе січем?» — «Ні, не знаю»,— каже хлопець, а сам плаче. Давай вони його вдруге сікти. Сікли, сікли, перестали й знов питають: «А що, знаєш?» — «Ой, татусеньки рідні, не знаю». Давай втретє. Кричало те хлоп'я, кричало, аж поки охрипло. «Годі»,— кажуть. І давай питати: «Скажи, скурвий сину, за що ми тебе січем?» — «За те, щоб пам'ятав, де поклали клад». — «Ну,— кажуть,— догадався: одягайся ж та йди собі з богом». Вирвався хлопець, одбіг геть далеко од острова та й давай питати шляху на Україну. Питав, питав, допитався; дійшов аж до свого батька. Це було, кажуть, зараз, як Січ зруйнували. Через скільки там десятків років з Київської губернії гнав один дід по Дніпру пліт. Догнав до слободи Волоської та й пішов шукати грошей на Стрільчий. Отже, те місце вже було загорнуте камінням; довго він його шукав, та так і не знайшов. Давай тоді той дід розказувати. А то був той самий дід, якого сікли запорожці, коли він був ще хлопцем. Дід розказав і прикмети, де закопували клад. «На тім боці,— каже,— супроти острівка стояв дуб, на дубі були товсті гілки, які показували на острівок, де саме сховано клад. Деякі старі люди ще й пам'ятають того дуба, а мені, признаться, не в замітку. Тепер на тому місці груша». (Записано у с. Волоському від волоха Тимофія Камерли 1875 року).

1888 року на верховині Стрільчої скелі знайшли і обстежили майстерню виробів неолітичного періоду кам'яного віку. Там робили досліди Катерина Миколаївна Мельник-Антонович, а після неї кілька разів на Стрільчій скелі працював Т. Р. Романченко.

«Майстерня, що на Стрільчій скелі,— каже К. М. Мельник-Антонович,— одна з найбільших у південній Росії майстерень кам'яного віку; тут зосереджувався вибір одбивних та полірованих кам'яних знарядь, кістяних та гончарних виробів. Вироби цієї майстерні відзначаються красою та чистотою обробки, великою різноманітністю в типах та орнаментуванні предметів».

Перед лавою Лоханського порога праворуч є два невеликі острівки Кулики, острів Лоханський та Скелястий; на них виявлені шліфувадла для обточування кам'яного знаряддя, що його робила людина ще в кам'яному віці.

Уздовж правого берега річки Сури і до самої Стрільчої скелі простяглось село Волоське, де живуть колишні полонянки-волохи. Їх захопили запорізькі козаки в часи російсько-турецької війни під Очаковом: «Волохи запорожской партией в границах Оттоманской империи прошлого 1770 года полоненные из-под Очакова при том же местечке множественным числом поселены там, где речка Сура впадает в Днепр».

Волохи прийшли зі своїм «духовным отцем і руководителем» Ісаком Бицем і спочатку належали «по своим духовным нуждам» до приходу Староводацького, а потім збудували у себе дерев'яну церкву в 1780 році й одійшли од церкви Старого Кодака.

Південна частина села Волоського кінчається високою кам'яною грядою. Там є дві високі гори; одна з тих гір зветься просто Скелею, а друга — Бичковою скелею. Вулиці й хати кінця села містяться в цьому ж межигір'ї. На підгір'ї Бичкової скелі, на землі колишнього селянина Якова Заскоки, є так звана Змієва печера. Печера та з дуже вузьким входом, і, щоб пролізти в її середину, треба спершу проповзти два сажні животом по вогкій землі, витягнувши вперед себе руки, а потім уже можна стати і йти ногами. Скільки та печера має довжини, напевне невідомо: одні кажуть — не більше як 25 сажнів, а інші кажуть, буцімто вона тягнеться більше ніж на версту, і де саме її кінець, ніхто того не знає, бо ніхто не доходив до її краю. В одному місці печери, кажуть, є така глибока яма, що коли туди кинути камінь, то не чутно, як він і на дно падає. На жаль, усього цього перевірити не можна, бо в селі, якраз коло печери, лупили камінь і завалили вхід у печеру камінням, груддям та землею.

На другому боці межигір'я, на так званій Коршуновій леваді, на крутому схилі скелі, є ще декілька печер. У деяких вхід теж такий же вузький, що пролізти в них ніяк не можна, хоча й видно, що далі вхід ширшає. У дворі селянина Борща є печера, яка має 10—12 сажнів завдовжки.

Нижче Стрільчої скелі рибів серед Дніпра Стрільча забора, а нижче тієї забори впадають в очі два величезні камені Богатирі: один сидить у воді, коло правого берега Дніпра, а другий вийшов із води й одступив на кілька сажнів од лівого берега ріки.

Про ті камінні Богатирі старі лоцмани розповідають таку легенду:

«Колись-то, в дуже давню давнину, зійшлись тут два богатирі — руський та турецький; турецький став на лівому боці Дніпра, а руський на правому. Зійшлись та й кричить один одному через Дніпро. Перший говорить: «Уступи мені це місце: я тут оселюсь з своїм народом». А другий каже: «Уступи мені ти це місце: я заселю цей край, а ти геть звідсіля». Сперечались, сперечались, а потім того руський богатир і каже: «Коли ж так, то давай краще поміряємось силами: хто кого пересилить, тому й одійде ця

землі». «Давай»,— каже турецький богатир. От узяли вони повідколупували з скель камені однакової ваги, поставали коло Дніпра — один з одного боку, а другий з другого, та й давай шпурляти ті камені. Спершу вхопив у руки камінь турецький богатир та як кине його з лівого боку на правий, а він плюх та в воду. Куди там. Не тільки не перелетів через Дніпро, а навіть і до берега не долетів: сів у воді. Після того руський богатир як шпурнув свого каменя з правого боку на лівий, то він не тільки що перелетів через увесь Дніпро, а навіть упав на луках геть далі од Дніпра. «Ну, коли вже так,— каже турецький богатир,— то я піду далі з цієї землі, а заселятимеш цю землю вже ти». І пішов чужий богатир, а наш поселив тут свій народ на обох берегах Дніпра. На тому камені, що впав на лівому боці Дніпра, так там зостався й слід од руки; якраз там, де руський богатир брався за нього рукою. І досі видні і рука, і пальці, і долоня спереду на камені. «А скільки ж пудів ваги буде в тому камені, як його перекинув через Дніпро руський богатир?» Ну, цього вже й злічити не можна: мільйони, мільйони та ще мільйони. Отже, деякі лоцмани, додержуючись правди, кажуть так: «Добре було тому руському богатиреві шпурляти каменюку через Дніпро, бо він стояв на правому високому березі Дніпра, то й перекинув її аж геть; а турецький богатир стояв на лівому низькому березі, то йому треба було кидати проти гори, то його справа й не вийшла».

Про ці таки кам'яні Богатирі інші кажуть інакше: «То жили колись давно два брата, і стало їм тісно. І вирішили вони кидати камені: хто далі кине, той і зостанеться на місці, а хто ближче бляьно, піде геть з місця. Один кинув, і камінь упав близько, а другий шпурнув так, що й брата вбив. Не захотів він з горя жити в тому місці й пішов кудись в інше».

Між кам'яними Богатирями виступають у Дніпрі дві забори — Богатирська та Стрільча; далі Дніпро приймає в себе з правого боку балку Майорову з слобідкою Майоровою. Проти слобідки Майорової лежить на лівому боці Дніпра хутір Діброва.

Далі йде Дзвонецький поріг.

Дзвонецький поріг у Константина Багрянородного по-руськи — Дзвін порога, по-слов'янськи — Звонец, або Звонецкий, в «Древней российской гидрографии», в «Книге большому чертежу» та в академіка Лерберга за п'ять верстов нижче порога Лоханського, супроти балки Дзвонецької з правого боку; має довжини з правого боку 87, з лівого — 102 сажні, падіння води — 0,72 сажня, падає чотирма лавами — Плоською, Чорною, Глухою та Кобилиною; має канал з накладного каменю в 100 сажнів завдовжки; фарватер ріки вище порога — 9 футів, нижче порога — 10 футів.

Урочище Дзвонецьке з давніх-давен притягало до себе людність. Воно славилось силою риби, птиці, бобрів, бджоли, хутряного звіра. Уже 1530 року за те урочище сперечались канівські міщани з своїм старостою Пеньком, який «порог те звечный мещанский, на имя Звонец, на Днепре, на себе отнимал и половину имущества умершего или попавшего в плен козака на себя отбирал». З приводу такої скарги канівських міщан київський воєвода Немирович зробив таку постанову: «Звонецкого порога старосте Пеньку совсем не касаться, а из имущества козака, если он, не имея ни жены, ни детей, умрет или попадется татарам, одну половину отдавать на помин души тому, кому он сам завещает».

Шукаючи по Дніпру вільних угідь та безпечних осель, козаки коло 1545 року зайняли Дзвонецький поріг і зробили його своїм займищем. Року 1737 начальник січових церков ієромонах Павло Миркович спорудив каплицю з похідним, рухомим антимінсом для запорожців, які жили на Дзвонецькому урочищі, і почав правити службу божу.

Після скасування Запорізької Січі місцевість дзвонецька, з досить великим числом околишньої землі, дісталась «в рангову дачу» полковникові Турчанінову. Року 1781 в цій місцевості був відомий російський подорожник академік Василь Зуєв, який бачив коло Дзвонецького порога, на правому боці Дніпра, млин якогось запорожця. «той запорожець одігрів Зуєва, який заблудив був у степу, дав йому і дров, і вогню».

Після полковника Турчанінова місцевість коло Дзвонецького порога перейшла до катеринославського губернатора І. С. Хорвата. «Генерал-поручик І. С. Хорват за лихоимство, неприличное закрепощение выходцев и за его отчаянное предприятие отставлен от службы, арестован, а имущество его все без изъятия конфисковано». Року 1798 в селі Дзвонецькому збудовано дерев'яну церкву, але в ній довго не правили служби. Теперішня церква, теж дерев'яна, збудована 1837 року.

Нижче Дзвонецького порога йде забора Товчинська, а нижче тієї забори вливається в Дніпро з лівого боку річка Вороня. На «Плане порожистой части Днепра 1917—1923 г.» чомусь цю річку названо «Вороныя». Ні в давніх описах, ні в живій мові річка ця ніколи не звалась і не зветься «Вороньо». В «Книге большому чертежу», тобто в першій російській географії XVI—XVII ст., вона зветься Ворона вода — річка вороненої, темної води. В живій українській мові слово «поворонітн»: «піднявся великий вітер, і Дніпро зразу поворонів».

1687 року через річку Ворону переходило російське військо, яке пересувалось на Крим під керівництвом князя В. В. Голицина. Вкупі з росіянами йшли також і українські козаки, на чолі яких у той час стояв гетьман Іван Самойлович, а також і запорізькі козаки з кошовим отаманом Филоном Лихопоєм.

Року 1736, під час війни Росії з Кримом та з Туреччиною, тут зроблено «от россиян ретраншемент з редутами».

«Руське військо під проводом фельдмаршала князя Мініха далі йшло вздовж Дніпра або ж недалеко від цієї річки до Кам'яного Затону. Граф Мініх зберігав вільні зносини з Україною таким порядком: як тільки військо одступало на деяку відстань за російську межу, він казав на такій же відстані робити невеликі земляні шанці так, щоб місцевість щодо дров та води дозволяла один од одної не більше одної-двох миль. В кожному з таких шанців лишали одного чина та 10—12 чоловік ратників або драгунів та із тридцять чоловік козаків, а великих

400—500 чоловік стройового війська та стільки ж козаків під командуванням штаб-офіцера. Це розсипане військо мусило проводжати гінців, запасатись сіном; самі кріпості дуже корисні були для обозів, які йшли за військом: тут обози були безпечні від ворожого нападу; тут вони й спинялись для кочлігу».

Після скасування Запорізької Січі коло річки Вороної 1776 року дано було «в вечном из пустых и никем не занятых земель 3 тыс. десятин секунд-майору Федору Ковальнику», починаючи од гирла річки Вороної праворуч і далі вгору по Дніпру до балки, яка підходить до Лоханського порога, та по тій же балці ліворуч у степ, «с обязательством заселять землю выведенными из незапрещенных мест людьми и с платежем в год за каждую десятину по пяти денег». Після того, коли внучка секунд-майора Ковальника одружилась з паном А. М. Миклашевським з Біленького і той Миклашевський став за володаря Вороного, село стало зватись у народі Миклашеве.

На схід од села, коло правого берега річки Вороної, є рештки земляних валів якоїсь кріпості, може, тієї саме, яку робило російсько-козацьке військо року 1736.

Нижче річки Вороної простягся серед Дніпра острів Піскуватий. Він визначений на плані й на атласі Дніпра XVIII віку: за одним виміром має 250 сажнів завдовжки і 64 сажні завширшки; за другим — 1 1/2 версти завдовжки і 1/2 версти завширшки.

Урівень з Піскуватим островом, тільки ближче до правого берега Дніпра, стоїть острів Шуляків, або Шулаків, нижче гирла річки Вороної і супроти балки Таганки, що з правого боку. Він має 1/2 версти завдовжки і 50 сажнів завширшки, складається з піску та з каменю, всієї площі — 5 десятин. На ньому був колись хороший дубовий ліс; тепер тільки дубові кущі; є рештки якоїсь стінки з дикого каменю на глині. Тут жив колись запорізький рибалка Шуляк.

Проти Шулякового острова, на правому березі Дніпра, витикається невеличка слобідка Олексіївка, яку тіснять з одного боку село Дзвонецьке, а з другого — село Миколаївка. Нижче Олексіївки наступає в Дніпрі забора Тягинка. В «Древней российской гидрографии», «Атласе Днепра XVIII века», в «Книге большому чертежу» і в «Исследованиях» академіка Лерберга — Техинська або Княгинина поріг. Тяганська забора стоїть на 5 верстов нижче Дзвонецького порога; починається од правого берега Дніпра, доходить до середини його і має 100 сажнів завдовжки.

Далі йдуть два великі і дуже гарні острови — Кізлев та Ткачів. Кізлев острів має завдовжки біля 2 верстов, завширшки 1/2 версти; на ньому ростуть верба, осокора та кущиками дубняк, а ще недавно були великі та буйні дуби.

Ткачів острів складається з каменю та піску; він має 400—450 сажнів завдовжки, 100—200 сажнів завширшки; після вирубаного лісу на ньому ростуть кущі дерев.

Нижче Кізлевого та Ткачевого островів ідуть малі острови Дмитрові, яких налічують п'ятнадцять; треба думати, що в цій назві сховані й інші острови, які мають окремі назви: Солоней, Ракова, Біблія, Кверко, Жидівський, Майстрів.

Усі вони скупчились перед Ненаситецьким порогом; всі з піску та каменю, всі вкриті лозою. З них Жидівський названий так через те, що на ньому ховали тих євреїв, які, пливучи по Дніпру, іноді гинули коло Ненаситецького порога. Майстрів острів здобув собі назву через те, що на ньому колись жили майстри, які робили з розбитих у порогах плотів добрі рибальські човни.

Між іншим, на Майстровому острові колись знайшли клад золотих монет — декілька сот штук. Частина їх була VII століття — візантійського імператора Іраклія, частина XI століття — імператора Костянтина Дуки. Всі вони, як кажуть, були складені у великому, глиняному, з гострим дном посуді (очевидно, це те, що зветься амфорою. — Д. Я.), і їх забрали тоді до Петербурга. З приводу цього відомий російський історик Д. І. Іловайський робить таке зауваження: «Чи не було на цьому острові якогось розбійного притулища, в якому ховали здобич у пограбованих приїжджих або у тих, які мали аварію на Дніпрі. Або чи не було тут якого святилища, куди мандрівники клали свої жертви задля благополучного переїзду через пороги».

За всіма переліченими островами зразу починається Ненаситецький поріг, увесь укритий «буком» — тобто водяною піною.

IV

Ненаситецький поріг, Ненаситець, Дід-поріг, Ревучий (так він зветься в листах Жолкевського. — Д. Я.), найбільший і найстрашніший з усіх дніпрових порогів. У Костянтина Багрянородного по-руськи — Айфар, по-слов'янськи — Ненасит, «бо в скелях гніздяться баби-птиці». «В цьому порозі,— каже Костянтин Багрянородний,— ідуть до берега; виборні люди висаджуються, ідуть для сторожі; стоять на сторожі з усією зброєю повністю, зважаючи на печенігів. Інші, захопивши з човнів свої речі, ведуть рабів своїх у кайданах 6000 кроків далі, поки перейдуть поріг. Далі одні тягнуть човни, інші несуть на плечах, поки поминуть поріг. Минувши, спускають їх у річку і, поклавши вантаж, сідають і знову пливуть».

Ненаситецький поріг нижче Дзвонецького порога на 6 верстов. Він має протягу праворуч 1150 сажнів, ліворуч — 499 сажнів, підйінна вода — 2,78 сажня, падає дванадцятьма лавами — Рвучою, Службою, Гостревою, Одинцевською, Рогізною, Буравлевою, Булгирською, Богатирською, Домоцолою, Казанцовою, Мокрими Кладями і Рогатою. Має один прохід з правого берега 200 сажнів завдовжки і 15 сажнів завширшки. Обгороджений кам'яною загатою на лівому боці, і зразу за тим проходом «старий канал» в 150 сажнів довжини з шлюзами, проведений через твердий граніт скелистого берега. Серед самої річки має другий канал, «новий», з накиданого каменю, з гладкими по обох боках стінками, 700 сажнів завдовжки. Фарватер Дніпра нижче порога, у вирі, що зветься Пекло, 20 сажнів завглибшки. Те Пекло коло правого берега

Ненаситецький канал

ріки, нижче скелі Монастирської, або Царициної скелі, є найстрашніше місце в Ненаситецькому порозі, якого дуже бояться лоцмани і про яке вони кажуть: «Попадеш у Пекло, буде тобі і холодно, і тепло». Погане місце в Ненаситецькому порозі ще й так звана Свинуха — це глибока яма з каменем перед нею, зразу на виході з «нового» каналу, праворуч, і яка завжди обсипає кожне судно: «Хоч та її не стережись, а вона тебе все-таки обсиплє».

З усіх дев'ятьох порогів тільки один Ненаситецький ніколи не замерзає зимньої доби через надзвичайну течію води.

Лівий берег Дніпра проти Ненаситця низький, зовсім непоказний і не дає того, що дає правий берег. Правий високий, скелистий берег розгортає перед очима людини надзвичайну картину. Од правого берега одходить і впирається в поріг так звана скеля Монастирко, або Царицина скеля. І коли вилізти на цю скелю і поглянути на поріг, то він ось увесь як на долоні.

Скеля Монастирко відома ще з половини XVI століття. Тут був року 1559 московський воєвода Данило Адашев. З початку цього року цар Іван Грозний одрядив князя Д. І. Вишневецького та воєводу Данила Адашева супроти татар на Крим. У Вишневецького було війська 5000, у Данила Адашева — 8000. Вишневецький побив 250 чоловік кримців коло міста Азова, а Данило Адашев виплив у гирло Дніпра і відтіля кинувся на Крим. Розгромивши Крим та визволивши велику силу християнських невільників, Адашев повернувся до Дніпра і піднявся вгору супроти плину води. Кримський хан Девлет-Гірей кинувся був за Адашевим у погоню і настиг його «у мыса Манастырко, проти Ненаситецкого порога», але, не насмілившись стати до бою, подався геть назад.

Того ж таки року 6 травня польський король Сигізмунд-Август писав панам-радам до Вільна: «Князь великий Московский замок будувати хочеть на урочищі Манастырищох, межи замком нашым Черкасы и островом Хортицею».

Року 1561 князь Д. І. Вишневецький писав королеві польському Сигізмунду-Августу, що він прийшов «з землі П'ятигорської на Дніпро і єсть тепер на урочищі Манастирському, от Черкас у тридцятьох милях, б'є чолом королеві, хочучи господареві своєму прирожоному служити».

Безумовно, «мыс Манастырко, урочище Манастырыща, Манастырское близь острова Хортицы» — це й є теперішня скеля Монастирко супроти Ненаситця.

«Відкіля дано таке ім'я цьому рогові,— каже відомий російський академік Василь Зуєв,— невідомо: у простого люду багато славного про нього кажуть. Мені казали насамперед, звичайно, з поваги до цього рогу, що святий Андрій Первозванний, їдучи до Києва, жив на ньому деякий час, а щоб запевнити в святості цього місця, показують і хрести з червоного шиферу, не місцевого каменю, які часто находять під водою в кам'яних розколинах; показують на камені різні ямки, де буцімто ступав той святий, де готував собі їжу тощо. І справді, такі шиферові хрести знаходять поміж камінням. Опріч того, варте уваги для природознавців те, що між камінням трапляються також шматки скам'янілого дерева — сосни; чи вони місцеві, чи їх звідкіля принесла вода, даємо волю про те думати іншим, а мені останнє здається більш вірогідним, бо більшої кількості скам'янілих таких дерев тут ще не находили, хоча запорізькі історики й запевняють, що тутешні місця в старовину були порослі лісами».

За народним переказом, на скелю Монастирко спускалась року 1787 цариця Катерина II, коли їхала з Катеринослава до Херсона. Дуже вразила її величня картина, яка розкривалась перед нею зі скелі Монастирко на могутній та грізний поріг. Для цариці, кажуть, на скелі видовбали стіл, скамниці й тарілки, щоб частувати її. Там, де цариця стояла, лишилась дві ямки од її

ступень. «Тоді,— кажуть,— царі були тверділі од скель, а тепер скелі стали твердіші од царів». В дійсності цариця Катерина зовсім не була на скелі Монастирко. Правитель Катеринославського намісництва І. М. Синельников приймав високу гостю в чудовому дерев'яному палаці, якого він збудував на високому одкритому березі Дніпра, якраз супроти Ненаситецького порога. Коли лоцмани почали спускати через Ненаситець всі 80 суден царської флотилії, то цариця сиділа на високому балконі палацу й відтіля з «живим інтересом» стежила, як судна одне за одним то поринали в шумній, клекотливій воді порога, то несподівано виривались з ревучої безодні його і неслись стрілою на широкий простір. Усі ті ямочки та заглибини, які є на скелі і які зв'язують з іменем цариці, всі вони пороблені для чогось іншого в часи десь дуже далекі од наших часів. Може, що то є так звані шліфувадла, в яких людина ще в передісторичні часи виполіровувала різне своє кам'яне знаряддя. Такі ж шліфувадла виходять і на інших скелях нижче Монастирка.

На правому березі Дніпра, супроти Ненаситецького порога, зроблений був 1737 року «от россиян ретраншемент с редутами, который занимал 50 десятин».

Року 1741 коло цього Ненаситецького ретраншементу виникло поселення «из малороссийских казаков и крестьян». Року 1776, після скасування Запорізької Січі, одведено було «провиант-мейстеру Синельникову по реке Днепре, при устье р. Вороной по течению ее с левой стороны, 3000 удобной и 1700 неудобной земли». На тій землі Синельников заснував село Василівку на ім'я старшого сина свого Василя на лівому боці Дніпра, якраз супроти Ненаситецького порога. За межуванням 1779 року, «у полковника Ивана Максимовича Синельникова под половиною реки Днепра до речки Вороной оказалось всего земли, способной и неспособной под хлебопашество, с лесами, озерами, песками, буераками, дорогами 6442 дес. и 288 кв. саж.; состоящей деревни Васильевки подданных малороссиян мужеского пола 45 и женска 25 душ».

Року 1780 І. М. Синельникову пожалувано нові землі на правому березі Дніпра, коло Ненаситецького ретраншементу, 3536 десятин і 750 квадратних сажнів, де він заснував нове село Миколаївку на ім'я другого свого сина Миколи. В тому селі «подданных малороссиян мужска пола 20 душ, женска 15».

Тоді ж таки окремо пожалувано дружині І. М. Синельникова, Євдокії Василівні, народженій Страховій, 3187 десятин і 1075 квадратних сажнів, де засновано село Військове; там поселено рештки запорізького війська, через що село й здобуло собі таку назву. В ньому було «подданных малороссиян мужеского пола 19, женска 13 душ».

Року 1782 І. М. Синельникову ще пожалувано землі на лівому боці Дніпра, коло Плетенецького лиману, над полонинами Дніпровської протоки, річки Конки, над річкою Ушкалкою (потім Таврійської губернії Мелітопольського повіту. — Д. Я.), всього придатної і непридатної 16819 десятин 768 квадратних сажнів, де Синельников заснував село Іванівку на своє власне ім'я. «В том селе за майором и кавалером Синельниковым состоит господский дом, при нем дворовых людей не имеется, крестьянских дворов 115, в них по ревизии мужска пола 317, женска 282 души».

Опріч усього того, І. М. Синельникову пожалувано ще «во владение» село Медведівку Полтавської губернії Костянтиноградського повіту.

Без сумніву, І. М. Синельников, як правитель Катеринославського намісництва, не раз був коло порогів і не раз бачив їх. Отже, з усіх порогів, очевидно, найбільше подобався йому Ненаситецький. Коло нього він здобув собі великі ділянки землі, коло нього засновав і села на ім'я своїх; до нього ж він закликав і «високу гостю»; він знав, куди саме її повезти і що саме їй показати.

І справді, з усіх порогів найбільше враження справляє Ненаситецький поріг. Це якась могутня, велика, стихійна сила і разом з тим чудова, чарівна, захоплива, привабна сила. І хоч на якому б ступені розвитку була людина, вона не може не зачаруватись тим, що бачить перед собою, не може не спинитись тут та не сказати собі: що ж краще од цього в цих місцях є і куди ж далі йти?

Без сумніву, коло Ненаситецького порога жила людина і в кам'яну, і в бронзову, і в залізну добу передісторичних часів, і в історичні часи, близькі до нас.

Найкраще дивитись на Ненаситецький поріг зі скелі Монастирко. Перед вами величне видовисько могутньої ріки, що проривас гранітне каміння, яке з обох боків скувало її. Одним поглядом ви охоплюєте всю масу води, яка збирається сюди мало не з усього басейну Дніпра площею в пів-мільйона квадратних верстов. Тут чистими води з Далекої Півночі — з Валдайських височин та з-під Курська, з західного краю — з Литви та Волині. Сотні рік та тисячі річок злялись в одно й утворили грізну силу, яка перемогла сонячну спеку, палкий сипучий пісок, грізні й могутні скелі, щоб нестись на південь, до чудового моря, на широкий простір та на повну волю.

Іночним потвердженням того, що тут у далеку, давню давнину жила людина, є те, що коло Дніпра, супроти Ненаситецького порога і в самому порозі, часто знаходили знаряддя кам'яного віку: кам'яні молотки, одбійники, макогінчики, крем'яні стріли тощо.

Для лощіння або одточування такого знаряддя людина вдовбувала на каменях заглибини, шліфувадла, як оті, що на скелі Монастирко, так звані «одпечатки ніг цариці Катерини». Тут же людина і ховала своїх мерців, чому є доказ величезна могила коло теперішньої церкви слободи Миколаївки, розкопана року 1892 (розкопки робив Д. І. Яворницький. — Ред.). То мегалітичний пам'ятник надзвичайної рідкісності; всередині його поставлено стіною 24 великі плоскі камені кругом, один за одним, заввишки як росла людина, 16 сажнів навкруг; всередині круга покладено людину, але кістяк остільки перетлів, що його ні взяти, ні виміряти ніяк не можна було, бо то вже була не людина, а «прах і попіл»; коло кістяка теж перетлілі на «прах та попіл» річі покійника.

До останніх років на високому правому березі Дніпра, супроти Ненаситецького поро-

га, пишався розкішний сад, а в тому саду підносився високо вгору старовинного стилю, з колонами та з мезоніном палац, де жила землевласниця В. І. Малама, уроджена Синельникова, по далеких предках родичка гетьмана Д. П. Апостола. Велика сила дорогої старовини була в тому палаці і, між іншим, дві гетьманські булави: одна вся слонової кості, друга по чорному арабському дереву вся обкладена золотом, обдані оздоблені камінцями-самоцвітами; од того ще один сукняний, червоного кольору жупан і два шовкові з травами та розводами каптани; нарешті, одне гетьманське сідло, обсаджене дорогими блискучими самоцвітами. Власниця в жодному разі не хотіла поступитись цими речами для науки, і де вони тепер поділися, зовсім невідомо.

Нижче головного каналу Ненаситецького порога зразу виступає вправо невеликий, низький, звичайно затоплюваний весняною водою і порослий густою лозою острів Голодай. Вліво, теж зразу нижче од Ненаситецького порога, острів Білаїв. То був лоцман Білей, який колись «став», тобто «напоровся» на цей острів, от і почав він зватись острів Білеїв. На тому острові на каменях є ще одне шліфувадло, таке саме, як на Ненаситецькому порозі.

Нижче Миколаївки, на тому ж таки правому березі Дніпра, простяглось по низині село Військове. На початку села є скелі; на одній з тих скель також є шліфувадло, яке збереглося од часів передісторичних.

Супроти Військового виступають на високому лівому березі Дніпра дві слобідки — Мар'їнка та Олексіївка.

Далі вниз по Дніпру йдуть одна за одною забори — Біласка, Лоська, Воронова, Біла, Тусина та Крива з каменем Халаваним.

Од Кривої забори починається острів Піскуватий, який має понад верству завдовжки. У місцевих селян цей острів уславився тим, що на ньому знаходили а тепер знаходять шматки латирю, тобто янтарю (бурштину), різних кольорів.

Про те, що на Дніпрі находили латир, знали ще в давні часи римські географи та природники. Так, відомий природник Пліній Молодший І століття після різдва Христового в XXXVII книзі своєї Nistoride Natoralis наводить звістку якогось грека Филимона про латир, який привозили із Скіфії і який видобували, очевидно, на Дніпрі. Филимон каже, що той латир викопують у Скіфії в двох місцях: в одному блискучий, жовтий, який зветься електрон; у другому — червонуватий, який зветься субалтерник.

Кажуть, латир находять взагалі скрізь на лівому березі Дніпра, починаючи од Ненаситецького порога і до Будильського, а найбільше на острові Голодаї, на двох островах Білаях та на Піскуватому острові. Іноді трапляються шматки понад 10 фунтів. «Як знайдеш було великий шматок, то понесеш його в шинок та візьмеш два-три карбованці; як малий шматок, то діти спалять. Він горить і гар'ю пахне». А на колір він, той латир, жовтий, ясно-жовтий, темно-рудавий, прозорий, іноді з домішкою скам'янілої деревинки, іноді з якоюсь мушкою всередині. Колишньому власникові Миколаївки В. І. Синельникову селяни одного разу принесли шматок латирю п'ять вершків завбільшки; Синельников одіслав той шматок на подарунок своєму родичеві, відомому російському письменникові Г. Р. Державіну. Державін, одержавши такий подарунок, написав Синельникову, що з присланого шматка латирю він зробив собі чайну чашку і до неї блюдечко. Шматки латирю знаходили також далеко нижче дніпрових порогів, за 8—15 верстов нижче міста Борислава, почасти в самому ж таки Дніпрі, а почасти на піскуватих носах невеличкої колінькуватої річки, яка одділяється од Дніпра і тече під німецькою колонією Шлягендорф. Року 1841 один із колоністів найшов шматок латирю червонуватого кольору на вагу 14 золотників. Як зауважили старі мешканці колонії, латир найчастіше знаходять після весняної повіді, через що й думають, що його заносить до них вода з інших місцевостей, а не те, щоб був коло них. З такою думкою не можна не погодитись, бо той латир знаходять не щороку і не кожного часу, а тільки як скінчиться повідь, і то велика, яка вкриває там усі високі місця.

Далі йде забора Данилеєва, яка викинулась коло правого берега річки; ото лоцман Данило посадив якось-то на ту забору плота, то й стала вона через те Данилеєва. З лівого берега Дніпра, зразу за Піскуватим островом, виступає забора Піскувата. Проти кінця Піскуватого острова річка Осокорівка з сільцем Врем'ївкою, що на лівому боці Дніпра.

Нижче Піскуватого острова простягся довгий острів Дубовий, або інакше Дубів, Дубовач, 4 верстви завдовжки і 367 сажнів найбільшої ширини. У XVIII ст., після скасування Січі, одна половина цього острова належала дружині І. М. Синельникова, А. В. Синельниковій, а друга — графові П. О. Румянцеву-Задунайському, од нього потім перейшла до Милорадовича.

«Спрежду Дубовий острів,— каже 88-літній дід Лук'ян Сотченко,— був запорізький, а потім уже цариця Катерина, як розділяла землю, дала одну половину Синельникову, а другу Милорадовичеві. На Синельниковій половині росли осокори та бур'яни, бо там багато піску; на половині Милорадовича, що від Вовніга, був дубовий ліс. Тут такі були дуби, що як не вчотирьох, то й не обіймеш. Плодилась тут дикі кози, а по той бік острова, де забори, там стілька плавало бакланів, що було весь Дніпро чорніє. Як стали рвати каміння в сорокових годах, як стали на порогах гупати порохом, мов з пушок, де та й птиця ділась... На Дубовому острові запорожці дуже ховались в бджолах, випасали коней і жили без жінок. Коні у них були як змійки, і все було переганяють їх через річище й назад, щоб уміли добре плавати. Запорожці перепливають було через увесь Дніпро, і як пливуть, то тільки й видно голови козацькі та кінські. За моєї пам'яті жив запорожець Степан Ласий; йому було більше ста годів, то все було розказує про козаків. На Дубовому острові та по балках жили запорожці-гайдамаки; їх тут жило десятків зо три. Дубовий острів великий: на йому буде десятин двісті або триста, а довжиною — як наша слобода: більше трьох верстов. Тепер лісу на половині Милорадовича нема: продав жидам на вугілля, а на половині

генеральші Синельничихи ще трохи маячать осокорини».

«Мій батько, Омелян Степанович Сич, багато розповідав про цей острів Дубовий. Його батько, а мій уже дід, Степан Іванич Сич, був кріпаком пана Милорадовича і правив у нього за лісничого, а батько мій був у нього вже за чинбаря. Для того батькові давали ще й помічників. Усі воловi шкури з економії обробляли на Дубовому острові. Батько казав так: було ви повитягають з шкопликів та з квасу шкури, то поначіпляють їх на дрючки та й несуть на плечах до берега мити у воді. На острові ті шкури й дубили, бо дубової кори там було скільки завгодно. Дідова хатка була на самому високому місці острова, на якійсь могилці. Коли вода було весною почнe прибувати та підходити до могилки, то дід усе було мірять воду та дивиться, чи вона все піднімається, чи вже годі. Якщо вода все прибуває, тоді він саджає всю сім'ю свою в човен та перевозить її в село Сивстуново. В ті часи на острові був величезний дубовий ліс; були й галявини між тим лісом: на галявинах косили сіно та складали стоги. Взимку те сіно економія перевозила з острова для худоби. Раз батько, як був ще малий, одбіг далеко од хати в ліс і несподівано там побачив таке: біля стога сіна стоїть щось рогате й смиче сіно. Стояло, стояло, а потім того, каже, як скоче вбік та зразу й подилось геть. Прибіг він до діда та й став казати, що бачив рогатого чорта і що дуже перелякався, як уздрів його. Дід вислухав, усміхнувся та й каже: «То не чорт, а дика коза». Зимою на острові показуються було й вовки. Оце було як почнуть вити під хатою, то баба, коли на той час нема діда дома, візьме косу та й почне бризкати по ній біля вікна, щоб злякати звіра. А в хліві у діда були й вівці, були й корова. Як скасували кріпацтво, тоді дід покинув Дубовий острів і поселився в Башмачці, та мельником і вмер, бо на чинбарстві позбувся свого здоров'я. Батько прожив 72 роки й умер уже під час голоду» (як розповідав автору Яків Омелянович Сич в 1927 р. — Ред.).

На острові Дубовому в різні роки находили багато різної старовини: посуд, зроблений з каменю або зліплений із землі чи з глини, стрілки бронзові дво- і тригранні, монети руські й чужоземні давніх часів, пістолі крем'яні, шаблі якісь короткі, але дуже закривлені, списи, скло таке, якого тепер не побачиш ніде: товсте, темно-зелене, дуже міцне; багато також і людських кісток валилося.

Проти острова Дубового в гранітових скелях правого, високого берега Дніпра є чотири печери: Голубина перша — мало не 3 сажні од рівня води в Дніпрі, всередині 2 сажні завдовжки, 1 сажень заввишки; Голубина друга, Голубина третя і Пугачова четверта — 1 аршин завдовжки і 2 аршини завширшки. Звуть її так од птиці пугача, яка там плодить свої діти. Кажуть, що в тих печерах колись ховались розбійники, які грабували дубовиків, що плавали по Дніпру з різним добром.

На лівому боці Дніпра, супроти Дубового острова, лежить село Сивстуново-Петровське.

До скасування Запорізької Січі і довго після скасування її по околицях цього села, по балках та вибалках, по чагарниках та по степових річках тут жили козаки-зимівчаки, які «бавилися» господарством, тобто плодили худобу, випасали коней, рибалили, пасічникували, полювали. В народній пам'яті збереглися прізвища таких козаків: Басараб, Бритий, Візир, Гайдук, Гаркуша, Гладкий, Гречка, Гук, Дуниець, Дядько, Заруба, Круглий, Кукса, Лисий, Натруса, Нудьга, Орел, Сич, Сотченко, Терновський, Хирківець, Чепинога, Чуприна.

Року 1779 «действительному тайному советнику, сенатору и разных орденов кавалеру Петру Семеновичу Сивстуаному» пожаловано в ранговую дачу 12800 десятин землі. Ото з того й виникло село Сивстуново-Петровське.

Першим осадчим села, як кажуть старі діди, був запорізький козак Кузьма Басараб. Він був дуже заможний зимівчак, «жив у рубленій хаті» над річищем, яке обмиває Дубовий острів, і мав у себе робітників запорізької сіроми. У нього по берегу річища з верству до гирла Осокорівки тягнулись землянки та загони для рогатизни, коней та челядників. Він тут жив до поділу запорізьких вольностей і після поділу їх. Тільки тоді, як «ревизька сказка» 1782 року записала його «помещицьким крестьянином», він, узнавши про те, збув усю свою худобу і втік на Кубань; за ним повтікали також і інші козаки, хто теж на Кубань, а хто й за Дунай.

Після Басараба став за осадчика козак Сотченко. Власник землі П. С. Сивстунов, який тоді був курським губернатором, насилав у свою «дачу» різних переселенців, дозволяв їм брати землі стільки, скільки хто хотів, і не дуже примушував їх до панщини. До нього потяглись різні бурлаки та втікачі.

Так, у слободі Литовській Охтирського повіту дуже погано жилось кріпакам. Тоді один кріпак Данилей «прочвалив до Петровки. Прочувши про те, численні куми того Данилея і собі накивали п'ятами» з Литовської. Те було якраз під праву середу. Поміщикові захотілось пройти по своїй слободі. Дивиться він, щось дуже тихо по вулиці. Він заглянув в одну хату — пусто, в другу — пусто, а третю — пусто, і скрізь пусто; лишились тільки самі «святі», тобто ікони. Так мало не вся слобода змандрувала в Петровську».

Старий дід Онисько Гаркуша про околиці Сивстунова-Петровського казав таке: «На лівому боці Дніпра, де Сивстуново, були два городки: то турецькі брили, себто кріпості; вони з виду такі, як коняче копито. Там стояло колись турецьке військо, як ще земля була бусурманська. Там, у малому брилі, закопані шаблі та рушниці — три вимена зверху. Гроші, шаблі та рушниці закопали запорожці після того, як звоювали турка та збирались на Польщу». Ото так казав дід Гаркуша. Люди й давай те шукати. Так дві шаблі найшли, а рушниці й гроші й досі там» (як записав автор в с. Федорівка-Язикова Катеринославського повіту від діда Трохима Ковбиси 88 років. — Ред.).

«Турецькі брили ще недавно можна було бачити; тепер їх засипало піском. Чотирнадцять років тому,— казав це дід року 1872,— там найшли панцир та одну шаблю, а після того я сам найшов у піску відро. Чабани часто й тепер находять там багато мідних стрілок»

(там же, [розповів] дід Федір Михайлович Киприк 62 років. — Д. Я.).

В тридцятих роках минулого століття на березі Дніпра, близько села Свистунова-Петровського та камени Халавина в Кравій заборі, випадково знайшли кістяк чоловіка з золотою посудиною на голові, що бачив один з лоцманів і про те сказав теж лоцманові Якову Сохачеві.

Року 1903 супроти того ж таки села Свистунова-Петровського місцеві рибалки випадково знайшли в Дніпрі невеликий дзвін, формою на зразок тюльпана, так званого удільно-вічового періоду; на великий жаль, перелили його на сучасну форму й повісили у себе на дзвіниці. Першу церкву в селі Свистунові-Петровському збудовано року 1803, другу — 1895.

Забора Скубова, камінь Чортів Дядько, камінь Коростій, забора Коростьова, забора Дубова, Свинича, Кричина, Балка Діденкова з лівого боку Дніпра, де жив колись гайдамацький ватажок Діденко зі своїми «статцями», тобто гайдамацькою сторожею.

V

Вовнізький поріг, у Константина Багрянородного Варуфорос — по-роськи, Вульніфрах — по-слов'янськи. Він робить, повсякчас історики, велике озеро. Тут роси знову проводять свої човни через невеликі берегові протоки, як робили, переходячи перший та другий пороги, і приходять до шостого. В «Книге большому чертежу» та в старій російській гідрографії — Волнег, Волний і Волнинський, а академіка XVIII ст. Лерберга — Вовнізький, або Внук-поріг, після Дід-пороги — у сучасних селян. Найбільший із інших порогів, опріч Ненаситецького, на тринадцять верстов нижче Ненаситця і витра з половиною верстви нижче острова Великого Дубового. Має ширини 50, довжини з правого боку — 270, з лівого — 235 сажнів, падіння води — 1,14 сажня, падає чотирма лавами — Близнюками, Плоскою, Грозовою та Помийницею. Має канал з накидного каменю з гладкими стінками 200 сажнів завдовжки; фарватер річки вище порога — 8, нижче порога — 7 футів. На «погоду» часто перегукується з Дідом-порогом: ось реве, шумить, гуде, струшує землю Дід-поріг; коли це зразу тихіше, і неначе він обірвавсь і немов аж тяжко застогнав. Тоді починає Внук-поріг: реве, шумить, гуде, коли ось і цей зразу тихне, і обірвавсь та аж глухо застогнав. І вп'ять Дід-поріг, а після нього вп'ять Внук-поріг. «То вони так у нас перегукуються на погоду». («Погода» українською мовою означає «дурная погода», «ненастье», «буря». «Де не взялась із моря погода та й скинула дівчиноньку з човна»,— народна пісня Харківської губернії. — Д. Я.).

Перед Вовнізьким порогом ліворуч стоїть камінь-острівець Перейма; коло самого Вовнізького каналу — острівець Полтавка; між тією Полтавкою та лівим берегом ріки біжить протока, так звана Розчастка. На одному з каменів Полтавки зроблено шліфувальне лоцмана кам'яне заглиблення. З правого боку Дніпра йдуть балки Легкого та Гайбевка, а проти самого порога виступає до берега село Вовніги. Урочище, де тепер село Вовніги, дано року 1784 на ранг графові П. А. Румянцеву, од якого потім перейшло до Милорадовича.

Нижче Вовнізького порога є байрак Балчанський, про який діди-оповідачі розповідають, що там колись жив запорізький козак Балчан. Той козак славився дуже довгими вусами, які він тричі закручував за вуха; у нього ніколи не випадала з зубів люлька; курив він заправська, ще й клав за губу «веагера», тобто гар од чубука, що при люльці. Їздив на коні-змії. Був певний запорожець, бо носив широченні штани та шкуратяний черес, а кишені мав кисет з тютюном та ложку, и за халявою добре вигострений ніж. У тому Балчанському байраці часто находили старовинну козацьку — поіржавлені пістолі, списи, рушниці, казани, олив'яні кулі.

В самому Дніпрі, нижче Вовнізького порога, ідуть один за одним камені: Кобилка, Курочки, Цаприга, Крутько, Тарі, Гаджола, Буць, Полак.

З лівого боку підходить до Дніпра балка Дігтярева, а з правого — балка Ломниівська.

Будильський поріг у Константина Багрянородного Леантіс — по-роськи, беручи послов'янськи, означає киплячя вода; Будило в «Древней российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу»; Дубальський на атласі Дніпра, Будильський, або Будаський, на «Гидрографической карте днепровских порогов». Нижче Вовнізького порога на 5 верстов має завдовжки з правого боку 187 сажнів, з лівого — 102 сажні, падіння води — 0,49 сажня, падає двома лавами, на 100 сажнів одна нижче одної; Тираною та Сосновою, які названо од лоцманів, що колись-то посадили тут плоти; має невеликий канал з накидного каменю з обох боків; фарватер ріки вище порога — 7, нижче порога — 9 футів. Назва порога вийшла з цього: «Ти, лоцмане, пройшов Діда ти Внука та й заліг спати; отже, не спи, а то Будило розбудить тебе».

На дві верстви нижче Будильського порога підходить до Дніпра з правого боку балка Будильська, де жив колись запорізький козак Дон. Про нього кажуть, що він був великий багач, великий силач, а ще більше великий «галдовник». Він оце, кажуть, простеле було на воді повсть, збере до себе гостей, сяде з ними на ту повсть та й пахне вниз по течії Дніпра. Повсть пливе, а козаки п'ють, тицяють ти кружляють кірцем горілку. Після смерті старого Дона все його багатство дісталось його небожу, а якого було чимало різного запорізького добра — казанів з червоної міді, всякої зброї, сідел та упряжу.

Нижче балки Будильської з того правого боку підходить до Дніпра балка Трутова. Там жив другий запорізький козак Трут. Він був справжній козак-зимівчак і не вкидався у войовничі козацькі справи аж ніяк; «бавився» хліборобством й ото тим служив запорізькому війську.

Та балка Трутова була колись уся лісова. В ній, кажуть, була така криниця, яка притягала до себе грозу та дощові тучі; через те в ній багато було дубів, розбитих грозою.

Далі йдуть з правого боку Дніпра балка Редина, а за балкою Рединою балка Канцюрова. Тут жив козак-сидень Канцюра.

од того козака Канцюри і селище його прозвали Канцюрове.

По самому Дніпру йдуть камені — Колесанки, Червоний та Рибальський, інакше Стрельник, як він зветься на «Атласі части Днепра» 1863 року. Рибальський острів ближче до берега, а за ним зразу Червоний. На Рибальському пісок і колись росла осокорина, а на Червоному — самий червоний камінь. Року 1877 Рибальський був увесь у воді, а Червоний затопляється водою мало що не кожної весни, і тоді його звуть заборою. Лодмани бояться Червоного, бо бистрик так і спихає на нього плоти. На Рибальському після сорок п'ятого року находили в піску запорізькі шаблі і багато кісток: все людські голови. До сорок п'ятого року був чималий острівок і височенький.

Нижче островів Рибальського та Червоного йдуть два камені Служба; невідомо од чого вона здобула собі таку назву.

На правому боці Дніпра стоїть село Федорівка-Язикова, яке виникло року 1780. Цього року місцевість нижче Будильського порога пожалувано Федорові Язикову «на ранговую дачу». Село, яке тут було засноване, спершу звалось Федорівка пана Язикова, тобто землевласника Язикова, а потім почало зватись Федорівка-Язикова.

За часів існування Запорізької Січі тут жили козаки-зимівчаки, або сидні, од яких дійшли до нас різні назви балок, вибал, річок та могил.

Так, під слободою Федорівкою-Язиковою жив колись козак Кіта; по ньому й балка прозвалась Кітина; він був дуже заможний, мав трьох синів, які жили вкупі з батьком, поки існувала Запорізька Січ; після скасування Січі сини покинули батька на місці, а самі подались на Кубань.

Коло устя Кітиної балки, під самим Дніпром, стояв дуб в обійму чотирьом чоловікам. Такі ж дуби росли тут і в інших місцях. Там багато мешкало запорожців, які доживали свого віку в дорогих для них місцях.

Ось що розказував про одного такого запорожця старий дід Трохим Ковбаса, якому було 98 років. «Жив тут один заможний запорізький козак і був у нього син, а в того сина була й жінка. Тільки син не дуже слухався батька і часто крав у нього гроші. От коли батько пристаркувся, то зібрав усі свої гроші, поклав їх у макітру та й пішов з нею в сад, а за ним потихеньку, назирцем і синова жінка. Викопав батько у саду ямку та й зарив у ній макітру з грішми, а зариваючи, ще й вирік таке закляття: «Якою рукою загрібаю, щоб та й одгрібала» (тричі). От чи довго жив після того батько, чи недовго, а тільки вмер. Діждалась невістка ночі, взяла під боки мерця та з ним у сад; у саду положила його коло ями, де були закопані гроші, та його ж рукою й почала одгрібати яму; одгрібає, а сама й каже: «Якою рукою загрібав, такою й одгрібаю» (тричі). Забрала всі гроші, мерця внесла в хату, а тоді поскликала людей та й давай тужити по покійнику».

Копавши колодязі та льохи в селі Федорівці-Язиковій, селяни часто находили поховання. В одному місці, кажуть, знайшли кістки чоловіка, а між ним 16 бронзових стріл; у іншому одкопали цілий кістяк чоловіка; в головах того кістяка стояла «тиква» з горілкою, а з правого боку лежала люлька, тютюн, кресало та кремінь. Горілку випили, а решта десь згубилась.

«У нас на Язиківському степу копали якось-то вовківню та викопали чоловічий кістяк, а в ньому вісімнадцять мідних стрілок між кістками. Тоді казали, що такими стрілками воювались турки» (Дід Трохим Ковбаса, 98 років. — Д. Я.).

За часів запорожців тут, де тепер село Федорівка-Язикова, був відомий перевіз, який звався Таволжанський, а потім того почали його звати Язиківський. Про цей перевіз писав року 1594 відомий посол німецького імператора Рудольфа II Еріх Ласота, який їздив до запорожців по Дніпру з політичним дорученням од свого монарха. «Ми пройшли,— каже він,— десятий поріг Будило, а за ним пристали до лівого татарського берега; там обідали. Тут тепер звичайний із татарських перевізів, який іде аж за острів Таволжанський, через те що Дніпро йде тут тільки одним водотоком. Тут ми знайшли багато маленьких татарських човників, зв'язаних з хворосту і обтягнутих навкруги свіжою шкурою».

Про цей же Таволжанський перевіз писав у XVII віці і відомий французький інженер Боплан. «З усіх тринадцяти порогів,— каже він,— тільки між десятим, Таволжанським, татари можуть переходити через річку вплав, Таволжаном, де береги більше доступні».

«До відомостей Ласоти та Боплана вважаємо незайвим додати,— каже Яків Павлович Новицький,— що берег Дніпра од порога Будила протягом 2 , верстов до теперішньої Язикової здебільша високий, скелястий та крутий, до того ще часто перерізаний балками і не скрізь доступний для під'їздів; лівий берег, навпаки, на великому обширі — піскова пологість. Через те можна думати, що місце давнього татарського та запорізького перевозу було нижче каменів Служб, де потім був Язиківський перевіз. Далі перевіз уплав на конях, треба думати, був з правого берега на лівий у місці — спочатку через річище на острів Таволжаний, далі з Таволжаного між його скелями Голубиною та Щукуватою через Дніпро. В тому місці, хоча течія вода й бистра, та береги правий (острова Таволжаного) і лівий, вище острова Перуна, приступніші,[1] і ширина ріка не більша як 200 сажнів.

До Таволжанського, або Язиківського, перевозу підходили з обох боків давні шляхи. З правого боку тягнувся Великий чумацький шлях, до Половиці, тобто од міста Катеринослава, на степ пана Захарина повертався на Язикову коло Шмалиної могили, як поминути Рябу могилку, де Підгороднянська пошта. Як перевезуть було чумака з правого боку на лівий бік Дніпра, то він повертає, куди йому треба: або на Самар, або на Оріхів до Перекопу, на Маріопіль, на Крим, на Керч, на Дін. (Самар — теперішній Новомосковськ. Маріопіль — це город Маріуполь. — Д.Я.).

З лівого боку до Дніпра сюди ж таки йшов Великий чумацький шлях до Самари через Спастунівський шлях і тут розходився на Олександрівськ, на Перекоп, на Язиківський

«Ненаситець»

перевіз, и далі на поштовий шлях, що йшов до Половиці, тобто Катеринослава.

Таволжанський, або Язиківський, перевіз — ще давніше діло. Він був нижче Служб і вище острова Таволжанського. Тут ще запорожці та гайдамаки переправляли кіньми на острів Таволжанський. То одчайдушний народ був. Потім тут були од панів два пороми перевозити чумаків. І скільки того чумаки тут переїздило — боже мій! На кожний пором ставили по 20 чумацьких возів. За перевіз брали гривню, тобто три копійки од воза та пари волів, а після вже дурно. А йшов чумак або порожнинном, або ж віз сушені груші, а відтіля вертався з рибою та сіллю.

Нижче села Федорівки-Язикової, на тому ж таки правому боці Дніпра, простяглось більше ніж на п'ять верстов село Августинівка-Смольщина, Вустинівка. Його заснував 1780 року, як і Федорівку-Язикову, той же Федір Язиков, а назву йому дали од власного імені дружини Язикова — Августи. Після смерті Язикова дружина його купила собі 80 сімей кріпаків у графа Розумовського з слободи Смольщі Прилуцького повіту Полтавської губернії і перевела їх до своєї Августинівки, через що й вийшла назва Августинівка-Смольща. А через те, що селяни з Августи зробили Вустю, то й з Августинівки ще вийшли й Вустинівки.

Коло 1796 року вдова Августина Язикова одружилась з графом Я. Е. Сіверсом; мало не через чотири роки графиня Сіверс продала свою землю Ф. А. Ушакову.

Після Ушакова володарем став генерал Сліпушкін, а од Сліпушкіна земля перейшла до його зятя графа Коскули, естонця з походження, але підданця російського.

В сімдесятих роках минулого століття якось-то нічної доби, влітку, несподівано коло села Августинівки-Смольщі впав метеорит-залізняк і загрузився в глинищі більше ніж на два сажні. «Він,— каже 90-літній дід Андрій Юрченко,— той залізняк, не такий і великий: може, буде пудів 25 або 30, и тільки залізо таке міцне, що його не можна було ні гурнугом упиляти, ні одбійником одбити. Мужики все ходили до нього та стукали по ньому молотками. Як витягли його з глини, то швидко в губернію одвезли». (Той метеорит дуже довго лежав у Катеринославі, коло поліції, и потім його одвезли до Петербурга, де він зберігається в музеї при Академії наук. — Д.Я.).

Проти села Августинівки-Смольщі простягся посеред Дніпра великий і значний острів Таволжаний. На різних планах Дніпра й у різних мемуаристів та дослідувачів його звуть по-різному: Таволжаний, Вільшаний, Таволшанський, Тавалжанський, Тавольжанской, Таволжини, у місцевих селян — Тавільжана. А що на цьому острові переважає лісова рослина таволга — Spiraea crenata, правильніша буде назва Таволжаний.

Також різно визначають і величину цього острова. Найменша величина показана у Боплана: 1 верства і 166 сажнів довжини. Але треба тільки пройтись вздовж цього острова, не виміряючи його, щоб зразу вбачити, що Боплан і не міряв його і, видимо, не ходив по ньому. В інших довжина острова 2—4 верстви, ширина од 100 сажнів до 1 верстви. Якщо взяти середній вимір, то можна сказати, що Таволжаний острів має понад 3 верстви довжини і од 100 сажнів до 1 верстви в різних місцях ширини.

Площу землі Таволжаного острова теж показують різно: в одних 221 десятина 1920 квадратних сажнів, в інших — 322 десятина. Висота, при літньому горизонті води, на північній половині острова приблизно 200 футів, на південній, нижче балки Довгої, приблизно 120 футів. Грунт острова — пісковатий чорнозем.

І по згадках стародавніх дідів, і по пеньках зрубаних дерев видно, що на Таволжаному острові був колись великий ліс з усякою звіриною: там росли дуб, кленок, в'яз, дикі груші, глід, а по спадах рясно кущилась таволга. Ті ж таки стародавні діди

розповідають, що запорізькі козаки користувались таволгою, яка росла на острові, як лікарською рослиною: вони робили з молодих пагінців таволги віджимки і ним лікували своїх бігових коней од задержки сечі, чим вони часто боліли.

З трав'яних рослин на Тволжаному острові можна бачити сирітка, крокуси, хохлатки, проліски, фіалки, ірися, дрібноцвіт, тюльпани, сон-траву, барвінок і особливо багато так званої травки музьмича (Ephedra volgaris).

Це все буває в кінці лютого місяця, іноді пізніш — в березолі.

Оскільки Таволжанський острів привабливий весною, остільки ж він буває непривабливий к суху, пекучу пору літа. Вся трав'яна рослинність на ньому насихає, і неначе на тому острові нічого й не росло ніколи.

Зовнішній вигляд острова такий: голова, або північна його частина, звачно завалена грудами голого каміння; в сходовій, продовжастій, у найбільш підвищеній частині чергуються одна за одною величавкі скелі, які мальовничо навксають над Дніпром; в західній, теж продовжастій частині, до річища теж каміння і між ним окремі високі скелі: в південній частині, яка зветься «прохвісти», білий сипучий пісок, який косою далеко виступає в Дніпро.

Між камінням окремих скель на острові найбільше відомі: Голубина, 72 фути заввишки: тут колись водилось багато диких голубів; Щукувата, 100 футів заввишки: коло неї завжди грає багато щук; Вовча скела: коло неї плодились вовки; Стара забора, найвища з усіх скель, 120 футів заввишки. Всі ці скелі йдуть з півночі на південь, звисають у Дніпро і виставляються супроти острова Перуна.

Од Щукуватої скелі до скелі Старої забори тягнуться в чотири ряди двадцять ям. Кажуть, що там було колись «осідлище» запорізьких козаків. Ті ями — ознаки землянок, обкесених загатою, од якої видкі були решітки до 1882 року.

На сходовій частині острова є так званий Липик берег: «там за панського уряду росли розкішні липи, тьохкали соловейки та свистіли іволги».

Поперек острова, нижче Голубиної скелі, тягнеться балка Довга. В тій балці було колись два озера, з яких одно озерко було ще 1882 року.

На острові є дві могили. Одна могила на північному краю острова, яка має навкруги 70 кроків і через верховину 24; друга, менша, на північному краю, обкладена навкруги гранітом.

На південному ж краю, так званому прохвісті, в білих сипучих пісках знати слідк «печищ»; там же знаходили черепки од амфор та од іншого глиняного посуду з різним орнаментом; також знаходили дуже багато крем'яних скалок, цілі й поламані крем'яні ножі, бронзові стріла, кремені для рушниць та пістолів, саморобні олив'яні запорізькі кулі. Тут знайшли також три сланцеві (лупакові) матриці для виливання в них з бронзи різних речей. (Вони в крайовому музеї Дніпропетровська. — Д.Я. Тепер Дніпропетровський історичний музей імені академіка Д. І. Яворницького. — Ред.). Видимо, в давно-давні часи тут була майстерня — ливарня.

На північній частині Тволжаного острова теж знаходили староавину, але не стільки, як на південній частині його. Після великих та довгих вітрів вода в Дніпрі вимила при самому березі острова «здоровий, червоної глини глечик, з двома вухами та з круглим дном, не такий, як у нас роблять. (Очевидно, ще тки звака амфора. — Д.Я.). Він був дуже заглиблений у піску, і чотири чоловіки ледве викопали його веслами. Думали, що в ньому повно грошей, а як витягли його з води та роздивились, аж у ньому самий пісок. Тоді побили його веслами, а черепки пошпурляли в Дніпро».

На самій голові острова знаходили також деякі російські монети, але не такі давні: кінця XVIII й початку XIX століть.

Згадуючи про Таволжанський острів, оповідачі, старі літами, кажуть, що на ньому й округ нього ріс великий ліс; в середині кущі глоду та груші, в «голові», саме там, де каміння, ще року 1845 був ліс та ще яка дубота. А ровина тієї, зіновиті росло — страшна сила. А трава щороку родила така, що було накошують на острові шість-сім великих скирт сіна... Тут риби була незчисленна сила. Тут кишів звір, гад, птиця божа. В лісних кущах плодились птиці, а на дубах багато гніздилось могутніх орлів.

Звичайно, як на інших островах, так і на Таволжаному острові вказують місця, де запорожці закопали й заклали на голови великі скарби в чотирьох козячих шкурах, у восьмивідерному барилі, а зверху ще й затоптали кіньми. Без скарбу на острові, або в могилі, або ж у балці ніяк не обходиться діло у дідів-оповідачів.

Правий берег Таволжанського острова відділяється од суходолу річищем в 140 сажнів завширшки, яке на всьому своєму протязі завалене камінням та засіяне невеликими острівками. У веснаку повідь тут вода дуже рветься вперед, перелазиться з каменя на камінь, гуде, шумить, здіймає високо вгору піну, і околишні селяни звуть це місце поріжком. У деяких мемуаристів, географів та дослідувачів це трипадцятий поріг: Таволжанський, Таволжаний, Таволжанной, Тваолжан, а справжня назва — Тволжана забора.

Проти голови Таволжаного острова стоять два камені Кабани, вони ж інакше Черевко та Черевча, або Черенчена. Перша назва походить од того, що камені подібні до справжніх кабанів, що мовби плавають по воді; друга назва вийшла од лоцмана Черевка, який «тут потерся об камінь».

Супроти Черевка та Черевченяти, під лівим берегом Дніпра, стоїть невеликий острів Орлів, зазначений на плані ріки Дніпра Єгора Арапова 1780 року, тепер відомий у лоцманів під назвою Бобрового. Він має 360 сажнів довжини, 35—50 сажнів ширини, 15—25 футів (за літнього рівня води в Дніпрі) височини, інакше 6 десятин і 533 квадратних сажнів площі землі.

На голові острова каміння з окремими високими скелями, на прохвісті пісок — одміть. Колись на ньому був гаркий дубовий ліс, та його спилюндрували, і лишились тільки пеньки та низькорослі чагарники. Взагалі рослинність острова бідна. Року

1890 ни ньому було кілька молодих дерев дуба, чорного осокора та верби. Із дрібних дерев — крушина, або жостір, бересклет, брусклин, шелюг, дрік, зіновать. Із трав'янистих — тюльпан, будра, підбіл, седум, горобиний щавель, лехвороща, дивина, гребінчастий пирій. Од суходолу острів одділяється річищем завширшки коло 70 сажнів у весняну повідь. Проти острова на суходолі крутий, кам'янистий схил, зарослий кущами дрібнолісся. Там сила чорних гадюк та великих жовтобрюхів.

За часів Запоріжжя на Орловому острові був рибальський кіш запорожця Орла. Він просушував тут свої мережі та неводи й тут же прожив увесь свій вік. З 1779 року по 1860 рік цей острів належав родові Синстунових, потім перейшов до російських купців. В 1845 та 1877 роках його затопила дуже висока весняна вода. Року 1887 опинився він у руках німців-колоністів.

З лівого боку, супроти південного кінця острова, простісінько, входить у Дніпро балка Орлова, там колись ріс хороший дубовий ліс, на що вказують багато пеньків та декілька молодих дерев, які уціліли до нашого часу. Там же була й хата запорожця Орла, де він жив зимою.

З правого боку в річці, супроти південного кінця острова Орлового, стоїть камінь Крячиний, або Крячок. Влітку на ньому завжди сідають крячки, од них і пішла назва каменя. Весною камінь ховається у воді, і тоді місцеві люди звуть його Крячиною заборою.

Нижче Орлового острова підходять до Дніпра з лівого боку один за одною балки: Велика Бицулана, Мала Бицулана і Таволжанка, і тут же впадає в очі невеликий, але дуже високий, скелястий, славний своєю назвою острів Перун, за місцевою вимовою Пёрун, інколи Пёрен.

Коли, через що й хто саме дав таку назву цьому острову — невідомо, але те, що говорить про цей острів місцеві столітні діди-оповідачі, нагадує те, що говорять 988 року руський літописець про Перуна, поганського бога наших далеких предків.

«Яко приде Володимеръ повеле кумиры испроврещи, овыи сещи, а другыя огньви предати; Перуна же повеле привязати къ коневи хвосту и влещи с горы по Боричеву на ручай, а 12 мужа приставы бити жезлиемь. Се же не яко древу чюющу, но на поругание бесу, иже прельщаше симъ образомъ человекы, да возмездье приметь отъ человекъ... И, влекому же ему по Ручаеви къ Днепру, плакахуся его неверныи людье, еще бо не баху прияли крещения; а привлекше и вринуша и въ Днепре. И пристави Володимеръ, рекь: аще кде пристанеть ви, то отреваите его отъ берега, доньдеже порогы пройдеть; тогда охабитеся его. Они же повеленое створиша. Яко пустиши и пройде сквозе пороги, изверже и ветрь на рень, иже і до сего дна словет Перуни рень».

— Подивіться на цей острів Перун та й скажіть, на кого він схожий.

— Та на кого ж?

— На змія: оце, де найвища його частина,— це голова; оце, посередині[1], де перепояска,— це його стан; а оце, де його кінець,— це його хвіст.

І справді, як подивишся на острів Перун трохи оддаля, то побачиш перед собою немовби якесь величезне чудище, що простяглось вздовж лівого берега Дніпра головою на північ, а хвостом на південь з перехватом на середині.

— Це був колись такий поганський бог у наших предків. І стояв він десь у Києві, так київський князь Святославський, як прийняв святий закон Христа, звалив того бога на землю, одтяг його до Дніпра та й шпурнув у воду. То він як поплав, як поплав та опинився аж між порогами та оце тут і перекинувся в острів.

— Ото так і було?

— Ото так мені казав мій дід, а він прожив на віку дев'яносто п'ять годів, так йому за його довгий вік довелось багато чого чути. — (Розповів автору дід Трохим Олійник, лоцман «першої статті» з села Старий Кодак Катеринославського повіту. — Ред.).

Можна думати, що в давню давнину цього острова зовсім не було, а була висока прибережна скеля, яка дуже висовувалась у лівий берег Дніпра. В одну велику весняну повідь дужий вал води, дійшовши до високої кам'яної прибережної скелі і не мігши зрушити її з місця, з страшною силою одкинувсь од неї ліворуч, розмив поза скелею землю й зробив острів Перун, так само, як це зробила велика вода й нижче, де з'явився острів Велика Хортиця.

Всієї площі землі острова Перуна 7 десятин. Острів має 296 сажнів довжини, 80 сажнів ширини, 50—60 футів у середній частині своїй і 98 футів у вищій частині голови височини, при повному спаді води в Дніпрі. Перун вище Стрільчої скелі, що коло Лоханського порога, яка має 30 футів, але нижче сусіднього острова Таволжаного (150—200 футів) і острова Великої Хортиці (300 футів).

З західної сторони острів Перун має печеру, яка зветься Змієва і в яку можна влізти тільки в липні місяці або в серпні, як вода в Дніпрі стоїть низько. Вона має всередині $7^1/_2$ аршинів завдовжки, $1-1^1/_2$ аршина завширшки і $1^1/_2$ аршина заввишки; кінчається вузькою ущелиною, яка піднімається вгору; з весни й до середини літа печеру заливає вода.

Року 1867 про цю печеру писав польський археолог Підберезький так: «У цій скелі (тобто Перуні) під рівнем води видно вузьку щілину, вхід у зміїну нору, почасти засипану піском. Ця щілина всередині розширяється у велику печеру, в якій дуже багато людських кісток; з неї начебто піднімається крутий вихід на верховину скелі, але його ніхто не досліджував».

Через ту Змієву печеру на деяких планах порожистої частини Дніпра та в деяких дослідувачів острів Перун неправильно називають «Змеиною скалою». (...Перун також неправильно названо «Змеиный остров». — Д. Я.). У лоцманів і місцевих селян це острів Перун.

Цей острів добре й гаразд знають старі лоцмани, які доводять, що колись на ньому був чудовий, розкішний, великий, густий ліс: росли вікові дуби, татарські кленки, гнучкі високі лози, густий глід; водились могутні орли, страшні окаті пугачі, дикі кабани, дикі кози, а між ними велика сила гадюк. Од дубів тепер лишились тільки

ценьки, а од великих гадюк у розколиних скель дрібна гадючча.

На острові Перуні жили й запорожці, які добували тут так звану слюду (ласняк), що заміняла їм скло. Од запорожців, кажуть, тут лишився й льох, виконаний якраз посередині острова в так званій перепоясиці. Кажуть, що в тому льосі запорожці закопали цілий каюк грошей; такий каюк, що в ньому десять чоловік перепливуть через Дніпро. Щороку в тому льосі кладошукачі шукають гроші, але й досі не чута, щоб хто знаходив їх там. Учені люди знаходили тільки черепки од посуду неолітичного періоду кам'яного віку, та й то поки що не так багато. Про те, чому печеру й самий острів Перун прозвали Змієвими, є декілька народних легенд.

«В тій печері колись-то жив змій-цар з трьома головами; у нього була дочка-красуня. Змій беріг свою дочку, щоб вона не покохала якогось руського царевича, та все-таки не вберіг: красуня відпливла з якимсь лицарем по Дніпру аж у Чорне море. З того часу змій зробився ще лютішим, ніж він був до того, і щодня вилітав будь-небудь в округу за новою жертвою».

«Колись, кажуть, змій був на небі і літав по всьому світу; його всі боялись, а інші то й кланялись йому. Як узнав про те бог, що йому поклоняються, взяв і позднімав у нього крильця, він упав з неба в Дніпро та й поплив. Ідолопоклонні бігли берегом та й кричали: «Перуне, Перуне, припливи до берега». Він приплив до острова, і показалась йому глибока нора; він туди й пропав. Від того часу й прозвано острів Перуновим».

«Кажуть, що Перунового острівка тут не було, а приплив на ньому змій відкілись згори. (З верховини Дніпра. — Д. Я.). Як плив він, тоді, кажуть, одним боком бігли ідолопоклонці й викликали на берег, а друга вийшла назустріч православні й почали молебствувати та заклинати. До стояли інші з корогвами, туди він підплив і став. Змієва нора з боку Дніпра була, кажуть, дуже глибока, а після того, як змій згинув, скелі зійшлись щільно, і нори нема. Бить-то так було, а чи правда цьому — не знаю».

Про цей острів Перун ось що чув я від старих людей. Якось, кажуть, бог Перун плив Дніпром, і його хвилею викинуло на острів; тут його заховано, а потім одкопано. На ньому, кажуть, золота було три пуди, а сам зроблений з дерева. Від того й острів став Перун. На Перуні, від Дніпра, є нора: «Колись, кажуть, там жив змій, і йому носили людей. Нору звали Змієвою».

«Скільки в пам'ятку, острів зветься Перуном. На ньому висока скеля, а в ній, від дніпрового ходу, скота. (Скота — природна печера, грот. — Д. Я.). До Христового рождення, кажуть, там жив змій; він гарбав під себе жінок і дівок, а мужів пожирав. Як Христос народився, змія прокляв, а потім його звоював якийсь богатир. У змія, кажуть, було три голови й крила. Він, як летить, освіщає ввесь світ, а вогонь так і палає».

Супроти середини Перуна, на 16 сажнів од правого берега острова, лежить у воді камінь Ревун, на «Атласе части реки Днепра 1863 года» — Реут, на «Карте Генерального штаба 1875 года» — Ревун.

Коли виміряли зимою 1890 року 3 грудня цей камінь Ревун, то верховина його мала 5 футів, довжина — 6 сажнів 2 аршини, ширина — 5 сажнів, навкруги — 18 сажнів. У тиху літню ніч перед зміною години, кажуть, шум Ревуна переходить у глухий стогін, іноді в оглушливий рев, у шум з дзвоном, і тоді його чути далеко-далеко. Коли влітку поглянути на його білі вічноклекочучі хвилі, то здається, наче б то стадо баранців скаче або руна шерсті, які підкидають угору. «Ревун кипить, наче в сукновальні сукно перевертається». Через те місцеві селяни на своїй мові звуть камінь Ревун Сукновальнею».

Од прохвістя острова Таволжаного зразу йдуть камені Орлові, а потім — Головкові, а за ними — острів Білий. З такою назвою цей острів зазначений на «Атласе Пущина» 1784 року та в «Списку островів» дослідувача М. Н. Бухтієва; під назвою Білий його знають також і близькі прибережні люди. На «Карте Генерального штаба» йому дано назву «Орлиная Стрелица», а на «Атласе части Днепра 1863 года» та в лоцманів і судопровідників він зветься Орлиний.

«Білим звемо цей острів, скільки знаю,— каже дев'яностодвохлітній дід Тиміш Драган, село Оврамівка. — Може, того таке йому прозвання, що на ньому пісок тільки й біліє. Чи росло коли на ньому велике дерево, чи ні, не чув, а кущі лози росли і в старину, як і тепер. Це невеличкий острівок, колись, кажуть, на ньому було становище запорожця Байдужого. Байдужий був змолоду гайдамака, а як зостарівся, зробився сиднем. Стояв рибалчим кошем на острові, а доживав віку в балці, що з правого берега Дніпра, супроти острова».

Справді, острів Білий із невеличких островів: 214 сажнів завдовжки, 33—40 сажнів завширшки, 35—30 футів найбільшої височини; вся площа острова 2 десятини 1242 сажні. Року 1845 він був увесь під водою, опріч маківки голови. Поверхня острова, засипана білим сипучим піском, дуже бідна рослиною; божа дерево, трава, підбіл, осока, седум, наносний осокорник, лоза та шелюг де-не-де врозкидку по острову; тільки в квітні місяці тут іноді багато буває сморжнів. Зате на острові багато находили предметів різної старовини: пістолі, шаблі, кинджали, олив'яні кулі тощо.

Проти Білого острова, вздовж лівого берега Дніпра, впадає в очі широка оголена просторінь, укрита піском. То дуже цінна місцевість для дослідувача старовини. Там на кожному кроці сліди колишньої стації людини давніх віків: печища, черепки од горшків, амфор, скалки кременю, бронзові стрілки, кольорове намисто; а над яром, який перерізає ту всю просторінь, могильники, і коло тих могильників різні звуглені кістки, ікла диких кабанів, потім черепки, черепки й черепки скрізь по піску.

Проти кінця острова Білого, під правим берегом Дніпра, висунувся так званий Золотий камінь, а далі, під тим же берегом Дніпра, простягся острів Оврамів, або острів Нещотного.

Острів Оврамів починається високими скелями, потім поступово знижується і кінчається довгим, але вузьким піскуватим хвостом. Займає не більш як одну десятину

землі. За весняної поводі більша половина острова ховається під водою. В давні часи цей острів був, як кажуть, вищє, коли на ньому росли дерева; а коли ті дерева вирубили, вода почала змивати і дуже знизила його. Тепер, опріч лози та деяких трав, на ньому нема жодної рослини. В шістдесятих-сімдесятих роках минулого століття на ньому росли ще «нучерявії» верби, але потім і ті верби повинищували.

Колись на цьому острові рибалчив запорожець Оврам, а сам жив він трохи нижче острова, на балці Оврамовій.

Після Оврама на цей острів прийшов з Гетьманщини козак Пещотний і поставив тут на березі Дніпра, супроти острова, шинок. В тому шинку все було товчуться литвинці з плотів. Іноколи тут збиралось такого люду, як цілий ярмарок. Коло берега Дніпра росла багата трава, то ті, які їхали з чимось волами, воліи пускали пастись на траву, а самі п'ють-гулянять у шинку.

Коли лоцмана-судопровідника песподівано застигне великий вітер коло Таволжани, то він спішить до острова Оврамова і там кидає якір. Коло Таволжана якорі не беруться, а тільки бредуть по воді, бо там кам'янисте дно, а коло Оврамового острова добре беруться, і ото там лоцман спасає своє судно. Оврамів острів — «це пристань для лоцмана поневолі».

Як скасували Запорізьку Січ, Оврамів острів з прибережною до нього землею дано секунд-майорові Якову Набадьєву.

Після секунд-майора Якова Набадьєва земли перейшли до майора Любима Михайловича Коростовцева, який прославився серед селян великою лютістю і через те загинув трагічною смертю. Року 1797 слободи Коростовцева звалась слободою Набадієвою-Оврамівкою, де було всього населення 39 чоловіків на 25 жінок. Після смерті майора Любима Коростовцева усе добро його перейшло до його ж родича Мильченка, а од Мильченка — до Піхотинського, од чого й вийшла назва Оврамівка-Піхотинська. У Піхотинського купили землю німці, в селяни лишились «при одній десятині на ревізьку душу».

Нижче острова Оврамового два камені Голомкові, а за ними виступає Сторожовий, або Спорний, острів, серед Дніпра, проти Оврамівки-Піхотинської. На плані Арапова 1780 року він має 1 [illegible] верстви завдовжки і 139 сажнів завширшки; на цьому плані його поставлено до правого берега Дніпра, а насправжки він стоїть серед Дніпра. За планом 1843 року він має 1 десятину та 444 квадратних сажнів землі. Але міру цю не можна брати за постійну, бо Дніпро щороку то прибавляє його береги, то одрізує їх. З 1850-х років Сторожовий острів починають звати Спірним, бо за нього розпочали позиватись і дуже довго позивалися землевласники — Піхотинський, який жив на правому боці Дніпра, та Іваненко, що жив на лівому боці Дніпра. Тепер цей острів дуже бідний на рослинність: де-не-де по краях його верба та лози, а колись був довгий і широченький, і на ньому був ліс і була силя звіри та птиці. Прізвище йому йде ще од запорожців, бо на ньому стояла козацька сторожа, щоб не було наглої біди від турка. В сорок п'ятому році острів підрізали вода і повалила дерево. Після тієї вода люди находили там шаблі, козацькі пістолі й ще щось — забув». (Дід Яків Ткаченко, 70 років, Оврамівка, 1886 року. — Д. Я.).

Клобуківський острів, він же у сучасних місцевих селян Дубовий, Виноградний, Великий, на одміну од Малого, тобто Лозоватого острова. Клобуківським він зветься на плані ріки Дніпра Арапова 1780 року, а також у дослідувача всіх островів на р. Дніпрі М. П. Бухтієва і в сучасних лоцманів Старого Кодака та Лоцманської-Кам'янки. На «Плане дачи владельца Гижицкого 1800 году» — Виноградний. За виміром на давніх планах він мав 1 [illegible] — 1 [illegible] верстви завдовжки, 1,4 верстви завширшки. За новим виміром — 420 сажнів завдовжки, 25—42 сажні завширшки, 30 футів найбільшої височини, 6 десятин 300 сажнів усієї площі землі.

В давні часи на Клобуківському острові була прехороша рослинність: росли дуби, в'яз, чорна тополя, лоза, дикий виноград. За часів Запоріжжя тут жили козаки-зимівчаки: Клобук, Каблук, Красулька, Чепинога. «У козака Клобука була жінка, яку він дуже не любив і хотів здихатись її. То він якось посадив її край острова, на високу спадисту скелю, добре підловчився до неї та й штовхнув у Дніпро. Ото од того Клобука й острів пішов зватись Клобуківським». (Селянин Старого Кодака Катеринославського повіту Р. І. Гудима. — Д. Я.).

Але ще далеко до запорізьких козаків на острові Клобуківському вже жили людина: ще в кам'яному та бронзовому віках. Того доказом є те, що тут знаходили та й зараз знаходять скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, шкробачки, черепки різного посуду із землі, з глини, з орнаментом і без орнаменту.

Проти Клобуківського острова, на правому березі Дніпра, була колись садиба Алеєвих. Хто такий був перший Алеєв і як дістались йому ця земля, про те ніяких писаних даних нема. Є тільки фамільні перекази, що перший власник цієї землі був турецький офіцер Алі, якого полонили під час русько-турецької війни за царювання Катерини II, який на Русі охрестився, одружився з руською, і йому дано землю на ранг коло Дніпра. Проти садиби Алеєвих, під правим берегом Дніпра, є невелике, але дуже мальовниче урочище — скеля Загбеєва. Старі діди-оповідачі кажуть, що там жив запорожець Загбей, дуже багатий, гладкий козак, у нього було сила грошей, які він перед смертю закопав під скелею.

Нижче цієї скелі підійшла до Дніпра балка Каблукова, де жив козак Каблук. По тому козаку старі люди й острів Клобуківський звали Каблуківський.

Тут же в Дніпрі чотири камені Прасулкин та Сковороди, яких дуже остерігаються лоцмани, коли вода в Дніпрі стоїть низько.

За Клобуківським островом зразу в одну лінію острів Лозуватий: «на такій віддалі, як кинути шапкою з Клобуківського на Лозуватий». Можна думати, що Лозуватий острів колись був продовженням Клобуківського. Це одна з невеликих островів на Дніпрі: він має, за одним виміром, 2 десятини землі; за другим менше того — 1 десятину 887 сажнів, довжина 173 сажні,

найбільша ширина — 19 сажнів і висота 25 футів. На ньому ростуть дуби, осокір, верба, а навкруги всього острова висока зелена лоза.

І та лоза оточує ввесь острів навкруги; вона стоїть просто в воді і схиляє свої віти низько-низько, теж до самої води. Вона одбивається в могутньому Дніпрі, немов у великому, коштовному та блискучому люстерку; вона немовби грається в чистих, прозорих та спокійних струменях дніпрових. Ні, це не острів: це квітка, чудова, свіжа, ясно-зелена квітка, кинута чиєюсь рукою на поверхню ріки і злегка хитається та тремтить на воді. Ні, це не острів: це чудова картина, яку намалювала сама природа і яка проситься на полотно певного художника, правдивого артиста. Вона тішить очі людини; вона переносить її в веселі та щасливі дні її життя; вона викликає й пречудові, мрійні сни; вона примушує забувати все те сумне, те безпорадне, що є в дійсному житті. Ні, це надзвичайний острів з усіх островів, які є проміж дніпровими порогами...

Слобода Ігнатівка, вона ж Бердини, Новоолександрівка, на правому боці Дніпра, супроти островів Клобуківського та Лозуватого.

Після скасування Запорізької Січі та розділу запорізьких земель прибережну землю коло цих островів із самими островами «пожалувано» на ранг полковникові Іванові Реку. Року 1784 тут була слобода, яка звалась Іванівка од імені Река Івана. Після того скоро вся земля од Река перейшла полковникові Ігнатові Івановичеві Гижицькому, який перейменував Іванівку на Ігнатівку.

Після полковника Гижицького тут став володарем генерал-лейтенант Н. М. Бердяєв, а після Бердяєва Олександр Юрович Алеєв, і тоді слобода стала зватись Новоолександрівка.

Бобрів, він же Кучугурний, Рибальський, або Орлів острів, коло лівого берега Дніпра, трохи вище Кухарського острова. На «Плане части реки Днепра» Арапова 1780 року він називається Кучугурним островом од тих високих кучугур, що на лівому боці Дніпра. На економічному плані землевласника Іваненка 1843 року це Рибальський острів; на «Карте Генерального штаба» — Орлиний. Острів має 260 сажнів довжини, 50 сажнів найбільшої ширини і 25—35 футів висоти; всієї площі 2 десятини 2302 сажні землі. На ньому ростуть дуб, чорна тополя, зрідка верба, дуже багато лози, яка оточує ввесь острів навкруги. За запорожців на цьому острові, кажуть, водились бобри, чому його й прозвали Бобровим. Коли перевелись бобри та острів зробився становищем рибалок, то йому приклали прізвище Рибальський. На ньому й тепер кожного літа стоять рибалки; там вони і днюють, і ночують у своїх куренях, од льоду до льоду.

VI

Лишній поріг, Струкум по-руськи, Напрези по-слов'янськи, що означає «маленький поріг» у Константина Багрянородного, Личной на «Атласе Днепра», Лична в «Древней российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Личний в академіка-дослідувача Лерберга; на чотирнадцять верстов нижче Будильського, проти великого острова Кухарева; падає двома лавами: Плоською та Шпайчиною; має довжини з правого боку 220 сажнів, з лівого — 87 сажнів, падіння води — 0,21 сажня, фарватер ріки вище порога — 10, нижче порога — 6 футів.

Нижче Лишнього порога на «Генеральной карте» інженера-полковника Дебоксета 1751 року поставлено з правого боку Дніпра «Малишевський ретраншемент».

Лишня балка з лівого боку Дніпра. Про цю Лишню балку от що розповідає дід Яків Рибалка, 80 років, село Андріївки Олександрівського повіту.

«По балці Лишній колись того звіра, птиці видимо-невидимо було. Я був змолоду великий стрілець. Було, зимою моя баба вигортає попіл з печі та й каже: «Ти б, чоловіче, не полінувався та й вбив зайчика на обід». Добре, кажу, підпалюй мерщій у печі. Вона за солому, а я за рушницю. Тільки переступив ногою Лишню, зараз і лу-лусь. Дома вже оббілувам ухатого, от тобі й шкурка. І м'ясо. Про Лишню казали і те, що там і клади єсть закопані. Проти Нового году пішло нас шість душ у Лишню, взяли з собою ружжя й лом: ломом гроші копати, а ружжя задля случаю держати. Тоді була зима злюча, мороз страшенний; дійшли до ямки, де к замітку клад сховано, і поприсідали. Не видержали: мерзнуть ноги. На нас були іршані штани, добрі чоботи, добрі з запасом онучі. Не поміч. Ну, кажу, хлопці, ходімо к берестки, постоїмо там. Пішли. Обперся кожний об берестину та й стоїмо, танцюємо. Дивимось, коли в кущах блись-блись більше десятка раз. Потім засвітилось, мов каганці. Що за знак, думаємо. Горить, ще мов і до нас наближається. Як гроші горять, так лущать на одній місці, а це не те. Сказать би, люди з свічками, так чого ж би вони в таку добу забрались у балку. Хіба мертвяки? Стоїмо, дивуємось, і страх нас бере. Коли це зразу плиг, плиг, плиг через рівчак та до нас. Глядь, аж то дванадцять штук вовків. Ми так і померли... Отже, почула бісова личина порох та зразу мерть убік, так і майнули тернами. От вам і клад на волосок од смерті».

Слобода Андріївка-Іваненкова, на лівому боці Дніпра. Це було давнє запорізьке займище. Там колись жили запорізькі зимівчаки-сидні, Остап Велегура, Єретик та інші.

Після скасування Запорізької Січі полковник полтавського пікінерного полку Андрій Якович Леванидов одержав у ранговому дачу 12 000 десятин землі на лівому боці Дніпра, а яку входила половина річки Дніпра з островами Перуном, Білим, Кухарським та невеликим островом у річищі Орловім. За те він повинен був на пожалуваній землі осадити село. Року 1779 старий запорізький козак Остап Велегура, який здавна сидів у цій місцевості, радіючи Леванидову, виманив із сорочинських та кобеляцьких дач декілька вільного люду й осадив слободу вище балки Лишньої, яка впадає в Дніпро на піскових кучугурах, супроти Бобрового острова, близько урочища Кругляка.

Року 1782 той же Андрій Якович Леванидов купив також 12 000 десятин землі у свого сусіда генерал-майора Федора Матвійовича

Диван цариці Катерини

Толстого з селом Федорівкою, яке було на тому ж таки лівому боці Дніпра, нижче Андріївки, коло гирла річки й балки Вільної, або Вільнянки, яка також входить у Дніпро.

Року 1783 селян із Федорівки перевели до Андріївки, вище балки Лашньої.

1797 року в архівній довідці Покровського собору міста Олександрійська читаємо: «Имение генерал-поручика и кавалера Андрея Яковлевича Леванидова полностию перешло во владение господина Малороссийской губернии повета Переяславского титулярного советника (в других бумагах «маршала») Моисея Михайловича Иваненка».

А року 1798 село перевели з правого боку на лівий бік тієї ж таки балки Лашньої.

Спершу те село з прізвища першого фундатора називалось Леванидівка, або Андріївка, од імені та прізвища власника, а потім стало зватись Андріївка-Іваненкове.

Воно стоїть на спаді гори і перерізується балками Сухенькою, Єретичею та Крутенькою.

«Балка Єретичи названа на ймення якогось запорожця — Єретики, галдовника, який витворяв великі дива. Одним він був у пригоді, а на інших наводив великий жах. Він замовляв ворожі рушниці та кулі, щоб не стріляли в запорожців, обертав людей на вовкулаків, песиголовців, чортів. Його слухалась уся нечисть».

«Сама місцина, де тепер Андріївка-Іваненкове, колись була дуже багата й розкішна. Звіра того, птиці, риби видимо-невидимо було. Колись було чи закинеш сітку, чи поставиш ятір, так сама риба й лізе; а тепер чи риба розумна стала, чи її мало, а нас багато... Звіра та птиці багато було за нашої пам'яті, а ще більше за наших дідів. Як жили тут запорожці, то степи були вільні, слободи де-не-де. Старі люди, було, кажуть, що, як вийдеш до Дніпра та як глянеш на косу, птиця так і чорніє, і біліє. А як пужнеш із рушниці, так похмуріє од неї, що й світу божого не видно. А крику того було на косах: і журавлі кричать, і чаплі, і чайки, і качки, і кулик, і крячка. А гагарів було, а лебедів видимо-невидимо! А звіра того! А що вовків, що лисиць, що зайців, бабаків, диких кіз — страшно й подумать! Оцих ховрашків тоді не було. Вони йшли з заходу сонця, і така їх сила сунулась, що ніде було й возом проїхати. Дійшли до Дніпра, то так і сунули на той бік».

Прибережжя дніпрове та вся околиця Андріївки-Іваненкового цінні ще тим, що там, найбільше в балках Єретичій та Сухенькій, не раз селяни знаходили сокири, молотки, ножі, шкробачки, зернотерки — все з каменю; а в могилах, що між тими балками, викопували амфори чорноглиняні та інший посуд із землі або з глини. В будинку та в дворі панському були кольчуги та гарматки, які теж тут же десь знайдено.

Проти села Андріївки-Іваненкового простягся в Дніпрі острів Кухарський, або Кухарів. Острів Кухарський, або Кухарів,— один із великих і помітних островів, а втім, про нього нічого не кажуть ні Лясота, ні Боплан.

В «Реестре речок и примет по обоих берегах Днепра» 1697 року між іншими островами в порогах Дніпра показано «Великий Личний остров», нижче балки Таволжанки. Можна думати, що цей Великий Лишній острів є Кухарів острів: по-перше, через те, що йому дано назву од Лишнього порога; по-друге, через те, що він справді в тій місцевості великий, а по-третє, через те, що він справді нижче острова Таволжаного.

Року 1770 полковий обозний Стефан Лукомський писав про якийсь острів між порогами Дніпра Кохаткий: «Запорожские козаки жили прежде на днепровских островах... С коих островов были три найславнейшие: одна прозывается Хортица, который длиною на несколько миль лежит между порогами, от Киева в городках малых. На том острове козаки когда бывало обретаются, то татары, об их там пребывании послышав, не так дерзновенно на тую сторону Днепра в Русь и в Польшу для добычи чрез броды Кременчуцкий и Кючкинский переправляются. Другой близ того остров называется

Хортацкий. Третий остров называется Томаковский».

Приймати острів Кохвний за острів Кухарський ні в якому разі не можна, бо назва «Кухарський» вийшла од німецького слова «coch» — повар, а назва «Кохвний» вийшла од слова «кохати» — «любити».

На «Плане Днепра Арапова» 1780 року Кухарський острів названо Кухарской, на «Атласе вице-адмирала Пущина» 1784 року, в «Исследованиях» академіка Лерберга і в «Очерках» Афанасьєва-Чужбинського — Кухарський, у Бухтієва та Павловича — Кухарев.

Коли з височини добре вдивишся в Кухарський острів, то побачиш, що формою своєю він схожий на велику грушу, хвостом на північ, а верхівкою на південь. Завдовжки він має 2—2½ верстви, завширшки — 1 верству або 1 верству 260 сажнів, найбільша висота його в голові — 100 футів, всієї площі 215 десятин 243 сажні (?). Грунт — піскувата чорноземля та супісок. Поверхня землі нерівна; на ній балка, великі й малі ямки, земляні окопи. Дерева ростуть то купами, то врозкидь — дуби, в'язи, дикі груші, клени, верба. Із трав ростуть розкішний ковил, просерень, духовита конвалія, пирій. Острів дає багато хорошого, запашного сіна. Звірі водились на острові великі й малі: степові ховрахи, їжаки, лисиці, зайці, тхори, сугаки, дикі кози. Птахи — тетервки, огарі, баклани та інші.

Весняної поводі острів Кухарський ніколи не поймає вода, через що на ньому і в давні, передісторичні, і в історичні часи жили люди, через що тут знаходили й знаходять різні культурні рештки людини. Коло острова в воді находили багато скам'янілого дерева, але витягали його з води тільки волами і з превеликими трудностями.

Після скасування Січі на Кухарському острові довго ще жили запорожці-сидні, які обробляли там землю, рибальчили, пасічникували; пасік тут було найбільше. Прізвища тих козаків збереглися в народній пам'яті в назвах урочищ та річок: Качкар, Паламар, Бабак, Венгер, Майборода, од яких пішли урочища Качкарне, Паламарене, річка Явтух — це річище, що проходить поміж островом та слободою.

Муравний, або Лишній острів, серед Дніпра. За межуванням 1843 року цей острів мав 1650 сажнів площі, а потім площа його зменшилась до 530 сажнів од розмиву; при літньому рівні води в Дніпрі скелиста голова острова піднімається на 35—37 футів заввишки. Ту голову лоцмани звуть Чортова голова і дуже стережуться її. Ті ж таки лоцмани звуть острів Муравний островом Лишнім од порога Лишнього. На острові ростуть осокорник, лозняк, верболіз.

Супроти піскуватої коси Муравного острова праворуч лежить у Дніпрі камінь Саввй, а ліворуч — камінь Копачуватий.

Нижче Кухарського острова, коло лівого берега Дніпра, супроти кінця с. Андріївки-Іваненкового гирла, зелений, дуже мальовничий острів Гавиний. За запорожців тут жили козаки-сидні; після поділу запорізьких вольностей цей острів 1777 року дістався генерал-майорові Ф. М. Толстому. Року 1782 вкупі зі степовою землею він перейшов до бригадира, потім до генерал-поручика А. Я. Леванідова і, нарешті, 1797 року — до маршала Мусія Михайловича Іваненкова.

Ні в XVI, ні в XVII століттях відомостей про Гавиний острів немає. Відомості про нього маємо тільки з XVIII століття. На «Плане вице-адмирала Пущина» 1784 року він зветься Гвасний, в академіка Лерберга — Гавриной; у дослідувача М. Н. Бухтієва — Гавва.

Він має завдовжки, за одними відомостями, 1 верству, за іншими — 1½ верстви, ширини в різних місцях 50 і 100 сажнів, висота восени 30—45 футів; всієї площі землі 27 десятин 2270 квадратних сажнів.

Голова острова, що проти течії води, засипана камінням. У повідь вода на голові острова прорізує вузьку протоку, яку звуть рибалки «потиг». Грунт острова — почасти пісок, почасти супісок, в почасти дуже добра чорноземля од перегнилого листя. Це один із островів, багатих лісом та травою. Тут ростуть стрункі, кількалітні дуби, чорна та біла тополі, в'яз, берест, чорноклен, верба, бересклет, густий терен, крушина, лоза, шелюг, дикий виноград, хміль.

З трав'яних рослин тут є конвалія, дзвоники, золототисячник, живокіст, філонник, бабашник, підбіл, м'ята трава, материнка, боже дерево, триколірна фіалка, жовтий тюльпан. Багатьма з цих трав користуються для лікування людей знахарі та баби-повитухи. Багато теж тут буває і птаства. З весни сюди налітають іволги, шпаки, зозулі, одуди; особливо тут багато буває солов'їв, які прилітають сюди здебільшого після 10 квітня.

Також дуже люблять цей острів гави, тобто ворони, від яких він і назву собі придбав Гавиний. На деяких деревах острова од воронячих гнізд так темно, як буває іноді на небі од густих, темних хмар перед грозою.

«Запорожці прозвали цей острів Гавиним, і ми звемо так. На ньому ліс і багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люди казали, так оце й я вам кажу. Весною, як налуплять гавенят, тільки й чуєш, що га-а, га-а, га-а. Під погоду не вгамуються і вночі. Густішого і кращого лісу нема, як на Гавиному. Колись на ньому було багато винограду, хмелю; може, знайшов би й тепер, та мало. А звіра було тут! Найбільше диких кіз. Були вони ще й за моєї пам'яті, а за батьківської, дідової — там і казати нічого. Було, покійні розказують, що влітку, як витане вода, то вони так і плавають то з Лиштухівського острова на Гавиний, то з Гавиного туди. Пливуть, було, тільки ріжки мачуть, а як багато їх, то покладуться, мов наче вода несе гилчастого дуба. А що за дика звірюка! Було, ніколи не здійдеш, хіба побачиш здалеки. Що ж за праділля було велике! Запорожці хоч і жили тут, а вони, кажуть, не дуже за звіром ганялись, риба доволі, качок теж. Ще я захапаю: було, як глянеш на просередь, стілька того лебедя, журавля, гусей, качок! Як та отара, так вкривають косу. Після запорожців багато звалували звіра, багато перевелося його й за моєї пам'яті. До великої води в сорок п'ятому году була ще коза, а після того щось позаміткувалось». (Дід Марко Іванович Музика-Артемченко, 63 р. Андріївка-Іваненкове.

Коло хвоста Гавиного острова, з правого боку його, притаїлася острівок-скеля Смир-

ний. Від якого не чіпке, то через те й Смирний.

Уряд з островом Гавриним простягся по Дніпру острів Лантухівський, він же Дубовий, або Виноградний, інакше Лачинівський і Німецький. Дубовим цей острів названо в «Реестре речек и примет по обоих берегах реки Днепра от Переволочны» року 1697: «Острова великий Личной, в за ним «Дубовій нкд Волним ворогом». На «Плане реки Днепра Аравова» 1780 року, а також на «Атласе вице-адмирала Пущина» 1784 року, у Лерберга та М. Н. Бухтієва він зветься Лантухов; у Афанасьєва-Чужбинського — Лантуховський. В «Экономических примечаниях Екатеринославского уезда» 1780 року — Лантуховий: «А сельцо Виноградовка с островом Лантуховым, Дубовый тож, надворного советника М. В. Коховского». На «Топографической карте Генерального штаба» — Виноградний, у місцевих селян — Лантухівський, Лачинівський, Німецький.

За часів Запоріжжя цей острів звався Дубовим; потім пізніш почали його називати запорожці Лантухівським. Од якого ж Лантуха пішла така назва? Дев'яностодвохлітній дід Тиміш Драга із слобідки Овраміяки каже, вібито на цьому острові колись був рибальський кіш запорожця Лантуха. Історія запорізьких козаків каже нам про двох козаків з таким прізвищем: 1763 року Федір Лантух «принес в дар книгу Минею в Межигорский монастырь». Григорій Федорович Лантух був кошовим отаманом всього запорізького війська в 1755—1756, 1758, 1761 і 1763 роках. Але якому з них трьох Лантухів дійсно належав острів Лантухівський, цього сказати не можна.

Назва острова Виноградний вийшла з того, що в середній частині острова мало не кожне дерево, не кожний кущ дерева оповиті й затемнені диким виноградом та його постійним супутником хмелем. Тоді тут, каже Самовидець, і по островах, і по балках, Гадючій та Вільній, дуже багато було дикого винограду. За цариці Катерини генерал Коховський розвів тут такий виноград, як у хана. Тут була слобідка Виноградівка, і в ній був такий сад, де ріс і чорний, і білий, і жовтий виноград, як голубине яйце, а на смак, як мед. Лачинівським острів Лантухівський звався од власника Павла Омеляновича Лачинова, який тут жив після дворянина Петра Степановича Сидельського та штабс-капітана Василя Михайловича Шліхтіна. Німецьким острів Лантухівський почали звати тоді, як цю всю землю з островом купив німець-колоніст Корній Корнійович Генріхс.

Лантухівський острів більший, ніж Гавриний. Він має завдовжки 2 ½ версти, завширшки в різних місцях — 83—200 сажнів, заввишки 20—24 футів; площа землі — 57 десятин, а з піскуватими носами — 62 десятини. В 1845 та 1877 роках більшу частину острова поймила вода.

Північну частину острова вкрито дубовим лісом середнього вирісту; трапляються також і з старих дубів гарні стрункі дерева; є біла тополя, верба, осокорк, лознак.

Із трав'яних рослин на такому низькому острові трапляється серед конвалії та гониркіє рослина сон (Pulsatilla patens), яку ми завжди бачили на твердому, необробленому степу або на таких високих островах, як Таволжаний, Кухарський та Хортиця. Ближче до південного кінця на острові, наче для різноманітності, кинута мальовнича скеля, вершина якої та ущелини усаджені рожевими розетками живучки (Semper vivum globuliferum L.).

Зі східної сторони частину острова прорізує рівчак — 8—12 сажнів завширшки, по якому в повідь біжить вода. Цей рівчак зветься «потиг». Там місцеві селяни завжди щасливо ловлять коропів, линців та іншу рибу ятерами та невеличкими «вересниними» сітями.

За запорожців на Лантухівському острові водились дикі кози, і було їх там до пропасті. А в сорок п'ятому році, коли вода затопила острів, вони й звалували відтіль у Великий Луг. На воді коза прудка і плитиме хоч десять верстов. Проти середини острова Лантухівського, на правому боці Дніпра, стоїть слобідка Письмачева, показана на «Атласе части реки Днепра» 1863 року; а нижче слобідки Письмачевої, проти кінця острова Лантухівського,— слобідка Привольне-Чернявського.

Нижче Лантухівського острова, якраз проти його охвістя, виникається невеличкий острівок Селезень, або Малий острівок, менше одної десятини землі. Можна думати, що цей острівок колись був кінцем Лантухівського, та той кінець одмила велика весняна вода або ж одрізав льодохід, і став кінець Лантухівського острова самостійним островом.

Тут з лівого боку підходить до Дніпра балка Вільна. В тій балці, не доходячи з версту до самого устя, є печера, яка зветься Чортова хата. Печера та зроблена самою природою в скелистому правому березі балки; над нею висить величний навіс, який виступає трохи вперед; завдовжки вона має коло 4 сажнів, завширшки — коло 2 сажнів, а заввишки — неповних 2 аршина, через що в печері можна стояти тільки згорбившись. Загалом Чортова хата схожа на просту українську піч з великими челюстями, крізь які можна вільно входити в печеру й виходити з неї. В тій печері находили колись різні черепки од побитого посуду, відбитки од кременю, напівгнилі людські та товарячі кістки, тепер нема того нічого, бо в ній в негоду часто ритуються пастухи, які в холодні часи иноді часто розводять в ній вогонь.

Нижче острівка Селезня йде по Дніпру острів Стрілець, він же Середній острів на нових планах Дніпра, має коло 9 десятин землі.

За островом Стрільцем іде острів Похилий, який має 4 десятини землі. Назву острова лоцмани пояснюють так: острів цей стоїть близько правого берега Дніпра і виступає в річку півкругом, і коли попід островом іде яке судно, то острів немовби схиляється або виступає назустріч судну. Але місцеві діди-оповідачі кажуть інакше: на тому острові довго жив запорізький козак Похила, який «кохався в бджолах і мав на острові велику пасіку, а жив з рибальства. Грунт острова піскуватий, береги його, найбільш північно-східній, завалені великими каменюками; весь острів заріс памолодками осокору, лози, кленка, дуба. Видимо, тут був колись вели-

кий ліс, та його винищено. Для археолога Похилий острів — один із дорогих островів, бо тут находять черепки посуду передісторичних часів, скалки кременю, цілі крем'яні ножі, одбійники, а також шліфувадла на різних каменях. Коло острова Похилого забора Сіренька, а далі коло самого правого берега Дніпра стоїть скеля Вовчок, 60—70 футів заввишки. Проти голови того Вовчка невеликий, але скелястий і дикий острів Кричаний, або, коротше, Кричок.

Проти Кричка підноситься вгору острів Сиворцов — під такою назвою він зазначений на «Плане части реки Днепра» 1863 року. Та лоцмани звуть цей острів не Сиворцов, а Шкварчів — од слова «шкварчати», бо тут між цими двома островами рине вода з такою силою, що вона не кипить, а немовби аж шкварчить. Шкварчів острів трохи більший од Кричаного, але так само завалений камінням, вкритий дрібноліссям і багатий на різні знахідки передісторичних часів.

Всім лоцманам добре й гаразд відомі ці два острови, Кричаний та Шкварчів, а найбільше відома вузька та звертиста протока, яка шалено мчить між цими островами і яку звуть лоцмани Вовчок, або Вовче горло. (Понад 20 сажнів завширшки. — Д. Я.).

Для кожного лоцмана, який веде по Дніпру а чи судно яке, а чи пліт, це дуже небезпечне місце: це для нього рішучий іспит. Тут він або пан, або пропав. Ведучи пліт по воді, лоцман, уже далеко не доходячи Вовчого горла, починає «видраковувати» або «виробляти» його так, щоб він, наблизившись до самої протоки, пішов по ній рівно, як по струні, і ніде не «лизнув ні Кричка, ні Шкварчика». Щоб щасливо проскочити крізь ту страшну пащу, треба неймовірне напруження гребців на голові і на хвості плота і надзвичайна умілість лоцмана. Проскочивши щасливо крізь Вовче горло, не забувай ще й того, що нижче нього є ще Собаче горло. Якщо лоцман «напореться» на скелю Кричка або Шкварчика, його добре ім'я пропало навіки. Звичайно лоцман пускає пліт у Вовче горло тільки в тиху, зовсім тиху погоду, а коли ось тобі зразу й несподівано «подихне» вітер, а на Дніпрі «зарябить» води, лоцман збиває пліт під острів Кричаний і кидає у воду якір.

«Вовче горло — це в нас,— каже старий лоцман К. Я. Большак,— дуже страшне місце в порогах Дніпра. Кожного разу, як лоцман наближається до Вовчого горла, він почуває в собі тривогу й напружує всі свої сили. Вступивши у Вовче горло, він не стоїть на одному місці, а кидається з одного краю на другий, завзято махає куликом то на один бік, то на другий, показуючи гребцям, де саме держатись шляху, кричить скільки в нього сили, просить-молить гребців напружитись якомога дужче й не спускати плота з правильного ходу, благає навіть саму скелю на плоту чи на судні не схибнути і видержати жорстоку боротьбу із страшною пащею. Перед тим Вовчим горлом лоцман, як у нас кажуть, згадає всіх і все: і гребочку, і дригалочку». (Дригалка — весло на судні спереду таке ж, як бабайки на плоту, тільки легше за бабайку; звичайно ззаду на судні стерно, а спереду дригалка. — Д. Я.).

Там, де Вовче горло, там же й останній поріг у Дніпрі — Вільний.

VII

Вільний, або Гадючий, інакше поріг Вовчок — один із великих порогів, як дивно, не показаний у Константина Багрянородного. Вільний — на «Гидрографической карте днепровских порогов», Вольной — на «Атласе Днепра», в «Древней российской гидрографии» та в «Книге большому чертежу», Вольный — в «Исследованиях» академіка Лерберга, Гадючий, або Вовчок,— у місцевих селян; він лежить на п'ять з половиною верстов нижче від Лишнього порога. Має він довжину з правого боку 464 сажні, з лівого — 380 сажнів, падіння води — 1,35 сажня. Падає шістьма лавами: Сіреньковою, Похилою, Радовою, Переймовою, Вовчим горлом та Шинкаревою, перед якою високо вгору підноситься величезна скеля Корабель. Фарватер річки вище й нижче порога 12 футів. Має канал з викладного каменю з гладкими стінками всередині, з обох боків, завдовжки 400 сажнів.

Проти Вільного порога, з лівого боку, підходить до Дніпра Вільна балка, а з правого — Гадюча балка. Невідомо, хто в кого позичив назви: чи поріг у балок, чи балки в порога.

Недаремно місцеві селяни звуть Вільний поріг Гадючим: тут гадюк, найбільше чорних, і в камінні, і в балках, що підходять до порога, і в самій річці дуже багато. Особливо на лівому, дикому, безлюдному й скелястому березі Дніпра та у високому, густому очереті, що стоїть уздовж берега в воді. Вода тут така хороша, така чиста, прозора і так вона манить до себе людину купатись, але в тій воді між очеретом так і висовуються з води чорні голівки різного гаддя.

Проти Вільного порога, близько лівого берега Дніпра, зроблено невелику площу, а на тій площі поставлено невисоку піраміду, до якої колись було прибито чавунну дошку з такими словами: «Судообходные каналы в днепровских порогах сооружены по повелению государя императора Николая I распоряжением главноуправляющего путями сообщения и публичными зданиями генерал-адъютанта Клейнмихеля. Работы начаты в 1843 году, окончены в 185...». (Останню цифру на дошці було одбито; з інших джерел видно, що роботи скінчено 1854 року. — Д. Я.).

Вільний, або Гадючий, чи хоч поріг Вовчок,— останній з усіх порогів. Пороги на Дніпрі — це велика небезпека для кожного лоцмана, який веде судно або пліт по Дніпру. Старі люди кажуть, що для лоцмана пороги самі по собі не страшні: добрий лоцман знає всі пороги, як свою власну кишеню; він знає і всі лави кожного порога, і всі скелі коло нього, і всі ходи поміж скелями. Лоцманові страшніше те, що сидить у воді кожного порога, тобто чорти: в кожному порозі сидить свій чорт і робить свою роботу. Так, у Кодацькому порозі чорти топлять людей; до Сурського порога сходяться всі чорти, щоб кезати в ньому, бо то неважкий поріг, а кезають вони чорним, як смола, кісом; у Лоханському порозі сидить найголовніший чорт — Верниводa: там чорти розбивають плоти; у Дзвонецькому порозі перевертають човни; в Ненаситецькому воду куртують та

лоцманам у дуби сцять; до них їздить Вернивод та платить їм за те, що вони воду нуртують та такі капості роблять лоцманам; у Вовнізькому порозі чорти нічого не роблять, а тільки гострять вила, що в Неклі; в порозі Вовчку живе головного чорта жінка з чортицями: вона там у воді Вовчого горла теж бучу збиває.

От через що страшні пороги в Дніпрі всім лоцманам.

За часів запорожців на правому березі Дніпра, проти Вільного порога, була слобідка Мичурина, показана на «Плане части реки Днепра» 1780 року. Після скасування Січі 5000 десятин землі на тому ж таки правому березі Дніпра, між балками Гадючою та Тарановою з островом Лантухівським, дано на ранг бригадирові Павлові Болтіну. Болтін на дарованій землі заклав одразу дві слободи — Вільну на Тарановій балці, де потім був хутір землевласника Тимченка (в ній 1784 року було 18 дворів, 15 душ «мужеська полу». — Д. Я.) та Вільнопавлівка, коло балки Вільної, де тепер слобідка Чернявського. (Року 1784 там було 18 дворів, 20 душ «мужеська полу». — Д. Я.). Од Болтіна земля швидко перейшла до майора Коховського, який на попелищі слобідки Мичуриної заснував слобідку Виноградівку, між Гадючою та Вільною балками, проти острова Похилого.

Використовуючи турків-полонянників, Коховський розвів тут пречудові сади, через що й слобідка його почала зватись Виноградівка. (Року 1797 в ній було 144 душі чоловічих і 118 душ жінок. — Д. Я.). Од Коховського земля 1800 року перейшла до «дворянина Малороссийской губернии» Полтавського повіту Петра Степановича Сидельського з островом Лантухівським, теж Дубовим. За межуванням 1806 року «при сельце Виноградовке показано 4000 десятин» придатної землі й 1000 десятин непридатної. Сусідами Сидельського були меноніти колонії Кронсвайда, дідичі Лукашевич, Бердін та Іваненко.

Як Сидельський помер, землю його поділили між собою дві мужні дочки його: жінка штабс-капітана Олександра Янківська та Чернявська. Тоді Виноградівку перейменовано на Марієнталь, а в народі вона звалась Лихи, або Лихівка, і в ній було вже тільки 1869 десятин землі.

Року 1822 землевласниця Янківська продала всю свою маєтність жінці катеринославського купця Пчолкіна, а в 1830 році земля з усім майном була в руках сина Пчолкіної, теж купця Пчолкіна. Через два роки після того всю ту землю купив з усім майном штабс-капітан Василь Михайлович Шляхтін за 5000 крб. асигнаціями (по 7 крб. 64 коп. за десятину. — Д. Я.).

Сам Шляхтін продав усю землю колезькому реєстраторові Павлові Омеляновичеві та його жінці Юлії Іванівні за 20000 «серебряних» (на срібло 11428 крб. 40 коп., тобто по 6 крб. 11 коп. за десятину. — Д. Я.), з 37 душами мужського полу, з жінками й дітьми, з повним устаткуванням, з хлібом, худобою та засівами.

Нарешті Юлія Іванівна Лачинова продала свою слобідку Марієнталь 1856 року німцеві Корнієві Корнійовичу Генріхсу «с 30 душами крестьян», не лічачи жінок та

Острів Таволжаний зі сходу, супроти о. Перуна.

дітей, з землею 1869 $^1/_2$ десятини, з худобою та готовим хлібом за 40000 крб. асигнаціями. Після того слобідку Марієнталь перейменовано в хутір Генріхсталь, який, одначе, в народі звався хутір Лачинівський.

Нижче Вільного порога, коло правого берега Дніпра, виступає забора Явлена, яку дехто з дослідувачів та мемуаристів вважає за поріг. «Колись-то вийшов лоцман, а може, й простий запорожець, пройшовши всі пороги, заліг спати, коли ось його судно несподівано штовх об камінна. Він прокинувсь та, здивований, питає: відкіля це взявся поріг?»

Проти забори Явленої стоять серед Дніпра Пурисові острови. Пурисових островів звичайно чотири, малої води — вісім і більш: «їх тут багато: один поверх одного». На «Плане части реки Днепра» 1780 року найбільший з цих островів зветься Куриній, а найменші — Мидишевськими островами. Віце-адмірал Пущин на «Атласе Днепра» 1784 року, академік Лерберг та дослідувач Бухтієв найбільший з островів називають Малим Дубовим. На «Топографической карте Генерального штаба» цей острів поставлений не на своєму місці й зазначений дуже малим. Прибережні люди звуть цей острів Прусовим, Явленим (од забори Явленої), Німецьким; меноніти колонії Кронсвайд називають його Дубовим або просто островом; у лоцманів він зветься Пурисів, як і всі менші теж Пурисові.

На першому од порога з цих островів є печера в скелі — «притулище змія».

Найбільший Пурисів острів має 1 $^1/_4$ верстви завдовжки, $^1/_4$ верстви завширшки за планом Арапова 1780 року; на «Карте Генерального штаба» та у Бухтієва — $^3/_4$; за виміром 1903 року — 1 верству 93 сажні завдовжки, 45—80 сажнів завширшки, 40—50 футів заввишки, в усій площі — 18 десятин.

Грунт острова на північній частині — сипучий пісок, а середині й на півдні — супісок та глей; зверх острова багато розкидано каміння. На ньому ростуть осокори, верба, дуб, зрідка груша, шелюг понад 10 футів заввишки.

На велике диво, на цьому ж острові є таке,

чого немає на інших островах; велика сила мишей; увесь острів порито мишачими норами та ходами, особливо це помітно в осінні місяці, коли під ногами людини провалюється земля й глибоко грузнуть у землю ноги.

До скасування Запорізької Січі тут були запорізькі рибальські коші. Після скасування Січі, 1789 року він опинився в руках німців колонії Кронсвайд. В 1832—1833 роках з дозволу новоросійського генерал-губернатора князя Воронцова з колонії Кронсвайд більша частина хазяїв виселилась за три верстви далі од Дніпра в степову балку, і таким чином на одній дачі стало дві німецькі колонії — Старий і Новий Кронсвайд.

Старі діди-оповідачі, які живуть поблизу Пурасового острова і часто на ньому бувають, от що розповідають про цей острів:

«Острів, що нижче порога Вовчка, тобто Вільного порога, здавна звали Явленим, а потім стали звати Пурасовим і Прусовим. Біля острівця з правого боку є і поріжок Явлений. (Правильніше — забора Явлена. — Д. Я.). Ще за цариці Катерини на цьому острові стояла кошем запорізькі рибалки Пурас і Прус; Прус рибальчив після смерті Пураса. Тихон Прус з товариством багато років мав стоянку кошем на острові Пурасовім і дав привід населенню переменувати цей острів Прусовим». На цьому острові багато людських кісток. Старі казали, що там колись билась два царі і в одного царя вилягло все військо.

Це було дуже давно. На березі, супроти острівка, покопані городки. Ті городки (редути) там, де саме скеля, були високі, в 1845 році, коли була висока вода, їх позмивала вода. На острові вимило водою глибоку яму, повнісіньку людських кісток. Як глянеш, було, на ті голови, так аж мороз поза шкурою дере — самі голови та ребра.

«Колись на тому острові рибальчив старий дід Орел, який казав, що на острові Пурасовому побито армію якогось чужоземця. Орел був запорізького коліна; а його і звичай був козацький, і мова козацька: пустих слів не знав, а що скаже, було, то все до ділі й до ладу. Молиться, було, не так, як оце ми, грішні, харамаркаємо, а як стане на схід, то далеко чуть, що молиться. І не такі молитви, як у нас, а старинні, козацькі і все про Миколу та Покрову».

Городків, тобто земляних редутів, було два, і стояли вони один од одного на 30 ступенів. Між людськими кістками находили стріли, заіржавлені рушниці, люльки, менші курячого яйця, кулі, шаблі якісь покришені. Одна шабля з руків'ям, яке було обтягнуто золотою ниткою. Рушниці та шаблі трохи більші за тих, які вживають у наші часи; рури особливо довгі. В річищі, яке відділяє острів од правого берега Дніпра, після 1845 року найдено дві бомби, близько двох пудів кожна; кожна з відтулиною та з вушком, і у вушка кожної протягнуті кінці ланцюга. Бомби були нижче Явленої забори, між камінням. На північному кінці Пурасова острова коло скелі один чоловік знайшов декілька старовинних срібних ложок, ножів та вилок і все те збув жидові-шинкареві за мізерну плату».

Року 1905 про цей же Пурасів острів писав Я. П. Новицький ось що:

«Вступивши на найближчу до порога частину острова, ми зразу натрапили на розмитий весняною повіддю яр, на сажневій глибині якого між камінням розкидані людські кості та врідка черепки товстого глиняного посуду. Яр той тягнувся приблизно на 40—50 сажнів. Далі, оглядаючи піскові кручі яру, ми побачили цілу силу кісток: тут з-під піску оголились ребра, хребтові кістки, черепи й таке інше. Далі в одному місці, над кручею, натрапили на кущ шелюгу, між корінням якого ховався цілий ворох кісток. Ми зробили розкопи в деяких місцях і знайшли в одному місці самі кістки без голів, у другому — самі черепи з нижніми щелепами без шийних кісток, у третьому — окремі частини кістяків. Все це наводить на думку про колишнє страшне в цьому місці побоїще. Через те острів Пурасів дуже інтересний для наукових дослідів історика, археолога, антрополога. Про цю страшну людську могилу й народ багато говорить, отже, і наука повинна сказати своє слово. Що це? Чи бій Святослава Ігоровича з печенігами 972 року? Чи бій з поляками або ж з татарами?

Старі кам'янські та кодацькі лоцмани доводять, що найбільше людських кісток на другому та на третьому Пурасових островах.

Дід Гринько Усатий, 80 років, із Павло-Кічкаса про острів Пурасів та про острівець Пурасів казав: «Покійний мій батько та старі рибалки все, було, говорять про гроші на Пурасовому острові. Там, кажуть, на стрілиці, де велика скеля, закопано дванадцять гармат, набитих червінцями. Прикмета єсть, и треба, кажуть, одступити од скелі дванадцять ступенів і копати. Гармати червоної міді, запорізькі. Другий скарб — на малому Пурасівському острівку, що біля стрілки, і великого острова. Там сховано сорок тисяч. Той острівок ми так і звемо Сорокатисячний».

Супроти того ж таки Пурасового острова, на правому боці Дніпра, є якась редута, може, та сама, про яку каже історик князь С. І. Мишецький: «Двенадцатый порог, именуемый Вольной. При оном пороге, по очаковской стороне, построен от россиян в 1739 году ретраншемент с редутами».

«Супроти острова Пурасового, що нижче порога Гадючого, покопані городки (редути), де, кажуть, була війна, а ще нижче, де Старий Кронсвайд, скрізь по піску багато невеликих могилок; вони всі мовби обкладені камінням. Як був я малим (каже дід Фока Горянець, 71 рік, з села Вознесенки, з Олександрівського повіту Катеринославської губернії) та пас німецьку череду, то, було, часто находжу мідні стрілочки: після великого вітру або після дощу так і лежать, було, поверх піску».

Нижче Пурасового острова в Лерберга, на «Атласе» віце-адмірала Пущина 1784 року, у Бухтіна стоїть острів Великий Дубовий, на «Геометрическом специальном плане дачи генерал-майора Николая Яковлевича Ляпова» межування 1780 року — Дубов, у прибережних селян — Абазин, або Льоншинський, од прізвищ власників, які тут змінили один одного. Острів має, за виміром 1891 року в лютому місяці, 1 версту

210 сажнів довжини, 80—142 сажні ширини і 25—40 футів над зимнім рівнем Дніпра висоти: площа землі вкупі із спадами та скосогір'ями — 36 десатин. Грунт піскуватий, поверхня керівна: є ями, рови, горби, гради; в повідь більшу частину острова затоплює вода. На острові ростуть осокір, дуб, в'яз, верби, а по краях піскуватих берегів — лози. Року 1845 у велику весняну повідь всі дерева з корінням позносило водою, після чого аже потім почали рости нові дерева.

Урочище землі з лівого боку Дніпра, коло Вільного порога, а вкупі з ним і острів Дубовий, потім Абазин-Льовшин, має таке минуле.

Після скасування Запорізької Січі землі коло Дніпра, а урочищі Вільного порога, по течії річки Вільнянки, «по указу Ея Императорского Величества Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны вторыя, Азовскою губернскою канцеляриею отмежовано из порожних казенных земель во владение генерал-майора Николая Якоалевича Ланова 9765 десятин 174 сажни». Вже в рік межування прапорщиком Тимошенковим, в серпні місяці, коло Вільного порога були «деревня» Ланівка-Миколаївка, де було 14 дворів, 36 душ чоловіків і 23 жінки «малороссийских крестьян».

В ті часи сусідами дачі Ланова були: «Генерал-майор Федор Михайлович Толстой с деревней Федоровкой на правом берегу речки Вильной; полковник Андрей Яковлевич Леванидов с деревней Андреевкой; прапорщик Гаврил Николаевич Гросс с деревней Гроссовской; пустошь Католицкая жительствующих в Екатеринославе католиков; прапорщик Домнинкий с деревней Трофимовой; подпоручик Николай Алексеевич Рудь с деревней Семеновкой; вахмистр Степан Романович Кошевской с деревней Протопоповкой; гоф-хирург надворный советник Иван Давидович Зоммер с деревней Ивало-Кичкас».

Після того на дачі Ланова виникли «деревня» Михайлівка та «хутори» Вільнянський, Михайлин і Миколин.

Після смерті генерал-майора і обер-коменданта Олександрівської кріпості М. Я. Ланова 1788 року лишилась його вдова Садонія Михайлівна Ланова, в якої було два сини — гвардії корнет Іван, 24 років, і гвардії сержант Олександр, 20 років, та 20 кріпацьких дворів з населенням 61 душа чоловіків і 68 жінок. У другій половині 1795 року вдова Ланова продала 2200 десятин землі на верховані річки Вільної колезькому реєстраторові Григорієві Семеновичу Кривобокову і 6865 десятин 174 сажнів коло «деревні» Миколаївки-Ланівки харківському поміщикові-поручикові Василеві Михайловичу Абазі. «В деревне Николаевке-Лановке были: господский двор со всеми службами, в котором строения: дом о восьми покоях, с печами алебастровыми, убран в середине обоями, панелями и карнизами, с двойными вязаными дверьми столярной работы, с медными замками, наполне меблированный, 4 больших одномерных зеркала красного дерева с позолотою; столы, комоды, шкафы, также красного и черного дерева, железные двойные кровати с приборами, канапе, кресла, стулья, расписные шкафы; три флигели — для прикащиков, для мадамы и людской; кухня, баня, коморы хлебная, ледник с рубленою коморою, каретный сарай, конюшня, скотный и овчарный дворы с избами, два сарая для птиц, мельница на Днепре об одном поставе на ходу, господский сад с разными деревьями, два фиговых дерева в кадке и 25 подданнических изб; хлеб и сено в стогах и скирдах, скот, овцы, козы, птица разная и 48 колодок пчел. К сей описи генерал-майорша Ланова руку приложила».

Так, більш як сто років тому на березі Дніпра, коло Вільного порога, була багата панська садиба з повним хазяйським обзаводом. Що ж тепер тут замість тієї садиби?

Там, де колись високо вгору підносились панські хороми, де на обширному дворищі було повно худоби, птиці, бджоли, де на токах земля стогнала од множества стогів хліба, де життя людське клекотіло, як той кип'яч у величезному казані, там тепер нема того нічого й ні признаку; перед очима людини дикий, пустинний, скелистий, сумний берег, а на ньому, між щілинами скель, кублл чорного, страшного, отрутного гаддя... Спускаючись вниз по Дніпру од Великого Дубового острова, теж Абазина-Льовшина, можна побачити спершу підводну скелю Моргун, яку дуже не люблять лоцмани; потім кілька хат німецької колонії Кронсвайд, на правому березі Дніпра, а на лівому — балку Осокорівку і скелястий, випертий дуже в Дніпро ріг, а за рогом село Маркусівку. Той ріг так і зветься в місцевих селян Рогом, або Кутом. Скеляста середина того Рогу підноситься вгору на 40—50 футів вище рівня річки; східна частина його так знижена, що, як висока буває весняна вода, тудн йде плин води, і тоді той ріг, охоплений водою, робиться островом в декілька десятків десятин. То є так званий Маркусів острів.

На «Участку Днепра № 15, составленному по исследованиям днепровской описной партии в 1881 г. под руководством полковника Поликарпова» Маркусів острів поставлений нижче Пуригова острова. На «Плане порожистой части р. Днепра» 1917—1923 років Маркусів острів стоїть зразу нижче Льовшина острова.

За виміром 1881 року він має 1 верству 270 сажнів завдовжки і 220 сажнів завширшки. Він увесь піскуватий, опріч кам'яної голови; на ньому росте осокорняк та лоза; взагалі рослинність на острові вбога.

На одну верству нижче Великого Дубового, тобто Льовшиного острова, стоїть острів Вербовий, показаний на «Плане части реки Днепра» Аранова 1780 року, а також у віцеадмірала Пущина, академіка Лерберга, дослідувача Бухтєєва. Місцеві рибалки звуть його Вербовий і Кам'януватий. Але на «Плане части реки Днепра» Арапова Вербовий острів стоїть окремо, а Кам'януватий окремо; Кам'януватий менший наполовину од Вербового; він зразу за Вербовим, не далі як на 30 сажнів нижче од нього. Це буде якраз теперішній Голий острів.

За старими вимірами, Вербовий острів мав завдовжки попад верству, завширшки — чверть верстви, було там 26 десятин землі; середина його припадала проти устя балки Осокорової; тепер острів нижче балки Осокорової; він має 337 сажнів довжини, 30 саж-

ків ширини, 30 футів на «голові» і 15—20 футів на середині найбільшої височини, а всієї площі не більш як 4 десятини.

Чому ж він так зменшився?

Острів Вербовий, кажуть давні жителі, в старовину був далеко довший, ширший і вищий, ніж тепер, але 1845 року у велику повідь всю рослинність його знесено, поверхню розмито, і для пам'яті нащадкам лишилась тільки скеля.

На острові Вербовому протягом усіх літніх місяців гуляє худоба; тим для неї «всегдашне тирло», через що на ньому з рослин тільки й є обгризений і забитий осокоряк.

Вербовий острів та Кічкас — це останнє місце плавання через пороги для кодацьких та кам'янських лоцманів: тут їх уже заміняють «судопроводчики-литвини», тобто білоруси. Споконвіку піскуваті обмілі острова Вербового та протилежного правого берега Кічкаса дають пристановище для плотів. Тут ціле літо мають стяги «хазяйщики», тобто будки на плотах горішніх іудеїв. Ціле літо чуєте тут товкотнечу, крик, лайку білорусів, чуєте запах деревної кори, люльки й поту.

На десять верстов од села Андріївки-Іваненкового, на високому, лівому березі Дніпра простяглась слобідка Маркусова, теж Павло-Кічкас. В ній дві головні вулиці і кілька тісних, покривлених провулків. Головна вулиця проходить через усю довжину слобідки і має не більш на одну версту. Населення слобідки українці. Історія слободи починається з 1781 року. Року 1781 говориться про слободу Кічкас, іноді Кечкас «у реки Днепра, при устье балки Кичкаски». Першим володарем її був генерал-поручик Павло Сергійович Потьомкін, якому дано на ранг дачу 12 000 десятин землі. Року 1782 слобода зветься Павло-Кічкас. Року 1784 од Потьомкіна маєток дістався майорові Фалієву; 1786 року — надвірному радникові Сатинкову; 1787 року — надвірному радникові Іванові Давидовичу Зоммеру; 1796 року — секунд-майорові Іванові Семеновичу Шульцу, а 1798 Еммануїлові Маркові, од якого й пішла назва слободи Маркусова. За управителя маєтку Марка був пан Курік, про якого не раз згадували місцеві діди давнього віку. «Після запорожців багато тут землі було, а людей мало, то й став він приймати до себе сіромах: «Йдіть, каже, хлопці, до мене жити; хто хоче, бери плуг, волн — роби, хто не хоче — пий горілку». Попервах добре жилось у панів: податі не платили, од некрутчини одозволили пани... Стали населяться слобода, стала сіромашня женитись. Як обжились люди, тоді вже пан не те задумав. Став він потроху до панщини прикручувати, а далі забігли якась бумага, так він узяв та й закріпостив. Розчовпали козаки, та пізно: раді б і назад, так нікуди голови приткнути».

Проти Маркусової — Павло-Кічкаса, до правого берега Дніпра, стоять два камені Розбійники. Один з тих каменів був вищий і другий нижчий, так їм позривали порохом вершки, тепер вони стали плескаті, і камені виглядають з-під води немов два острови. Як занесе на них або бистрія води, або несподівана смуга вітру яке судно чи пліт, то там йому й край. Ото через те вони й Розбійники.

За каменями Розбійниками течія Дніпра круто повертає на південний захід, через що, наближаючись до того місця, здалеку здається, наче тут Дніпро уперся в скелю і зовсім скінчився. «Що ж це таке? Куди ж тут їхати далі?» — несамохіть питають плавці. За тим поворотом Дніпро мало не протягом двох верстов тече наче в розколині між високими та зовсім стрімкими, особливо з лівого боку, гранітовими берегами, які підносяться більш ніж на 30 сажнів угору; тут корито дніпрове звужується до 86 сажнів, а глибина річки збільшується й досягає 130 футів і більш того.

На лівому боці Дніпра тут же йдуть одна за одною три земляні редути: одна, де був Старий Кічкас, тобто стара переправа через Дніпро; другий на низькій частині береги, на три верстви од першого, під підошвою скелястого спаду, і третій на 600 кроків нижче другого, на самій верховині гори, од рівня води в Дніпрі на 100—150 футів висоти, прикритий од ріки скелями.

З того ж таки лівого боку виступає балка Осокорова з балкою Богатиревою. Вона колись вся була вкрита лісом; по ній росли осокори та такі величезні дуби, що, було, три чоловіки не обкоплять дуба. Гущина була! Тут колись і глибока річка була; риба, раки так і кишіли. В тій балці жили колись запорожці куренями, там і досі ями є. Жили тут і турки, поки запорожці не помірялись силою. Потім густий ліс пани сплюндрували, а річка висохла. Воно й тепер трохи є дубів, та вже не те, що було колись.

Далі йде за балкою Осокоровою балка Кічкаська, яка називається в реєстрі річок 1697 року річкою Кочкаскою. Ця балка дуже відома була запорожцям та гайдамакам: туди вони, було, заганяють татарських коней. У татар багато було худоби, а табунів ще більш. Так оце, було, зберуться кілька чоловік та й махнуть степом; займуть табун коней та й заженуть у цю балку; тут їх пасуть і доглядають. А коли треба перегнати коней на правий бік, то один сяде на коня, займе поперед себе табун та й пішов уплав через Дніпро.

Далі йде скеля Хмарина: вона така, як та хмара, кучею нависає.

За скелею Хмариною балка Широка, а за нею скели Пугачі. Там день і ніч, було, пугукають пугачі. Колись їх тут щороку багато плодилось; водиться вони й тепер, та тільки мало.

За скелею Пугачі балка Побережна, а за нею, коло самого берега Дніпра, камінь Дзвіниця. Вона вигляда верх, неначе справді та дзвіниця, і відома всім лоцманам та місцевим людям. Для археологів та істориків вона цікава через те, що коло неї 1883 року знайдено цілу купу скалок кременю, що наводить на думку, що тут були в давні, передісторичні часи майстерні виробів кам'яного знаряддя. (Знахідку зробив Д. І. Яворницький. — Ред.).

За каменем Дзвіницею виступають величезні гранітові скелі, і в тих скелях сама природа утворила печеру. Правильніш сказати, то не печера, а грот; місцеві люди такі природні печери звуть скотини, тобто звіриними норами. Та печера зветься Школи, і її добре й гаразд знають усі дніпрові лоцмани: «Не той ще лоцман, хто пройде пороги, а той лоцман, хто щасливо поминув Школу». Така вона небезпечна для лоцманів.

Назва печери Школи пішла од запорізького полковника Школи, який коло неї сидів своїм зимівником ще за існування Січі.

В тій печері запорожці та гайдамаки ховали не раз свою здобич, та й самі інколи ховались за иної пригоди або напасті. В недавні часи там же ховались різні парубки од рекрутчини.

Не кожний може влізти в печеру, бо влазити туди досить трудно. Над входом у печеру дуже низько нависне до землі величезний камінь, який ховає хід од очей людських. Треба добре зігнутись, підлізти під той камінь, потім стати на ноги, витягнутись у струнку, зробитись якомога тонким і тоді обережно всопуватись у вузьку щілину печери. Всередині печери два темні ходи. Один з тих ходів іде праворуч, другий — ліворуч. Хід, що йде ліворуч, тягнеться 6 аршинів, поступово звужується і кінчається невеликою щілиною, крізь яку пробивається тоненька смужка світла. Сюди людина з великими труднощами може пролізти тільки до половини. Хід, що йде праворуч, тіснуватий і низький, через що по ньому можна йти тільки зігнувшись. Він тягнеться всього тільки два аршини і, викривлюючись трохи вліво, вводить людину в камеру. Камера має 7 аршинів довжини, мало не 1 аршин ширини, до 5 аршинів висоти. При світлі вона здається природною щілиною, і ніде немає слідів того, щоб її обробляла людина для свого життя. По кутках камери також крізь вузькі щілини пробиваються тоненькі смужки світла. Долівка камери — досить товстий шар землі. З камери праворуч іде хід до Дніпра; він дуже вузький і дуже завалений дрібним камінням, тому пролізти по ньому до кінця можна тільки з великими труднощами. Довжина цього ходу трохи більша 6 аршинів. Кінець його виходить коло самого берега Дніпра і наганяє великий жах на людину, як вона, добравшись до кінця ходу, несподівано виглядає на Дніпро: здавлений надміру вузьким і надміру високим гранітовим коридором, маючи тут мало не 20 сажнів глибини, Дніпро шалено мчить свої води вперед. При одній думці про те, що з-під тебе може вискочити який камінь і ти, зірвавшись з 30-сажневої височини, можеш вниз головою упасти в Дніпро, дух захоплюється і серце немов перестає битися в грудях...

Що ж знаходили в цій печері Школі?

Знаходили дрібкі скалки кременю, різні черепки од побитого посуду, пташині кістки, кістки якоїсь животини та людини. Там, кажуть, колись давно висіла жердка, на тій жердці понавішувані були хомути, вуздечки, сідла і вся збруя. Колись знайшли сакву, набиту списами, брозументи од якогось каптанка, чоловічу кістку од ноги, в якій була уткнута стріла, декілька металевих стріл.

Нижче печери Школи, праворуч, видно забору Сухойванову; на тій заборі лоцмани Сухойвана посадили плота. Під тією заборою велике водокрутти Казани: там так вирує вода, наче у величезному казані, коли вона закипає білим ключем.

По лівому березі Дніпра далі йдуть скели Голуби, Попова скеля і Кінська балка. На Голубиній скелі колись плодились дикі голуби; голубів тих така була сила, що

Запорізька церква в Старому Кодаку.

й сказати не можна. Вони плодились і в печері Школі, а найбільше на тій скелі. Там їх зроду було ніхто не дістане; а то вже як понасаджували тут німоту та як розвелись мисливці, то й птиця перевелась: підійде з Дніпра, бебехню з рушниці, та й падає вона у воду.

Попова скеля пішла од попа. Кажуть, швидко після того, як проїздила тут цариця Катерина II, приїхав в це місце якийсь піп. Їхав він уночі; не знаючи дороги, він звернув з донського шляху, наблизився до скелі та несподівано обірвався із страшної кручі і полетів у безодню Дніпра. Не стало попа, лишилася Попова скеля. Кажуть ще й так, що з цієї скелі навмисне кинувся в Дніпро якийсь піп.

Кінську балку прозвано від коней. Колись було тут давно ногайці та запорожці, як переганяли коней на продаж, то заженуть їх у цю балку і пускають уплав. Пливуть, було, вражі коні прудко, тільки прискають. Ногайці гнали коней до Бердичева або до Єлизаветграда на ярмарок. Вони плодили коней у диких степах, коло моря. Коні завжди добре перепливають через Дніпро; кінь утоне тільки тоді, як набере води у вуха. За ними, було, пливуть каюками, і як помітить, що кінь або лоша тоне, зараз накинуть мотузку на шию та й переводить.

По правому березі од Маркусової до Кічкаського перевозу йдуть Редутка, а за нею урочище Криничка, а у воді Чорна забора. Там, де Редутка, жили колись запорожці. І хто зробив ту Редутку — чи самі запорожці, чи хто інший — то давня річ. От Криничка — то од запорожців: там у них було багато покопано криниць. Чорна забора — так то Чорний Камінь, який висунувся в Дніпро.

Далі у воді камінь Ступка, острівки Кричок та Вербки. Ступка — так то камінь у воді, і в ньому ямка, мов ступка-товчія. Може, який сіромаха і пшоно товк. Кричок та Вербки — острівки під правим берегом Дніпра, коло перевозу.

Кричком острівок названо, бо на ньому цілими табунами збираються птиці крячки з породи чайок та підловлюють тут дрібну рибку; особливо вони те роблять після дощу, в теплу годину, коли риба починає «дрьохати» та вискакувати на поверхню води, щоб подихати свіжим повітрям. Тріпочучи безперервно крильцями та повертаючись то вверх, то вниз у повітрі, крячок зірко стежить за рибкою, і коли яка вискоче на поверхню води, він вмить кидається на неї і хапає зразу і кігтями, і дзьобом.

Вербки — острівок під правим берегом Дніпра, коло перевозу. Це те саме, що Зелені острівки у дніпрових лоцманів. На острівку колись росли гарні, кучеряві верби, під якими, кажуть, розкошували колись запорізькі рибалки, і через ті верби прозвали острів Вербками.

Гудзик — невеликий камінь у воді. За великої води цього каменя зовсім не видко, а спаде вода в Дніпрі, то він вилазить з-під води та й стирчить, як той великий гудзик. До нього, кажуть лоцмани, треба добре придивлятись, щоб він часом не пристібнув до себе яку барку або й цілого плоту. Гудзиком у нас звуть людину присадкувату, але міцну й дужу, таку, що її і три чоловіки з місця не зіпхнуть. Отакий і той камінь Гудзик у Дніпрі.

Чуприна — камінь там же, серед Дніпра. Це такий камінь, що ось перед тобою наче голова людська, а на тій голові, на самій макушечці, ще й чуприна майорить, як ото колись було в запорізького козака.

VIII

Кічкаський перевіз супроти німецької колонії Кічкас-Айнлаге, що розкинулась на правому березі Дніпра.

Кічкаський перевіз був відомий ще візантійському імператорові Константинові Багрянородному (905—959), тільки під назвою Крарійського перевозу.

Цю назву відомий дослідувач Чорномор'я, професор Брун, зближує з вірменським словом К'атегез, а в назві Кічкас убачає теж ім'я вірменського князя Кіўканос, сучасника імператора Константина Багрянородного.

Але відомий орієнталіст Д. Нікольський у назві «Кічкас» убачає турецько-татарський корінь «Kör», з удвоєнням «Kör-kör», тобто «проходь, іди далі»; в переносному значенні «Кічкас» — це місце перевозу або переходу через річку.

Константин Багрянородний про цей перевіз пише так: «Руси доходять до так званого Крарійського перевозу, де перевозяться херсоніти з Русі і печеніги в Херсонес. Перевіз цей завширшки з гіподром, а вишина берега річки знизу така, що вона доступна тільки окоміру та удару стріли. (Гіподром на нашу міру 608 футів або $1/5$—$1/4$ верстви. — Д. Я.).

Під назвою Кічкаського перевіз був відомий у XVI столітті посланцеві німецького імператора Рудольфа II Еріхові Лясоті, який пише про нього року 1594 так: «Тут був татарський перевіз; Дніпро в цьому місці дуже вузький, береги його, особливо лівий, дуже високі й скелясті; од останнього порога до Кічкаса 1 ½ милі».

У XVI столітті про Кічкаський перевіз також пише литовський письменник Михалон Литвин, який називає його Кочкосом.

У XVII столітті на Кічкаський перевіз звертає свою увагу також відомий французький інженер Боплан. «Кічкас,— каже він,— це невелика річка, яка вливається в Дніпро, або Бористен, з татарської сторони і дає назву одному піскуватому рогові, що врізується в Дніпро і з двох боків обгороджений неприступними кручами. Доступити до нього можна тільки з поля через дуже низький перешийок завдовжки коло 2000 кроків. Треба б тільки перегородити це місце, щоб мати добре ошанцьоване місце. Певне, поверхня землі тут нерівна, вона має форму пагорків, через що в одному місці татарські береги панують над цими місцями, в іншому ці останні — над татарськими. Взагалі ці місця дуже високі, корито ріки одкрите, вільне од усіх перепон, дуже вузьке, особливо до півдня... Я бачив, як поляки стріляли з лука з одного берега ріки на другий, і стріли попадали більш між на сто кроків далі протилежної сторони. Це найголовніший і найкращий татарський перевіз через те, що в цьому місці корито ріки має не більш як 150 кроків завширшки; береги дуже приступні, місцевість одкрита, через що засідів тут не можна боятись. Цей перевіз зветься «Кичкасовой».

В архівних документах того ж XVII століття Кічкас найчастіше зветься Кучкасом. Так, 1672 року запорожці писали в Москву: «Татари перелазять Дніпро понижче Кодака в урочищі Кучкасі».

В «Літописі Самовидця» Кічкас називається Кичетом. Коло Кичету козацька старшина — обозний, осавул і військовий писар — написала «челобитную до их царских величеств про свои и людские кривды и зневагу, якую мели от сынов гетманских, которих (гетман Іван Самойлович) постановлял полковниками и подали боярину Василію Васильевичу Галецину, просячи позволеня переменити гетмана».

Літописець Самійло Величко називає Кічкас Кочкасом і каже: «Гетман (Іван Мазепа) и воевода Белгородский князь Яков Долгоруков, в суда водние убравшися, июля 20 (1697 года), о полдне рушили от порогу Вольного и от Кочкаса плавным походом вниз реки Днепра ку Сечи запорожской и далей ку Кизикерменю».

Російський академік Лерберг кінця XVIII і початку XIX століть про Кічкас писав так: «На чотири верстви нижче острова Вербового береги ріки Дніпра швидко сходяться між собою протягом 300 сажнів. В такій широчині Дніпро тече півтори верстви на південний схід, а потім, здавлюючись ще більше, зразу повертає на південний захід. Через те правий берег обертається на досить великий ріг, який зветься Кічкас. Тут найбільший і найкращий перевіз для татар, бо в цьому місці протока не ширше 150 ступенів, береги його скелясті і земля одкрита».

На планах Дніпра XVIII століття Кічкаський перевіз зветься «великою переправою».

Нижче Кічкаського перевозу, посередині Дніпра, виступають один за одною забори Кирлова та Бруньова, а за ним іде острів Чорний, або Стрілицький, інакше Федориншин, який належав колись землевласниці Ганні Федорівні Марк, інакше Федорисі, як її звали місцеві селяни.

Далі виступають величезні три скелі Стовпи, праворуч. (Польський учений Підберезький доводить, що це ті самі стовпи, про які писав ще 450 року до різдва Христового Геродот і крізь які пройшов у Скіфію Геркулес. — Д. Я.).

Із них той, що ближче до правого берега Дніпра, зветься Диван Цариці.

Кажуть, що на цій скелі сиділа цариця Катерина, як їхала з Катеринослава до Херсона. Та це так тільки кажуть, а справді цариці тут ніколи не була. Тут, кажуть, був вибитий якийсь напис, а який саме, зовсім невідомо. Одне можна сказати, що Диван Цариці — це одно з найкращих місць на Дніпрі нижче порогів його. Коли близько підійдеш до того каменя та вилізеш на середину його, де саме є той Диван Цариці, і скинеш очима на північ, супроти течії Дніпра, то тут побачиш уже іншу картину, зовсім не таку, яка була в порожистій частині Дніпра. Тут Дніпро, вирвавшись з тісних гранітових берегів Кічкасу і опинившись на повній свободі, далеко розливається по широкій, розложистій низині і спокійно плине вперед. Тут не чути ні того шуму та реву й плескоту, немає й того водокруття, які були на порогах Дніпра. Перед очима людини велика, могутня ріка з чистою та прозорою, як той кришталь, водою, в якій одбивається високе, голубе, бездонне небо і вкупі з небом переливається південне, гаряче, сліпуче сонце. Ця картина не зворушує нерви людини, не викликає її на боротьбу з грізною стихією; навпаки — вона заспокоює, милує душу її, як милує ніжна, люблячи мати дорогу, любу дитину свою. Але докотилась та ріка до величезних каменів Стовпів і тут розлилась-розійшлась на дві великі течії: на так званий Новий Дніпро, який круто повернув і пішов ліворуч, і на так званий Старий Дніпро, який пішов прямо, праворуч.

Коло підніжжя середнього Стовпа, на камені, який підіймається трохи вище рівня води, є глибока ямка, яка зветься Запорізька миска; та миска має півтора аршина заглибшки, а три аршини в поперечнику. Старі лоцмани оповідають, ніби з тієї миски запорожці їли галушки, а робили вони це так: брали ложки по три аршини завдовжки, сідали округ тієї миски один проти одного та через миску й годувались такими ложками: цей подавав галушки тому, а той цьому.

Чи справді ж такі запорожці їли з такої миски галушки? На таке запитання можна одповісти тільки одне: «По вере вашей дастся вам». А от що на тих Стовпах жила людина уже в передісторичні часи, того є наочні докази.

Середня скеля була житлом для людини вже за кілька тисяч років до наших часів. На ній знайдено два спідні шари й один шар верхній пізнього періоду. Перший шар, завтовшки 25 сантиметрів, того періоду, коли людина годувалася найбільш мушлями та рибою; рештки риби та мушлів знаходять у попелищах, які збереглися в різних місцях цього шару; в землі також є різні вироби з кременю та черепки примітивного посуду з карбованим орнаментом трикутника.

У другому шарі також знайдено рештки людської їжі, але тут переважають кістки різних тварин: дикої свині, вовчиці, бика; є і черепки різного посуду; посуд тут уже більшого розміру й кращого виробу; він оздоблений гусеничним та пунктирним орнаментом; в землі знайдено також пречудово оброблене крем'яне знаряддя, багато шил, одну клинувату, дуже гарно одполіровану сокиру.

Третій шар, верхній, 1 метр завтовшки, свідчить, що на цій скелі людина жила дуже багато років. Тут знайдено людські поховання, які слід зарахувати до пізнішої епохи.

Ліворуч од трьох величезних каменів Стовпів стоять два теж величезні Стоги. Коли підійдеш до тих Стогів ближче та поглянеш на них знизу вверх, то ось перед тобою неначе справді стоять два стоги.

«І хто ж воно тут наклав такі величезні Стоги серед Дніпра? Ну, звичайно, не ми, а такі богатирі та велетні, які жили тут давно, дуже давно, не за нашого віку і не за наших дідів та прадідів, і звались вони велитгори-самсони-велетні. А хіба тоді такий народ був, як тепер? У нього, може, була сім пудів голова; як треба було йому куди йти, то він візьме невеличкий кийочок, так пудів триста, обмахнеться ним округ себе та іде...»

Супроти Стовпів та Стогів, з лівого боку Дніпра, виділяється славне урочище Сагайдачне. Колись це були надзвичайно гарна, дуже мальовнича, відома всім окольним людям місцевість. З одного боку оповита широким і могучим Дніпром, а з трьох останніх боків обгорнута високим кам'яним прикриттям, укупі з високим густим дубовим лісом ця місцевість усередині вся була вкрита зеленою, соковитою травою та квітчана незрівнянними запашними різнобарвними квітами і вабили до себе кожну людину.

«Один з найстаріших дідів-оповідачів, якому було 120 років, розповідав нам,— каже Я. П. Новицький,— що в цьому урочищі жив запорізький козак Сагайдак. А було те ще за часів цариці Катерини, після скасування Запорізької Січі, коли почалось колонізування колишнього запорізького краю. Спершу той Сагайдак пішов був на Україну, але з України він швидко повернувся назад, засів коло лівого берега Дніпра, нижче Кічкаса, зібрав коло себе товариство та й почав з ним хазяйнувати. «Непривично козакові жити з бабами»,— казав він, поживши трохи на Вкраїні, та й ото махнув через те до Дніпра. Поробили вони собі курені, покопали землянки та й почали жити. Старий Сагайдак був за ватага. Він наводив скрізь порядки, заготовляв припаси на зиму, зберігав добро, кохав худобу, а його товариші-козаки допомагали йому: хто рибу ловив, хто в роз'їздах був, хто пасічникував...

Жили між собою вони гарно й лагідно, нікому нічого лихого не робили, та й їм також не було од інших ніякого лиха. Так жили вони аж доти, поки навернулось

несподівано в це місце московське військо, яке йшло на завоювання Криму. Почувши те, товариство Сагайдака зразу розбіглось геть на всі чотири вітри, а сам Сагайдак не покинув дорогого та любого йому місця, зачинився в своїй землянці і вирішив не оддаватись живим у руки москалеві, якого так страшно ненавидів за те, що він стільки лиха заподіяв всьому Запоріжжю. Одстрілюючись із своєї землянки, Сагайдак поклав не одного москаля, аж поки облягли навкруги всю його землянку та запалили її. Він так у диму й задушився, а до москалів живим не найшов. Од нього те урочище й стало звватись Сагайдачне. Після смерті Сагайдачного в його урочищі жили теж колишні запорожці — Скуть, Хоз, Матвій та Левко Шуті».

Зважаючи на те, що розповів про козака Сагайдака та про урочище Сагайдачне стодвадцятилітній дід-оповідач, не можна не згадати й того, що каже про Сагайдачного перший історик Запоріжжя князь С. І. Мишецький. Князь Мишецький прожив в самій Січі з 1736 року по 1740 і там про «запорожского воина, прозываемого Сагайдачным, который построил фортецию, а по их званію (запорожцев) окоп на великом острове, называемом Хортиц».

Звичайно, під тим «воїном Сагайдачним» князя Мишецького треба розуміти не кого іншого, як славнозвісного гетьмана Петра Сагайдачного. Хоча Мишецький каже, що Сагайдачний був на Великій Хортиці, а втім, острів Хортиця та урочище Сагайдачне суміжні.

Треба сказати ще й те, що місцевість між урочищем Сагайдачним та островом Великою Хортицею, як дуже захисна та потаєнна, вже дуже давно була відома руському вояцтву і давно приваблювала його до себе.

Року 1103 руські князі, виступаючи супроти половців, призначили збірним пунктом для того місцевість коло острова Великої Хортиці: «И поидоша ниже порогъ, и сташа в Протолчехъ в Хортичемъ острове».

Вдруге, 1223 чи 1224 року, там же збирались і всі ті руські князі, які виступали на бій супроти татар: «Князі руссгік поидоша вси за Днепръ на множестве людей, а галичане и волынцы кыиждо съ своими князьями, а куряне и трубчане и путивлици кыиждо съ своими князи... И поидоша в реку Днепръ, и возведоша пороги, и сташа у реки у Хортици на броде у Протолчьи».

В різних місцях урочища Сагайдачного лишались так звані печища або попелища Сагайдака та різної величини ями, позарослі коноплями, чабром та курасм; на різних місцях урочища знаходили вугілля, черепки од розбитого посуду з орнаментом і без орнаменту, шматки заліза, олова, кремені для рушниць чи пістолів, а також чимало мідних монет різних років, руських і неруських.

Найкращі місця урочища Сагайдачного — це так звані скелі Дурна та Середня, які стоять за 150 кроків одна од одної. Перша гарним, мальовничим рогом врізується далеко в Дніпро, а друга, обламована навкруги густим і високим лісом, викидається до суходолу. Піднімаючись на 70—100 футів вгору і маючи коло 650 кроків навкруги, Середня скеля нагадує собою величезний курган, який увесь заріс високим, густим лісом, низьким непролазним чагарником; подекуди він засіяний різнокольоровими квітами, між якими найбільш конвалій або ваннику.

Це теж одна з найкращих місцевостей на лівому березі Дніпра, нижче Кічкаса, на яку мимоволі звертає свою увагу кожна людина.

«Коли ви вилізете,— каже Я. П. Новицький,— на ту чи на іншу скелю, то побачите чудовий кришталевий Дніпро, почуєте шумні, дзвінкі переливи води, які ніжно пестять ваш слух, побачите мальовничо розкинуті околиці. Перед вами суворі Стовпи та Стоги; далі ви бачите ошанцьовану частину острова Хортиці з його кучерявими групами, нависливими скелями, піскуватими берегами та одкосами, а ще далі обрій, в який упираються могили та кражі степові».

В тридцятих роках минулого століття на Середній скелі можна було бачити оригінальний камінь під назвою Люлька, схожий на справжню люльку з чубуком та протичкою. Там же можна було теж бачити «ліжко», або «сідало», інакше «стуло», або «кресло Сагайдака». Те «ліжко» стояло на верховині скелі, і це було не що інше, як оброблений камінь, на середині якого видовбано заглибину для лежання людини з узголовком для голови та з виїмками для ніг. Од морозу чи чого іншого те «ліжко» розлупилось на дві частини, але вони лежали щільно одна коло одної, і ніхто не зважувався зрушувати їх з місця. Але 1883 року до Середньої скелі приїхали з міста Олександровська два гуляки, які після довгої гулянки та доброї пиятики надумали показати людям свою відвагу та молодецтво — підкласти під «ліжко» порох та запалити його. Задумали й зробили, і вмить од того «ліжка» не лишилось і жодного камінця на місці.

Подібне до «ліжка» Сагайдака, що на Середній скелі, було також «ліжко» з очевидними слідами штучної обробки на Мигійській скелі, коло річки Богу (Бугу. — Ред.). Невідомо, яка ж доля того мигійського «ліжка»: чи така ж, як і «ліжка» Сагайдака. Принаймні мигійське ліжко року 1903 було ще ціле.

Середня скеля приваблює до себе людину не самими своїми красотами, вона притягає до себе ще й тими культурними пережитками, які збереглись на ній: на Середній скелі знайдено неолітичну стоянку, яка дуже гарно збереглася до наших часів. Це чудовий зразок життя людини на дніпрових островах передісторичних часів новокам'яної доби. На ній знайдено чудесне кремінне ретушоване знаряддя, черепки посуду, цікаві як щодо техніки, де до глини примішані мушлі, так і щодо орнаменту, подібного до орнаменту Усатівської стоянки біля Одеси. Там же знайдено і рештки їжі людини тієї ж доби, тобто мушлі, риб'ячі та звірячі кістки.

Так, урочище Кічкас з його перевозом, з його могутніми, вигонними скелями, з його лугами-бережками, з його широкими та далекими околицями свою давнину було відоме людині. Доказ того — ті неолітичні стоянки, які там знайдено, і ті численні загадкові землянки на взгір'ї коло нього, і та золота монета з особою візантійського імператора, яку випадково витягли з води на переводі,

і навіть ті великі й малі могили, якими уквітчаний увесь степ на південний захід од Кічкасу.

Всі ті народи, які приходили в нашу країну чи з Далекого Сходу, чи з Кавказу, чи з Малої Азії, чи з Греції,— всі вони знали Кичкаський або Кічкаський переліз. Наша країна широко розгортала свої надра і всім давала пристановище й захист. Через те знали її кіммерійці, скіфи, сармати, росолани, алани, остгота, гуни, венеди, болгари, авари, хозари, угличі, тиверці, угри, печеніги, половці, греки, генуезці, литовці, татари.

Всі ці народи несли в наш край матеріальну й духовну культуру, яка вона була в ті віки, и з нашого краю вони йшли далеко на захід, а ще далі — на північний край. Звичайно, що цей переліз знали також і запорожці.

У запорізьких козаків коло урочища Кічкасу, з правого боку Дніпра, були зимівники, «відомства Кодацької паланки»; такі ж зимівники й з лівого боку Дніпра — «відомства Самарської паланки». По тих зимівниках звичайно жили козаки-зимівчаки, або сидні, чи гречкосії, які, коли хто хотів, жили з жінками, які не хотіли, жили самотні. Вони «бавились» хліборобством, коневодством, скотарством, пасічництвом, лисичництвом; платили податок один карбованець од «диму» на рік у військову скарбницю. Після скасування Запорізької Січі в тих зимівниках тільки де-не-де лишились козаки на своїх старих житлах. Так, року 1781 відомий російський академік Василь Зуєв, об'їжджаючи місця колишнього Запоріжжя, завернув, між іншим, і до урочища Кічкасу, яке він знайшов пустим і безлюдним. «В Кічкасі,— каже він,— стоїть один тільки хатинка, в якій живе запорожець».

Але недовго лишався Кічкас «пустинним». 1789 року на правому боці Дніпра, на урочищі Кічкасі, виникла німецька колонія менонітів Айнлаге-Кічкас.

Першу думку про те, щоб викликати з-за кордону в Росію менонітів, подав цариці Катерині II граф П. О. Румянцев-Задунайський, який уперше побачив їх у Пруссії, коло Данціга та Ельбінга, коли був у Пруссії в часи семилітньої війни. Румянцев-Задунайський доводив, що меноніти добрі хазяї, що взагалі вони народ чесний, тверезий, працьовитий, що вони можуть бути зразком для руського селянина-хлібороба. Після такої доповіді послано до Пруссії колезького радника Траппе, щоб вивести звідтіля в Росію кілька менонітських сімей. На перший раз прибуло переселенців 510 душ чоловіків і 400 душ жінок. Їх хотіли спочатку посадити на річці Конці, а потім одвели їм землі на острові Великій Хортиці та на правому боці Дніпра, супроти Кічкасу. Швидко після того до першої партії менонітів-переселенців з'явились нові німецькі переселенці, і з часом на колишніх запорізьких вольностях виросла сила великих, багатих та квітучих німецьких колоній.

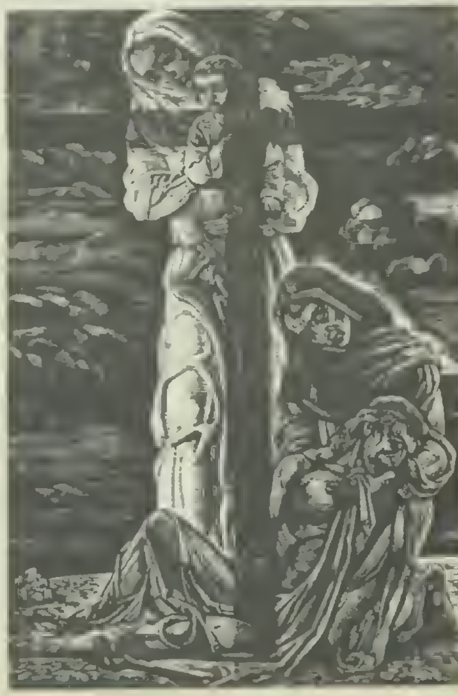

В. Лопата. «Марія»

ОКСАНА ІВАНЕНКО

РОМАН У РОМАНІ

ВЕСІЛЛЯ В МОНАСТИРІ

«ПРОЩАННЯ СЛОВ'ЯНКИ»

Що й казати, рік видався важким, не тільки тому, що війна, а й у своїх суто сімейних — не особистих, а саме «сімейних» справах. Редакція висіла на волосинці. Садиба заставлена-перезаставлена. Пристойних покупців не було.

З'явилися різні плани. За здійснення одного взялася Літа і вирішила поїхати до Петрограда, заручитися підтримкою, «нагадати, поговорити». Адже ще до війни яке Олексію Івановичу місце в столичній газеті пропонували! Тоді чоловік мав їхати спочатку сам — та вже у день від'їзду, коли й чемодани були складені, прийшли всі родичі прощатися, і жінки — з його боку родичі — зняли несподіваний плач, привели мамашу, яка не плакала, але так зітхнула, що він раптом сказав: «Не їду!» — і валізи розпакували. Діти заверещали від радості, так само як верещали від радості, коли їх раніше повідомили, що переїздять до Петрограда, і все лишилось, як і було. Літа тоді і не раділа, і не жалкувала, бо і сяк і так вона знала: все ж їй доведеться нелегко. Проте, здавалося, лишитися краще. Вона нічого не радила, та навіть і зараз не жалкувала, тільки згадувала всіх, хто тоді протегував, заманював і чий голос міг мати якийсь вплив у Полтаві. А про переїзд кудись в інше місто, навіть до столиці, тепер не могло бути й мови. Тут і то важко подумати, що треба підшукати

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 2.

квартиру. Проте її Трудолюбіє лишається, діти добре вчаться. От тільки б Альоша працював.

Довідавшись, що вона їде до Петрограда, за одним заходом видавали їй різних доручень і шкільних, і особистих від колег.

Дала їй таємниче доручення і Галинка, взявши слово, що мама нікому про нього не скаже.

Крім Галинчиного доручення, Літа все записала і аж за голову схопилась!

— І навіщо я казала знайомим, що їду! — бідкалася вона бабусі. — Тепер доведеться стільки побігати за всі справи. Я ж тільки для годиться шкільні доручення взяла, а накидали цілу купу! Мені хотілося, крім того, що для Альоші розвідати, допомогти, хоч трохи для себе часу викроїти, в театр піти, в Ермітаж, на якийсь концерт!

Їй після всього клопоту так жадалося вирватися в інший світ, самій. Дітей, зрозуміло, взимку не можна було везти.

Вона знала, що, зупинившись у Варі, сестри, де завжди зупинялася, вона не буде самотньою, але буде «сама».

По дорозі багато військових, поранених, хто на фронт, хто з фронту, розмови у вагоні, під час пересадки у Харкові, на вокзалах — все про війну, тільки про війну. А у Варшаві, в її невеличкій, та елегантній квартирі, здалося, що потрапила в якусь прифронтову смугу чи якесь відділення військового штабу — стільки там з ранку до вечора вешталося офіцерів різних рангів. Більше вже немолодих, можливо, тому, що саме у сестри зупинився друг її першого чоловіка Мишуні, він же і опікун дочок — полковник Вишняков, приємна, симпатична людина. Дівчатка і Варюша його любили, і він почувався майже як удома. Він і зупинився у них, а не в готелі, щоб трошки побути в сімейній атмосфері. Вишняков був старий холостяк. Приходили й молодші. Обов'язково Варвару Миколаївну (вже не «Варюшу», як для Вишнякова) відвідували товариші другого її чоловіка, зовсім молодого, гвардійського офіцера Митюні. Він тільки рік прожив з Варюшею і по-дурному помер від недогляду сиділки після простої операції — апендициту, майже напередодні народження сина Миколайчика, або Ведмедика, як його часто називали за прізвищем батька — Ведмедів. Ведмедику було тепер чотири роки, його всі любили і балували. Йому лишилася чимала батьківська спадщина — ліси на Вологодщині. Опікуном стала сама Варюша. Літі було незвично побачити, як Варюша клопочеться з різними паперами, процентами, завжди радиться з опікуном дівчаток, яким, навпаки, спадщини ніякої не лишилося, крім належної пенсії після смерті батька — офіцера Генерального штабу.

Приходив і новий знайомий — генерал Голубцов. Варюша мимохідь шепнула Літі — вона завжди була зайнята прийомами і справами.

— Він сватається до мене, але я ще вагаюсь.

Голубцов якось не вписувався в юрбу Мишуниних і Митюниних друзів, наче до всього придивлявся, приглядався, примірювався. Він Літі не сподобався.

Племінниці «Варя маленька» сімнадцяти років і Оля п'ятнадцяти не раз гостювали у тьоті Літи в Полтаві і одразу ввели її в курс справ цього невеличкого салончика.

— Голубцов — це справжнісінький Скалозуб,— безапеляційно сказала Варя.

— Він удівець, у нього три хлопці кадети-халамидники, він хоче, щоб мама їх доглядала і відповідала за них,— додала переконано завжди схильна до резонерства Оля. — А які вони й могли вийти у цього грубого неотеси?

Добра Варюша нічого не мала проти, щоб взяти на себе клопіт з трьома «халамидниками», і тепер уже брала по неділях їх з корпусу до себе додому, бо батько перебував у Могильові, у Ставці, і зараз приїхав на деякий час. Постійна його квартира була в Царському Селі. Літа жахнула-

ся, побачивши, як поводилися генеральські сини — двоє підлітків і молодший, ще першокласник. А втім, їй стало шкода їх, особливо молодшого, власне, розгубленого і безпорадного хлоп'ятка, який намагався наслідувати старшого брата. Якось, коли нікого не було вдома, крім нього і тьоті Літи, він залюбки посидів у неї на колінах, сам не розуміючи, як це трапилось. З приїжджою тьотею вони спочатку заприятелювали «на нігах». «Варя маленька» — вона була вища і далеко дебеліша, ніж «Варюша старша», казала, що хлопці не поводяться так зухвало, як завжди, бо їх стримує присутність Вишнякова, та й то потай вони намагалися щось нашкодити дівчаткам чи бонні Миколайчика, сухотілій педантичній латишці Генрієтті, біженці з Риги.

— Якщо ти вже так хочеш вийти заміж,— сказала Літа Варюші,— вийшла б за Вишнякова. Яка симпатична, порядна людина, справжній друг, а роками він же не старший, а може, молодший за Голубцова.

— Він тільки трохи старший за мого Мишуню,— сумно мовила Варюша. — Він був у нас шафером на весіллі. Звичайно, Вишняков друг і так дітей любить,— додала наївно,— але ж він не сватається.

— А ти обов'язково хочеш вийти заміж? — спитала Літа.

— Ну, аякже? Я ж іще молода, мені тільки сорок років, чого ж це я буду сама? Ти знаєш, я ж не Сима,— я не можу заводити романи, як вона. Вона вміть з жонатими заводить! Ні, ні, мені це не личить. я мушу бути по-справжньому заміжньою дамою. У мене діти, дім, у мене бувають статечні, солідні люди, члени думи. У мене ж Варенька на відданні! І мене всі поважають. Я ніколи не заводила коханців. Так ще, поцілуватися з кимось жартома, а більше — ні-ні! Тільки законний чоловік... І ти ж знаєш, як мене обожнювали і Мишуня, і Митюня... Митюня на сім років молодший був, а очей з мене не зводив. Про Мишуню бодай і не говорити! Мені ж було вісімнадцять років, а він уже академію скінчив, потім офіцером Генерального штабу... Не життя, а казка з ним була...

Варюша мрійко зітхнула.

— Ти була ще дівчам, коли у Кобеляках весілля справляли. Він, не пам'ятаю вже чого, з якимось полком під Кобеляками стояв, мене у знайомих побачив, я вже тоді гімназію скінчила і на літо додому приїхала, мама з вами ще в Кобеляках жила. Пам'ятаєш?

— Звичайно, пам'ятаю! Ти така красуня з'явилася!

— О-ой, яке весілля Мишуня справив! Усе на себе взяв! Там гостиниця і ресторан при ній. Коли всі роз'їхалися, ми з ним у гостиниці залишилися і три дні з номера не виходили! От їй-богу! Мама думала, що ми в полк поїхали, а полкові друзі — що ми у мами! Тільки Сима знала — ну, та ж про все і всіх знає! І ми з Мишунею за двадцять років ні разу не посварилися. Я з ним завжди скрізь їздила, куди його не пошлють, і дівчаток за собою тягали або вам, мамі підкидали... Як у казці...

Вона мрійко зітхнула, а Літа подумала: «А як помер, досить швидко побралася з Митюнею, і теж — «як у казці».

А вона сама після таємного вінчання, з випадковими боярами — співробітниками редакції — повернулась додому і боялася признатися бабусі, тільки вночі потихеньку сказала Ілечці, а він, не повіривши, сказав: «Не бреши і не заважай спати».

Теж «як у казці»... тільки якійсь не дуже веселій і не добрій казці, і ніхто не знає про це, що ніякої «казки» не було і нема, а от уже також двадцятий рік минає,— і вона також ні разу не посварилася з чоловіком. Вона не знала — його сестри і зовиця тоді напосіли на нього: «Що ти холостякуєш! Час сім'ю заводити. Ми тобі таку дівчину нагледіли, молодесеньку, гарнесеньку, та веселу, та енергійну, і сама працює, і батькам догодить». Особливо сестра Настя наполягала. Як познайомилася з Літою, вже за два дні на «ти» перейшла і все про брата: «Такий розумний, а тільки про тебе й питає, ти у нього як у Христа за пазухою будеш! Та за нього кожна піде, тільки він не хоче, а от ти йому сподобалась!» Усе вигадувала...

Тоді до Літи сватався, власне, вже не один сватався, серед них один багатий поміщик, брат його просто палац у Полтаві будував, був найнаполегливіший, і бабуся, мама, була за нього. А Літі ніхто не подобався. Проте цей поміщик настирливий збирався за кордон ненадовго в якихось справах і благав дати згоду. Літа не сказала нічого остаточно, бо сама не знала, що робити, тільки сказала: «От повернетеся, і тоді вирішимо!»

А тут Настя познайомила з братом — редактором газети... Зовсім інший світ, зовсім інші розмови, не з нею, з Літою, та він на неї майже не дивився, але вона чула, як в гостях у Насті розмовляє він з братами, з якимись кореспондентами з Москви, з антрепренером трупи, що приїхала на гастролі в Полтаву,— це все було так цікаво! У нього було спокійне, добре обличчя, борідка і вуса, кущаві брови робили його дуже солідним, але зовсім не старим. Та він і не був старим — Настя запевняла, що це якраз вік, коли чоловіки одружуються, то дівчата мають виходити молоденькими, а її брат — хіба з ним можна когось порівняти в Полтаві? І все ж таки вона, Літа, не закохалася в нього, як і ні в кого, проте його праця, діяльність, газета, де він сам пише... Подумати тільки — він, наче письменник, пише! І його друкують! «Та він одержує всі журнали, які тільки виходять у Москві, і в Петербурзі, і в Києві, скрізь. Тільки, бідненький, господині немає!» — теревенила Настя.

Літа потай писала вірші. Дуже любила вірші, книги. Ну що, як не вийшло з медициною, бо треба було йти працювати,— може, вона стане близькою до газети? Також писатиме. Про це ніхто, ніхто ніколи не знав...

Вже як Галинка підросла — їй показала гарно оправлений товстий зошит, там її стрімким почерком було написано кілька віршів. Останній вірш написаний перед її таємничим вінчанням. Наївний віршик: як хоче, щоб вони були друзями, щоб життя було щасливим.

Більше віршів не було, і всі сторінки в цій книзі-зошиті лишилися чистими.

Чомусь Настя наполягала на швидкому і таємному вінчанні — певне, боялася, що «молоді» схаменуться, познайомившись ближче. Плела щось Літі, казала, що її, Літина, мати не дозволить, щоб Літа вийшла не за багатія-поміщика, а за чесного розумного журналіста, але ж і він не абихто, а редактор газети! Справді, це на Літу впливало найдужче, а вийти заміж — звичайно, цікавило. Усі сестри уже вийшли, їй дев'ятнадцятий рік! А поміщик, хоч і багатий, і брат його білий палац будує,— з ним зовсім нецікаво. І його сім'я вся чужа й пихата, а тут її вже всі люблять. Настя влаштувала з братами й прогулянку — в фаетоні в Мачухи,— до батьків. Батьки були прості й добрі, а брати дотепні й веселі, і старшого брата Олексу слухали далеко більше, ніж батька,— це було одразу видно, адже «редактор» для всіх родичів — цар і бог! Всі Літусю приймали як небом послану наречену їхньому Олексі! І зовсім не дивувалися, коли Настя повідомила за кілька днів:

— А наш Альоша вже з Літусенькою обвінчався потихеньку від усіх, тільки брати і я знали! А то б стара, її мати, гвалт зчинила! Аякже, такий жених багатий сватався! А то й схаменуться ніхто не встиг!

Так, схаменулись майже другого дня... «Молоді» схаменулися.

Чого це їй старші її сестри нічого не розповідали? А може, вона просто дурна? Бач у всіх, тільки ніхто виду не подає, що нічого цікавого нема, а заводять дім, господарство, діти народжуються. І вона забажала швидше мати дітей і запевняла себе, що він же добрий, розумний... і тільки завжди дуже зайнятий... І надто спокійний, і надто розумний. Для нього, певне, як у всіх в його віці, втішала себе Літа, головне діти, сім'я.

Літа урвала думки, яким ніколи не давала волі. Краще говорити про Варюшкині справи.

— А Голубцов тебе любить?

— А, він зовсім інша людина. У ньому, хоч він і вищий чином, нема ані тієї вихованості, ані освіченості, що мав Мишуня. Ну, Митюня був зовсім юнак, у нього все передбачалося попереду, і він був такий закоха-

ний! З моїми дівчатками приятелював, як старший брат, мною пишався. Мені з ним чудово було, молодий такий, палкий. Це, Літочко, багато значить,— сказала вона повчальним тоном старшої сестри,— коли чоловік молодий і закоханий... Я його любила, ми б з ним щасливо жили,— додала вона так легко, що Літа засумнівалася в глибині її почуттів.

— А Голубцов? — знову досить нетактовно спитала вона. — Ти просто хочеш вийти за нього заміж?

— Та я ж кажу, він зовсім інша людина, і ти дивно ставиш питання, Літушо. Звичайно, хочу вийти заміж, не хочу бути самотньою, не хочу заводити полюбовників, хочу, щоб усе було як годиться, як у мене завжди було, порядна сім'я. Голубцов підходящий, і я відчуваю, що він також вважає, що я «підходяща» бути генеральшею! — засміялася вона. — Ну що ж, що правда, то правда — він зовсім байдужий до театру, мистецтва. Митюня мій теж не дуже розбирався в цьому, тільки мені вдало підтакував, та коли Голубцов починає сперечатися про все, навіть про політику з Вишняковим або з моїми знайомими членами думи, мені хочеться, щоб він швидше замовкнув. А втім, усі кажуть, навіть Вишняков, хоч і не любить його,— ну, він просто ревнує,— вуркотіла вона грайливо,— всі кажуть, що він хоробрий і чесний служака, значить, порядна людина, і все-таки генерал — це неабищо, це чоловік солідного, поважного становища. Я ж не можу втретє виходити наосліп, за будь-кого, я звикла теж до певного становища. Ну, Митюня був молодший за мене, ще не в високих чинах, але ж гвардійський офіцер і багатий. Не подумай, ти знаєш, я не ласа на багатство, з Мишунею ми зовсім не шикували, і тепер мені з дівчатками вистачило б і Мишуниного пенсіону, але в принципі це ж значить — «ліси у Вологодській губернії». Я й зараз з Ведмедикової спадщини ні на себе, ні на дівчаток не витрачаюсь — у мене все тютілька в тютільку. Тобі добре, Літушо, ти заміжня, у тебе Альоша такий солідний, я з ним завжди люблю поговорити, усі його поважають, і зовні він такий імпозантний, завжди спокійний, навіть те, що не дуже високого зросту, якось не псує. У нього обличчя розумної людини. Він до всіх своїх і твоїх родичів уважний, у вас міцна сім'я. Ти не уявляєш, як це в моєму віці опинитися без чоловіка. І поки я ще не стара, я мушу влаштувати своє життя.

— Не смішн, Варюшо, тобі ще далеко до старої, і ти ж у нас перша красуня, це вже всіма стверджено!

— Правда? Ще нічого? — спитала серйозно Варюша. — Дивись, зморщок майже нема. Я, звичайно, стежу за собою. Талія, слава богу, як у дівчинки, добре, що й ти зберегла таку, і поглянь — шевелюра така ж, як у тебе, а ти на десять років молодша,— вела вона, кокетуючи, звичними рухами підбиваючи спереду справді красиве волосся, укладене в модну зачіску, куди мудровішу, ніж у Літи, але жест був однаковий — «сімейний», як сміявся Ілько. — Ти, Літушечко, теж у нас душенька. Твоя зовнішність усіх чарує, тільки ти серед моїх знайомих більше мовчиш.

— Мені нема про що з ними говорити,— щиро призналася Літа,— а коли вже засперечаються старші, я взагалі не можу дібрати, чого хто хоче, якій партії чи кому співчуває — праве крило, ліве крило, кадети, трудовики. Я й удома не доберу. Ти ж знаєш, Альошині племінники Саша і Паша, ті, що завжди сидять у в'язниці або їх висилають кудись,— есдек і есер, вони й між собою завжди сперечаються. Невже ти в усьому розбираєшся?

— Це їхня чоловіча справа,— впевнено сказала Варюша,— але ти бачиш, у мене за столом завжди цікаво, жваво.

— Просто Государственна дума в мініатюрі,— засміялася Літа,— і, як і там, без усяких наслідків.

— О, ти мовчиш, а на вус мотаєш! — насварила Варюша сестру пальчиком. — Але жарти жартами, а мені треба обміркувати, як завтра прийняти! Савватєєв любить борщ, це я завжди, коли він приїздить, варю

сама. Заечора зроблю фаршировані яйця. Мишуня казав, що тільки у мене з моєю терплячістю і старвиністю це виходить чудом мистецтаа. Для милого нашого Вишнякоаа я зроблю рибу у білому аині.

— А для Голубцоаа? — єхидно спитала Літа. — Чи голубці по-нашому, чи неаинних голуб'яток під соусом?

— О! — зовсім не ображвючись, засміялася Варюша. — Коли хочу йому догодити, треба засмажити величезний шмат буженини і нарізати такими порціями для кожного, що з однієї п'ятеро ситі будуть, і аін собі уминатиме, запиваючи моєю налнакою, і не атручатиметься а дискусії Вишнякоаа з Каратаєаим і Сааатєєаим. А для молоді, як хто трапиться, я спеціально не запрошую, тій байдуже що, аби асього було доволі, і особливо коньячку. До каан спечу мої тістечка.

— Може, тобі допомогти а чомусь?

— Що ти, я все самв заечора приготую, щоб завтра не англядати атомленою. Ти посидь краще з Вишинковим. Я помітила, з ним ти сама собою і аін при тобі, як і з діачатками, почуаається зоасім вільно. Хай вам поспіаає Варенька. Мвбуть, прийде його поручик, з ним приїхав, ми й кажемо «його». Дуже славний хлопець, може, це її доля буде.

— Ти зарані все передбачаєш...

— Треба було б, але аійив меле, і ніяких плвнів будувати не аарто. А зватра ти аільна, Літушечко? Я хочу, щоб ти обов'язково була на обіді.

— Я тільки зранку хотіла піти а крамниці, а Гостиний двір, треба щось дітям купити. Я ж позаатра аже їду. А уаечері, дівчатка казали, діствнуть квитки а театр.

— От і гаразд. Після обіду ти з діачатками підеш а театр, і анишняковського поручика заберете, а потім всі аернетеся на чай.

Того вечора Варюша саященнодіяла на кухні. Літа сиділа з Вишинкоаим, Варя спіаала. У неї, праада, буа «голос», і аона спіаала дуже анразно. Варюша казала серйозно:

— Важливо одразу поставити.

Літі здавалося, що аін був більше постаалений, ніж справжній. Вона спіаала арії з опер, якісь не аідомі Літі пісні французькою й італійською моаами.

— Варенько, заспіаай щось для мене,— попросив Вишнякоа.

Він сидів у затишному куточку маленької вітальні поряд з Літою і розглядаа малюнки Олі. Оля малювалв тут же, зв столиком. Варюша-мати пишалася талантами дочок. Старша — «голос», молодша — «художниця». Так само хвалилася зааждн і Сима саоїми дітьми. Літа щиро була переконана, що їй нема чим хаалитися,— діти як діти. Що ачаться добре — твк у всіх сестер вчаться добре, це а традиціях і прааилах родини, що Олесик такий розвинений і розумний не по літах, так це нааіть декого з родичів дратує. А Галинка звичайне собі, щире, аеселе дівча, завжди зайняте або ляльками, або псує безліч зошитіа і просто будь-якого паперу, аби на ньому можна було писати, і щось таке айгадує на ньому — андає газети і журнали. Її асі люблять, а вона цим ніяк не зловживаає і не пишається, бо й не грає, хоч і вчиться на піаніно, так, як Симина Гуленька, не малює, як Оля або Михась, і не спіааєе, як Варя або Ярисині Лічка і Сима. Зовсім не співає, тільки коли інші спіаають, слухає, аж ротик аідкриє. Взагалі любить слухвти і коли грають, і спіаають, і розпоаідають. Може, тому з усіх численних онучкіа і дорослих, і малих обидаа дідусі найдужче люблять Галинку? Нічого, у неї, у Літи, найкращі діти, тільки аона ними ніколи не хаалиться, а Альоша, чоловік, і поготіа, хоча Літа переконана, що аін у цьому певен. І з ними ніякої мороки нема. Літа заспокоїлася на цій думці і стала слухати уааажно спіа Ввpi, а та аже перейшла до російських пісень.

— Це для вас, милий опікуне, власне, для аашиx друзів, за якими ви сумуєте,— сказала Варя Вишнякоау.

Літі було чудно, що дівчатка називали його іноді а очі «опікун», але це слово аони аимовляли з любов'ю, і Літі здаалося, наче аони хочуть

підкреслити, що він заступає їм батька. Варя заспівала зовсім просто, не «поставленим», а від серця голосом:

> Спите, орлы боевые,
> Спите с спокойной душой,
> Вы заслужили, родные,
> Память и вечный покой.

Літа бачила, як трохи затремтіла права рука Вишнянова. Ліва, поранена, була на чорному широкому перев'язі.

Він сидів посивілий, сумний, строгий.

— Дякую, Варенько люба, співай ще.

І вона співала вже не бравурні арії, а тихі пісні.

— Ви уявляєте, мила Єлизавето Миколаївно, скільки жертв забрала ця війна,— мовив він,— скільки друзів я особисто втратив. Ми так легковажно не підготувалися до цієї війни, хоча тільки недоумки й абсолютно байдужі люди до життя країни не бачили і не знали, що війна буде, що до неї готуються наші вороги, з якими ми зберігали етикет, а з союзниками в лапках, яким найменше діла до нашого народу, панькаємося і тепер так легковажно жертвуємо своїм народом — тисячами солдатів. А тут, в тилу, в столиці, постійні бійки Воєнного комітету і думи, круговерть з міністрами. Я не можу ніяк відкинути підозріння про шпіонаж на верхах. Цар, цей обмежений, безвольний Микола,— головнокомандуючий усім і сидить у Ставці, але бачить і знає стільки ж, скільки бачив би в своєму Царському Селі. Як може людина, абсолютно, органічно не військова, яка нічого не розуміє в сучасній складній ситуації, взяти на себе всю відповідальність тільки тому, що він «милістю божою цар, помазаник божий!» Чому ця німкеня керує всім? Улюблена дочка наших ворогів, до того ж кликливиця — істерична, святенниця. Ми на краю безодні. Щасливі ті орли бойові, що вже сплять спокійно, але ні, вони не можуть спати спокійно, коли Росія гине.

Літа мимоволі згадала Ігоря, його розпачливі, важкі думки у перший вечір знайомства, що так її вразили. Тут вона таке чує повсякденно. А Вишнянов говорив.

— От завтра почуєте ще, як бравий генерал Голубцов виголошуватиме тости за царя-батюшку і царицю-матінку, а решта за столом, хоч і розумітиме, що він верзе нісенітницю, підтакуватимуть про останню краплю крові, тим більше що це буде не їхня кров, хіба що бідного поручика. Побачите, якщо його також запросять. А мила Варвара Миколаївна хвилюватиметься і метушитиметься, щоб усе було на столі смачно, випукано, і за столом лунали б розумні чоловічі розмови, і кожен міг сказати якесь дотепне mot. Я її люблю, як рідну сестру, як жінку мого найближчого друга, я відповідаю за його дочок, але, на жаль, вона не розуміє мене.

— Вона вас дуже поважає і любить,— тихо заперечила Літа.

— Хіба в цьому справа,— гірко усміхнувся полковник. — Я боюся за неї, і за дівчаток, і за цього маленького багатого спадкоємця її Митюні. Адже все зараз котиться до загибелі, повірте мені, ми стоїмо напередодні жахливих, несподіваних подій. У мене вся надія тільки на армію, тільки на армію, але ж армія сильна своїм командиром, солдати йдуть за командиром. А хіба один такий Голубцов в армії? А інші, може, й розумніші, але хитріші честолюбці. Думати, думати треба, і не про своє місце й вигоди, а про всю батьківщину, і не робити кричущих дурниць на позиції. Микола повинен, повинен зректися престолу на користь брата. Ну, а кого ж іще? Повинен дати справжню конституцію народові. Але головне, головне — перемогти німців, і на фронті, і тут, при дворі, вигнати їх і тут, і там з нашої землі. Пробачте, я заговорив вас. Ви самі завжди мовчите.

— Я не належу до того оточення, що Варюша,— знову тихо, наче пояснюючи, мовила Літа. — Я живу і працюю зовсім серед інших людей. Навіть з журналістами і газетниками — колегами чоловіка — я менше

близька, ніж з бтьками своїх учнів — залізничниками, біженцями, сусідами, вони зі мною одверто діляться своїми прикрощами. А живемо ми на околиці міста, і працюю я з сиротами бідноти, більше з села, в приюті. Бачите, яка різниця.

— Ви на мене справляєте враження щирої людини, і ви мене зрозумієте. Ви а чомусь схожі з Варварою Миколаївною, але...

— Ми всі сестри схожі і не схожі,— перебила Літа, боячись розмов про Варюшу, але Вишняков не зупинявся.

— Ніколи б я не дорікнув їй у нещирості, але оця постійна пітерська метушня заглушує прекрасні паростки справжнього, і, знаєте, де я зараз тут не був, скрізь так — говорять, обурюються, розв'язують те, що не можуть і не повинні розв'язувати й вирішувати, а якесь страшне життя навалюється, рухається і невідомо куди тягне за собою.

— Я розумію ваш настрій,— сказала Літа і чесно додала: — Але багато не розумію з того, чого начулась і набачилась. Мені здалось, життя тут більше вирує. Це природно, у нас в Полтаві не так, і мені тут усе цікаво, але розібратися важко.

— Хіба ви одна так? Варенько,— звернуася він до дівчинки,— ти не втомилася? Поспівай нам ще.

— А цієї пісні ви ще не чули? Тепер, тьотю Літо, у моді Вертинський зі своїми пісеньками, але й він відгукнувся на війну.

І вона заспівала:

> Я не знаю, зачем и кому это надобно,
> Кто послал вас на смерть недрожащей рукой,
> И не в русской земле без церковного ладана
> Опустили вас в вечный покой.

Літа і Вишняков припинили розмову.

> Посторонние люди молча кутались в шубы,
> И какая-то женщина с искаженным лицом
> Целовала покойника в посиневшие губы
> И швырнула в священника обручальным кольцом.

І раптом Літа уявила, що в труні лежить Гарик, і не Ігор, а Гарик з підведеною лівою бровою і закушеним куточком губи. Як це вона нічого-нічого не знає, не дізнається про нього?

— Ну що ви панахиду завели,— пролунав голосок Варюші. У кокетливому фартушку вона заглянула до вітальні.— Варенько, ти ж можеш поспівати й інші пісеньки Вертинського. Літушечко, тобі треба обов'язково його послухати! А зараз уже час пити чай. Дівчатка, готуйте,— наказала вона.

Сумна атмосфера була порушена. Та Літа уже весь вечір сиділа замислена, і думки її були далеко від усього, що було поряд. І від усіх. Крім майже забутого, як вона запевняла себе, Гарика.

Що ж, це було цілком природно, що тут, в цьому оточенні військових, розмов про війну, вона його знову згадала. Він і раніше виринав несподівано перед нею, наче наяву, і вона тоді то усміхалася, згадуючи його, то зажурено відходила від людей і намагалася щось робити своє.

Але зараз, особливо чомусь після розмови з Варварою, хоча ані слівцем ніколи не прохопилася ні з ким про нього, він наче був десь тут, поряд, і вона картала себе, чому не дізналася, чи видужав він, що з ним, де він.

Може, його знав хтось із цих офіцерів, котрі вешталися у Варюші, але ж вона не знала, в якому він був полку, навіть не знала точно, в якому чині. Поручик, чи що? І потім... Вона боялася розпитувати і картала себе за це.

От, подумала вона, дівчатка, Галина з Жечкою, досі вигадують йому життя, де він, що з ним трапилось, різні пригоди і подвиги, а мені так сумно, коли я думаю про нього, і чим далі, тим сумніше. Наче я завинила, що нічого про нього не знаю, а він же мене полюбив. У це я повірила, не

могла не повірити. А я втекла і від нього, і від себе, і інакше не могла вчинити... Але ж довідатися про нього я ж могла як-небудь... Може, його вже й на світі нема... Ніхто мене не любив так, як він...

Зі справами було покінчено. Навіть лист для влаштування чоловіка до іншої установи був написаний і підписаний. Проте вона знала, що без редакції, газети Олексій Іванович завжди буде не в своїй тарілці. Вдома про редакцію говорили мало. Взагалі в цьому домі звикли не виносити на люди своїх переживань, то до них звикли приносити їх люди.

Літа була рада зробити для чоловіка щось корисне. Тепер лишалося тільки подарунки дітям, бабусі та йому, як завжди, коробку сигар.

Зранку Літа поїхала в Гостиний двір. Пройшлася, заглядаючи майже в кожну крамницю. Навіть там, де не збиралася щось купити, все ж таки було цікаво подивитись — і саму вабило, і подругам треба розповісти. Хіба ж можна порівняти ці крамниці з полтавськими! У крамниці дитячого одягу просто очі розбіглися. Вона купила однакові костюмчики Галинці і Жечці. Коли Жеччині батьки — «куми» — купували щось дочці, вони те саме купували і для Галинки, це вже так повелося, а платтячка після Галинки переходили до молодшої їхньої дочки — Люсі, теж хрещениці. З сестрами був теж усталений звичай — від Варюшиних дітей одежки переходили до Симиної Гуленьки, а потім до Галинки і так далі, тому дівчатка змалку навчилися дуже охайно носити святкове вбрання. Костюмчики для дівчаток Літа вибрала просто чудові — дуже оригінальні, елегантні і матерія, і фасон, не маркі і не химерні якісь — «на всі випадки життя». Дівчатка будуть задоволені. Бабусі теплі рукавички, Олесику, як завжди, книги — це, мабуть, завтра купить. Галинка теж замовила книги. Завтра ще треба у Єлисеєва для всіх купити цукерок. Лише слова «з Пітера, від Єлисеєва» робили все набагато смачнішим. Звичайно, побувала і в крамницях жіночого туалету, і трохи не спокусила її одна кофточка, про яку продавщиця запевняла, що вона просто для неї зроблена. Справді, дуже їй личила, але, підрахувавши ресурси, вирішила — «обійдеться», а продавщицю, усміхнувшись, запевнила, що зайде пізніше.

Їй не хотілось повертатись «додому», до Варюші, сьогодні мало бути стільки чужих людей. Вона згадала — треба ж обов'язково виконати таємне доручення Галинки. Галинка завжди вигадувала щось несусвітнє. Коли приїздили позаторік з Олесиком і з нею у Петроград, Російський музей справив на Галинку надзвичайне враження. Дівчинка ходила по залах як зачарована, і в одному, почекавши, коли всі вийдуть і вона залишиться сама, тихенько підійшла до мармурової статуї сплячої дівчинки, постояла, чогось наче не розуміючи, і потім обережно-обережно, легесенько торкнулась її пальчиком і наче завмерла в задумі. Та до неї підійшов наглядач і сказав:

— Руками нічого торкати не можна.

Галинка знітилася, зніяковіла і побігла до мами. Літа зробила вигляд, що нічого не бачила, щоб дужче не присоромлювати дівчинку. Їй було шкода Галинки і в той же час чомусь приємно, що дочка така вразлива. Але через кілька залів, коли вони зупинилися біля славетної картини Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові», залунав голосний, веселий Галинчин сміх. Вона вп'ялася своїми великими, круглими очима в картину і нестримно реготала. Олесик і мама вже поспішали далі, але Галинка не хотіла ніяк відходити від надзвичайного полотна. Добре, що відвідувачів було мало і наглядач тут не зробив ніяких зауважень, навпаки, лагідно усміхався на таке дитяче захоплення.

Потім, удома, в Полтаві, дівчинка, захлинаючись, розповідала усім дітям, і дідусям, і бабусям про запорожців, почала розпитувати тата. Тато про запорожців знав, звичайно, багато, і про картину також, і навіть те, що саме вони писали. Слухали залюбки усі, навіть «дорослі» хлопці, а Льовка пошепки переказав сусідові те, що дядя Альоша випустив зі своєї розпові-

ді, той передав далі, і асі хлопці почали гигикати, але дядя Альоша не розсердився і не насупив брів, в сам засміявся і тільки дав знак рукою хлопцям, щоб припинили, і показав на дівчаток. Жечка, звичайно, дізналась, що у листі було багато таких непристойних виразів і лайки, про які вона тільки натяками розповідала Галинці, та Галинка ще дужче полюбила запорожців за те, що вони сміливі, не побоялися так писати султанові.

Ніхто ніколи не здогадувався, що саме ця картина вплине на дівчинку. Про це вона ні з ким не розмовляла. Недарма, коли діти розподіляли ще на початку війни між собою країни, хто яку представлятиме: хто Францію, хто Англію, Росію, звичайно, представляв Олесик,— Галинка сказала несміливо:

— А я буду Малоросією, тільки хай усі називають Україною, це красивіше.

У решти претензій на Україну не було.

Галинчине доручення було неважке — не порівняти з торішнім! Торік вона запхнула свого ведмедя мамі у муфту, щоб він з'їздив «на батьківщину»! А потім сама хвилювалася: а що, як мама загубить його по дорозі? Літа, звичайно, одразу у вагоні сховала ведмедя в чемодан і до повернення в Полтаву не виймала. Зараз завдання було легше: Галинка попросила маму обов'язково передати привіт запорожцям і постояти перед ними за неї, а також обов'язково поглядіти мармурову сплячу дівчинку, тільки, звичайно, коли наглядач одвернеться, і нікому, нікому про це не казати. Мама обіцяла і виконати, і мовчати. Галинка твердо вірила мамі.

Зараз Літа згадала про обіцянку і вирішила, що саме час зайти до Російського музею — музею Олександра Третього, як його називали, хоча Олександр Третій до мистецтва не мав ніякого стосунку. Вона любила цей музей, а тут від Невського було зовсім недалеко, і вирішила, що це для неї буде спочинком і насолодою. Вона перейшла Невський і попрямувала на невеличкий круглий майдан, де стояв музей.

Вона любила врочистий порядок, піднесену тишу музеїв, картинних галерей і любила відвідувати ранками, у будені дні, коли людей не так багато, воліла не ходити з родичами та знайомими, які завжди намагалися досить трафаретно засвідчити свою обізнаність, тонкий смак у мистецтві, вона не могла й не бажала в цьому змагатися. Було добре ходити лише з дітьми. Олесик багато знав, більше за неї, але в ньому ніколи не помічалося зверхності ні до кого, в тим більше до мами. У них були товариські взаємини, він часто допомагав з учнями, а мама завжди проймалася його черговими захопленнями. Так, коли він збирав гербарій, вона в петроградському ботанічному саду, усміхаючись доглядачам і сунувши, кому можна було, щось в руку, відривала по маленькому листочку з деяких дивовижних рослин. Тоді вони вдвох їздили з Олесиком, і доглядачам подобалась ця пара — серйозний хлопчик і гарна, усміхнена молода мама. Гербарій вийшов, як усе в Олесика, найкращий не тільки в класі, а мабуть, в усій гімназії.

Коли не було з нею дітей, Літа любила ходити сама. Їй було вільніше постояти мовчки там, де її щось вразило.

Пакунки з подарунками вона здала люб'язному підстаркуватому гардеробнику разом з шубкою.

— Ви боа і шапочку теж краще скиньте,— порадив він,— сніг мокрий, хай трохи просохнуть, я обережно повішу.

Вона вдячно всміхнулась, скинула білу хутряну шапочку і таке ж боа і непомітно дала «на чай». Вона це завжди так вправно робила, усміхаючись при цьому, здавалося, їй роблять приємність, що беруть.

Вона пішла в зали, проймаючись піднесеним і в той же час якимось інтимним настроєм — передбаченням зустрічі із знайомими улюбленими речами, що для неї були живими.

«Як добре, що я зараз сама, а не відклала на завтра, щоб іти з дівчатками та Варюшею, та й вони це тільки для мене зробили б, у самих свої справи».

Вона, звичайно, усміхнулася «Запорожцям», згадавши Галинку, і, по-школярськи оглянувшись, коли чергового не було, погладила сплячу мармурову дівчинку. Від цього їй стало весело. І раптом зупинилася, побачивши голову Іоанна Хрестителя — етюд до картини «Явлення Христа народу».

Враз вона згадала торішнє літо. «Ой,— майнуло в голові,— я ж сплутала тоді». Їй здалось, що вона бачила всю картину саме тут, а вона ж висить у Третьяковці, і вона бачила її там, а тут лише етюди до неї і перший варіант. Звичайно, і одна голова нагадує Феофана! Але при чому тут Феофан? Вона дивилася на картину і згадувала Ігоря, Гарика тому, що з ним вона говорила про цю картину тоді, в монастирі, в бузковій алеї, коли вони познайомились. І вона вже не думала про картину. Вона машинально дивилася на етюди Іванова — хлопців-італійців, струнких нагих підлітків на піску, і їй здавалося — це Гарик підліток, такий же гарний, простодушний, з серйозним, замріяним виразом обличчя. Напевне, він був таким, особливо де сам хлопець на картині розглядає колючку в нозі — ну, зовсім Гарик, такий милий хлопчисько Гаричок.

Отак знову він виринув у пам'яті, і вона згадувала все, все... Так мало і так багато...

Як вони тоді сміялися, коли вона сказала серйозно, що і голос у Феофана, як у Іоанна Хрестителя на картині Іванова.

Давно це було... Вона, майже не зупиняючись, пройшла коло улюблених борів Шишкіна, «Зеленого шуму» Рилова, все наче мішалося, бо немов перед очима була бузкова алея, золотилася річка вдалині і немов лунав тихий монастирський дзвін.

Вона задумливо вийшла з останньої зали в гардеробну, на мить зупинилася перед дзеркалом поправити зачіску і почала шукати в ридикюлі номерок. Гардеробника не було, вийшов кудись.

— Літа!— почула вона раптом.— Літочка!

Вона не розібрала, хто гукає, певне, хтось з Варюшиних знайомих.

Вона обернулася. Коло дверей у військовій шинелі стояв... Ігор! Гарик! Так, це був він, певне, тільки зайшов. Вона рвучко побігла до нього.

— Гаричок?!

— Літочко, це ти?! Мені не сниться? Це ти?

Він схопив обома руками її руки, притягнув до себе і поцілував у губи. Потім обоє замовкли, диано здивовані, не вірячи своїм очам. Трохи відсахнувшись, він ще тримав її за руки.

У гардеробну, певне, зі своєї службової комірки поряд вийшов гардеробник.

— Ви давно чекаєте?— спитав, перепрошуючи.— Нікого не було, то я пішов чайку попити.

— На здоров'ячко,— усміхнулася Літа.— Не турбуйтесь, я тільки підійшла.

— Літусю, давай номерок мені, ходімо швидше,— сказав Ігор.

Він говорив з нею на «ти». Він наче зайшов за нею. Може, це все сниться? Та йому також здавалося, що сниться. Звичайно, присинлося. Стоїть тоненька жінка перед свічадом і поправляє каштанове пишне волосся. «Зовсім таке, як у Літи»,— подумав він, а потім жінка повернулася, і виявляється — це Літа! І він гукнув їй, і вона підбігла, і він схопив її за руки, і поцілував у губи, і пересвідчився, що це не сниться, не мариться... бо вийшов гардеробник, розмовляє цілком спокійно, наче просто чоловік чи брат зайшов, як умовлено, узяв у неї і передав йому номерок, не дивлячись, дав йому жменю срібних монеток, коли гардеробник віддав йому шубку, шапочку, бот і чималий пакунок. Офіцер дбайливо одягнув свою даму. Певне, чоловік. Які приємні обоє!

І вони пішли.

Вони вийшли на майдан. Такий чудовий майдан. Падав сніжок, такий чудовий негустий сніжок. А вони були такі здивовано-розгублені і ніяк не могли повірити в реальність. Мабуть, треба було знову поцілуватися, щоб

переконатися, що це не марення. А втім, на цьому чудовому майдані ходили чужі люди.

— Радість моя! Я тебе знову бачу! — казав він.— Я знав, я вірив, що врешті я тебе зустріну! Але тут, у Петрограді?.. Як ти тут опинилася?

— Я тут ненадовго, у справах. Я позавтра вже їду додому.

— А я завтра.

— Куди?

— Як куди? На позиції. Я на фронті уже третій місяць, мене послали сюди з дорученням.— І раптом він знову трохи не скрикнув.— Яке щастя! Я бачу тебе! Я ж міг не зайти до музею, і я б не побачив тебе! — Він її міцно тримав під руку.— Я закінчив справи, і мені заманулося зайти сюди... І раптом ти... Яке щастя! Радість моя!

— Куди ми йдемо?

— Як куди? До мене. Я тут близько зупинився.

Він, не замислюючись, казав їй «ти». Він стільки подумки розмовляв з нею на «ти», що це одразу вирвалося мимоволі й інакше не могло для нього бути. А вона не знала, як бути, взагалі вона нічого не розуміла. Але раділа. Раділа!

— Де? — спитала вона.

— В готелі «Європейський». Мою квартиру, поки війна, зайняла сім'я товариша, вони пропонували зупинитися у них, але я не хотів завдавати їм клопоту, утрудиювати в чомусь, та й мені вільніше. Але ж правда, мені й на думку не спадало, що я в Петрограді зустріну тебе! — засміявся він так радісно, що й Літа засміялася. Значить, він не одружився? Вона не насмілювалася спитати — все може бути, і хотіла уникнути в розмові «ти», але ж зараз «ви» було зовсім недоречним. Спитала, обминувши звернення:

— Одружилися з Адою? — І майнула думка: «А може, і не з Адою».

— Що ти! Я ж казав, що після тебе я ні з ким не зможу бути. І не міг. І не був. І забудь про це. Зараз підемо до мене, і ти про все дізнаєшся. Я все тобі розповім! Боже мій! Я дивлюся на тебе! Ти зі мною! Це твоя божа мати нас звела зараз! Скільки треба мені тобі сказати, просити прощення.

— Прощення? Тобі у мене?

Від несподіванки вона врешті таки вимовила «тобі», і наче тільки так і належало.

— Ось тут мій готель. І я ж завтра маю їхати! — раптом згадав він.— А ти давно тут, у Пітері?

— Чотири дні.

— Чотири дні! Я чотири дні міг бачити тебе! Я тут уже цілий тиждень.

Їй було трохи ніяково заходити, як їй здалося, у шикарний під'їзд, куди відчинив двері такий респектабельний швейцар з артистичною бородою. А нікому й на думку не спадало не тільки дивуватися, а навіть звернути увагу. Ігор ішов з нею під руку так впевнено, весело, так спокійно взяв ключ від кімнати, сказавши портьє:

— Стрічав дружину!

Вони піднялися ліфтом нагору, пройшли по м'якій доріжці коридором і, трохи зніяковілі, зайшли у великий подвійний номер. Ігор зняв з неї шубку, а вона свою білу шапочку, притаманним їй жестом рук підбивши волосся з боків і спереду, і Ігоря розчулив цей знайомий жест.

Вони дивилися одне на одного і, певне, трохи страхалися, не розуміючи чого, й раділи, що от вони удвох, хоч бояться щось сказати не так, щось зробити не так, але обоє знають, що вони удвох, чого так одверто жадав він і підсвідомо, безнадійно уявляла і про що мріяла вона.

— Літочко, Літусю,— нарешті сказав він,— сідай, спочивай.— І знову спитав, хоча вже питав про це: — Як же ти опинилася в Петрограді? Де ти живеш? Голубко ти моя!

— Як завжди, у старшої сестри Варюші. У мене все так, як і було. Ти скажи про себе, я ж нічого, нічогісінько не знаю. Я тільки знаю, що ти хворів.

Вони розстались такими далекими, такими далекими були, і от одразу несподівано зустрілися близькими, наче рідними, говорили «ти» і «Літочко», «Лікуся», «Гарнчок», він назвав її «голубко ти моя» — чого ніколи не казав нікому в житті.

Сіли на канапу, тримаючись за руки.

— Та ні, не дуже хворів, завжди все перебільшують. Ну, місяців зо два пролежав.

— Добре «не дуже»! Я знаю, що ти їхав верхи, кінь злякався поїзда і поніс чи там став дибки. Ой, я так хвилювалася.

— Справді хвилювалася? Трохи не так було. Кінь не винний. І поїзд не винен. Я сам був такий схвильований від усього, і трохи в голові запаморочилося, і я, як нервова панночка, впав, просто сором, але ж тобі я не можу брехати.

— Значить, я винна... Втекла, не сказавши тобі,— тихо мовила Літа.

— Що ти, голубко моя, я ж тобі сказав, що я мушу у тебе просити прощення. Раптом, як коршак, налетів — будь зі мною, без тебе не можу, кидай все! Лише про себе думаю — не можу бути без тебе, і все! А як тобі, як це все неможливо тобі і чому я такий певний, що достойний тебе, гідний тебе і заради мене ти все поламаєш, і от я ламаю твій коротенький відпочинок, усе збаламучую, і, звичайно, ти тікаєш від мене!

— Трохи не так,— таким самим голосом заперечила Літа.— Але, от бачиш, минає час, ти заспокоївся, і можеш жити без мене,— усміхнулася вона.

— Ні,— похитав головою Ігор.— Я весь час з тобою, нема дня, та що там дня, години, хвилини, щоб я не думав про тебе, звичайно, коли я не командую в той час, і не під час бою або якоїсь відповідальної операції. Хоча ні, і тоді ти завжди зі мною, я наче молюся тобі, щоб не схибити, щоб надала мені сили витримати. Адже трапляється дуже важко іноді. Я ж знову повернувся на позиції, я не хотів потрапляти в число тих офіцерів, про яких наш Брусилов сказав, що старих кадрових офіцерів все меншає і меншає не лише через німецькі кулі, а й під час відпустки після поранення так і примудряються влаштуватися десь у тилу. А мені було б просто сором. Зглянулися, можна сказати,— людина одружитися їде, та ще після лазарету — що там кілька зайвих днів, і нате вам — і не одружився, і якесь підозріле падіння з коня, і теж, щоб десь влаштуватися? Я навіть повоював з комісіями, спочатку з тьотею Сонею, дуже вона все переживала, але тільки я відчув себе спроможним бути в строю, я вже домігся свого.

— А як твоя нога?

— Нічого, аже нічого, навіть не шкутильгаю. Я про неї згадую тільки коли дуже холодно або вогко. Знаєш, я ненавиджу болота, не тільки через свою ногу, завжди згадую річку Гнилу Липу, де ми трохи не загинули, трохи нас не засмоктало, це ще до монастиря було, я не розповідав тобі хіба?

Йому здавалося, що вона все-все про нього знає, бо як часто подумки він розповідав їй не тільки про себе, а про все, що бачив, думав.

— Правда, тепер у нас більше підземне життя — окопи, «лисячі нори» з ходами-переходами, ну, не з таким комфортом, як у німців, але зараз уже роблять далеко краще, ніж на початку війни. Ех, коли б усі були такі, як генерал Брусилов. Ти чула про такого?

— Звичайно, хіба ти забув, що я маю деяке відношення до газет? Так що всі новини одразу вдома відомі, ну, ті, про які всі мають знати.

— На жаль, не забув, хоча й хотів би забути.

Літа відчула, що сказала зайве. Вона провела рукою по його обличчі.

— Пробач, не треба зараз, не треба! Краще про себе.

Він був вдячний за цю ласку і трохи затримав її руку коло своєї щоки.

— Ну, що про мене? На щастя, я знову в армії Брусилова. Його солдати вірять, знаєш, і в давнину казали — військо восводою міцне. От тільки нагорі його, здається, не дуже люблять, особливо німкеня. Розумієш? Я радий, що я знову у нього. Завтра вже їхати.

Раптом до неї дійшло, завтра він знову іде туди.

— Завтра? — перепитала вона.— Уже завтра?— І такі схвильовані нотки забриніли в її голосі.— Правда, і в мене вже квиток на післязавтра.

— Голубко моя,— мовив розчулено Ігор,— навіть коли б я знав, що зустріну тебе, я б однаково не міг і на день спізнитися. Армія...

— Я розумію, я б і сама не дозволила через мене спізнюватися, таке вже щастя, що ми побачилися!

— Правда?! Ти кажеш — щастя?

— Звичайно! Адже зовсім випадково! Галинка моя наказала: «Передай привіт запорожцям і погладь дівчинку з мармуру». Вона така в мене чудернацька, Галинка.

— Вона чудова, твоя Галинка! Коли б не це доручення, ми б не зустрілися! Літочко, ти не втечеш від мене зараз? Ми можемо бути вдвох до мого від'їзду?

Літа поклала йому руки на плечі.

— Я буду з тобою до самого твого від'їзду, до останньої хвилинки, я проведу тебе до поїзда, якщо ти захочеш.

— Про що ти кажеш? «Якщо захочеш»! Я хочу до останньої хвилини бути з тобою.

— Але, певне, в тебе ще справи, твої військові діла, товариші — ти роби все, що тобі треба, а я почекаю вдома або тут.

— Тут, тільки тут. Оце сьогодні наш дім. На щастя, ні, я таки справді щасливий — вже з усім упорався, завтра тільки треба зайти забрати деякі папери. Я приїхав з військовим лікарем, моїм другом. Я тобі потім розповім усе про нього, це той, котрий латав мою рану. Ми з ним з корпусу знайомі, а тепер стали великі друзі...

Вона згадала, що і в монастирі він починав щось розповідати, раптом уривав себе і казав: «Ну, про це я вам потім докладно розповім». Так і зараз.

Він уважно поглянув на неї і мовив:

— Але в тебе трохи стомлений вигляд. Ти довго була в музеї?— турботливо запитав він.— Дай, я розшнурую тобі чобітки, вмощуйся на канапі і відпочивай.

— У музеї я була не так довго,— сказала Літа,— але я зранку поїхала з дому, знаєш, крамниці, гостиний двір, пасаж... Я хотіла дещо купити дітям. Якщо можна, я перш за все помию руки, а то ж трамваї, конки, скрізь стільки народу. Я справді трошки втомилася.

— Ох, я дурний!— схопився Ігор.— Мий руки, і ми спочатку спустимося в ресторан і пообідаємо.

— Ні, ні, нізащо, я не хочу їсти, і вже досить з мене круговерті, гомону, галасу, чужих людей. У сестри весь час так, як у ресторані.

— Ну, то я покличу лакея і замовлю обід сюди.

— Не треба, будь ласка,— благально мовила Літа,— я нікого не хочу бачити, крім тебе, і справді, я зовсім не хочу їсти.

— Та врешті захочеш, і я, між іншим, також,— переконливо мовив Ігор.— У мене виникла геніальна ідея!— Він, ніби сам дивуючись з того, що йому спало враз на думку, звів угору ліву брову. Літа згадала, як торік у монастирі він робив так і ставив навмисне серйозно якесь запитання, яке доводило, що він чудово все розуміє і з усього підсміюється, але закинути йому нічого не можна було. Так він спитав тоді: «Ви й голос його, Іоанна, чули?» Або у матері Серафими: «Приготувати якісь анекдоти?» Літі подобався цей вираз його обличчя — він одразу створював веселий настрій.

А от коли він хотів зупинити себе, стримати, він закушував куточок нижньої губи і навіть одвертався, щоб не бачили виразу його очей, обличчя. Зараз, коли вона побачила, як він підвів брову і зробив наївно-серйозні очі, вона весело розсміялася.

— Ну-ну, кажи швидше!

— Ти не віриш, що в мене можуть виникнути геніальні ідеї? Навіть

ний полковник казав: «Ніколи б не подумав, що у Ігоря Павловича може виникнути така геніальна думка про розміщення батарей»,— і переконувався, що я був правий.

— Я не знала, що ти хвалько і задавака, я раніше не помічала.

Їм обом здавалося, що «раніше», вони бозна-скільки часу були знайомі... а не три дні...

А зараз він, певне, хапався за ці «геніальні ідеї» — якісь дріб'язкові, звичайнісінькі справи, щоб втамувати те глибоко вистраждане, що мало вибухнути, і він хотів підсвідомо відтягти час, бо не знав, як усе обернеться, не міг розмірковувати, вирішувати, тому легше було одразу турбуватися про обід, щоб Літуся спочила, щоб помила руки, як захотіла. Чи висить там чистий рушник? Щоб погодилась на його «геніальну ідею».

— Я зараз піду на Невський, до Єлисеєва і куплю всього, що треба, не менше добового офіцерського раціону, а ти за цей час трохи відпочинеш. Хочеш, я розстелю тобі постіль у другій кімнаті? — спитав він так просто, як спитав би товариша, сестричку з лазарету, не надаючи ніякого особливого значення. Літа так і сприйняла це.

— Ти так турбуєшся, наче я до тебе в гості приїхала хтозна-звідки,— засміялася вона.

— А хіба не так? Тільки я знаю звідки — з моїх невигаданих снів! Але ж це насправді, і я хочу, щоб тобі було добре у мене.

Вона розуміла — за цими простими справами він підсвідомо ховає своє хвилювання. А вона на диво трималася спокійно. Вона немов опинилася в іншому житті, в якому все відбувалося так, як належить,— він живий! Вона його побачила! Значить, все так і мусить бути.

— Ну, то я вимию руки і полежу тут трошки на канапі. А у тебе справді такий шикарний номер, ще й подвійний!

— Це цілком випадково. Сказали, що одиночних нема, а подвійні бережуть для сімейних, а я одразу й збрехав: «А до мене дружина приїде, я ж тільки на кілька днів з фронту». Ще й бовкнув: «Коли є одиночний, нам і його вистачить». А про себе вирішив — хай дорожчий, але я буду сам, і після наших нір окопних раптом така розкіш, лежатиму, читатиму і думатиму про тебе. І тут ти насправді! Просто чудо якесь!

— Ти підеш, а як хто зайде чи стукатиме?

— Ніхто! Я замкну двері на ключ і ключ візьму з собою.

Але «геніальні ідеї» спадали на думку одна за одною.

— Знаєш, Літочко, для повного відпочинку все ж таки треба скинути верхнє вбрання. У мене в чемодані згори — він не замкнений — ще ні разу не вдягнена піжама. Вона, звичайно, тобі завелика, але це й добре, скинеш свою кофточку і полежиш в просторому, як у халаті. Справді, Літочко, я її ще не одягав, і тобі буде в ній зручніше відпочивати. І накрийся пледом, а чобітки я тобі зараз скину.

На ній були модні високі чобітки з шнурівкою по боках.

— У ванну підеш у моїх пантофлях, хоч у кожну твої дві ніжки вмістяться,— сказав він, ставлячи коло канапи свої нічні пантофлі. Йому хотілося все-все зробити, щоб вона почувалася вільно, і він так просто, без церемоній все пропонував, що мимоволі зникла ніяковість.

Так було якось і на фронті. Дуже захворів його товариш, і денщик Гриць привів лікарку з лазарету. Це було не дуже близько, в дорозі пустився дощ, холодний, осінній. Бідна жінка прийшла мокра до нитки. У неї зуб на зуб не попадав. Ігор аж злякався.

— Тепер ви самі захворієте, вам треба переодягтися, зігрітися, а все ваше просушити.

— У що я переодягнуся? Це ж не лазарет, а тут тільки чоловіки,— аж заскиглила бідолашка.

— Знаєте що, огляньте швидше хворого, він тут поряд, а тоді йдіть сюди, скиньте усе своє, одягніть мою сорочку і вкривайтеся нашими шинелями і всім, що знайдете. Гриць висушить ваш одяг перед пічуркою, а я посиджу коло хворого і зроблю все, що ви накажете. Ще обов'язково вип'єте гарячого чаю і чарку горілки — зігрієтесь, і все буде гаразд.

Лікарка, не стара ще, одразу зніяковіла, але вона аж задубіла з холоду, дощу і поривного вітру, і цей офіцер, друг їхнього головного хірурга, так по-товариському все запропонував, що не було ніякої рації відмовлятися. Дійсно, може, це і врятувало її від неминучої простуди.

— Тільки не барись,— мовила Літа,— повертайся швидше. А то як хтось подзвонить або прийде, стукатиме у двері.

— Ніхто не прийде і не подзвонить, а на стук взагалі не відповідай.

І, як навмисне, задеренчав телефон.

— Алло! Так, так, це я. Борю, я не можу, я сьогодні не прийду. Завтра, як умовились. Ти зараз забіжиш? Іди ти під три чорти! — він розсміявся, але повторив: — Я серйозно кажу: йди ти під три чорти! Який ти догадливий! Так, так, скінчився... Так, настав. Завтра. Завтра я зайду за тобою, і все. Так, так, дякую. Йди швидше до біса.

Літа запитально дивилася на нього.

— Це мій друг Борька, лікар, про якого я вже тобі казав.

— А що скінчилося і що настало? Скажи точно, що він говорив.

Ігор трохи почервонів.

— Не питай зараз. Потім скажу. Чесне слово, скажу, тільки не зараз.

Правда, може, він їй потім зможе сказати, що бевкнув Борис.

Та вона не наполягала, не треба втручатися в їхні чоловічі справи, хай краще швидше їде і повертається.

— Але мені все-таки треба подзвонити сестрі,— мовила вона. — Хвилинку почекай, може, я їй потрібна.

— Нізащо! — таким тоном випалив Ігор і так пополотнів, що Літа засміялася.

— Ну, чого ти, я тільки довідаюсь і її попереджу, а то ж вона хвилюватиметься, якщо я затримаюсь.

Вона взяла трубку, а Ігор не відходив.

— Ти не слухай,— заспокійливо махнула рукою Літа. — Я трошки брехатиму, зовсім, зовсім трошечки.

— Ой, як цікаво, я навмисне послухаю!

Вона набрала номер.

— Варюшо, ти? Так, так, я майже все купила, але от що: я зустріла знайомих,— тут вона підняла один палець вгору, дивлячись на Ігоря повеселілими очима,— і вони мені дуже зраділи,— вона підняла два пальці,— і, напевне, не відпустять до завтра,— вона показала три пальці. Ігор схопив їх і затулив ними собі рота, щоб не розсміятися голосно від радості, в яку не вірив, що вона тут, з ним.

Літа говорила далі з мімікою, немов вона казала все в живі очі Варюші.

— Ти розумієш, мені незручно відмовити. Хай дівчатка без мене йдуть до театру. Твій званий обід з членами думи? Ти чудово справляєшся сама. Від мене всім привіт і великий жаль, що вони мене не побачать! Цілую.

— Ти показувала мені, скільки разів збрехала? — спитав Ігор.

— Звичайно! І правда, зовсім трошки, тільки в числах множини й однини. Замість знайомого я сказала — знайомих, замість «він мені дуже зрадів» — ти ж зрадів? — а може, я з поваги до тебе казала «вони»? І замість «не відпустить» — «не відпустять». Ну, зовсім дрібнички, а решта ж усе правда.

Вони обоє голосно реготали.

— Ти чудова! — не міг заспокоїтися Ігор. — Так я швидко йду! Що ти любиш? Що купити?

— Знаєш, розраховуй на себе, я хочу тільки якоїсь водички, ну, мінеральної якоїсь, чи лимонаду, чи морсу, байдуже, і замикай добре, щоб ніхто не вкрав.

— Дійсно, дізнаються, яке тут чудо, і вкрадуть. Не озивайся, коли постукають! — нагадав він.

Вона провела його до дверей, він обняв її, але не поцілував, навіть злегка ледь відштовхнув, швидко зачинив двері і повернув ключ.

Вік поспішвв схвнльований. Мвйже біг. Наче вперше юнак готується до рішучого побачення з жінкою. Він про це, звичайно, не думав, він тількн хотів швидше все купити і знову побачити її — жнву, спрввжню, а що буде, як буде,— хіба про це можна було, хіба требв було думвтн?

Вона сидкть там у нього. Він замкиуа двері на ключ. Вона нікуди не знкке, і все-такп було страшно, містично страшно: а що, як вік зайде — і це йому все пркмарнлося: і зустріч у музеї, і те, що вона його чекає зараз, і що вік цілком реальпо, з цілком реальних причкн, ке уві сні, не в уяві побіг купувати чогось поїсти.

Товариші, певне, зняли б його на сміх, що Гарька, їхній балуааккй жінками Гврька, твкий досвідчекнй і легкнй у взвєминах з жінкамк, звраз як навіжений.

Але ж то були легковажні забавн з офіцерськимн жінками — не товарншів, боронь боже, з дівчатами, що свмі шукали розваг з гарнимн молодими офіцерами, прекрасно розуміючн, що нічого ствлого й серйозного ке може бути, і він особливо ке замислюввся, і завждн все закікчувалось спокійно, і вік зкав, що та як треба зробитк.

Зарвз він нічого не знав, нічого не думав, бо так було вперше. Він уперше поспішав до гаряче любимої жінки, якою марив, яку не сподіaвся вже зустріти, яку любив над усе, і вік ке зкав, що можна і чого не можна зробити. Йому, приміром, захотілося купнти найдорожчі прикраси, які побачив у вітрині ювелірної крамкиці, йому б хотілося звйти в салок дамських туалетів і вибратн нвйкрвіце вбрвння. Але він знав, що цього не можна робнтн. Він відчував, що нічого, кічого цього не можка, і він зупиннвся лише біля квіткарні.

— «Ну, це можна, це кавіть треба»,— сказав він сам собі і зайшов у квітучнй серед знмн сад і побачив бузок у горщнках. Квітучий бузок у велнкнх горщнках!

— А можна букет, букет бузку? — спитав він. Адже не може вік нестк в горщику! І нввіть злякввся: в що, як скважуть, що можнв купнти тільки в горщику? Вік злякався, каче саме від цього залежало щось важливе.

— Звчайко, можна,— люб'язно відповіла нестара і доскть елегактна жікка-продвввщиця. — (А чого ж ке можна? На те й крамнннця, квіткарня!). — Вам зараз нарізати?

Він твк зрадів бузку, що ке міг одразу збагнути, потім згадав — він же побіг купити чогось поїсти.

— Я зайду за півгодннн, а ви за цей час пркготуйте, я лишу гроші.

— Ну що ви, потім, коли зайдете.

— Ні, ні, краще зараз, і знаєте що,— вік уже трохн отямнвся, йому просто одразу запаморочнлося, колк вік побачкв бузок у квіткврні і враз згадав буйні зарості бузку, звідкн вона внйшла така надзвкчайнв, квітуча, внйшла і вперше усміхнулась йому — похмурому, чужому, дратівливому. — Знвєте що, будь ласка, не робіть, як часто роблять у формі бутоньєрок чн такнх велнкнх овальннх блюд з квітів, які підносять завждн в театрах, зв'яжіть просто купою, розумієте, щоб одразу постввнти домв у вазу, розумієте?

— Звичайно,— засміялася дама-продввщиця. — Я розумію.

Його самого розвеселнло, як вік сказав: «дома у вазу», хоч двма засміялася не з того, а що цей гарннй молодий офіцер наче ошелешений — проснть як незвнчайне звичайні речі! А він розвеселився: «Зараз вони будуть «вдома» у комері «Європейської»!»

— Але ви надто бвгато лишили, хочете, можна додати кілька троянд?

— Додавайте, додавайте, робіть, як самі зкаєте! Твк я зайду за півгодинн.

Звнчайно, раніше траплялося, він і букети замовляв, і по квіти їздив, але те все було іншкм. Тоді він знав, що і як кvлежить, а зараз — це ж булк квіти для Літн! На більше він не мав правв!

У Єлксєєва вік затрнмався довше, ніж гадав. Вік кавіть здивуввся, як багато людей. Та, огледівшись, побачкв, що в деяких відділах зовсім

порожньо. Люди юрмилися, де продавалися дешеві продукти, а там, де були виставлені делікатеси, правда, нечисленні, майже нікого не було. І він міг вибрати, не звернувши уваги, що все було значно дорожче, ніж раніше, і знамениті розтегаї, і вино, і фрукти. Подумав тільки — добре, що послухав банківського службовця, ще дідового давнього знайомого, і взяв зі свого рахунку більше, ніж збирався. Той, зустрівши його, так і сказав: «Раджу вам взяти більше. Краще витратьте зараз на якісь цінні речі». Але ж не встиг він навіть обміркувати це, нічого купувати не хотілося. Так, тільки кілька нових книжок. Ох! Коли б він мав право витратити все на Літу! Не тут, звичайно, у Єлисєєва. А втім, прикажчик був здивований, що молодий офіцер, не питаючи про ціну, бере все найдорожче, і досить багато, тому виявив максимум люб'язності та догідливості, навіть сам пропонував і радив, що було приховано. А покупець не відмовлявся. Ігор хвилювався, що затримується. На нього скоса дивилися ті, котрі стояли в юрбі за дешевою ковбасою і простими булочками. Він ні на що не звертав уже уваги. Тільки б швидше, швидше!

Ігор нарешті вийшов з досить великим пакунком і поспішив по квіти, які від щирого серця нарізала, зв'язала і дбайливо загорнула у папір дама-продавщиця.

— Будь ласка, заходьте до нас. У нас, незважаючи ні на що, досить великий вибір,— сказала вона. — От вам здача.

— Дякую, коли повернуся з фронту, одразу до вас прийду,— усміхнувся він і відсунув руку зі здачею. — Що ви, що ви, такі дрібниці.

Як це він братиме здачу за квіти Літі!

— Повертайтесь живі-здорові! — сердечно мовила дама-продавщиця і зітхнула.

Він поспішав і тепер тільки турбувався, щоб квіти не ламалися і не померзли. Хвилинами він зупинявся і за звичкою, коли був незадоволений або у нерішучості, закушував куточок нижньої губи — як буде там, «удома», і що «можна», а що «не можна»?

Її не довелося умовляти піти з ним до нього в готель. Але це нічого не значило, абсолютно нічого. Він згадав — у монастирі її не треба було також умовляти піти прогулятися, посидіти над річкою, прийти до них. Вона робила все так просто, немов усе було в порядку речей, і в той же час не насмілювався взяти її під руку, поцілувати руку, він боявся щось порушити. Адже він пам'ятав, як вона розсердилася, коли він почав говорити про «мальчишники», а він же справді не думав нічого фривольного, як би він міг таке подумати? А коли вона востаннє прибігла до нього на його прохання, передане Устинкою,— він не насмілився взяти за руку, не те щоб обняти. Вона сама його поцілувала в шрам на скроні. А він сидів, зціпивши руки, і не поворухнувся, і очі заплющив. Він відчув — це поцілунок на прощання. Але ж все-таки поцілунок!

А тепер, у музеї, як вони кинулися одне до одного, і він, не замислюючись, не усвідомлюючи, казав їй на «ти», Літою, Літусею і поцілував у губи, а вона теж скрикнула «Гаркчок». І от пішла з ним до нього. Наче це для неї було і має бути вирішено. А може, просто, як там, у монастирі, зустрілися, вони радіють обоє, що зустрілися. Але ж сестрі сказала: «Я не повернуся до завтра».

І однаково, з нею це нічого не означає.

Ну, нащо він так терзається? За п'ять хвилин він її побачить. Він загадав: «Якщо вона переодяглася і спочиває на канапі — все буде добре».

О боже, він ще загадує! Аби вона була там, аби тільки була і він дивився на неї!

Йому здалося, що він надто довго ходив, хоча скрізь поспішав і насправді ніде не затримувався. Він просто втратив відчуття часу.

Він обережно відімкнув ключем двері і зайшов у передпокій номера. Скинувши шинелю і намагаючись, щоб чоботи не рипіли, увійшов до кімнати. Килим стишував кроки. Літа спала, згорнувшись калачиком

і прикрившись пледом. Одна рука лежала поверх пледа. Він побачив — Літа була в його піжамі. На стільці висіла її синя оксамитова кофточка і чорна сукняна спідничка по-модному недовга і вузенька. Він тихенько став навколішки в головах. Ні про що не думати! Вона тут, з ним — хай спить.

— Це ти? — раптом, відкривши очі, спитала вона. — Чого ти так довго? Я, здається, заснула. Ой! Які квіти! Бузок? Який чудовий бузок! Я зараз поставлю у воду. Треба в теплу воду, там же у ванні є тепла вода, я спокусилась і блискавично прийняла душ! Вийди, я одягнуся.

— Лежи, лежи, я сам поставлю і приготую на стіл, а тоді ти встанеш. Ти хоч трошки спочила? Ти все знайшла, що треба?

— Ти ж бачиш, я в твоїй піжамі, але ти такий довгоногий! Штани я залишила тобі, я чесно поділила! — засміялась вона.

Бузок одразу зробив кімнату «своєю», а Ігор підійшов до канапи і знову став навколішки коло неї.

— Пам'ятаєш, скільки бузку було в монастирі? І ти вийшла з нього. Я не чекав, що його тут зараз можна дістати. Мені хотілося весь бузок забрати з квіткарні. Я так йому зрадів!

— Мабуть, і в цьому бузку багато щастя. Пам'ятаєш, ти спитав, чи я щастя шукаю,— нагадала Літа. — Ні, ні, не ламай, я встану, тоді пошукаємо.

— А мені не треба вже й шукати — воно тут, коло мене,— мовив Ігор.

— Власне, і мені не треба,— тихо в тон йому сказала Літа.

Думаючи про зовсім інше, але неспроможний знайти потрібні слова, він ще хапався за щось звичайне і сказав майже звичайним тоном.

— Вставай, будемо обідати, ти, напевно, вже зголодніла?

— Зовсім ні. Не треба зараз обідати. Мені так добре тут. Чого ти стоїш навколішках?

— Так твоє личко зовсім близько коло мене, а я все не надивлюся на нього.

— Я дуже змінилася? Ти одразу впізнав мене?

— Ну що ти кажеш? Ти стала ще кращою. Правда, я побачив тебе одразу в музеї не такою, як у монастирі,— сумнішою, замисленішою, але ж так само чудовою і щеріднішою мені з першої миті.

«Це тому, що я згадала тоді про нього»,— подумала Літа, але не сказала. А Ігор вів далі:

— А зараз ти трохи відпочила, та ще й, розумниця, під душем освіжилася, і наче сум і задума відійшли, і знову ти така ясна, усміхнена. А ти одразу мене впізнала?

— Я ж одразу до тебе кинулася! Ти тільки змужнів, став якийсь упевнений.

— Невже? Я не терплю самовпевнених людей.

— Ні, ні, ти не справляєш враження самовпевненого, а впевненого, змужнілого.

— О, надто багато довелося зазнати і пережити, а там далеко більше обов'язків, хочеш не хочеш — стаєш відповідальним за інших, значить, мусить бути якась впевненість у діях, вчинках. Найменше відповідальності за себе особисто, про себе ніколи й думати. Але ні, я не так кажу. Думки про себе особисто — це про тебе. Я вже казав тобі це. І от ти зі мною, і ні про що інше я не можу думати зараз. І не буду. Хай цей день буде наш!

— Хай буде наш,— повторила Літа.

— Можна, я візьму тебе на руки? Як я жадав у монастирі схопити тебе на руки і побігти по тій бузковій алеї і щоб твоє волосся віялося за вітром. Можна, я розпущу його? Як шкода, що тут не можна побігти, але я піднесу тебе до бузку.

Звичайно, тут не було бузкової алеї, тут була тільки друга кімната, а їй здалося, що він біг і ніс її далеко-далеко, проте надто швидко... хотілося, щоб він ніс без кінця і краю.

— Дивись, надворі вже темно, ліхтарі засвітили, як рано темніє у Петербурзі. Чи вже так пізно? Невже скоро ніч? — спитала вона.

Він притулився лицем до її лиця і прошепотів ледь чутно:
— Це ніч настає для нас, щоб я зовсім-зовсім був твій.
— Зовсім-зовсім мій... — повторила вона.
А як же могло бути інакше?

То їм здавалося, що вони обоє дізнались про все вперше у житті, то здавалося, що вони вдвох уже ціле життя, і все розуміють, і знають одне про одного, і вгадують кожен рух і кожен подих, і що це не одна ніч, а кілька ночей і ранків, коли вони водночас прокидаються, дивляться радісно, шепочуть якісь дурниці, такі милі і ніжні дурниці, такі ласкаві, ніжні слова, які йому ніколи й на думку не спадали, і обоє сміялися, цілувалися і знову засинали... або знову не засинали... і обом жадалося, щоб ця ніч не кінчалася довго-довго.

Він раптом відчув, що вона не спить. Так, вона лежала з відкритими очима, і сльози текли по щоках.
— Ти плачеш? Чого, рідна моя? Може, ти в чомусь незадоволена мною? Може, я був надто свавільний, надто нестримний? Прости мені тоді, я буду таким, як ти захочеш.
— Будь завжди таким, який ти є.
— Тільки скажи мені правду,— спитав несміливо і ніяково, якимсь іншим тоном, що так не пасувало до нього,— тобі було добре зі мною?
Вона стала цілувати його в очі, в голову, плечі, шию з невимовною ніжністю і ласкою, і це було найщирішою відповіддю.
— Чого ж ти плакала тоді? — спитав він.
— Тому й плакала, що було так добре сьогодні, а «завтра» для нас уже не буде.
Вона хотіла ще нагадати, що це ж уже, напевне, настало «завтра» — вони не запалювали світла і не дивились на годинник, що це ж сьогодні він поїде увечері на позиції і взагалі, чи будуть вони колись удвох? Цього останнього вона нізащо не сказала б. Він подумав тільки про фронт.
— Тисячі жінок плачуть тепер, проводжаючи на фронт, от і ти приєдналася до них,— сказав він роздумливо, але йому навіть тепло стало, що і за ним плаче кохана жінка. — Тільки ти не плач, усе буде добре. Я ж казав тобі ще тоді — коли я знатиму, що ти зі мною, мене не вб'ють. У нас усе буде добре. Не треба псувати мої любі сині очі. Навіть коли я зустрів тебе тепер і так зрадів, я не уявляв, що можна так любити безмежно, безоглядно, все дужче й дужче, і ти така в усьому несподівана, незвична і в той же час така без краю рідна. І ти ж мене трошки любиш?
— Трошки. Тро-ошки-тро-ошечки,— протягнула, усміхаючись крізь сльози, Літа і поцілувала його в ліву брову і в куточок губ, хоча в нього і не було зараз того виразу, який вона так запам'ятала, але він відчув, що це щось особливе.
— Мені досить твого «трошки», я щасливий від нього.
— Ну, то обійми мене, і ми ще поспимо. Ще ж можна не вставати? Ще темно! Ми заснемо вдвох і вдвох прокинемось.
— І вдвох прокинемось,— повторив він. — А що, як це все сниться?
— Хай сниться, аби обом однаково!
Хай сниться...
Ніколи вона не була, та й не уявляла, що можна бути такою заголубленою, такою зацілованою.

Вже вкотре вони прокидалися і знову засинали щасливі і шалені. І знову, прокинувшись раніше, він ніяк не міг збагнути, усвідомити — Літа з ним. Тут, поряд, її голівка лежить на його плечі, і він боїться поворухнутися, щоб не розбуркати її. Вона спить, спокійно спить, і хай це тягнеться довго-довго...

Він думатиме про неї.

Як багато він думав про неї наодинці! Як багато думав, передумав там, у монастирі, після того ідіотського падіння. Зовсім не ідіотського,— усміхнувся він сам до себе, хоч воно було неприємним, але ж воно врятувало. Йому було соромно, незручно, такому вершникові впасти з коня! Вигадали переляк від поїзда, кінь злякався, поніс чи там несподівано став дибки, і він упав — просто ганьба! Насправді не коневі, а йому запаморочилося від усього. Ще дужча ганьба! Там він про це нікому не казав, не спростовував їхніх версій, тільки Літі сказав правду.

Він дійсно тоді був не при собі, вкрай ображений, інакше розчавлений. Вийшов до сніданку, а тьотя Соня — мати Серафима — зовсім спокійна, але ні, він то її знає — напружена і чимось сполохана, повідомила наче між іншим:

— А вчора заходила Єлизавета Миколаївна попрощатися, її викликали в якихось справах, і вона несподівано поїхала додому.

Як? Він її не побачить? Вона ж обіцяла бути тут! Мабуть, він дуже змінився, бо і Ада, і мати Серафима глянули на нього злякано, наче ось-ось щось станеться. Нічого не сталося. Він зібрав усі сили, щоб сісти снідати з усіма, нічого не спитав, нічого не сказав. Ада швидко заспокоїла себе: йому просто чогось стало недобре, але одразу минуло, отже, п'є спокійно каву, вийшов покурити, а що мовчазний, так він взагалі став неговіркий. Нічого, позавтра повінчаються, і все буде як слід. Він змінився — взагалі змінився, але їй не хотілося про це думати. Все вже вирішено, і ніяких неприємностей з ним не виникає, тримається цілком чемно, пристойно, дорікнути ні в чому не можна, а те, що зненацька зблід і навіть немов схопився за спинку крісла, все ж таки він був поранений, а вчора затримався на цій Скельці. Довго їздили, ходили там. Він сам не поспішав додому. Вона взагалі ні разу не спитала його про рану, як він тепер почувається. Правда, мама одразу в розмові спитала, та він одмахнувся жартом і перевів розмову на інше. Може, все-таки наодинці треба було виявити більшу увагу. Але ж він сам не згадував і більше турбувався, як вони влаштувалися, чи вона відпочила, а наодинці вони майже й не були. Ще все попереду.

Аднна мати нічого не помітила. Він, попаливши цигарку, знову зайшов до кімнати. Мати щось їй казала, його тітка, та завжди не зводить з нього очей, як з малої дитини, аж дратує цим Аду. Зараз, на щастя, Ігор не дав можливості навіть спитати нічого, поцілував тітці руку і сказав:

— Мені треба на станцію. Я згадав, мені треба дати полковнику телеграму. Я поїду верхи. Ти дозволяєш взяти коня?

— Авжеж, звичайно,— відповіла тітка, ще не знаючи, як поставитися до цього прохання.

— Я швидко повернуся, за якусь годинку буду вже тут,— сказав він Аді. — Ви дозволяєте?

І він поїхав. Чого? Він і сам не міг би відповісти до ладу. Він мусив бути сам. Мусив отямитися. Різні шалені наміри спадали на думку, і він їх усі відкидав.

А за годину в келії ігумені почули, як заголосила Устинка.

— Матінко Серафимо! Ой, лишенько! Панича несуть!

Він був непритомний.

Ада враз відчула: ніякого весілля не буде, ніякого весілля не буде!

Отямившись, він не хотів, щоб хтось, крім тітки, заходив до його кімнати. Перший день він лежав надто безпомічний, не хотів, щоб його бачили таким, він ледве говорив, з великим трудом вимовляв слова.

Ада не дуже й поривалася. Ну, як це так — напередодні весілля впасти з коня і розбитися? Що вінчання відкладається, про це й мови не було. На який час?!

— Адо, зайди до нього, незручно,— сказала мати.

— Але ж він не хоче, щоб хтось заходив, крім тітки, лікаря та цієї чернички Устини. Він же не може ні сісти, ні встати.

Лікар сказав, що страшного нічого не сталося, що потрібний лише час, однак лежати спокійно, по можливості нерухомо.

Тітка не вірила, послала по лікаря аж у Полтаву. Вони підтвердили діагноз старого місцевого, повітового. Вона нікому не вірила, не відходила. Він нікого, крім неї, не хотів бачити, і навіть якщо Устинка сиділа в куточку кімнати, коли ігуменя мусила вийти, він заплющував очі, вдаючи, що спить. Та хоча йому й не було соромно, що от він упав і тепер лежить безпомічний, десь усередині він радів — вінчання відкладалося, вінчання не буде, і він у цьому не винний!

І йому легше було перенести всі неприємності лежачого хворого і біль — все ж таки біль був,— він стримував стогін. Згадував своє перебування в лазареті, де начувся всякого, і знав: краще інколи як болить, ніж коли нічого не відчуваєш.

Але ж вінчання не буде, не буде! Слово честі, він же упав не навмисно! Всупереч тітці, він вірив лікарям і слухняно виконував усе, що вони наказували.

Коли б тільки одне слівце про Літу, дізнатися, що насправді з нею, він би був майже задоволений.

І раптом за кілька днів несподівано він почув про неї не одне слово, а навіть надто багато. І став думати, що він винний перед нею.

Як дивно, перед Адою він зовсім не відчував себе винним. Щось усе було тут не так, починаючи з комедії освідчення і заручин, наче всі розіграли, як по нотах, звичайні вправи, і раптом виявилося, що нема чого насправді слухати і далі грати.

Ада і мати її почувалися зовсім зайвими у цій несподіваній атмосфері турбот про хворого, але ж ображатися не було на кого. Вся увага була зосереджена на Ігоря, а Аду ніхто і не втішав!

— Знаєш, може, це все на краще,— раптом сказала мати Аді. — Хоча монахиня не вірить лікарям, але ж вони запевняють, що нічого небезпечного нема, тільки невідомо, коли він встане. Я гадаю, нам нема чого тут робити. Його добре доглядають, ти ж не будеш годувати з ложечки та, пробач, подавати і виносити за ним нічний посуд.

— Мамо, для цього найняли якогось хлопчиська,— перебила її Ада, все ж таки неприємно, коли про жениха говорять такі речі,— а годувати — це вже привілеї тітки,— скривила губи Ада,— я не змагатимуся з нею.

— Проте зайди, посидь коло нього і підготуй його, що ми їдемо. Дійсно, можливо, дочка приховує від неї свої переживання?

Але Ада сказала:

— Безумовно, мамо, все це неприємно, я уже настроїлась на цей шлюб. Так наче все виходило гаразд, і мені жалко його. Але ми якимись надто чужими зустрілися зараз. Ми, правда, і раніше не були дуже близькими, але він завжди був веселий, дотепний, послужливий.

— Всі так милувалися на вас, коли ви вдвох танцювали,— зітхнула мати.

— Я гадала, що мені і вам буде з ним завжди зручно і приємно,— вела далі Ада,— краще, ніж з кимось іншим. Така вихована людина, нашого кола, але війна його дуже змінила. Хіба ти не помітила цього?

— На жаль, помітила, та вирішила, що це тимчасово, і потім твій батько наполягав, щоб повінчатися тепер, навіщо відтягати? — А про себе згадала: батько казав: «Війна, мало що трапиться, куля не вибирає»,— вони розуміли одне одного, закінчувати думки не було потреби.

Звичайно, те, що трапилося зараз, не входило ні в які розрахунки... Нічого, вони повернуться додому, і, коли трапиться якась інша підходяща партія, треба, щоб Ада почувалася вільною. Слава богу, на палке кохання тут нема й натяку. Ада сама розуміла, що далі перебирати не годиться, а він справді був підходящий «по всіх статтях»...

Ада не думала, коли заходила до нього, що за два дні її жених дуже

змінився — зблід, змарнів, ще й непоголений. Навіть жалко його стало, але в ліжку лежала зовсім чужа, малознайома людина.

Він видавив усмішку.

— От бачите, як усе недоладно трапилося,— вимовив він. — Ви гніваєтесь на мене?

— Що ви,— щиро сказала Ада. Вона боялася розжалобитися, проте не хотіла примусити себе сказати, що все тільки відкладається, а не відміняється, і знайшла пристойну формулу: — Значить, не судьба,— мовила вона.

— Значить, не судьба,— повторив він, і обоє зрозуміли, що брехати не треба, і цим були задоволені.

З «тещею» прощання вийшло навіть теплішим. Зовсім трошечки брехні, яка перейшла в справжнє співчуття.

— Поправляйтесь, поправляйтесь, все буде гаразд. Лікарі кажуть, що нічого небезпечного нема, треба тільки вилежати. Пишіть нам, як і що.

— Обов'язково,— відповів Ігор, вдячний за цю чуйну брехню.

Без зайвих слів Ада і її мати попрощалися з ігуменею, і Ігор полегшено зітхнув, коли тітка зайшла і якось ніяково сказала:

— Поїхали.

— Ну й добре, не турбуйся, тьотю,— заспокоїв її Ігор.

Він же не думав, що вона знає більше, ніж він припускає, і турбуватиметься ще дужче... Він сказав тоді тільки:

— Тьотю, не переживай. Вона мене не любила... — І додав: — І я її не любив. Ми, напевне, просто не розуміли цього.

Вона то, мати Серафима, вже розуміла, що він Аду не любив. З того прощання з Літою зрозуміла і ще після одного випадку переконалася, що, на жаль, все складніше і важче. Ігор спав, вона тихенько зайшла до кімнати, і раптом він сказав чи спросоння, чи марив: «Літа... Літочка...» — але враз розплющив очі і побачив тітку.

— Тьотю, це ти? Я нічого не казав? Не кричав? — спитав він.

— Що ти? Може, я тебе збудила? Ти спав, коли я прийшла,— відповіла тітка байдужим голосом, і він заспокоївся.

Значить, він думав про ту, до якої вона сама його ненавмисне підштовхнула. Коли б знав, де впасти, то й соломки можна підкласти... та не знаєш...

І знову вона, сама того не підозрюючи зробила так, що повернула всі його думки про Літу в інший, ще небезпечніший бік. Від образи, болю, нерозуміння до відчуття своєї власної провини, ще глибшого суму...

Ненароком чужі руки, чужі слова повертають людину в інший бік.

Дійсно, до того начебто нічим не примітного зовні випадку все ж таки переважала гірка образа: як Літа після його такого щирого, болючого призвання, її обіцянки лишитися могла поїхати, не сказавши, не написавши ані слівця? Правда, вона приходила, вона передала тіткою, «щоб не гнівався, що не лишилася!» — не лишилася на вінчання? Так воно лунало в устах тітки. Може, тому, що тітка повідомила при всіх? А чому тітка більше нічого не казала потім йому самому? Ні, ні, він був гірко ображений Літою. Отак відштовхнула його — і все. І вже, певне, забула про нього зі своїм чоловіком, розумним редактором, яким пишається.

Та ненароком тітка знову сприяла тому, що всі його думки прийняли зовсім інший напрям. І як не дивно, цьому сприяла — хто б міг подумати — диякониха!

Правда, ще перед тим за кілька днів до нього заходив її син Володька, і Ігор дізнався, що він учень Літи Миколаївни, живе у них, невдовзі повертається знову. Ігор наче між іншим сказав: «Еге, знаю, я тут з нею познайомився, пам'ятаю, передай від мене привіт».

У нього так защеміло серце, захотілося, щоб цей здоровило переказав, неодмінно переказав його привіт... Йому так хотілося розпитати про неї, про її життя, говорити про неї, почути про неї, вимовляти вголос її ім'я самому. Він тоді стримався... ані слівця не спитав.

Грали в шахи, трохи побазікали про те, про се...

Та от до тітки зайшла дияконихв і принесла для нього бульйон і вергуни. Він чув її торохтіння з сусідньої кімнати.

— Матінко Серафимо, та ви ж знаєте, мій бульйон мертвого підніме, а я вже так годила йому, так годила, щоб вашому племінничку до здоров'я було, я йому сама зварштиму, і не відмовляйтесь, і не відмовляйтесь, ви ж знаєте, так ніхто, як я, не зварить! А от вергунчики. Хай поласує бідне дитя.

Почувши «бідне дитя», Ігор трохи не чмихнув, не розсміявся вперше за цей час.

— Та мій бульйон і курячі котлети його швидше на ноги поставлять, ніж усякі там ліки! Не вірю я лікам, аж нітрохи не вірю! Тільки їжі та зіллю. От зілля — інше діло! Ви вже дозвольте, я свій чай йому заварю, із зіллячком, з травицею такою лікувальною, звідки й сили візьмуться! Хіба мої бовдури коли хворіють?

Тітка, слава богу, не сперечалася і не згадала, що у її племінника зовсім інша хвороба, на яку її бовдури, на щастя, не хворіли, та вона була зворушена щирим співчуттям дияконихи, а те, що та сама напросилася варити для її Гврика, було цілком слушно.

Тут прибігла Устинка і сказала, що панотець і сестра Секлета вже чекають її коло церкви.

— О, боже мій,— зітхнула мати Серафима,— ну, дрібниці без мене вирішити не можуть! Знають же, що у мене тяжкохворий і я не можу лишити його самого.

— Матінко Серафимо,— з готовністю кинулася дияконихa,— то я посиджу, коли треба, і подам, що треба, і нагодую. Йдіть, ідіть спокійно. Я ж, бачите, все приготувала і в рушник, і в хустку замотала, ще все тепленьке, я зараз і дам. Хіба я своїх не виростила, не знаю як і що!

— Ви дійсно можете зараз посидіти? Він начебто спить, ви посидьте, а як він мене гукне, підійдете до нього. Я не думаю, щоб я там забарилась, а втім, спокійніше, коли ви тут побудете. Він, знаєте, який, Устинку не наважується попросити води принести, щоб не потурбувати зайвий раз.

— Не хвилюйтеся, я ж сама мати, мене він не посоромиться. Захоче, я його і нагодую, і напою.

— Я вам дуже дякую, Меланіє Степанівно!

Ігор чув цю розмову, він згадав обід з архієреєм і як вони з Літою уминали дияконишині вергуни. Вони забігли тоді на хвилинку під час прогулянки, а всі були на вечірні. Він нічого не мав проти дияконихи, і коли вона, цікава до безкраю, заглянула до його кімнати під приводом, чи не треба чого, він привітно сказав:

— Заходьте, посидьте, якщо маєте вільну хвилинку. Ніколи не забуваю ваших вергунів.

— А я ще вам принесла,— загомоніла Меланія Степанівна. — Може, я вам зараз бульйончику у чашку наллю? Давайте я вам подушечку ще одну підложу, вам буде зручніше.

Вона справді зробила все вправно і, наливши йому в чашку бульйону, сама вмостилася затишно поряд у крісло і, підтримуючи чашку, заторохтіла, зhistóрохтіла.

Їй здалося, що насамперед «бідне дитя» треба нагодувати, а потім розважати, а чим розважати, як не балачкою? А про що балакати? Ну, звичайно, про своїх синочків, двох гевалів, яких у люди виводить цей янгол — Літа Миколаївна. Ніхто з ним про Літу Миколаївну і не згадував, тітка навіть боялася і слово про неї вимовити, а тут диякониха, дійсно без усякої підозри, аби щось говорити, розповідала, вимовляла і вимовляла щомиті: «А Літочка Миколаївна», «А у Літочки Миколаївни», «А як ми поїхали самі до Літочки Миколаївни». З її торохтіння виринало зовсім невідоме, і таке далеке, і незвичне життя Літи. Він ніби між іншим ставив запитання. А Меланія Степанівна, задоволена, що розважила його, розповідала про все, що знала і бачила на тій таємній для нього «Різниць-

кій горі», котра і для дняконихи була щось на зразок якоїсь держави, казкового окремого царстаа-государстаа зі саоєрідними аласними устоями, прааилами, звичаями, і там була царицею, королеаою, чврівиицею Літа Миколаїана.

Але теж своєрідна цариця-чарівниця. Зааждн зайнята, зааждн а клопотах і а роботі.

— Та якби ж тільки своя прація, в то, зивєте, у кого яке лихо на Різницькій, у кого щось трапилось, кожен до Літи Миколаїани, як у рідну хату до рідиої. Вона й анслухає, і заспокоїть, і порадить, і сама піде, куди треба, або якусь бомагу напише, і не відпустить, щоб не почвстували, не нагодуаали, і не дасть твм иа кухиі, а біля себе, за сімейним столом. А сама ж з ранку до вечора, з ранку до аечора хвилинки не має — трудолюбці, біженська школа, уроки, сама обідає похапцем, за дітей вже бабуня турбується. Поки Літа Миколаївна а школі, саої діти та учні-квартиранти з бвбунею обідають, а чоловікоаі, як з редакції прийде, йому тоді подають. Тільки у свята всі спільно, а то асі зайняті. І бабуня уроки дає французької і німецької. І синок допомагвє, такий розумний хлопець! А йому ж тільки даанадцять. Нашому Володьці задвчі рішаа і алгебру пояснюааа! Та й Сергій зроду-віку того не знатиме, що Олесик тепер знає. Сурйозний хлопець, таких розумних пошукати треба!

— А дівчинка? — спитав Ігор.

Дияконнха аж прояснила усмішкою:

— Дівчинка в матір пішлв, Олесик у батька, небалвкучий, а Галиночка — щебетушка така, до асіх сміється, з усіма гомоинть, розпитує, розказує... З усіма учнями дружить, навіть зі старшими, усіх мирить, як посваряться.

— А зовні на мвтір схожа?

— Більше вдачею, вона більше, сказвти, блондиночка, у Літи Миколаївии аолосся каштанове, очі сині, а в Галинки кучерики зоасім золоті, підстрижені, просто віночок, а саме круглоаиде, рожеве, очі великі, блакитні, ну, як янголятко, та й годі. Нагородив-таки бог Літу Миколаїану дітками, і по заслузі — стільки вже людина працює!

— А чого ж аона так бвгато має працюввти?

— Аякже?! Там одна редакція скільки грошей з'їсть! — сплеснула руками дияконнха. — А родичі всі? А батько саій хаорий, окремо живе, і Літа Миколаїана за асе платить, і тому, що доглядає, і лікарям, і чолоаіка батьки з ними жнауть, з Літою Миколаївною, як у Христа за пазухою — не неаістка, а дочка. А саоя сім'я? Та на ній же асе тримається. Що аона, для саоєї втіхи уроки набирає, передержників та твких халамидників, як наші? Та й аідмоанти нікому не може. Ми вже її так просили! От з ними увечері займається, а потім до півночі шкільні зошити перевіряє. Що це, радість яка? Нема людині зовсім відпочинку. Так ми її умовляли у нас хоч тижніа зо даа пожити, відпочити, і раділа аона, що приїде і на весіллі аашому побуде. В кої віки зібралася, в то ж усе і влітку уроки, уроки, в кої аіки вираалася,— зітхнула дияконнха,— твк і тут прислвли за нею, мовляв, поквзові уроки вчителям, що на курсах, треба дати, наче без неї в Полтааі нема кому дати. Воиа, правда, завжди ці показоаі уроки з саоїми трудолюбцями показує, такий вже у неі дар, немоа усе як по писаному проходить, а все ж таку людину треба берегти! Так ні! А лікарі вже попереджуаали, кажуть, що із серцем і з горлянкою у Літочки Миколаївни не все гаразд. Вона тут, бідненька, до того сполошилася, аякже, зібралася аідпочити, погуляти у авс на весіллі — все ж таки розввга для неї, і иате аам, одразу збирайся та поаертайся. А тільки-но з подругою, з Ольгою гомоніли, які плаття одягати, дуже їй хотілося иа аінчанні бути.

Ігор слухав схаилььований і боявся анказати хвилюавння, а дияконнха торохтіла, торохтіла, вже упиваючись саоїми спостереженнями, припущеннями, нааіть ангадками, певна, що цим розаажає хворого.

— Як уперше пішла до вас, до матері Серафими, ми питаємо: а чи гарний жених? А вонв каже — такий гарний, твкий гарний, очей не

відвести, і приємний дуже. Тільки за невістою нудьгує. Кажуть, що й невіста гврив. Ну, Олю, каже, добре, що поїхали, погуляємо! А другого дня сміху було, люди на неї, на нашу Літочку Миколаївну, дивляться і шепочуть: «А оце невіста приїхала!» Ну, потім ви з невістою вашою і з матір'ю Серафимою надійшли, то вже розібралися.

Добре, що Ігор був накритий ковдрою і не видно було, як він аж тремтить увесь, слухаючи її.

— А як їхала, така зажурена, така зажурена була,— джеркотіла дияконихa,— ще б пак, і не тільки відпочити, збиралася продуктів купити на селі. Тут же дешевше, а в неї кожна копійка зароблена, не з неба сиплеться, не спадщина батьківська, самій про батьків треба дбати.

Як це важко було слухати.

Довго не наважувався, та все-таки спитав:

— А чоловік у неї який?

— О, такий статечний, суйозний, показний — нічого не скажеш, спокійний, ніколи ніхто й не чув, щоб на когось голос підвищив, а щоб хтось вилаявся у них у домі — боронь боже, хоч він і спокійний, і чемний, а я при ньому боялася чомусь і слова вимовити. Як Літочка Миколаївна за столом, то хоч і він тут же, а з нею завжди гвласливо, весело, вона як розкаже що-небудь, так усі аж заходяться від сміху, і його вона не боїться.

— Так чого ж би їй чоловіка боятися? — здивувався Ігор.

— Аякже. — І, нахилившись до нього, конфіденціально мовила: — Він же від неї на двадцять п'ять років старший. У них і кімнати окремі, вона з дітками і бабусею, а він у своєму кабінеті. — І раптом, схаменувшись, що, мабуть, наговорила зайвого, спинила і розмову, тон. — Ой, я вас забалакалв зовсім, може, я вам чвйку принесу? Попийте та засніть, а то, мабуть, втомила вас своїми балачками, а вони вам ні до чого.

— Будь ласка, якщо можна, я вип'ю чаю,— погодився тоді Ігор, заплющивши очі. Йому хотілося хоч на хвилинку залишитися зарвз на самоті.

Він багато домислив сам, і багато було правдивого в його домислах,— він тільки цього не знав.

Зараз уночі він згадав балаканину дияконихи і раптом, вдивляючись у спляче личко Літи, зрозумів її здивовано-зачудований погляд, спочатку якусь ніяковість, що навіть вразило його,— адже вона була заміжньою жінкою, мала уже двох дітей, а так наче щось їй було в новину, а потім немов прорвався потік якоїсь надзвичайної ласкавості і ніжних слів, і ця ласкава ніжність викликала в ньому ще дужчу пристрасть. Ні, він не порівнював її з жодною жінкою, але знав, що ніколи ні з ким не відчував такої насолоди і втіхи, і не міг, просто не міг відірватися від неї. Це справді була «його» жінка, і він казав такі слова, які ніколи-ніколи не казав нікому. Лише до неї, тільки-но побачив її у музеї, одразу вирвалося «голубко моя». Це слово виринуло зненацька з глибини далекої дитячої пам'яті: так батько називав його матір, його молоду гарну маму. Вони, батьки, були ще молоді, коли загинули обоє, потонули в морі, катаючись на яхті, з ними був і наречений тьоті Соні. А він лишився зовсім маленьким і мало що пам'ятав. Хіба міг він називати так випадкових жінок, з якими стрічався раніше? Там віддавалася данина скороминучій чуттєвості, а тут були щастя, радість... любов... Наче справді вперше пізнали загадкові таємниці життя.

І щось у Літі було і материнське, і сестринське — взагалі безмежно рідне. Він же вгадав ще в монастирі, коли сказав, що хоче, щоб вона була його дружиною, щоб завжди була з ним.

Правда, сталося все не так, та однаково він відчув з нею непорушний зв'язок — і не хотів ні про що думати.

...А «черговий ранок» розвеселив їх обох.

«Черговий ранок» був ще також глупої ночі.

— Пусти, я хочу піти напитися,— мовила Літа, відкриваючи очі.

— Лежи, я тобі принесу.
— Ні, ні, я вже краще сама піду,— і засміялася.
Він зрозумів і засміявся також.
— Ну, так би й сказала! Тебе провести?
— Що ти! Хіба це на другій вулиці? По-моєму, поряд з ванною, тільки й усього.
Вона стрибнула через нього і побігла «поряд з ванною», а він швидко збив і поправив її подушку, потім почув, що у ванні захлюпала вода, і вона повернулась з вмитим лицем, така свіжа, наче справді вибігала на вулицю.
— Ач, і вмитися встигла! Ти змерзла? Лягай швиденько, я тебе закутаю, а то ще звстудишся.
Йому було приємно дбати про неї.
Обоє сміялися.
— Я ж казав тобі ще в монастирі, що нам буде дуже добре вдвох. Але ще ніч, тобі треба поспати.
— Ти ж не хочеш спати.
— А чого ж я хочу?
— А коли я вгадаю, ти скажеш правду чи ні?
— Звичайно, скажу правду.
— Ти хочеш... їсти!
— Лікусю, а знаєш, це правда, я трошки хочу їсти. — І додав, звівши брову: — Але ж я не тільки хочу їсти...
— Ти наче виправдовуєшся,— засміялася Літа,— за таку прозаїчну, цілком природну річ, що захотів їсти.
— А як ти вгадала?
— Уяви, я теж трошки хочу їсти! А ми завжди хочемо одного й того ж!
— Тоді порядок, і я більше ніколи не питатиму «можна» чи «не можна»,— жартував він, цілуючи її. — Я знатиму — що хочу я, те й ти. Зараз пообідаємо!
— Чи повечеряємо? Чи поснідаємо?

— Я приніс такі смачні наїдки! Але ми не будемо вставати. Ще й ніч насправді. Я підсуну отой маленький столик сюди, до ліжка, і ми поїмо.
— Яке неподобство ти вигадав! Але сьогодні я тобі в усьому підкоряюсь.
— А не я тобі? Хіба нам треба скорятися?
— Справді. Але ж пам'ятай — це вперше і востаннє я дозволяю підсовувати столики і їсти в ліжку,— удавано строго мовила Літа і раптом злякалася — «а що, як справді вперше і востаннє? Ні, ні, завжди, коли захочемо!» І сказала йому весело, дивлячись, як він на підсунутому столику розв'язує і розкладає пакунок — знаменита єлисеєвські розтегаї, тістечка, яблука· — Та ти ж накупив на цілий полк!
Вони обоє сіли на краєчок ліжка.
— Ой, ти навіть смажених курчат купив!
— Це не курчата, це фазанчики. Вони були зовсім теплі і м'якенькі. Один тобі, один мені.
— Що ти, хіба я з'їм цілого? Давай з'їмо спочатку мого — тобі ніжка, і мені ніжка, а потім ти з'їси цілого свого, і я буду спокійна, що ти не помреш з голоду.
— Я наллю по чарочці вина. Почекай, у мене в несесері є набір чарочок, бачиш, одна в одній, як матрьошки.
— Така необхідна річ у чоловічому несесері! Але я майже ніколи не п'ю, ще сп'янію!
— Зараз треба! Для мене це шлюбна ніч. Хіба не треба випити за нашу першу ніч удвох! Це дуже хороше вино — рожевий мускат, а оце сухе. Я не знаю, яке ти любиш. По правді, треба було купити шампанське, але я побоявся тебе. Ти ж знаєш — я боюся тебе.
— Воно й видно! — засміялася вона. — Ну, мені неповну.

— Першу поану! Тільки поану! За нас! І зв тебе, моя радість!

— За нас! Зв тебе, мій любий!

— Що ти сказала? Повтори, поатори ще!

— Хіба ти не чуа цього цілу ніч? Кажу, кажу тобі, а ти ніяк не второпаєш!

— То ти казала спросоння, несвідомо. А тобі жалко повторити, щоб я таки зрозуміа і повірив?

Але хіба можна було запам'ятати всі дурниці, які аони всерйоз і жартома казали одне одному, надаючи кожному слоау величезного значення.

Раптом аона сказала задумливо, цілком серйозно і навіть трохи сумно:

— Як я хочу, щоб моя Галинка, коли виросте, одразу була щаслива, як я зараз, щоб одразу зустріла тебе,— ну, такого, як ти для мене. Адже потім вже нічого, нічого не зробиш.

Він хотів щось заперечити, але аона не дала йому сказати.

— Ні, ні, давай не гоаорити про це. Адже зараз ми адвох. Не думай ні про що. Зараз спочинь, спи. Так добре ні про що не думати. Спи. Я з тобою. Я теж засну.

Вона знову дрімала, в аін тільки лежаа з заплющеними очима. Так. Ца зовсім інше — шлюб, подружжя. Його зворушили слова Літи: «Як я хочу, щоб моя Галинка одразу ствла щасливою, зустріла... твкого, як ти для мене».

Та хіба це можна агадати? От вони зустрілися ивдто пізно і так несподівано, могли б ніколи не зустрітися. А що з того, що зустрілися?

Ні, ні, він не думаа про це, і то вже щастя і радість, що аін пізнаа спраажню любов.

Хіба у кожного так?

Жиауть товариші, знвйомі, як і аін досі жиа: асе як годиться, асе як у всіх. Поки холостяки, існує звичайна формула для суто чоловічого життя — «для розваги, рівноааги, для здоров'я». Він ніколи не аідвідуааа з тоааришами якихось там будинкіа, це було б гидко, принизливо, а ньому аиникала бридлиаість, але й не аідмоаляася від участі, коли тоаариші алаштовуаали аечірки з кодовою назвою «на лужайке детский крик» — з жінками не дуже суаорих правил, але ж не з одвертими поаіями! Діачата певного прошарку любили, коли їх запрошували. Ці молодики не були скнарами, не були брутальними, не совали гроші, а заажди приносали для жінок потрібні подврунки, зовсім не дешевенькі, звважди було весело з ними вкупі вечеряти, особливо коли в товаристві опинявся гарний, чорноокий, стрункий офіцер, якого звали Гариком. Він заажди «вляв дурня», співав, жартуааа, діачатв потім хвалилися, коли потрапляли в пару з ним. Іноді бувaa і обмін дівчатами за один аечір. Хлопці переморгувалися і рвптом зникали з кимось з дівчат у кімнатці, над якою аиаішуаали жартіааливо намальоаану назау «Поцілуйна». Туди не мали прааа заходити без умовного стуку і такої ж аідпоаіді.

Вина й закусок було досхочу, траплялися серед них і анпивохи і, звичвйно, поводилися досить вільно, але скандалів ніяких не зчинялося.

Після такої аечірки іноді виникаа більш-менш затяжний «фліртик», але ні в які тенета він не заплутувався і особливих турбот не мав. Взагалі ця сторона життя звймалв не дуже багато місця ані в розмислвх, ані а турботах «про здороа'я і рівноаагу». Все було як у асіх а його тоааристві, тільки спокійніше і легше, бо жінкам аін подобаася, ніяких зусиль не треба було докладати, і аін підсміювався з тоааришів, коли ті опинялися в неприємному для себе стаиоанщі.

Тепер гидко було згадати цю формулу, що вони аигадали для себе: «для розваги, для рівноавги, для здоров'я».

Тепер він знав, що зовсім інше, непереможне, штовхає чоловіка

і жінку одне до одного. Хай як завгодно назвуть це почуття, але ж справжнє — воно прекрасне, якщо не будь з ним, не те що випити чарку горілки мимохідь, а бути з жаданою, любимою, і зв'язане з найглибшим потрясінням душі і всього єства людини.

Ще й до монастиря, на фронті, під час наступу, відступу, йому було зовсім не до жінок. Незважаючи ні на що, романи спалахували навколо, скороминучі, випадкові. На коротких зупинках у нових містах, і на більш-менш довгих постоях з місцевими жительками. Звичайно, і з сестричками, санітарками, з іншими добрими, жалісливими маркітантками кожної армії! Але йому було все це без діла. Товариші були тоді певні, що він думає тільки про Аду, і не дивувались з його витримагості, може, справді, і це відігравало якусь роль. Коли ж він повернувся після монастиря, він став взагалі зовсім інший.

Він знову опинився в армії генерала Брусилова, тепер головнокомандуючого Південно-Західним фронтом. Після відпусток дійсно мало хто повертався в свої полки, багато намагалися влаштуватись десь у тилу, подалі від передових позицій. А Ігор повернувся. Навіть просив про це. Він мало кого зустрів із старих товаришів і тому особливо зрадів зустрічі з військовим лікарем-хірургом, який лікував його в лазареті. Це був давній товариш ще по корпусу, але Борис Степанович — так його звали — пішов навчатися до Військово-медичної академії, шляхи з Ігорем розійшлися. Війна знову їх з'єднала. Тепер особливо зраділи один одному і стали близькими друзями. Борис Степанович дивувався, як змінився Гарин. Він нічого не розпитував. Ігор сам коротко сказав, що вінчання не відбулося, бо він, Ігор, зустрів напередодні весілля одну жінку, яку дуже полюбив, і ні з ким, крім неї, він не може бути. Подробиць ніяких, запитань також. Інші офіцери, нові знайомі, взагалі нічого не знали з особистого життя Ігоря, а він, коли помічав трохи тепліший, уважніший погляд,— не так часто й траплялось стрічатися з жінками,— наче між іншим, у розмові згадував дружину, давав зрозуміти, що він жонатий, сімейний. Самому іноді було смішно, як він кохав і сам починав вірити у вигадане, і коли казав, що його чекає дружина — в уяві виринав образ Літи. Він бачив, що жінки тоді не так ображаються на його байдужість і не кажуть, що він «пихатий» і «гордяк».

В якомусь польському містечку місцевий лікар запросив до себе Бориса Степановича з сестричками і його. Сиділи затишно, дружньо за столом. Жінку і дітей лікар відправив кудись далі від фронтової смуги, а сам лишився із старенькою тіткою і тепер турбувався і тужив за сім'єю. Кожен мав свій клопіт, особисті біди. Ігор помітив, як одна із сестричок значуще поглядає на нього, Ігоря, намагається бути коло нього, і він, ніби співчуваючи господареві, зажурено сказав, що теж турбується за свою сім'ю, що в нього уже двійко дітей, хоч дружина ще зовсім молода і як там вона без нього впраляється! Перед ним в уяві виникла та картина — Літа обіймає веселу кучеряву дівчинку і серйозного гарного хлопчика.

Хазяїн співчутливо зітхав, розповідав про своїх дітей, а мила сестричка враз зів'яла.

— Що ти плів? — спитав потім Борис Степанович, який у гостях нічого не заперечував, але сам про себе здивувався.

— А так, сам не знаю чого.

— Щоб жінкам спокуси не було? — засміявся Борис Степанович. — Ач, бідний Іосиф Прекрасний, як бережеться!

— Ні, Борю, мені не треба берегтися,— сказав серйозно Ігор,— мені ніхто не потрібний.

Невдовзі він з обуренням розповів Борису, що трапилося з ним.

У групі, що привезла солдатам на фронт подарунки з тилу, приїхала одна жінка, раніше знайома з Борисом Степановичем. Таїсія Петрівна мала якесь відношення до Червоного Хреста, до різних установ, пов'язаних з благодійністю. Вона зраділа давньому знайомому і чомусь, затримавшись у містечку, час від часу навідувала його в лазареті.

Сама себе вона вважала передовою жінкою, трималася впевнено, все і всіх критикувала, палила цигарку за цигаркою і дивилася на всіх жінок у лазареті звисока.

Борис казав, що Таїсія Петрівна досить освічена жінка, з нею цікаво поговорити, але Ігор ніколи не розмовляв з нею. Він не любив розв'язних, самовпевнених людей, а її наче голе обличчя з прилизаною зачіскою і очима, які вона завжди презирливо примружувала і немов ножиком оцінювала... такі люди йому не подобалися. Та особливої уваги Ігор на неї не звертав. Отак стрічався, коли заходив до Бориса, може, коли перекинувся одним-двома словами. Одного разу вона сказала йому:

— Я хочу з вами поговорити. Ви уникаєте мене, але мені потрібно з вами поговорити.

— Я нікого не уникаю,— чемно мовив Ігор. — Просто не траплялось нагоди, ми всі зайняті.

— Але ж ви сидите і розмовляєте з Борисом Степановичем, а коли я заходжу, розмова підкреслено враз припиняється.

— Ми давні друзі з Борисом Степановичем, мало про що можемо говорити.

— Дійсно, мало про що теревенять чоловіки між собою,— презирливо мовила Таїсія Петрівна.

— Ну, це вже нікого не обходить,— обірвав Ігор. Йому вже нестерпна була і, головне, зовсім незрозуміла її настирливість. Щоб пом'якшити різкість, він сказав знову підкреслено чемно: — Якщо я вам потрібний, будь ласка, я до ваших послуг. У чім справа?

— От саме ви мені потрібні, і я хапаюсь за ваші слова «до ваших послуг». — Вона важко задихала, наблизилась майже впритул до Ігоря, наче вагаючись у чомусь, і раптом випалила: — Я хочу від вас мати дитину.

— Що?! — він скочив як опечений.

— Хіба ви не розумієте, що я сказала? — навіть наче пишаючись своєю сміливістю, спитала жінка. — Хіба це так незрозуміло? Я гадаю, що ви вищі за всякі умовності, і я вам даю слово, що ніяких претензій до вас не матиму. Я хочу мати дитину і вирішила, що саме від вас її матиму. Мені не потрібен чоловік, одруження, якісь там почуття. Я хочу мати дитину. Хіба це так важко зрозуміти? Ви не матимете до неї ніякого відношення.

Йому було дико все це слухати. Він навіть був ображений — невже він справляє враження такої розбещеної, безпринципної людини? І як ця жінка звертається з таким проханням, навіть не проханням, а якось наказово?

— Ви помилились, — сказав він,— ви ж освічена, розумна жінка...

— І без усяких забобонів,— вставила вона.

— При чому тут забобони? Ви мусите знати, що це не робиться за наказом, за замовою. Коли хочете, щодо цього в мене є забобон — дитину, та ще й передбачено, можна мати лише з людиною, яку любиш. Ми з вами зовсім чужі люди, двох слів не сказали.

— А мені й не потрібні слова, я знаю те, що м е н і потрібно знати.

Боже мій, його наче зсудомило від цих слів! Адже він так сказав колись Літі: «Я знаю про вас усе, що м е н і треба знати». Але ж то було інше, зовсім інше! Він любив її — тепер він був у цьому переконаний — з першої миті, з першого погляду, як побачив. Він сказав, що вже любить її дітей і що вона мусить бути його дружиною. І він потім,у мріях, малював собі, що у них будуть і спільні діти — Літині і його, але він любитиме всіх однаково. Обов'язково будуть і обов'язково однаково любитиме всіх, бо це її, Літині. Він згадав слова старого полковника, який іноді напідпитку любив повчати своїх «хлопчиків»:

— Робіть що завгодно, гуляйте, поки молоді, закохуйтесь, а одружуйтесь лише з тією жінкою, з якою вам самим захочеться мати дітей, щоб саме вона стала матір'ю вашого сина.

На жаль, він не думав про це, коли женихався до Ади, він просто не

замислюааася иад цим, і щодо дітей ие відчуаав аиі бажаиия, аиі иебажаиия. Вони якось і ие гоаорили ніколи про дітей. Будуть, то будуть. Як у всіх. Можливо, Ада і ие поспішала б з дітьми, ие той буа характер.

А побачивши картку Літи з дітьми, аін почаа думати і про це.

І раптом оця Таїсія, наче залізла брудними руквми в душу. Що, воив його «курікулем аіте» зараиі прочитвла і про асі медичні анамиези дізиалася? І вирішила, що підходящий «по асіх статтях».

— Я знаю, що ви жонатий, але ж хіба чоловіки і до одружеиия, і після ие грішать ніколи иа сторонi? — спитала вона ущипливо. — Я таких щось ие стрічалв.

Так аоиа, ще й припускаючи, що аіи жонатий, лізе з такими бажаниями?

Він анрішиа, що з нею треба гоаорити напрямки, иехай це буде і образлиао для неї. Але диано, аіи аідчуааа образу і за себе, і... за Літу. Начебто його спокушали иа зраду Літі, иачебто аоиа иаспраадi його дружина, як він плів. Він таки сказва иеприємні речі, але спокійно і чемно.

— Звичайно, я ие буа иеанииним хлопцем до одружеиия, але я знаю, що байстрят у мене ие було і ніколи ие буде. А тепер, коли я одружений, коли ми любимо одие одного, так щоб я розкидав байстрюкіа, тому що якійсь жінці зввмвиулося! Пробачте за одвертість і за точиі вирази, але аи підкреслили, що аи без забобоиіа. Те, чого ви бажаєте, абсолютно неможливо через мої старомодні забобони. Будьте ласкаві, забудьте цю розмоау і ніколи зі мною ие гоаоріть про це.

Вона його зненаавиділа, коли стрічала, презирлиао усміхалася і ледь кивала голоаою иа чемне, але байдуже аітаиия. Він не звертаа уааги, але обуреио розпоаіа Борису Степаиоаичу.

— Чого ти так розпалився? Може, й спрааді самостійна жінка хоче мати дитину, не сподіваючись иа шлюб,— иамагввся слабенько виправдати Борис Степанович свою знайому, хоча сам був здивоавний її ачиником.

— Ну, то й що? Я якийсь племінний жеребець?! — з обуреиням трохи не закричвв Ігор. — Ще й каже — «мені ие потрібні ніякі почуття». Праада, може, коли б воиа сказала, що аідчуаає щось до мене, я б і тоді, заичайно, не погодився, але якось би пом'якшиа усе.

— Та аоиа, иапеаие, атюрилася а тебе по ауха і аирішила зв полонити у такий спосіб. А губа а неї ие з лопуцька, мене, рудого, так ие обрала, а найкрасиаішого,— сміяся Борис Степанович. — А втім, Гарька, ти такий стаа иестримиий иа язик. Солдати, заичайно, а захоплеиині, кажуть про тебе — «та це ж наш капітан, що аміє так чемно та ще й по-французьки лаятися». Про жеребця, я сподіввюсь, ти їй ие сказвв?

— А чорт його знає, пвм'ятвю, що хотів аилаятися міцніше, та стримааcя. Правда, сказаа точними словами, що байстрюків ие було і ие буде. Ти солдатіа иввших згадвв, ніколи я нікого з них ще ие лаяв. Це при них отого жевжика поручикв, що приїздив зі штабу і просто зиущааcя з нашого караульного, иввйспокійиішим тоном послвв, иу, сам розумієш куди, та й додаа ще чемиіше по-французьки: Vous me comprenez, monsieur[1] і що такого стааления до нижчих я ие терплю, і зиоау додав иввшою аеликою російською моаою кілька класичних слів, а потім знову: Allez vous, s'il vous plait, je vous prie[2], і ще раз по-російськи. Солдати це чули і пройнялися до мене ие просто поаагою, а щирою любов'ю, бо та штабна гнида аже ие одному далася взивки. Його, виявляється, зиали.

— І аіи тобі нічого?

— А що б він? Може, і зробиа би яку капость, так його кудись переаели. І я буа такий чемний, мабуть, аіи аирішив — маю якусь руку нагорі, краще не чіпати.

Ні, цими спогадами аін не поділиться зараз з Літою, може, аоя

---

1 Ви мене зрозуміли, пане *(фр.)*.
2 Ідіть геть, будь ласка, я вас прошу *(фр.)*.

і посміялася б, але які недоторкані і небезпечні питання вони можуть зачепити, що буде потім... після війни...

Та хіба він мріяв про таке щастя, яке йому випало зараз?

От вона тут, коло нього, голівка на його плечі. Він подумав — «це її законне місце». І він боїться поворухнутись, дихнути голосніше, щоб не потурбувати, і хоче вловити її перший погляд після цієї ночі, а зараз хай спочиває.

Вона відкрила раптом очі, побачила його і всміхнулася.

Він поцілував її обидві долоньки. Доброго ранку, моя радість!

Вже був справжній ранок, хоча сіренький, пітерський, але їм було байдуже, що там за вікнами. Вставати ще не хотілося.

Лежали поруч такі рідні, близькі, заспокоєні.

— Уяви тільки,— мовив Ігор,— коли б я не зайшов до музею — страшно подумати!..

— І я б могла не зайти туди, коли б не згадала чудернацьке Галинчине доручення.

— Як я її люблю за це, твою Галинку, я їй мушу обов'язково передати якийсь подарунок. Хлопчику, звичайно, також.

— Що ти вигадав? Я їм везу і ще куплю деякі книжки, які вони бажали мати.

— От і купимо разом книжки і все, що підкажеш. Ляльку? Ти казала, що вона любить ляльки.

— Нізащо, як би це виглядало!

— Ти не скажеш, що від мене. Дійсно, вони ж мене не знають, але я хочу їм щось купити! Хіба цього не можна?

— Ні, ні, ні! — категорично заперечила Літа. — Гарику, я боюся за себе, я дивитимусь на ці речі, думатиму про тебе, і мені буде дуже важко, ще важче. Ні, ні, і це якось негарно везти від тебе подарунки, я не можу пояснити, але не треба.

Він уже й не питав, чи може він щось їй подарувати, було ясно і без слів, що не може.

— Але ж ти знаєш,— швидко заговорила Літа, відчувши його настрій,— ти даремно кажеш, що вони не знають. Олесик дійсно не знає, а Галинка — вона переживала за тебе торік. Адже вона і Жечка, моя хрещениця, все чули, коли я розповідала бабусі, моїй мамі, про монастир.

— Ти розповідала? — здивувався Ігор.

— Аякже, мама відразу збагнула — трапилось щось надзвичайне, бо я зовсім не збиралася так швидко повертатися, а про показові уроки я могла тільки в монастирі наплести, щоб ніхто ніякої підозри не мав. Я чесно сказала мамі, що я сподобалася жениху...

— «Сподобалася»! Знайшла слово!

— Ні, я трошечки не так сказала,— призналася Літа,— я сказала мамі правду, бо повірила, що ти мене полюбив, хоча не казав мені про це. Ти ж, правда, мені цього не казав, не роби такі очі, я все, все добре пам'ятаю. Ти казав, що не можеш вінчатися з Адою, бо думаєш тільки про мене. Я не знала, що мені робити, і тому втекла. Я не хотіла робити лиха Аді, матері Серафимі. Я гадала — я поїду, і все буде гаразд. Я не могла переступити через чуже життя.

— І що ж твоя мама?

— Вона сказала, що я зробила правильно. Мама особливої ваги нічому не надала, вона звикла, що і до мене, і до сестер залицяються завжди і що я завжди всіх на сміх здіймаю. За мене мама найспокійніша, а от дівчатка, ці маленькі жінки, особливо Галинка моя, мабуть, відчули, що тут все не так і нічого смішного нема й не буде. І потім вони, дівчатка — Галинка і Жечка, все вигадували самі, що потім з тобою було і як би так придумати, аби усім стало добре. А як почули, що ти лежиш, це Володька приїхав, розповів, Галинка так журялася. Не знаю, хто більше — я чи вона.

— Ти журилася? — спитав схвильоваио.

— Дуже. Тільки ніхто не бачив і не знав,— вона притулилась до нього.— От раз уже в ліжку, Галинка зі мною спить...

— Ви удвох спите? — запитав Ігор, ніби між іншим.

— Ні, утрьох. Я, Галинка і Мишук.

— Це твого чоловіка так звати? — намагаючись вимовити абсолютно байдужим тоном, спитав він.

— Ха-ха-ха! — нестримно зареготала Літа. — Ну, що ти, це ведмідь, улюблений Галинчин великий ведмідь. Вона його завжди вкладає поряд. Я його колись привезла їй з Петрограда. На щастя, цього разу вона доручила легше завдання — в музей, і воно справді вийшло на щастя.

Вона дивилася на нього такими очима, що він уже не насмілювався нічого питати про чоловіка. Щось там не так, як у всіх! І потім Літа так весело розповідала.

— А що вона замовила привезти? — він все-таки примудриться щось подарувати.

— Гоголя. Уже період Чарської минає. У нас є, звичайно, Гоголь. Але Галинка каже — я чорного Гоголя боюся, у нас старе видання, і там дійсно такі страшні ілюстрації до «Вія», до «Страшної помсти». Вона завжди на ніч виносить цю книгу зі спальні. Вона взагалі страшенна боягузка, коли мене нема,— скиглить, щоб Олесик дав руку, його ліжко поряд стоїть, або щоб бабуся з нею полежала. А я теж без Галинки не можу, ми в ліжку завжди ділимося своїми секретами. Це ж я тобі про інше почала, а ти мене своїми питаннями збив,— вона насварилася на нього пальцем. — Тоді, після монастиря, я вже казала, дівчатка довго не могли заспокоїтися і чомусь найдужче тебе жаліли.

— Ну, а кого ж було жаліти, як не мене? — напівжартома, напівсумно мовив Ігор.

— Не говори так, я тобі краще про Галинку докажу, ти сміятимешся. Вона раптом питає мене: «А Вітик схожий на Ігоря Павловича?» Це в їхньому дитячому товаристві два сусідські хлопчики — Вітик-«великий» — старший трохи за неї, і Віктор-«малий» — молодший, у неї закоханий. Вона більше дружить з великим, ми його навіть зятьком звемо, в її в його сім'ї невісточкою звуть, і вони не сердиться, наче так і має бути. Це так смішно — їхні дитячі романи, переживання. От навіть спитала мене, чи схожий її Вітик та Ігоря Павловича.

— І що ж ти?

— Я кажу: «Вітик — ще хлоп'я!» — «Так що? Коли Ігор Павлович хлоп'ям був, він на Вітика був схожий?»

— Я можу просто запишатися, якщо вона мене зі своїм Вітиком рівняє! А тепер ти їй скажеш щось про мене?

— Ні! — твердо і серйозно відповіла Літа. — Нікому нічого. Це вже так обернулося все по-справжньому. Нам самим треба впоратися. Поки що ніхто нічого не повинен знати. Поки що, Гаричок, рідний мій, інакше всім буде болюче, важко і без всякої рації. Хай скінчиться війна. Головне, щоб ти повернувся живий і здоровий. Ти ж своїй тьоті, матері Серафимі, нічого не скажеш? Не напишеш?

Що він міг сказати, в чому суперечити? Він поїде на фронт, а вона все розхлебтуватиме сама? Що? Як?.. Можливо, вона й права... Адже вони будуть так далеко одне від одного. Але вона нічого не каже про чоловіка. Що він знає про них разом? Те, що розповідала диякониха, та те, що от вона з дітьми в окремій кімнаті? Це може нічого не значити...

А якщо війна затягнеться?..

А якщо...

— Я такий щасливий з тобою... Я знаю, я не маю права питати, робити тобі боляче, але ж і ти мене пожалій. Ти ж для мене все на світі, і от ми з тобою такі вже близькі, і ти повертаєшся до чоловіка, ти його законна жінка, ти його обіймеш, як мене, і він тебе цілуватиме.

Вона дивно усміхнулася — не то зневажливо, не то гірно — і похитала головою.

— От тільки про це не думай. Цього ніколи не буде. Я повертаюсь додому до дітей. А чоловік — не будемо говорити про нього. Це було б непорядно з мого боку говорити про нього зараз з тобою.

— Ти тільки скажи: він тебе дуже любить? Він не може жити без тебе? Звичайно, як він може не любити такої жінки!

— Коли б ти нас бачив, бував у нас, ти б зрозумів. Мені важко пояснити тобі, дуже важко пояснити чуже сімейне життя, навіть самому подружжю важко зрозуміти. Ти не дивуйся, я тобі одне скажу: він мене зовсім не любить, але жити без мене не зможе. І він дуже порядна, розумна людина, надзвичайно тактовний. Він ні в чому не завинив переді мною. І я поки що перед ним.

— І ти теж не зможеш жити без нього? — вже з острахом спитав Ігор.

— Я не зможу жити без дітей. Це просто шматок мене. Але це ж зовсім інше. До них же ти не ревнуєш?

— Ні, це дійсно частина тебе. Дивно, але я їх люблю, особливо дівчинку.

— Її всі люблять. Правда, батько одверто любить більше сина і не приховує цього, але всі рідні більше її, а обидва дідусі з усіх онуків — найдужче Галинку.

— І розбалували, певне? Хоча і я б її балував!

— Ну що ти, вона зовсім не балувана! Ми більше панькаємось з Олесиком, він хворобливіший, і потім він винятковий, такий розумний, але й він не зловживає увагою до себе. А Галинка звичайна... така, як я... І вона з усіма двоюрідними приятелює — і дорослими, і малими, з моїми учнями і хрещениками, з багатьма трудолюбцями.

— Ще й трудолюбці у тебе...— удавано розпачливо зітхнув Ігор. — І до них теж не можна ревнувати?

— Я ж тебе ні до кого не ревную!

— О! Ще б ти мене ревнувала, коли я подихаю без тебе! І до кого? До моїх солдатів?

— Хіба там зовсім нема жінок? А сестри, а лікарки, а хіба міста, що ви пройшли, зовсім порожні?

— Мені просто смішно, що ти говориш. Я б навіть радів, коли б ти мене ревнувала!

— А що тобі, між іншим, казав по телефону твій Борис? — лукаво примружила вона очі. — Пов'язане з жінками? Я ж почула. Правда?

— Достеменна правда! — засміявся Ігор. Хоча Літа й жартувала, йому була приємна її цікавість до нього.

— Так скажи, на що він натякав?

Але Ігор зніяковів.

— Лінусю, про це мені незручно тобі говорити.

— Ні, ні, скажи,— наполягала Літа. — Хіба що зміниться від цього? Хіба тепер може щось змінитися?

— Та ні, це зовсім інше, що ти думаєш. Він здогадався, звичайно, що я не сам, і пожартував: «Cherchez la femme?» Сказав: «Значить, твій великий піст скінчився, і ти розговляєшся на великдень?»

— Значить, був «великий піст»?

— Невже ти можеш припустити, щоб я був з ким-небудь після зустрічі з тобою в монастирі? Борис знав, що я тримався дуже відлюдно, а для мене по телефону це так грубо пролунало. Я тільки тебе зустрів і ще не вірив своєму щастю. Я не хотів, щоб ти чула такі чоловічі розмови. Чортів Борька, а взагалі він дуже делікатний.

— Не сердься на Бориса, він же не знав, який у нас насправді великдень,— заспокійливо мовила Літа,— і я ж знаю, не просто через «піст» ми так зраділи, адже у нас були всі можливості не «поститися»! — вона погладила його по голові, по чорному волоссю, що вже відросло, було підстрижене, звичайно, не фасонно, але робило його ще кращим.

— Я злякався, що ти подумаєш...

Літа поклала йому руку на губи.

— Не кажи зайвого — «я подумав», «ти подумала»... Хіба нам було коли думати? — всміхнулася вона своєю живою, ніжною усмішкою, яку він так любив! — Ми ж обоє щасливі і раді, що вдвох! Оце головне!

— Ти справді моє щастя, бо все розумієш. І я подумки завжди все розповідав тобі, все, що діялося перед очима, що маю робити, в чому сперечаюсь з товаришами і з начальством, і завжди думав, як би ти поставилась до цього. Але справді, нам же було ніколи,— засміявся він і потягнувся зовсім по-домашньому, наче жінка, яка лежала поряд, була давно його безмежно люба і вірна дружина. — Я хочу, щоб ти знала все-все про мене, всю правду,— мовив він.

— Я теж хочу, щоб ти любив мене такою, як я є, без прикрас,— роздумливо сказала вона. — Хіба ти не помітив, не відчув, що я з тобою навіть не кокетувала, коли ми познайомились.

— Хіба ти й тоді хотіла, щоб я любив тебе? — здивувався Гарик.

— Що ти! Я про це й не думала. І ти ж не думав? Це ж було напередодні твого весілля...

— Сказати тобі правду? Я наче задихнувся, побачивши тебе.

— Та ти ж не дивився навіть, ти дивився в інший бік і насвистував «Прощання слов'янки». Я все добре пам'ятаю!

— Я просто злякався за себе. Але ж хіба ти не пам'ятаєш, я весь час просив тебе не йти, ще побути, погуляти, прийти раніше. Ти зникала, і весь світ затьмарювався. Я відчував, що не можу дихати без тебе. Мені вже було байдуже до всіх і до всього. Я тільки стримував себе, щоб поводитись пристойно при Аді, її матері, тьоті Соні. Я знав, що без тебе не зможу жити. Ота падіння врятувало мене. Але яке щастя — ти хочеш, щоб я тебе любив! Що мені ще треба в житті? — І раптом мовив, так жалісливо, іншим тоном, зовсім по-дитячому: — Мені так не хочеться вставати!

— А втім, треба,— з жалем мовила і Літа.

Та зараз вони ще не думали, що їм лишилося тільки кілька годин бути разом. Вони були ще разом.

— Я не можу від тебе відірватися,— зітхнув він,— хоч би швидше кінчалась війна...

> J'ai lu, je ne sais où,
> Que les plus doux instants pour deux amants heureux,
> Ce sont les entretiens d'une nuit d'insomnie,
> Pendant l'enivrement qui succède au plaisir
> Quand les sens apaisés sont morts pour le désir;
> Quand la main à la main, et l'âme à l'âme unie,
> On ne fait plus qu'un être, et qu'on sent s'élever
> Ce parfum du bonheur qui fait longtemps rêver;
> Quand l'amie, en prenant la place de l'amante,
> Laisse son bien-aimé regarder dans son coeur,
> Comme une fraîche source, où l'onde est confiante
> Laisse sa pureté trahir sa profondeur
> C'est alors qu'on connaît le prix de ce qu'on aime,
> Et que du choix qu'on a fait on s'estime soi-même,
> Et que dans un doux songe on peut fermer les yeux![1]

---

[1] Я прочитав давно, не знаю де...
Що для коханців найсолодша мить
Зринає в час розмов нічних, безсонних,
Коли любовний шал вже не п'янить,
Та м'яко заколисує здійснення.
І ти вже більш, ніж є, ти понад себе,
В жаданому, омріяному щасті.
Ти поряд із коханою, як з другом,
Нехай вона загляне в твоє серце,
Пречиста хвиля з джерела довір'я
Глибінь його відкриє невідому.
У мить таку і ти спізнаєш серце
Коханої — як свій єдиний вибір,
Та і себе тоді осягнеш глибше,
І в сні солодному ми зімкнемо повіки... *(Переклала з франц. О. Крижанівська).*

Літа швидко розіклала на столі ще й те, що лишилося від нічного бенкету.

— Ти нікуди не спізнишся? — спитала вона дбайливо.

— Ні, у нас ще є час,— і глянув прохально,— ми могли б пообідати разом. Ти нічого не їси і вночі нічого не їла.

— Ти ж чув, я обіцяла сестрі. І тобі ж треба до твого Бориса. Він з тобою буде на вокзалі. Може, це незручно, що я прийду на вокзал?

— Що ти, інакше не може бути! Коли б мені не треба було заходити за паперами, я б і на хвилинку не відпустив би тебе до поїзда. А Борис — це мій найближчий товариш. Може, ще й тому, що ми обидва змалку лишились без батьків. У мене, правда, була тьотя Соня, інші багаті родичі, правда, дальші, та все-таки дбали про мене потроху, а він нікого не мав, усього самотужки добився. Він, між іншим, єдиний знає про моє весілля в монастирі і хто його порушив,— Ігор підвів ліву брову, і Літа розсміялася. — Ти його побачиш і одразу зрозумієш, що це за людина. Він далекий від того кола, в якому я, на жаль, вештався до війни. Та по службі своїй я не міг інакше, але ж отакі стихійні біди, як війна, ставлять багато чого на своє місце і виявляють, хто є хто і що є що. А втім, Борис, я певний, і до війни був зв'язаний з іншими людьми, не тільки з медициною. Він і мені прочистив трохи мозок. Крім усього, він надзвичайний хірург. От уже лікар за покликанням! І, зверни увагу, він такий наче непоказний, сором'язливий, рудий, а руки в нього напрочуд гарні.

— Не може бути гарніших за твої,— ревниво мовила Літа,— я дуже люблю твої руки. — Вона взяла обидві руки Ігоря і притулила до грудей, як дитину, коли її заколисують.

Руки справді були гарні — вузькі, з довгими пальцями, та зовсім не пещені, просто чисті, міцні юнацькі руки, навіть трохи загрубілі та обвітрені.

— Велика різниця його і мої руки,— зітхнув Ігор. — Його повертають до життя людей, а мої мусять вбивати. Що зробиш? Чи дійдуть люди до того часу, коли не буде вони, ворожнечі між країнами? Поки що це утопія, і треба захищати свою рідну. Знаєш, правду кажучи, по-справжньому рідною я відчув її тепер, на війні. Тепер часто думаю, скільки не сотень, а тисяч людей розумних, освічених, талановитих міркують, віддають свої сили, всю свою енергію на нові вигадки зброї. Убити — якнайбільше і якнайшвидше, перемогти в цьому вчених інших країн, випередити... Не смійся з моїх дурних думок, це ж я тільки з тобою, Літусю, так можу говорити. Навіть з Борисом не так. Він каже, що я надто абстрактно підходжу до всього. Ти не смієшся з мене? Я з тобою, наче сам з собою, розмовляю.

У нього був такий тон, ніби він сам собі хоче щось довести, в чомусь виправдатись, у чомусь звіритись найближчій людині. І наче самому було дивно, що про такі речі він розмовляє з жінкою, з якою тільки-но провів таку палку, незрівнянну ніч.

— Що ти, Гарничку, я рада, що ти зі мною можеш так говорити, що ти хочеш, щоб я знала всі твої думки, що мучить, непокоїть твою душу, мислі, дратує тебе.

— Справді, я волів би мати іншу професію, та про це нема чого говорити. Я вже змалку втягнувся у військове життя і намагаюсь виконувати все чесно і найкраще, як було в традиціях нашої військової родини за дідів-прадідів. А може, моя спеціальність згодиться після війни на щось інше? Я думаю, я міг би бути непоганим інженером,— раптом мовив він навіть якось наївно, по-дитячому,— ти не подумай, що я хвалько. Може, коли скінчиться війна, я все-таки вступлю до військової академії і мої знання і деякий досвід згодяться не лише для того, щоб убивати, руйнувати, але щось творити.

— А я навіть не знаю, в якому ти чині,— сказала Літа.

— Тепер майор. Однаково до генерала ще далеко,— засміявся він. — А ти генеральшею хотіла б бути? Ти для мене сама як генерал! — І знову сказав серйозно: — Обов'язків і відповідальності, повір, вистачає аж занадто. Я дуже радий, що я знову в армії Брусилова, його не порівняти з іншими командуючими. Чесна, пряма людина, ані краплини запобігвння перед двором. Солдати вірять йому, бо він і розумний, і сміливий. Знаєш, в давнину люди казали: «Рать воєводою міцна».

Літа згадала слова Вишнякова. Вона з цікавістю слухала Ігоря.

— І він дає нам добрий приклад уваги до солдатів,— продовжував Ігор. — Навіщо брехати, до фронту я не замислювався над цим. Для мене, як і для більшості офіцерів, була наче суцільна солдатська маса на вченнях, на парадах, всі повинні виконувати одностайно накази, а ми їх муштрувати. А знаєш, коли я познайомився з тобою, я дужче замислився над людьми, твоїм ставленням до людей. Я відчув, що в твоїй праці для тебе нема суцільної маси в твоєму сирітському Трудолюбії, ані в твоїй біженській школі, ти про кожного дбаєш, як про рідного.

— А хто ж про них подумає, як про рідного? Ніхто? Генарі? Ах, що я кажу, ти ж нічого про них не знаєш! Ти ж не знаєш, як мені доводиться воювати за них з паном, як цього року я полаялася з ним і трохи не покинула Трудолюбія. Але це я тобі потім розповім, як ми влаштували ялинку.

— Потім? Обов'язково потім розкажеш? — Ігор пильно глянув на неї. Як добре, що і вона відкладає щось на «потім».

— Усе, усе чисто розкажу, а зараз я тебе хочу слухати. Адже твій світ, воєнний, такий далекий від мене, а я хочу тебе уявити в ньому, бачити, розуміти.

Вона так слухала, що йому хотілося все розказати. Мабуть, це дуже добре, коли жінка любить так слухати, а не тільки сама гомоніти.

— Я хотів тобі розповісти, як цього року,— я вже був тоді на позиціях,— ми добре боєм відзначили різдвяні свята. Мені вони запам'яталися дужче, ніж колишні свята в столиці. Новий рік зустрів з офіцерами досить нашвидку, а на водохреща приїхав командир сусіднього дивізіону і кличе Брусилова до себе. Це свято, каже, в народі по селах особливо люблять і завжди відзначають не тільки молебнем, а й гулянкою, різними витівками. От, каже, солдати і молоді офіцери концерт підготували, на лісовій полянці збираються цілу виставу показати. Брусилов поїхав і кількох офіцерів з собою взяв і мене покликав. Дійсно, таку виставу і такий маскарад влаштували на полянці! І ведмедями, вовками, козами повдягалися, в різні національні вбрання і чоловічі, і жіночі — і де тільки розжилися усім! Ну, звичайно, примітивно, іноколи тільки натяк на татарку або українку, але сміх щирий все викликало, кожна вигадка, і, уяви, хоч неподалік снаряди рвалися, а всі веселилися, танцювали, співали, боролися. Слава богу, жоден німецький снаряд не влучив, а всі, наче навперейми, не звертали уваги, що смерть поряд. До себе повертаємось, чую, Брусилов комусь із своїх штабних твердо так каже: «Хай там що завгодно, я завжди з солдатами буду. Це мій народ».

— І я тепер так думаю. А треба думати, Лікусю, треба багато вирішити для себе. Якби ти знала, чого я тільки не начувся у Петрограді, що побачив у Парижі!

— У Парижі! Ти був у Парижі? Коли?

— От лишенько, я ж нічого не встиг тобі розповісти, хіба нам може вистачити одного дня? — розпачливо зітхнув Ігор. — А мені хочеться, щоб ти все-все знала! Я був наприкінці того року майже перед різдвяними святами та Новим роком, про які оце тобі казав, і то лише кілька днів, з групою фронтових офіцерів. Нас послали познайомитися з французькою новою удосконаленою зброєю. Я ж артилерист, можна сказати, старий фронтовий кадр і до того ж можу досить вільно розмовляти по-французьки. Щодо мов, на щастя, мене добре вишколили і в корпусі, і в училищі.

Загалом підходящим виявився для цієї групи. Я, правда, і раніше був у Парижі, це коли училище закінчив, тьотя Соня «подарувала» мені таку подорож. Ти бувала за кордоном?

— Ні,— сумно похитала головою Літа. — Тільки в Пітері, проїздом у Москві та по монастирях маму возила,— гірко всміхнулася вона. — Чоловік бував скрізь ще до шлюбу, тепер, крім Полтави, ніде не буває. От і ти вже скрізь побував.

— Тепер після війни ми поїдемо з тобою вдвох усюди,— впевнено, гаряче мовив Ігор. — Віриш?

Літа заспокійливо погладила його по голові.

— А цього разу я Парижа майже не бачив, але ж він і не такий став, війна теж наклала свій відбиток, як на все, і на наш Пітер. Він наче спорожнів, нема тих численних кафе на вулицях, кабаре, галасливої юрби при прогулянках, того шику на бульварах, жінок у розкішних туалетах, у відкритих ландо, безлічі театрів і театриків. Я тоді був ошелешений і приголомшений усім. А зараз бачив лише багато занепокоєного народу, трудового, військового, і жінок вже не в шикарних вбраннях, а теж стурбованих, що поспішали на роботу, навіть зовні зовсім інших, бо й мода змінилася. Багато підстрижених — ніколи возитися з зачісками,— засміявся він. — Ти дивись мені, не смій підстригатися! А спідничка і в тебе модна — коротка і вузенька, що-що, а мода моментально і до нас долітає!

— Ач, додивився!

— На жаль, це було легше, адже на вулицях в очі впадало, а інше, за чим послали, роздивитись було складніше, а треба було багато з чим познайомитися і розібратися. Французи — прості французи, ну, такі офіцери, як ми, дуже милі люди, ми одразу знайшли спільну мову, навіть ті з наших, хто не говорив по-французьки. А от вища влада нас обурила до краю. Нам влаштували бесіду з президентом, з Пуанкаре.

— Що ти кажеш? З самим президентом? Який же він?

— Знаєш, він не справив на мене враження якоїсь виняткової, мудрої людини, як, звичайно, чекали ми від президента Франції. Зовні так собі, посередній адвокат. Спочатку подумав — пишається своїм демократизмом, от і прийняв нас без наших китайських церемоній. Посадовив усіх навколо свого письмового стола, в досить звичайній кімнаті, може, це й добре, але коли заговорив — я його просто зненавидів, та й мої товариші також. Ми гадали, що розмова буде про становище на фронті, про те, що ми можемо використати з їхніх технічних досягнень, або хоч трохи зацікавиться нашою армією. Це ж факт — адже наш фронт рятує їхній, але ж він говорив, говорив і говорив лише про те, що їхній представник зараз поїхав до Росії домовлятися про надсилання до них наших солдатів — не менш як 400 тисяч, по сорок тисяч щомісяця! Ти подумай — отак спокійно, навіть не дивлячись на нас, наче це само собою зрозуміло і належить саме так за їхню матеріальну допомогу. За їхні новітні снаряди ми повинні розплачуватися людьми — солдатами, навіть робітниками. Він пояснив досить цинічно нашому працівникові посольства, графу Ігнатьєву, дуже симпатичній і розумній людині, цю ганебну торгівлю, в якій Росія повинна була розплачуватися кров'ю наших людей. На нас він не звертав ніякісінької уваги, ні про що не розпитував. Ми, коли вийшли після цього прийому, просто лаялися, обурені до безкраю. Добре, що Ігнатьєв все ж таки допоміг нам у взаєминах з нашими французькими колегами — такими ж артилеристами, так що деякі наслідки від подорожі ми мали, хоч настрій був дуже пригнічений, вже не було навіть потягу до паризьких славних пам'ятних місць. Там ми дужче переконалися, що нашим союзникам саме до нашої батьківщини, її долі діла нема. Треба на свої сили покладатися. І сили ж є, але при такому управлінні, при такому уряді... Про це всі говорять, правда, по-різному,— Ігор махнув зневажливо рукою.

— У сестри я теж начулася,— сказала Літа. — У неї завжди в домі багато військових і невійськових. Я дивувалась одвертим розмовам навіть поміркованих, статечних людей. От полковник Вишняков, це один

з найприємніших друзів Варюші, одверто казав — цар повинен зректися на користь брата, дати негайно справжню конституцію.

— Ну, не далеко ж він сягає, ваш полковник Вишняков! Мій Борис переконаний, що все в Росії мусить бути докорінно змінено, може, він занадто радикальний, але його думки мені більше імпонують тепер. Що я йому можу заперечити? Ти ж сама відчуваєш гірку несправедливість навіть на твоїх трудолюбцях? Так само я відчув, ставши ближче до солдатів. Мені чомусь довіряють, може, навіть через мою дружбу з Борисом, інколи навіть просять листа з дому до них прочитати, це ж так багато зовсім неписьменних і яка разюча відмінність у житті тисяч, та що там, мільйонів людей! А те, що я бачив на власні очі, проходячи села, околиці великих міст. Знаєш, я не обурився, як дехто з моїх супутників, коли тут, на заводі,— у мене туди були деякі доручення,— ми помічали просто ненависні погляди робітників, я, власне, розумів їх. Вони зброю готують, їхні брати й сини з цією зброєю воюють, але заради чого? Заради кого? А життя у самих них яке, в халупах, в бараках! Тут, на Невському, багато чого не видно, от вчора я пішов і накупив усього, чого заманулось, а там, на заводській стороні, такі хвости коло крамниць. Головне — війну треба скінчити, треба вигнати німців з нашої землі. Ти не уявляєш, що вони робили з нашими людьми, де зайняли, а що з полоненими! Треба закінчити війну, хай там що, а там видно буде.

— А ви ж присягалися цареві,— зауважила Літа, згадавши слова когось з військових у Варюшиному салоні.

— Найменше через це,— гаряче заперечив Ігор,— найменше мене турбує і найменше я думаю про цю присягу. Отже, я тобі не присягався і не присягаюся, а я знаю, що буду тільки з тобою,— вставив він іншим тоном. — Тут мусить бути внутрішнє переконання і віра,— знову він вів серйозно. — Треба вигнати ворогів з нашої землі. Я ненавиджу війну. Я можу повторити за Гарібальді — він був моїм улюбленим героєм у дитинстві і в юності. Він казав: «Я ненавиджу війну, але мушу воювати, щоб звільнити мою країну, мою bella Italia і мій народ,— вигнати перш за все австріяків». — Він трохи помовчав, прикусивши куточок нижньої губи. — Ти знаєш, я хотів на фронт тоді, коли почалася війна, ще з іншої причини. Нікому про це не казав. Я ще не думав ні над чим. Отоді вперше задумався. Влітку перед самою війною в Петрограді був великий страйк робітників на кількох заводах. Крім поліції, послали на придушення про всякий випадок один гвардійський полк. На щастя, не мій. Я тоді відчув — я не зможу стріляти в них, робітників, беззбройних, які, власне, воюють за справедливість. Війна з німцями для мене була іншою справою — тут у ворогів стріляли.

— Але ж і там люди,— зітхнула Літа,— одне виправдання, що ив нас напали...

— Літочко, не так усе просто. Народ одне, а цар-батюшка — це зовсім інше. Перш за все вигнати ворогів, а потім перемога буде за тими, з ким буде армія, а зовсім не через балачки і суперечання різних партій — скільки їх розвелося тут! Може, я ще не до кінця домислюю, ми з Борисом сперечаємось. Він же занадто радикальний, але в армії також не мовчать. Там же люди гинуть, а тут розмови про цю німкеню Алісу, Распутіна, придворні інтриги і про цього недоумка — Миколу.

— А знаєш, він до нас у Полтаву приїздив. Що творилося!

— Уявляю вибухи патріотичних почуттів! — їдко мовив Ігор. — До нас на позиції він також завітав, тільки Брусилов, згнітивши серце, влаштував зустріч — роботи, нашої бойової підготовки невпрогорт, а тут влаштовуй паради: хай солдати виявляють палку любов, відданість. А він же проходить перед строєм солдатів і не знає, що їм сказати, наче боїться слово вимовити. Ми всі відчуваємо: так просто ця ганебна війна не скінчиться, ми напередодні несподіваних, а може, для кого і сподіваних подій! Така колотнеча вгорі, а серед людей! Ми ще не відчуваємо всіх

трудиощів, що зараз скрізь. На заводі просто страшие робиться. Хоч би цю ганебну війну без ганьби закінчити.

Як дивно, що тут, у столиці, всі говорили набагато вільніше, ніж у них, у Полтаві, і зовсім не помічала вона ані краплі поваги і любові до царя і особливо до цариці.

Хіба що у Голубцова...

Літа пам'ятала, що й торік у монастирі Ігор вже говорив з приводу цього, але він тоді був розгублений перед усім юнак, і перед своїм особистим, і зневірою, невдачами на фронті. Зараз наче він, попри все, мав надію і віру на щось краще.

Немов читаючи її думки, він сказав:

— Я більше пізнав нашу батьківщину, і тільки образливо, що таким сміливим, одчайдушним народом керує купка нікчем, зрадників, шахраїв. А що ж буде далі? Навіть не уявляю...

Вона хотіла сказати йому, що їхня газета зовсім прогорає і що вона не тільки не сумує за цим, а навіть рада, не тому, звичайно, що по-дурному прогорає через безгосподарність, а що нарешті такої патріотичної газети з захопленістю перед монархом не буде. Та вона нізащо не хотіла згадувати чоловіка, говорити про нього ще й у цьому аспекті і щоб Ігор цікавився їхнім становищем. Тепер, їй здавалося, без газети, після продажу дому їм було легше, незважаючи на загальні трудиощі життя.

А те, що Ігор сам змінився, «виріс», їй було приємно, це було їй ближче, і вона з ним могла говорити про те, що поставало зараз перед усіма і про що вона вільніше могла розмовляти зі своїми кумами — залізничниками з депо, ніж із співробітниками чоловіка з редакції. А з чоловіком говорили лише про практичні, побутові справи.

І добре, що нічого не сказала Ігорю, бо після сніданку виникла зовсім несподівана розмова.

— Ну, а тепер розкажи, що там за пан такий і що трапилось у тебе.

— Еврику, він не вартий того, щоб нам єдиний день на нього витрачати. А «паном» всі називають завідуючого. Чорт з ним, я його не боюся, швидше він мене. Я не хочу згадувати — я хочу бути з тобою...

— Лікусю, а мені треба поговорити з тобою цілком серйозно,— сказав Ігор.

— Коли роблять такі вступи, мені страшно, що за ними йде щось неприємне, а мені так добре зараз і так не хочеться ніяких неприємностей! Ну, гаразд, я слухаю цілком серйозно.

Ігор притягнув її до себе і посадив на коліна.

— Вступ цілком діловий,— зауважила Літа.

Але він дивився на неї без усмішки, і вона зрозуміла, що справді він хоче сказати їй щось важливе, а їй так хотілося відмахнутися від будь-яких важливих, «серйозних» думок, про них самих. Вона знала, що тут нічого не придумаєш.

— Лікусю, ти сама бачиш. Ми не можемо бути не разом, не вдвох. Хіба ми можемо існувати окремо, кожен сам по собі? Я це знав, відчув одразу, коли тебе побачив. Я знав про себе, що я ні з ким не буду ніколи, крім тебе, і ці місяці я був з тобою, а зараз, сьогодні, я переконався — ніщо не повинно нас розлучити.

— А війна? — спитала Літа.

— Війна розлучила стільки подружжів, але ж це не та розлука. Звичайно, я сьогодні їду на фронт, та я мушу знати, я знаю, що я з тобою, а ти зі мною.

— Ти сам казав, ще в монастирі, пам'ятаєш, що нічого не хочеш крадькома, не хочеш таємної зради чоловіка, не можеш, не хочеш бути лише коханцем.

— Хіба справа в словах,— палко заперечив Ігор. — Я справді казав це все, мало чого я не казав! Так що ж, ми мусили, вчора зустрівшись, чемно побалакати і розійтися? Чому? Для чого? Це було понад мою силу. Я не зміг. Я не був владний над собою.

— Адже я теж не була владна,— тихо мовила Літа,— я й не здивувалась, коли ти сказав портьє: «Зустрічав дружину»,— і не заперечувала нічого... Коли б можна було ні про що не думати зараз... Головне, щоб ти був живий, Гаричок мій. Війна скінчиться, час уже покаже, як вчинити, щоб бути завжди удвох. Не треба зараз нічого вирішувати. Тільки пиши мені, обов'язково пиши, коли буде змога.

— Ти дозволяєш писати? Я й за це вдячний. І ти ж мені писатимеш? Тільки не хвилюйся, коли листів довго не буде. Можливо, довго не буде. Тільки ніколи не припускай, що я в полоні. Цього теж ніколи не буде. Це вже краще смерть,— сказав він твердо. — Не питай мене більше ні про що. Та ви ж там, удома, всі газети вивчаєте, пам'ятай, що я в армії Брусилова. Я зараз напишу, куди писати мені. А тобі? Я не хочу тобі ніяких неприємностей.

— Їх не буде. Ти писатимеш на адресу Варюші, а в конверт вкладеш лист для мене. Вона надішле, підписавши адресу сама. На три-чотири дні довше, але спокійніше. Не дивись так. Я розумію, це все не те, чого ти хочеш, чого ти прагнеш, але не треба завдавати зараз і собі, і мені зайвих хвилювань. Ми ж уже говорили про це. Хай скінчиться війна. Я розумію, тобі це важко, але ми з тобою, попри все, такі щасливі, це ж у нас ніхто і ніщо не відніме, і це з нами! Ти згоден зі мною?

— З однією умовою.

— З умовою? Ти сам сказав, що тепер ти зовсім-зовсім мій — і хіба нам потрібні клятви, запевнення, обіцянки? Я ж з тобою... і я знаю, що ти теж.

— І саме тому я хочу сказати тобі одну досить важливу річ.

— Не лякай мене!

— Ні, ні, голубко моя. Це звичайна земна річ. Саме тому, що я зовсім-зовсім твій, все моє належить тобі, не тільки серце і любов.

— Що ти хочеш цим сказати?

— Постарайся зрозуміти і постався реально. Все-таки війна. Все може трапитись. Я певен, що тепер зі мною нічого не трапиться, я просто переконаний у цьому, але зрозумій, мені буде легше і спокійніше, коли щось ненароком і трапиться,— все моє, а в мене за спадщиною дещо є, все моє повинно стати твоїм.

— Ти що, збожеволів? При чому тут я?

— Як при чому? — навіть обурився Ігор. — Тільки що було доведено, між іншим, і словом, і ділом, що ми найближчі, найрідніші. Невже ти думаєш, що для мене ти лише жінка, з якою я жадав тільки тішитися? Я хочу, я мушу про тебе піклуватися тепер завжди. Все моє життя! Я вже зрозумів без твоїх пояснень, ніяка ти йому, ну, твоєму чоловікові, не дружина, ти про людей його «супруга».

Літа здригнулася, почувши це слово, яким називав її Альоша.

— Ти моя справжня дружина, хоча нам і не співали «Ісайя, лікуй», чого ж у разі моєї загибелі мої гроші залишаться моїй офіційній єдиній родичці — тьоті Соні, а вона віддасть їх на монастир? Це ж просто безглуздя! Хай краще вони підуть на твоїх трудолюбців! Правда, хай на трудолюбців, яких ти виводиш у люди, а в них же ні чорта не буде, крім казенного одягу! Я то знаю, як юнакам хочеться мати вигляд не гірший за інших, не по собі, по товаришах знаю. Від цього ти не маєш права відмовлятися, коли так принципово не хочеш витратити на себе і своїх дітей,— він говорив запально, майже сердито. — Коли я лишуся живий, а я в цьому певний, я однаково їх витрачу на вас, я вже знайду спосіб, я щось вигадаю, мені вони не потрібні. Але ж тоді ми будемо вже разом, інакше не може бути, і вигадувати нічого не треба буде. А ти не хочеш зрозуміти, що мені й зараз було б легше і приємніше залишити собі якусь дрібницю, а все взяти і купити тобі коштовні речі, так, про всякий випадок, речі, які ти у важкий час зможеш використати. Це було б найрозумнішим купити сьогодні ж, зараз. Я бачив такі чудові діамантові кольє, брошки, персні! От зараз підемо і купимо, тільки зайдемо за грошима в банк.

— Ти таки збожеволів! — зупинила його Літа. — Невже ти гадаєш, що я взяла б у тебе хоч якусь річ?

— Ні, я бачу, з тобою не можна спокійно і розумно порадитися.

— Ти хочеш, щоб я спокійно радилася, що буде з твоїми грошима, коли з тобою щось трапиться? Я не можу й думати про це, а не те що говорити, радитись,— вона аж почервоніла.

— Ач, дурочка, як розсердилася! — раптом засміявся Ігор. — Я тебе не бачив ще сердитою! Це я можу сердитись, що ти не слухаєш мене.

— Чого б це я мала слухати? Я старша за тебе,— вже радіючи в душі, що тон змінився, адже вони не повинні, не можуть посваритися в останній, так, і в перший, і в останній день...

— Будь ласка, не задавайся, що ти старша. Ще в монастирі розвідка мені донесла, скільки тобі років. Між іншим, різниця — два роки. Усього! А оскільки рік на війні рахується за п'ять, то я далеко старший за тебе.

Він справді почувався тепер старшим за Літу, та й виглядав так.

— Врешті, бог дасть, я лишуся живим і тоді вже робитиму що захочу. Не сердься на мене,— ласкаво мовив він. — Не сердишся? А знаєш, чому Ада і її батьки теж поспішали, щоб ми тоді повінчалися? — раптом спитав він. — Вони вирішили, що як мене справді вб'ють, моя спадщина промине їхні руки.

— Звідки ти це знаєш?

— Знаю, вже знаю, інакше не казав би. Її двоюрідний брат прохопився, ми з ним випадково зустрілися. І я цілком заспокоївся, що я ні в чому перед нею не винен. Ти б чула, як її батько розмовляв зі мною діловито, з поважним виглядом про всілякі матеріальні справи — скільки у мене на спадщині, яку частину після одруження я одразу переведу на її ім'я і скільки вони можуть дати в придане, щоб я не мав надії на більше, бо у них ще син. А я, як йолоп, дивувався, що про це говорять, гадав, що так і треба, і тільки підтакував і виконував усе, на що вони натякали або навіть говорили напрямки. Ну, от перед святами чи іменинами — про що мріє Ада, які брошки та персні подарувати. Між іншим, Ада нещодавно вийшла заміж за якогось лисого дипломата. Так що це моє щастя, коли твоя Божа Мати послала мені в монастирі тебе! Страшно подумати, що було б. А ти все-таки моя дружина і не хочеш нічого, коли я благаю тебе. — Він ніжно поцілував її.

Однаково він зробить те, що він вирішив,— і йому допоможе Борис, а з нею не треба про це говорити, коли вона так бере усе до серця.

— І давай більше про це не говорити,— наказала Літа. Вона справді хвилювалась, і Ігор хотів заспокоїти її.

— Я даю тобі слово, я нічим не порушу твого спокою, поки ти сама не покличеш мене і не скажеш, що ми можемо вже бути разом. Але пам'ятай, я вірю, що ти зі мною, що ми вдвох, і я тебе чекаю.

Вони сиділи мовчки. Немов усе було вирішено. А нічого ж не було вирішено, нічого.

Тільки знали, що дуже люблять одне одного, в це вірили і про це не говорили. Знали без слів.

— А ти мені можеш щось подарувати? — урвав він мовчання. — Я хочу мати твою картку. Якщо ти заборониш, я нікому її не покажу. Хіба ти не розумієш, як я хочу мати твою картку там, завжди при собі, мені було б легше в найстрашніші хвилини. Відчувати її і твій кучерик. Невже я й на це не маю права?

— Звичайно, маєш. Тільки не дивись так. Я принесу тобі на вокзал. Я потягну якесь фото своє у Варюші і привезу тобі.

— Ти ж прийдеш на вокзал? Правда? Ти прийдеш?

— Неодмінно. Ти завезеш мене, підеш у своїх справах, а увечері я прийду на вокзал. Скажи, який поїзд і який вагон. Мила моя піжама, треба уже скидати її. Тобі там хтось випере і випрасує?

— Нізащо! Я її навмисне так одягну після тебе.

— Я кладу в чемодан, як вона і лежала. Я нічого не торкаю, як ти сам склав, а то потім щось шукатимеш.

— Можеш перекласти і по-своєму, мені буде тільки приємно.

Справді, йому було приємно, що її маленькі ніжні й водночас енергійні ручки торкнуться усього, що вінноситиме.

— Лікусю, на столі книжка, я купив собі, поклади, будь ласка, згори, може, довго їхати доведеться, я у вагоні читатиму. Я радий, що Блока купив. Ти любиш вірші?

— О! — тільки сказала Літа.

— Справді, яка шкода, що чотири дні у нас пропало, ми і до театру разом би пішли. Що ти вчора збиралася дивитися?

— «Дни нашей жизни», але я вже бачила, до Полтави приїздила хороша трупа, до нас приїздять гастролери, я майже завжди все передивлюсь. — Хотіла сказати «у нас же були завжди постійні місця в театрі», та спинилась і потім додала: — І я дуже люблю концерти. Вяльцеву я ні разу не пропускала. Я так люблю співи. І не смійся, я люблю слухати романси. — Вона наче виправдовувалась. — Ти, напевне, багато чув і знаєш серйозну, справжню музику?

— Чого б це я сміявся? Я сам дуже люблю і прості пісні. — Він якось дивно глянув на неї і прикусив губу, немов хотів щось сказати і спинив себе.

Ходити б з нею в театр, слухати концерти, читати улюблені книжки... радитись про працю... Це ж повинно, повинно бути!

— А ти мені даси своє фото? — спитала вона.

— Ти правда хочеш? — він не усміхнувся, а якось прояснів усім обличчям. — Я зараз погляну, чи є в мене тут більш-менш пристойне, вдалих не може бути, може, дублікати посвідок, маленькі, та ще на позиції любитель-кореспондент фотографував, вибирай сама.

Він вийняв з одного відділу чемодана кілька карток.

— Ну, от цю, хоча тут ти вже звиадто замислений, але вирваз твій.

З маленької картки він наче дивився на неї і чекав якоїсь відповіді.

— Можна надписати? — спитав він. — Щоб ти не сплутала з безліччю своїх поклонників.

— Як тобі не соромно так казати? Як ти можеш так казати?

— Ну, я пожартував, Лікусю, рідна моя, і я ж однаково не можу надписати так, як я хочу! Я все ж таки надпишу — тільки перші літери слів, а ти відгадай.

Він надписав на зворотньому боці: З.З.Т.Г.

— Просто як у Толстого, коли Левін освідчувався Кіті в коханні,— згадала Літа. — Але, по правді, не вони мої улюблені.

— І не мої.

— От над Наташею, Болконським і П'єром я й тепер плакала, коли перечитувала після кінематографа. Мозжухін — такий вже Андрій Болконський, і Наташа була в кіно достеменна. Давай відгадувати, що ти написав. А може, краще ти сам скажеш! Тоді, коли я дивитимусь на картку, я чутиму і твій голос.

Він обняв її і прочитав: «Зовсім-зовсім твій Гарька».

— Гарик, Гаричок,— поправила вона,— то ти для своїх молодців Гарька, он на цьому фото.

Вона взяла в руки другу фотографію — там навколо столу з батареєю пляшок стояла весела компанія, певне, якщо не після, так у розпалі бенкетування, і Гарик серед них.

— Літочко, так це ж ми знову зайняли Чорторийськ, і відзначали. Ти не уявляєш, як було трудно, коли б я докладно розповів про наші відступи, наступи, ти б простила всі гріхи мої і колишні, і майбутні. Війна — це дуже важка робота, важка, брудна і лиха.

— Не мені їх прощати, вони всі давно прощені, не тільки тобі, а кожному, хто на фронті,— сказала Літа, тримаючи в руках іншу картку — Гарик з біноклем коло гармати і ті ж самі хлопці біля нього,

і враз дійшло глибше, ніж будь-коли: вони стріляють, але ж і в них стріляють, і вже кулі не минали Гарика, і тільки одне моління, благання лишилося в ній: «Хай він буде живий!»

Вона не думала вже про себе, про те, щоб побачилися, були вдвох, щоб якось усе владналося, ні, тільки одна думка — хай він буде живий!

Боже, невже настав час уже йти?

Прощатися, може, назавжди? Хай він про це не думає, йому не можна, не треба так думати! Їй хотілося сказати щось легковажне, незначне, але жодне таке слово не спадало на думку, крім «тільки б він лишився живий».

— Я молитимусь за тебе моїй божій матері. — І раптом грайлива думка спала на допомогу, і вона невимушено усміхнулася. — Хоча мені слід молитися більше Марії Магдалині, недарма я завжди їй співчувала, коли й не була такою великою грішницею, якою стала зараз.

— О, ти дійсно стала б великою грішницею, коли б не лишилася зі мною,— переконливо сказав він. — А за це, я тебе запевняю, і Марія Магдалина, і божа мати заступляться за тебе в разі потреби. Щастя мусить лежати на страшному суді на терезі поряд з найдобрішими вчинками. А ти не уявляєш, скільки сил і зовсім інших добрих думок мені додала, і хай яке завгодно пекло мене чекає, не в засвітах, а на землі, я все тепер перенесу далеко легше. І не тому, що мріятиму про те, що буде, а тому, що вже було, і ніхто від нас не відніме.

— Для цього варто було й погрішити,— мовила Літа,— якщо це зветься гріхом.

Але ж, як не дивно, вона зовсім не відчувала себе грішницею.

Вони вийшли з номера і під руку спустилися поволі сходами. Літа тримала в руці квіти, які вийняла з ваз і загорнула в папір, щоб не померзли. Вони були ще зовсім свіжі. Він ніс її пакунок з подарунками дітям і свій невеличкий чемодан. Ігор віддав ключа портьє.

— Здається, у мене все заплачено?

— О, навіть більше,— портьє кинувся до касової шухляди, але Ігор махнув злегка рукою.

— Не турбуйтеся, я гадав, що затримаюся довше, але наказ виїхати сьогодні! До побачення, сподіваюсь, що до побачення.

— Аякже! Швидше, швидше повертайтесь,— портьє закотив очі вгору, даючи цим зрозуміти, що добре знає, куди їде Ігор.— А коли мадам, ваша дружина, приїде раніше, для неї ми завжди знайдемо найкращий номер.

— Дякую за гостинність! — мовив Ігор, а Літа усміхнулась, і портьє, дійсно не для годиться, захотілося, щоб вони ще приїхали.

Боже, як сумно виходити на вулицю!

Він міцно тримав її під руку.

— Дивись, які гарні саночки нам подають. Ми ще вдвох. Ми ще разом, правда?— казав Ігор.

Кучер вправно відкинув ведмежу запону. Ігор, майже піднявши на руках, посадовив Літу в сани і сів поряд, обіймаючи її за спину.

Вони були ще вдвох, разом.

У Петрограді рано темніє, і вже засвітили тьмяні вогні ліхтарів.

— Ти не спізнишся на вокзал? Я не прощаюсь, Лікусю. Я тебе чекатиму біля самого вагона.

— Не хвилюйся. Я буду обов'язково.

Було дуже сумно. Але вони були ще вдвох.

Вона прийшла раніше. Вдома у Варюші не сиділося. Як завжди, метушилася. Треба було відправити хлопців у корпус, обідали всі врозбрід. Варюша збиралася з Вишняковим на якийсь вечір, так що особливих

розпитів не було, тим більше коли пожартували з приводу букета, який принесла Літа, вона нічого не заперечувала, а тільки загадково всміхалася на слова Вишнякова, що чарівна Літа Миколаївна мимохідь вбиває наповал. і, звичайно, жертви радісінькі бути вбитими у такий спосіб, а не десь на фронті. Вона знала, що її реакція — ніякого спростовання чи пояснення, швидко припиняє всілякі натяки і цікавість. Оскільки спільного обіду не було, вони зовсім не схотіла їсти і сказала, що вся компанія їде проводжати на вокзал «тих, кого встигла вбити тут», і вони мають їхати на позицію.

— Проведемо, і я повернуся,— з удаваним жалем зітхнула вона, і Вишняков співчутливо покивав головою.

Тепер тут нікого ніщо не дивувало. Літа ще зайшла в крамниці. дещо купила і злякалася, що може запізнитися, найняла санки і приїхала навіть раніше, ніж треба. Ігоря ще не було. Вона спочатку була задоволена, що трохи отямиться на самоті, але за кілька хвилин злякалася, чи не переплутала вагон. З усіх вагонів підряд входили і виходили військові. Літа пройшла до сусіднього і знову злякалася, що пропустить Гарика, що поїзд рушить і вона його не побачить і не віддасть того, що купила для нього, так само як своєї фотокартки, яку потай витягла з альбома у Варюші і сховала у муфту, куди поклала і куплене в крамниці. Літа не звертала уваги, що на неї, як завжди скрізь, і зараз на пероні задивляються. Вона справді вже почала хвилюватися, що не побачить його,— вже, може, ніколи не побачить!— як раптом почула:

— Лікусю! Ти давно прийшла? Я затримався у вагоні чужого генерала. Ніяк мене не відпускав. Пробач. голубонько. Ти змерзла? Ходімо у вагон, ще є час. Я тебе познайомлю з Борисом, ми їдемо з ним у двомісному купе.

— Ти кажеш, ще є час? Так побудем краще трохи удвох.

— Якщо тобі не холодно, побудемо тут,— підхопив Ігор.— А ти принесла мені, що обіцяла?

— Принесла, от,— вийняла вона конверт з карткою,— я тільки не змогла надписати, я й хвилини не була там сама, не знаю, як і картку потягнула! Варюша не швидко виявить пропажу, та й не подумає на мене.— Літа вийняла ще щось з муфти.— Це тобі від мене!

— Що ти! Мені так не дозволила нічого тобі подарувати!

— Та це ж зовсім не якийсь там подарунок, це просто те, що напевне тобі згодиться. Не смійся, я побачила в крамниці і вирішила, що тобі обов'язково там згодиться. Можеш подивитися, щоб ніхто тільки не помітив. Це теплі носки з верблюжої вовни. Я знаю, Ілечка, мій брат, шукав такі. Я випадково зараз натрапила. У тебе ж іноді, ти казав, нога болить, коли холодно або вогко. Тільки не смійся, що такий подарунок.

— О, що ти, я за нього тебе міцно розцілую. Лікусенько, ти така моя рідна, такий мій друг, ти все знаєш і розумієш! Лікусю, що з тобою? Не плач, не плач, хороша моя!

А вона плакала, сльози текли з очей, але обличчя не морщилось, воно лишалося таким же гарним, милим-милим...

Він вийняв з кишені білосніжний носовичок,— чомусь вона звернула увагу: такий білий-білий, чистий, охайний, у нього все було чисте, охайне,— і почав витирати їй очі.

— Я злякалася, що ми розминемося і я тебе не побачу,— шепотіла вона.

— Ми ніколи не розминемося, люба моя, ніколи! Ти ж знаєш, тепер ми вже не розминемося! Ходімо в вагон, в то на вітрі ти поморозиш личко, ач, мокре яке!

— Ой, очі червоні?— все ж таки, як кожна жінка, занепокоїлась Літа.

— Ні, мої любі очі сині, як завжди. Вже нічого непомітно.

— Зіпсувала тобі носовичка.

— У мене ще є, а цей я заховаю.

У купе чекав на Ігоря Борис Степанович. Чомусь Ігор затримувався. Нарешті двері трохи відчинилися,— але то був не Ігор,— і просунув круглу, як кавун, голову сусіда — якийсь підполковник.

— Хто ця обворожлива жінка з Ігорем Павловичем на пероні? Його дружина?— спитав підполковник.— Ви з нею знайомі?

— Ще ні,— якось невиразно промимрив Борис Степанович.

— Поспішайте, а то не побачите. Ну, й пощастило нашому Ігореві Павловичу. Він, правда, і сам сокіл!— Голова зникла і за мить знову з'явилася.— Ой, подивіться, подивіться у вікно з коридора, він їй сльози витирає і сам трохи не плаче. Просто тобі марш «Прощання слов'янки»! Ідіть погляньте!— аж прицмокував підполковник.

Борис Степанович, навпаки, ніче прилипнув до місця. Він знав у загальних рисах про історію в монастирі від свого Ігоря, що от він полюбив одну жінку за три дні до свого весілля і весілля не відбулося.

За Адою Борис Степанович не шкодував, в тім, йому було дивно: такий спалах і такий поворот, але ще дужче здивувався, коли на зауваження: «Що ж та жінка, знаючи про весілля і що наречена приїхала, так і кинулася тобі в обійми»,— Ігор заперечив: «Що ти, я її навіть ні разу не поцілував. Вона втекла від мене. У неї чоловік і діти — сім'я!»

Не вірити йому було не можна.

Ніяких деталей не розповідав. Але ж Борис Степанович сам пересвідчився, що Ігор став взагалі уникати жінок.

Вчора, коли розмовляли по телефону, товариш зрозумів, що Ігор не сам і спитав: «Cherchez la femme?» На це Ігор послав його до чортів. Ну, нічого, хай хлопець розважиться трохи перед фронтом! Але найменше він думав про ту жінку, що стрілася в монастирі.

І раптом сьогодні, коли Ігор звіхав за ним перед вокзалом, одразу ж сказав:

— Борисе, я вчора її зустрів, ту, що в монастирі... Ми зовсім випадково зустрілися. Ми вдвох були. Весь час. У мене в готелі. Коли ти дзвонив і дурниці всілякі молов. Ми тільки зараз розсталися, та вона приїде, обіцяла приїхати, ти її побачиш: — І додав: — Борько, я без неї подохну...

Чомусь Борис Степанович уявив її собі в стилі Кармен, жінкою, яка заманює, кокетує, перемагає для своїх жартів, і трохи ніяковів від думки, як вони зустрінуться. Не вмів триматися з жінками. У лазареті — інша справа, та там хіба жінки? То товариші по роботі, колеги, а тут і Гарька спасував. Ті слова підполковника: «Сльози їй витирає, і сам трохи не плаче»,— не в'язалися з образом Кармен. А щоб Гарька розхнюпився!?

Може, вони попрощаються на пероні і Гарик не заведе її сюди. Їй-богу, було б краще. І тільки він це подумав, як двері відчинилися, і зайшла Літа з Ігорем.

— Знайомтеся,— мовив Ігор, скидаючи шинелю.— Ви вже знаєте одне про одного, що ви мої найближчі люди на світі. Борю, це Єлизавета Миколаївна, або, як усі звуть, Літа Миколаївна, і мені так більше подобається.

— І мені також, легше звучить,— всміхнулася Літа, подаючи руку невеличкому худорлявому чоловікові з рудим волоссям і обличчям, густо всіяним рудими веснянками.

Він ніяково потиснув їй руку.

— Борис Степанович.

— Ой,— наче зраділа Літа,— у мене є учень — теж Борис і теж Степанович.

— І такий же рудий?— засміявся лікар.

— Він справді чимось схожий на вас, не тільки тим, що також рудий. Його у нас всі дуже поважають, бо він дуже розумний, прекрасно вчиться. він з трудолюбців моїх, а тепер уже гімназист. От тільки одна вада — палко і безнадійно закоханий у мою дочку.

— Доведеться мені для цілковитої подібності закохатися в її матір,— добродушно сказав лікар.

— Я тобі дам! — насварився рукою Ігор. Йому було дуже приємно, що Літа одразу знайшла такий простий тон з його другом, вайлуватим і завжди сором'язливим з жінками.

А вона згадала слова Ігоря, що у нього дуже красиві руки. Точно, красиві і дуже доглянуті. Вона сказала:

— У вас руки як у художника.

— Так він же художник своєї справи, — підхопив Ігор.— Ти б бачила, які він робить операції, він же і мене латав. І не думай, що він такий тихий та смирний. Його в лазареті усі бояться більше, ніж ми свого генерала. Я, коли лежав у нього, теж боявся,— він підвів ліву брову. Те, що він, не замислюючись, казав Літі «ти», одразу створило дружню і просту атмосферу.— Скинь шубку, а то зігрієшся, вийдеш на холод і застудишся,— мовив він.

— Ні, ні, вже скоро йти.

— Тоді хоч розстебніться, а то справді застудитесь,— турботливо сказав Борис Степанович.— Лікарів треба слухати. Гарику, розстебни гудзики на шубі.

— Ви й зараз будете близько?— спитала Літа.

— Ну, не зовсім, адже я в лазареті, а Гарик завжди,— Борис трохи не сказав «у самому пеклі», та своєчасно схаменувся і викрутився,— він зовсім іншим зайнятий. У нього велике своє господарство, а в мене тільки лазарет. Та коли є можливість, ми бачимось, він забігає або заїздить в гості верхи, а інколи навіть на автомобілі.

— Не думай, що на своєму, коли примажуся до когось,— пояснив Ігор.

— Ну, так нехай тільки в гості до вас забігає, а не потрапляє всерйоз і надовго,— хоча й усміхаючись, але зажурено мовила Літа.

— А що мені Літочка подарувала! — раптом похвалився Ігор.

— Слухай, ти став хвальком! Ви не помітили, Літо Миколаївно?

— Невже ти вважаєш мене хвальком?— здивувався Ігор, дивлячись на Літу і звівши ліву брову.

— Трошки-трошечки,— протягла вона, глянула в очі, і обоє згадали, як вона сказала вночі «трошки-трошечки»...

— Це тому, що ти трошки-трошечки...— почав Ігор, але Літа не дала йому договорити, поклавши руку на його губи.

— Хай уже він похвалиться, хіба ви не бачите, як йому хочеться, щоб я йому ще дужче заздрив! — сказав Борис Степанович, звичайно, не розуміючи, що у них пов'язано з цими словами.

— Але ж справді, мені незручно, щоб він хвалився таким простим, нікчемним подарунком,— зніяковіло мовила Літа,— зовсім нема чим хвалитися, нічого особливого.

Та Ігор із задоволенням розкрив пакуночок, і Борис Степанович побачив пухнасті довгі чоловічі носки. У нього щиро вирвалося:

— Та це ж розкіш, такий подарунок! Ви й не уявляєте, до чого це нам потрібна річ! Слово честі, я заздрю тобі, Гарику. Одягти такі носки в холодну або вогку погоду,— а він часто в наших лисячих норах ходить, нашій підземній країні,— інколи доводиться з окопів не вилазити, інколи, навпаки, кілька діб на вітрі, на снігу.

— Вони, бачиш, з верблюжої вовни,— гордо сказав Гарик.— Це вже справжня пічка, і такі м'якенькі, я б їх одразу вдягнув! — Він натягнув їх на руки і, пустуючи, приклав до щік.— А кажеш — нічого особливого! Це ж треба вигадати і знайти такий подарунок!

Він скосив очі праворуч, ліворуч, помахавши руками у пухнастих носках.

— Ой, ти на зайця схожий, і очі скосив, як заєць. Правда, Борисе Степановичу?

Літа і Борис Степанович сміялися, а Ігор подумав: «Слава богу, сміється!» Він так хотів її розважити, хоча самому було дуже сумно, і навіть коли жартував із носками, ще дужче дорогим був цей простий, але

такий уважний подаруночок. Значить, «трошки-трошечки» вона його справді любить!

— Мабуть, мені вже треба виходити, Гарику, а то ще завезете. До побачення, милі. Щоб живі-здорові були! Але, Борисе Степановичу, якщо раптом Гарик потрапить до вас у лазарет не в гості, ви мені одразу дайте знати, одразу телеграфуйте. Я приїду, я вам допомагатиму. Я буду найкращою санітаркою.

— Як же ти зможеш приїхати? Усе покинути? — здивувався Ігор.— Що ти кажеш?

— Я вже знаю, що кажу,— вперто мовила Літа,— тільки щоб не треба було ані телеграм таких давати, ані приїздити, щоб ви обидва були в повному порядку.

Вона простягла руку Ігореві, він нахилився і поцілував, і вона поцілувала його в голову, а потім подумала з коротеньку мить — ще в скроню, в шрам.

— Щоб більше такого не трапилося,— і несподівано для нього перехрестила.

— Ви й другого безбожника перехрестите? — спитав зворушений Борис Степанович.

— Аякже, обов'язково,— серйозно відповіла Літа, даючи йому руку, яку лікар незграбно поцілував, а вона так само поцілувала його в чоло і перехрестила, як і Ігоря.

— Я вийду на хвилинку,— сказав Ігор.

— Йди, йди, тільки не затримуйся, уже перший дзвоник був. Зведи зі сходів, в то слизько. Обережно, дивіться!

Йому бажалося хоч якусь маленьку увагу виявити до Літи. Літа й Ігор зупинилися на пероні коло сходів вагона. Ігор хотів ще поцілувати, сказати ще кілька ніжних слів, та тільки притулився лицем до лиця, як сюрчок просюрчав удруге і наказово гучно загудів паровоз.

— Спасибі, спасибі тобі за все... і прости мені,— лише мовив Ігор.

— За що простити? — здивувалась Літа.— Ой, сідай мерщій у вагон! Ти впадеш!

Вже стоячи на підніжці, він казав:

— Я збаламутив твоє життя, але я не можу без тебе! Прости мені...

Поїзд поволі рушив.

— Що ти! Я була щаслива з тобою! — Літа бігла поряд і крізь сльози всміхалася йому. Вона намагалась перекричати гуркіт коліс.— Тільки б був живий!

Він стояв у тамбурі і не міг вже розібрати дальших слів, але бачив, що вона всміхається йому, і ще біжить, і махає рукою... І він махав, навіть коли її вже не стало видно, все здавалось, що вона його бачить. Потім враз схаменувся і пішов у своє купе.

Розгублений сів мовчки коло товариша.

— Еге ж,— зітхнув Борис Степанович.— Я зовсім не таку уявляв, навіть боявся, що ти приведеш її в купе, а чарівнішої і милішої зроду не бачив. От тепер я вже напевне ніколи не одружуся — все буду порівнювати.— Він хотів розрадити товариша.— Я тебе розумію, щасливий ти, Гарька.

— А може, й нещасний,— мовив Ігор.— Як же буде потім? Я без неї не зможу... А в неї сім'я... Я нічого не знаю, як буде...

Він замовк, дивлячись у вікно і прикусивши куточок нижньої губи. І раптом усміхнувся. Він згадав, як уночі вона поцілувала його в куточок губ і в ліву брову. Глянув на Бориса вже іншими очима.

— Ні, все ж таки я неймовірно щасливий!

— Знаєш, Гарька, за таке щастя можна й нещастя пережити...— роздумливо мовив Борис.

БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ

Газетярі, звичайно, відчували, що от-от щось має статися, почнеться зрушення. Олексій Іванович вже готував про всякий випадок матеріал для яскравої статті — він-то вмів це подати патріотично-піднесено,— був готовий, аби блискавично надрукувати того ж дня, як одержить телеграми, і він пильно заздалегідь вивчав усю пресу і, як завжди, щось вирізав, щось підкреслював, якнайуважніше вдивлявся в карти. Прийшовши з редакції, він зачинявся в кабінеті, і Літа Миколаївна застережливо казала всім:

— Тихше! Не галасуйте і не бігайте попід вікнами. Дядя Альоша працює.

Вона, як завжди, не питала, над чим він працює, але ж сама, як ніколи, поспішала переглянути газети і прислухатись до розмов. Адже для неї брусиловські дії на фронті мали особливе значення. Ніхто-ніхто з сестер і подруг навіть віддалено, навіть приблизно не знав нічогісінько, а те, що одразу щодня хапали газети, тепер нікого не дивувало. Тепер читали й ті, що до війни в руки не брали жодної газети.

Олексію Івановичу принесли телеграму з редакції пізно ввечері, коли в домі спали. Вона ще сиділа в їдальні і тому сама відчинила двері і постукала чоловікові.

— Альошо, це до тебе, з редакції.

Чоловік швидко пробіг очима записку і сказав їй:

— Нарешті! Брусиловський прорив! По всьому фронту перемоги! Йдуть далі. Треба на ранок свою статтю закінчити.

— Ти встигнеш?— спитала схвильовано.

Літа хвилювалася не з того — встигне чи не встигне. Вона знала, що передовиця чи фейлетон — все буде гаразд. На цьому він набив руку. Його статті читали з інтересом. Крім уміло знайденого тону, немов безпосередньої, довірчої розмови, який звичайно варіював залежно від теми, чоловік зі своєю освіченістю завжди до діла вставляв думки, афоризми славетних діячів, філософів, великих письменників. Коли треба було, могло промайнути почуття гумору, коли треба — зворушлива проникливість, а то й саркастична полемічність. І завжди все вміло, розумно, значуще. Та інколи Літу дратувало, коли він заради красного слівця міг написати і те, у що, Літа знала, не міг вірити. Вона ніколи не втручалася і не робила своїх зауважень. Ніколи. Та вона ніколи й не читала тільки-но написане до здачі, а тільки коли вже було на шпальтах газети. Вона вважала, що це не її розуму діло.

Зараз вона схвилювалась, бо переживала цей наступ з інших причин.

Чоловік на її запитання мовив:

— Аякже, складачі чекають. У мене вже все готове в голові. Які молодці! Які герої! Позавтра правитимуть молебні, і парад має бути. Ну, я пішов!

І вона пішла до себе, і не могла заснути цілу ніч. «Які молодці! Які герої!» Серед них був її Гарик. Коли б хто знав про нього, щоб радіти разом... Ні, ні, добре, що ніхто не знає і навіть припущення не може зробити, щоб у неї було якесь своє, відокремлене від усіх життя, сповнене щастя і хвилювання. Поки що вона тільки хвилювалась за нього, за Гарика, і раділа, коли одержувала лист у секретці,— кілька слів, і від того, що це щось її недоторкане. Дивно, чи то від того, що завжди було ніколи, вона не думала, навіть не мріяла, а що ж буде далі. Жила тільки своїми повсякденними турботами і чеканням цих секреток. Їх просто зручніше було вкладати в інший конверт, і тільки молитись богові на всіх відправах, котрі, як і раніше, відстоювала з трудолюбцями, щоб Гарик був живий. Зараз вона раділа — нарешті наші перейшли в наступ, вона ж пам'ятала, як Гарик жадав цього і просив її стежити за газетами, він не міг писати про це! Чомусь цілу ніч, коли вона прокидалася, вона згадувала ту картку, яку побачила, вибираючи собі,— Гарик з біноклем у руках серед своїх товаришів коло гармати. У нього зосереджене, серйозне обличчя.

Навіть у великодню ніч, здавалося, не дзвонили так гучно, лунко, немов усі дзвіниці усіх церков у місті гучноголосо змагалися між собою, хто найдужче оголосить радісну, переможну звістку, про яку вже знали, звичайно, майже всі, з нічних телеграм до газет, а значить, новина вже поширилась по всіх усюдах. Після поразок, затишшя, різних чуток, то цілком песимістичних, то раптом таких, що знову підбадьорювали, нарешті очікувана, а втім, немов несподівана, приголомшлива звістка: прорив генерала Брусилова по всій лінії Південно-Західного фронту. Блискуча перемога! Наші йдуть далі!

Радісно було скрізь на вулицях, на Соборній площі! Наче спеціально до цього врочистого дня по всіх садках,— а садки у цьому місті коло кожного будиночка,— розквітнув бузок. Сонце ще не пекло по-літньому, але так було тепло, лагідно, немов воно сповіщало: бачите, уже повернуло на добре! Скоро святкуватимемо й перемогу!

Усі вітали одне одного, з вуст кожного лунало:

— Прорив Брусилова! Нарешті! Тепер все піде гаразд! Герої наші! А Брусилов! Брусилов! Та всі ж знали, що він орел!

Як завжди — тепер усі «все знали» і передбачали!

У соборі було повнісінько людей.

Цікаво, як там Гарик святкує перемогу? Вона згадала і рудого Бориса. Славний такий друг Гарика! Вона усміхнулась, згадавши його, і розчулено перехрестилася.

До чого піднесено співав сьогодні архієрейський хор! У цьому хорі багато і її трудолюбців. Заняття вже припинились, і вони зраділи, коли перед відправою побачили свою любу вчительку, таку чепурну, в святковому світлому платті з бузковими квітами і в такому ж капелюшку. Вони одразу підбігли до неї привітатися, і їхній диригент підійшов. У них був «не вредний» диригент, тільки занадто вдавав із себе якогось панича з «благородних». Перед Літою Миколаївною він завжди розшаркувався і цілував руку, взагалі, дивлячись на Літу Миколаївну, особливо намагався вдавати з себе інтелігента-артиста, а вслід їй закочував очі і казав:

— Ви, хлопці, навіть уявити не можете, яке вам щастя припало мати таку вчительку. Тільки вона розуміє, що таке хоровий спів, хорове мистецтво.

Сьогодні він майже танув на очах і немов неспроможний був видобути й слівця, тільки мотав головою і нарешті патетично мовив:

— Такий день! Такий день! Хай сьогодні наші молитви почують наші герої! Ми співаємо сьогодні для них!

— Звичайно, милий Мосаїл Полікарпович,— відповіла просто Літа Миколаївна,— сьогодні всі наші думки і почуття з ними. Я сподіваюсь, що мої хлопці це добре розуміють. Дякую вам за них, ви їх добре вчите,— вона усміхнулася йому і помахала рукою хлопцям.— Біжіть на хори, а то спізнитеся!

Їй кивали, вітаючи, подруги, вчительки, інші знайомі. Але їй хотілося бути самій. Її думки і почуття були, дійсно, там,«з героями». Зрозуміло, що сьогодні всі були святково збуджені.

Все ж таки вона постаралася після молебня швидко вийти сама і спуститися крутими сходами, що вели з Соборної площі просто на середину Різницької гори. Побачила — біжить Толя і махає листом у руці. Милий Толя — він такий чулий і знає, яка то радість кожному одержати швидше лист, а особливо приємно це зробити тьоті Літі.

— Тьотю-Літочко! Вам лист з Петрограда, від Варвари Миколаївни. Я побіг назустріч, подумав, може, ви не прямо додому.

— От, голубчику, як добре ти зробив,— зраділа вона.— А де діти?

— Усі пішли в Корпусний сад, я їх наздожену.

Він то не знає, що всередині, звичайно, ще лист. Вона двічі одержувала так. Ігор вже просив пробачення, що не може писати часто і багато. Боронь боже, щоб вона нарікала! Перший лист прийшов на день народження — у квітні. Як він дізнався? Кілька слів у секретці. Кілька рядків. Але яких

рядків! Таких простих і таких любих! Не подібний до інших, такий прямий, чіткий, але без усяких актребеньок, гарний почерк. Він не виводив літери, не намагався писати краще, якийсь «чесний почерк». «Схожий на нього»,— подумала Літа. Можливо, з обережності, він не називав її по імені. Він звертався: «Радість моя!» — і підписувався: «Зовсім, зовсім твій Г». Піди вгадай, кому і від кого, коли хтось і знайде.

Як дивно, в другому листі, в якому він дякував їй за лист до нього, він писав: «Я люблю Твій почерк, він владний і ніжний, водночас жіночий і мужній, він такий красивий, але зовсім не за правилами каліграфії. Він схожий на Твою летючу ходу. І Твої знаки оклику! Я немов чую, як ти говориш. Я чмакаю, коли бачу конверт, підписаний Тобою, і ще дужче, коли розриваю і читаю Твої рядки, немов Ти знову коло мене. Я вдячний до безкраю, що Ти існуєш і я Тебе зустрів...». А в кінці, вже після підпису, що вже напевне став постійним з «їхніх» слів і тільки початкової літери імені,— раптом «Поцілуй і за мене дівчинку, вона мені снилася».

Зараз Літа не пішла в дім, а попрямувала в сад, в бузкову альтанку наприкінці алеї. Там вона прочитає на самоті спокійно. Хіба зможе спокійно?

В тих листах у конвертах, крім другого конверта з секреткою, вкладались і листи від Варюші. Варюша не надавала ніякого значення, що хтось там з фронту через неї передає листи Літусі. Літуся так поспіхом, між іншим попросила її про цю послугу перед своїм від'їздом з Петрограда, що Варюша, звичайно, погодилась. Може, якийсь бідолаха і закохався в її сестричку, а вона не хоче, щоб про це базікали вдома, щоб Альоша довідався, хтозна-що й подумає. Це її діла, за Літушечку вона спокійна, вона дурниць не наробить, може, з жалю і дозволила писати!

Літа якось не звернула уваги, що списаний лист був разом з секреткою в іншому конверті, вона прочитає його, звичайно, після секретки і дізнається потім, що там у Варюші, і швидше обірвала краї секретки.

От його прямий, чіткий почерк, що зразу заспокоює і переносить в інше існування. Який він славний, який він милий, її Гарик, хоч і написав знову кілька слів: «Радість моя! Щастя моє! Я ніяк не вкраду хвилинки написати тобі як слід, багато, як хочу. Але ж ти розумієш усе і знаєш, як безмежно тебе люблю.

Завжди зовсім, зовсім твій тут і в засвітах, і скрізь!

Г.»

От смішний! Згадав, що вона вірить у засвіти. Вона уявила, що він усміхався, коли писав це, і сама усміхнулась. Ох, їй справді досить цих рядків, щоб жити, дихати, радіти і любити всіх навколо! Тепер вона прочитає листа від Варюші. Але, розгорнувши його, побачила зовсім не Варюшин почерк.

Це був лист не від неї.

«Глибокошановна і дорога Літа Миколаївна! Пише Вам Борис Степанович, друг Гарика, який нас познайомив перед від'їздом у вагоні. Я надсилаю Вам його останній лист, як надсилав і попередні...»

Що? Що таке?.. Останній лист?.. Чому?..

Вона задихнулась, схопилась руками скроні.

«Гарик загинув у перший день нашого блискучого наступу. Загинув героїчно. Від цього нам не легше, ні Вам, ні мені. Він мені був найближчим з дитинства, і я не можу отямитись, хоча стільки смертей набачився за ці роки. Простіть мені мій недоладний лист. Але ж я Вам мушу написати і так написати можу тільки Вам. Він Вас дуже любив. Я радів за нього, що він зустрів Вас у своєму житті, хоча все, звичайно, було складно, але ж він любив по-справжньому, як рідко трапляється, і був щасливий з цього, і певен був, що все владнається, і будете завжди разом, і що інакше не може бути. Може, колись я Вас побачу, адже через Гарика Ви мені не чужа, і мені так важко, що саме мені припадає зробити Вам зараз боляче, повідомити про таке горе, та я гадаю, що все ж таки Ви мусите дізнатись від мене, а не випадково від когось стороннього або зі списків у газеті. Мені

хочеться, дорога і вельмишановна Літа Миколаївна, написати Вам про те, як ми востаннє бачилися з Гариком, зовсім не думаючи, що це востаннє. Він передав мені цього листа, секретку і наказав: «Ти теж напиши, бо мені, ти розумієш, зараз ніколи й на хвилинку зупинитися. Вона,— сказав,— зрадіє твоєму листу, я знаю, ти їй натякни, що та як у нас, потім я їй докладно все напишу. Напиши, щоб вона не хвилювалася, а вона радітиме нашим коротеньким вісточкам. Я не хочу, щоб вона турбувалася, я вірю, якщо все буде гаразд тут зараз, то війна швидко скінчиться, я в цьому певен»... Не знав він, що саме доведеться писати і пояснити Вам, але я не можу не виконати його просьбу, хоча він думав про інший зміст. Він був такий бадьорий, збуджений, ще й казав: «Ну, слава богу, починається. Брусилов усе, усе продумав, ми весь час такі зайняті були, зараз вирішив нам усім по черзі дати трохи відпочити, сьогодні моя черга, я й вирішив до тебе приїхати! — однаково, який там відпочинок!»

Ми ж знали, звичайно, що готується великий, небувалий наступ, про це пошепки говорили. Та Гарик недовго і пробув у лазареті. Увечері всі зібралися у найбільшому бараці-палаті, там лишилися тільки легкопоранені. Важких, був наказ, заздалегідь відправити далі, так що тривало деяке затишшя в лазареті. Вирішили і тих поранених, і персонал трохи розважити, відволікти увагу від неспокійних думок. Ще дехто і з інших частин з Гариком навідався. Експромтом концерт влаштували. Всі стали просити Гарика поспівати. Ви ж, напевне, знаєте, який у нього гарний, просто дивовижний голос, як він співав одчайдушно і захоплено. Він же в корпусі і потім в училищі завжди заспівувачем був і також любив співати і в хорі чи на маневрах у таборах. Та навіть і тут, коли бачив, що зібралася купка солдатів, щось мугиче на перепочинку, обов'язково присяде і підтягуватиме. Гарик не комизився, узяв гітару, у нашого фельдшера була, і заспівав жартівливу солдатську пісню: «Ать-два, ать-два, горе не беда, Канареечка жалобно поет!»

Слухачі розвеселилися, ніяк не вгамовувалися — і сестрички, і лікарі, і поранені, а ще трапилися жінки з недалекого виселка, що своєю охотою часто приносили молока, яєць, навіть на великдень і нам пекли пасочки. «Ще, ще поспівайте! Ми вас не відпустимо! Встигнете!»

Він підморгнув мені так змовницьки і з таким чуттям проспівав, підіграючи на гітарі: «День ли царит, тишина ли ночная»... Ви знаєте, напевне, цей романс! Він дивився на мене, і я розумів, що він думає про Вас. Не можу забути, як він це співав,— мов думав, що і Ви чуєте...

...С нею не страшен мне призрак былого,
Сердце воспрянуло, снова любя...
Вера, мечты, вдохновенное слово,
Все, что в душе дорогого, святого,—
Все от тебя!

Літа на мить урвала читати. А вона ж і не знала, що він співає. «Ви ж, напевне, знаєте, який у нього гарний, просто дивовижний голос... Як він співав, одчайдушно і захоплено».

Хіба вона багато знала про нього, про його життя? Хіба можна було впізнати все за п'ять днів? Три з половиною дні в монастирі. Півтори доби в Петрограді! Але ж це було як усе життя... І що він любить співати одчайдушно і захоплено, не знала... не чула його, і чомусь від цього так стало ще нестерпніше боляче, немов утеряла найдорогоцінніше. Наче побачила, як іде в строю чи попереду і заспівує розгонисто, з насолодою, і всі підхоплюють. Наче побачила, як підморгнув Борису і палко заспівав про свою любов до неї:

Будут ли дни мои ясны унылы,
Скоро ль я сгину, жизнь погубя.
Знаю одно, что до самой могилы
Помыслы, чувства, и песни, и силы —
Все для тебя...

Так же й було. Для неї і про неї!.. А вона ніколи не чула Гарика... Раптом згадала, там, у Петрограді, вранці в готелі, коли вона сказала, що любить ходити на вокальні концерти, він так дивно глянув на неї, прикусив куточок губи і одвернувся, немов стримав себе,— хотів щось сказати і спинився.

Усього не міг написати Борис Степанович. І так розписався, як ніколи не доводилось у житті, а вже кличуть його. То перед виступом було затишшя в роботі, а зараз везуть та й везуть. А тоді, на тому «концерті експромтом», один з офіцерів, який був раніше в одній дивізії з Гариком, а тепер знову зустрівся, сказав:

— Закоханий наш Гарик, присягаюсь, закоханий, ач, як співає! Ану кажи, признавайся, в кого ти такий закоханий!

— Як у кого? В свою дружину! — засміявся Ігор.

— Як у дружину?! Хіба ти жонатий? А казали ж, що ти, коли після лазарету їздив...

— Що казали? — урвав Ігор.— Кому краще знати: жонатий я чи ні? Тобі чи мені? Он Борька знайомий з моєю жінкою. Правда ж, Борька?

— Звичайно, правда,— знизав плечима Борис.

— Ще й яка правда! — раптом вигукнув хтось з офіцерів.— Це був той підполковник, що вгледів їх на пероні — Ігоря і Літу.— Ви б побачили ще, яка обворожлива жещина! Я як побачив, хотів підійти познайомитися, так наш лікар попередив — і не думайте, знаєте, який Ігор Павлович ревнющий! Обов'язково приревнує до вас і вас уб'є! Адже переді мною жодна жінка не встоїть! —він засміявся сам перший, а за ним і всі навколо, так було смішно, що такий напрочуд гарний Ігор Павлович може приревнувати свою жінку до цього опецькуватого, з круглою, як кавун, лисою головою чоловіка, а він вів далі: «Ох,— аж зітхнув він,— вмерти, та й годі!»

Ігор, звичайно, не розумів нічого. Він же не бачив, як з вікна дивився на нього з Літою цей підполковник. Але ж той підтримав. Ігор дружньо обняв його і мовив:

— Після війни я вас обов'язково познайомлю!

Як би про все це писав Борис Степанович Літі? А втім, ще про одну річ він мусив написати їй. Літа обов'язково про те повинна була знати.

«Одразу після Петрограда Гарик розповів мені, як Ви категорично відмовились від усього, що він має». (Борис Степанович не знав, як делікатніше пояснити, написати — грошей? майна?). «Він усе повторював: «Я знаю, знаю, тепер мене не вб'ють, тепер, коли я такий щасливий, як ніхто на світі, і став зовсім іншою людиною. А втім, про всякий випадок я тобі лишу розпорядження, ти не заперечуй, я не хочу, щоб усі мої гроші пішли на монастир. Хай вони підуть на будинок для дітей солдатів і молодших офіцерів, які загинуть на цій проклятій війні. Хай підуть на наших воєнних сиріт. Я б волів лишити Літиним трудолюбцям, але це може накласти тінь на неї, я думав про це, а сироти — скрізь сироти і злидні — скрізь злидні. Хай будуть на дітей наших рідних військових, у першу чергу солдатів». Він усе це оформив з печаткою, номерами банкових рахунків, і я, як свідок і доручитель, також розписався з його завіренням у полку підписом. Та я також чомусь був певен, що він лишиться живий, чомусь не уявляв іншого... Ще Гарик сказав: «А якщо вже так станеться, попроси її, щоб вона колись завітала в той будиночок і приголубила сиріт, як вона вміє. А де він буде, будиночок, то вже байдуже.— І знову повторив: — Сироти — скрізь сироти, тільки щоб не на монастир. А живий лишуся — я їм, грошам, сам дам раду!» — І засміявся, весело так засміявся... Ніяк він не вірив, що може загинути. У труні лежав як живий, бо смерть наступила блискавично, його як решето, кулемет прошив. Може, на щастя, і болю не встиг відчути. У кишені його нагрудній в білий носовичок була загорнута Ваша карточка і пасмо волосся. Я не забрав, хай буде з ним. Так і поховали. За ним усі плакали — і сестрички, і солдати, і всі товариші. Зробили труну, і хрест

поставили, і надписали. Поховали в дуже гарному місці на лісовій полянці. Там одразу виріс цвинтарик з нашими могилками, хто в перший день прориву загинув. Встигли поховати і пішли далі, і наш польовий госпіталь також рушив далі. Дівчата з ближніх сіл багато квітів нанесли, бузку наламали, заквітчали могилки, пообіцяли доглядати, казали: «Вони ж за нас загинули». Я Вам писатиму з Вашого дозволу».

І підпис...

(Більше листів від нього не було).

Вона згадала, як сказала колись Ользі: «Наче нічого й не було». А тепер? Треба сказати також — забудь? Інакше не зможеш жити?

Але хіба вона зможе його забути і все, що було?

І нікому нічого не можна сказати, і ніхто нічого не повинен знати, сприйме по-своєму. Адже ніхто з її близьких не бачив і не знав його, і була б тільки зайва балаканина для розваги, непотрібні пізні поради, припущення. Ні, нікому вона нічого не розкаже, може, лише Галинці, коли та виросте, а вона сама буде старою. Щоб та була щасливою... Щоб не зробила з опалу помилок...

Машинально зламала квітучу бузкову гілочку і, м'ячи її в руках, попрямувала каштановою алеєю додому.

Назустріч бігла заклопотана Галинка. Вона завжди або замріяна, або заклопотана, наче ось-ось щось треба негайно зробити. Зараз вона була заклопотана, поспішала. Може, до свого Вітика, щось негайно розповісти? Вона побачила маму і кинулась її обіймати.

— Ти була в церкві? На молебні? Правда, як добре,— цей Брусиловський прорив! Ти рада? Тьотя Сима вже прийшла з Гуленькою і Михасем, усі такі, як на свято, і знаєш, уже газету принесли, де татова стаття. Тьотя Сима тата вітала, каже — прекрасна стаття,— цокотіла Галинка.— І як це тато наче знав про цей Брусиловський прорив? Тьотя Сима казала, після обіду прочитає бабусі голосно. І щоб ми послухали. Ну, Олесик уже сам прочитав, а ми з Жечкою і Гуленькою послухаємо, там же про наше військо. Вони ж усі герої, правда? Тато такий задоволений! Ой, це бабуся послала тебе пошукати, зараз до обіду вже на стіл накривають. Я тільки на хвилинку Вітика гукну, щоб теж прийшов, і тебе наздожену.

Галинка поцілувала маму, і Літа її також поцілувала ніжно-ніжно.

Як тоді Гарик сказав: «Поцілуй свою Галинку. Я її дуже люблю». І в листі згадав.

Боже мій! Хай вона буде щаслива, коли виросте.

...Брусиловський прорив... Усі як на свято...

Прекрасна стаття в газеті...

Але ж ти був щасливий зі мною? Хоч недовго, хоч «трошечки-трошечки»?..

— Як же мені вийти до всіх і радіти з усіма?..

МИКОЛА ОЛІЙНИК

СВЯТИЙ В ЛАЙКОВИХ РУКАВИЧКАХ

ВСЕ МАЙЖЕ ІСТОРИЧНЕ

Цієї весняної пори споруда приваблювала. Білостінна, з тонкої роботи колонами й великими, в барокковому стилі вікнами, вона сонячної днини аж світилася.

— Ти диви, ще й сміється,— по-своєму сприймав те Шавлай, давній і ревний очолювач місцевої влади. — Скільки стоїть — і хоч би що...

— Кажуть, мурування там особливе, на яєчному розчині,— додав так само незмінний його підручний на прізвище Койола, що керував комунальною службою.

— Збирали ніби данину яйцями і розчиняли на них вапно. З гармати пали — не візьме.

— З гармати, може, й не візьме, а тобі... — мав звичку недомовляти Шавлай.

— А що? Мені постанову, папір, і будь ласка. Тільки пил закурить.

— Дурний, дурний, а хитрий,— прискалився очолювач.— Постанову! За таку постанову зараз... Ти без постанови зроби, щоб комар носа не підточив. Лихо якесь стихійне вигадай, на недотумкуватість виконавців зішлись. Учити тебе, чи що?

Шавлаєві давно муляла очі споруда, вона ніби зумисне випиналася, претендувала на першість, на винятковість серед справді сірого,— це він потай визнавав,— громаддя забудов останніх десятиліть. Стояла б собі десь збоку, розмірковував, і хай. А то мов прищ на носі. Давній власник ніби й розумний був, на живопису розумівся, в історії, кажуть, кохався, а не передбачив...

Туристи «ах!» та «ох!». Чому не відкрити музей старовини? А що особливого? Ну, жив багатій, можна сказати, визискувач, хоч, може, й культурний, із тих, котрі перед мужиком загравали. А що бували в будинку різні там діячі, то треба розібратися, яка з того користь. Подейкують-бо: два сини мав господар, одного ніби повісили ще за царського режиму, а другий, вважай, не так і давно, за нашої пам'яті, поплічником у ворога служив. От тобі й меценат! А піди доведи. Про цього, останнього, помовчують, ніби й не було його, а того, далекого, давнього, мало не за святого вважають. Давай їм і музей, і дошку меморіальну, вулицю назвай його іменем. Того ж не тямлять, що невідомо, ким був би він під час революції. Революція багатьох поставила на місце. Може, з нього, котрому поклоняються, анархіст вийшов би не гірше од Махна. Чи ще яка контра... Тут воруши й воруши мізками. Звісно, краще зняти, знести, щоб і сліду не зосталося, не було за чим плакати сердобольним. Але — гаяли час. Не доходили руки, житлом та планами голова була зайнята. Тепер кинулись, а воно не те віяння.

— Коли б він хоч дерев'яний,— промовив Койола,— каністру бензину підсунув і — будь здоров — тільки пихнуло б.

— Дурниць не городи, ще хто почує,— відступаючи од вікна, розважливо сказав на те Швалай. — Думай. Не первина. Скільки на силосні траншеї пустив...

По війні вони справді нагосподарювали. Церквиці, церкви а то й собори... Місця нині не знайдеш. Одні війна покалічила, інші час, ще інші — мов більмо на оці. Підривали, бульдозерами валили, так — руками — розбирали. На печі, груби... Найбільше ж на силосні ями. Силос якраз входив у моду — давай і давай. А де було взяти цеглу? От і кинулись. І по релігійниках удар. Два зайці одним пострілом... І як він тоді уцілів, оцей дім?.. Ага! Був тут один... Вчителем працював, днював і ночував у будинку. Постягав з усього краю різної різності — музей збирався лаштувати. Писав усюди. Мабуть, і зробив би, коли б не помер.

Швалаїв кабінет вікнами виходив на майдан, міську площу — так нині всі називали просторий мощений бруківкою квадрат, хоч він, Швалай, добре запам'ятав чиїсь слова про сільський сход, революційно настроєну селянську масу, що тили на майдані обирала собі отамана, поводиря,— запам'ятав, проте ніколи не намагався утвердити те миловзучне слово. Площа — то й площа. Тим паче, що у вірші все діється біля церкви. Церква і революція. Слова, які можна було поєднати тільки тоді, в розруху, під час громадянської. Поети писали, нікому було їх поправляти, майдан чи площа. Он скільки їх переіначено! Була, скажімо, кравецька — тепер «ательє» чи й просто «пошиття одягу», голярня стала перукарнею... Одразу й не вимовиш! Певне, так треба. Прогрес! Інтернаціоналізація. Для зручності спілкування. Забреде, приміром, якийсь француз...

Суперечливі думки іноді навідували Швалая, проте більше знічев'я, так собі, задля форсу, практично користатися ними він не смів.

Відпровадивши Койолу з наказом «думати!», очолювач, то пак голова місцевої влади, попросив у секретарки чаю, звелів кільканадцять хвилин не з'єднувати його телефону. Коли, звичайно, дзвонитимуть не по «прямому». «Прямий» був поза всякими умовами й чергами, від нього можна чекати всього. Учора, наприклад, він досить категорично нагадав, що не за горами ювілей, а в них, тобто у місті, в самому центрі, паркани, а за ними якісь споруди; чому, мовляв, вони закриті, розберіться, дайте лад, цілком можливо, будуть іноземці — чи зрозуміють?

Закрити дім суцільним щитовим парканом Швалай звелів ще восени, потай виношуючи думку, що до літа споруду потихеньку розберуть, спочатку під виглядом реставрації, мовляв, дах тече, а там підуть перекриття, стіни, шанувальники-уболівальники не встигнуть і стямитись, як... Але взимку стався біда, аварія опалювальної системи, цілий житловий квартал з півмісяця сидів без тепла, гарячої води. Не до жартів було, не до якихось там будівель, треба було рятувати людей. Людей та й свій авторитет. Бо часи круті, трохи не так — і будь здоров, товаришу Швалай, гайда на заслужений відпочинок. Той же «прямий» звелить, хоч поки що й тримає його, береже од усяких адміннесподіванок.

Так і зосталася споруда, всі про неї забули, всі рятували становище. Койола насамперед. Бо то його неполадки. Бо кого-кого, а його пора б відправити вирощувати редиску та полуниці, які він так любить; надто шри... Хоча стій, далі заборонена зона, де, коли копнути, і його, Швалаїв, слідочок може знайтися. Далі не можна. Одним налигачем злигані. Так що угодний — не угодний, а терпи Койолу. Він бо ще й з тих, хто друг, поки друг, од нього всього можна ждати, дарма що улесливий. Улесливий пес кусає сильніше.

Еге, так ото й зостався паркан, а за ним дім. Ніяк його не закрити-замаскувати, наче навмисне поставав перед самими вікнами і дратує.

Присьорбуючи ароматний, ще й на м'яті настояний напій, Швалай нечутно ступав килимовою доріжкою, думав. За порадами лікарів він давно звів правило — якомога менше сидіти, кожної вільної, зручної

хвилин тупцювати, бо рух — то життя, а жити Швалаєві ой як хотілося, хоч за плечима п'ятирічки й п'ятирічки. Життя, можна сказати, прибирало нових обертів, нового змісту,— кому ж не хочеться дихнути свіжим вітром. Тож тупцюй, Омеляне Кириковичу, не зупиняйся, не лови гав, бо декотрі тільки й чигають, аби притримав крок, показав свою старість чи навіть утому. І тоді...

Не таких спроваджували. Він — я при повноті сил і енергії, а йому — спасибі за службу, пора й про здоров'я подумати. Отак! І це про самого... Порівняно з ким він, Швалай, гвинтик. Не більше й не менше. Куди поставили, там стій, тримай, зміцнюй основу.

Промінь полуденного сонця ударив Швалаєві в очі, і він підійшов до вікна, щоб затягнути штору. Погляд мимоволі знову упав на будинок. Кляте видіння! Хоч ти йому що — марою стоїть перед зором, ніби вросло в нього...

Місто славилося зеленню садів, вулиць, скверів, що вольно розливалися довкола, ярами і пагорбами, на яких стояло, зважай, з часів, коли слов'янство лишень пускало тута своє коріння. Омиване рікою, якій навіть тепер, в еру суцільної хімізації та індустріалізації, дивом удається зберігати чистоту своїх вод, піднесене на узвишші, що далі переходило в поля і предковічні ліси, воно чарувало відкритістю і ніби аж відвертістю. І це тоді, коли за ним спрадавна закріпилася слава воїтеля, захисника, коли люд його не раз протистояв наскокам ошалілих од степового роздолля чужинських орд. Воістину фортеця.

Року енного, в літописах, одначе, зазначеного, і приніс сюди старі свої кості один з діячів запорозької вольниці — назвемо його просто так, бо то міг бути той чи інший із славної когорти народних ватагів, чиї імена лишилися в піснях і легендах, та і в каторжно-в'язничних реєстрах. Був іще дебелий, ав силі, хоч і збитий-зранений у битвах, у січах. І, певне ж, при грошах. Із старшини, либонь. Уподобав це місто, бачене колись у поході, та й поклав сісти в ньому.

Словом, як мовиться, жив чоловік, проживав, добра наживав, а що все ж таки літній був, то й помер невзабарі, маєтність його ж перейшла синові. Часи поміняпися. Січ-мати відбула своє, відгомоніла, останній її кошовий отаман Петро Калнишевський, засланий Катериною аж у Соловецький монастир на Білому морі, спокійно почив у бозі. Потреба в козацькій старшині наче відпала,— синок небіжчика зайнявся мирськими справами. Від батька успадкував він не тільки багатства та привілеї, а й розум. І любов неабияку — до рідного кореня, до землі, потом і кров'ю предків политої. Інші його стану — в неробство та гулі, він же, окрім хліборобства, у мові кохався, пісні збирав, старовину різну.

І сталося так, що, мандруючи по страждениій Україні, змальовуючи болі її та кривди, прибився одної днини до міста та й постукався в браму барокового будинку сам Тарас Григорович Шевченко. Гостя привітали, віддали йому гарну світлицю, проте волів він оселитися у флігелі, мовляв, заважатиму своїми мороками, стрічами різними та розмовами. По засланні, по солдатчині занудився Тарас і за піснею, і за бесідою, і за духом мужицьким. Оповідають: його до покоїв кличуть, а він з челяддю. В літах уже був, життям тим змарнований, мріяв осісти десь над Славутою, завести сім'ю, діток, хоч на старість звеселити душу.

> ...Так мало, небагато
> Благав у бога! Тільки хату,
> Одну хатиночку в гаю
> Та дві тополі біля неї...

Варфоломій, родич Тараса, згадував: «...Думка про грунт і хату не покидала його, і я сподівався, що навесні 1861 р. Тарас прибуде на Україну в свою хату... і певно прибув він, прибув навесні, але... як прибув!.. в домовині!..»

Отак воно в житті повертає. Одне гадаєш, а друге маєш.

А ті одвідини Тарасові мали неабиякий вплив на господаря — українофіла Андрія Лизогуба — так називався шанований наш меценат. Він і земелькою поступився селянам іще до реформи, і так полегкість усяку давав.

Дух Шевченка міцно засів у родині. Читали його, спогадували, малюванням його — чимало позалишав просто на стінах — захоплювались, пророчості дивувалися. І то не рік, не два — в поколіннях.

Дмитро, син Лизогуба, народився вже по смерті Тараса Шевченка.

Титул дворянина забезпечував винятковість у суспільстві. Дмитро мав можливість зайняти нерядове місце в державних установах. Міг він і просто вдатися до безтурботності,— засобів для того не бракувало. Ще зовсім юному, чотирнадцятилітньому, йому по смерті батька у спадщину відходила половина маєтності. Друга належала братові, який також увійде в історію, яким чином — довідаємося пізніше.

По закінченні гімназії Дмитро, як один з найпримітніших її вихованців, вступає до Петербурзького університету. Пильно придивляється до навколишнього життя. А воно — після декабристів, петрашевців — уже не стояло в озвичнілих берегах, час од часу збурювалося, і тоді хвилі народного гніву били в самодержавні твердині, подекуди й хитали їх.

Повз увагу Дмитрову не проходять ні робітничі страйки, ні селянські підпали поміщицьких маєтків. Він роздумує над тим, його молодий, чіпкий розум прагне осягнути сучасне, відповісти на питання питань: «Що робити?» З-за кордону, з Лондона, лине могутній заклик герценівського «Колокола» до повалення «темного царства»; тут, у себе, на весь голос лунає Шевченкове «кайдани порвіте...» В імперію, всупереч височайшій забороні, проникають революційна література, революційні ідеї. Привозять їх учорашні емігранти, що легально й нелегально повертаються на батьківщину, студенти.

Захоплення новітніми суспільними віяннями привели Дмитра до скромного гуртка чайковців (від імені одного з його членів, М. Чайковського). Їх було небагато, в основному студенти, вихідці з привілейованих родин: дочка генерал-губернатора Перовська, дочки фабриканта сестри Корнілови, князь Кропоткін, син військового лікаря Кравчинський, недавній офіцер Клеменц, іменитого походження Натансон, Синьогуб, Чарушин... Всі вони зреклися звань і титулів, стали простолюдинами. Головне їхнє завдання полягало в поширенні революційних ідей. Спочатку серед студентської молоді, згодом — серед робітників Петербурга.

— Тільки ж про мене, шановна громадо, ніде ні гу-гу,— прохав Лизогуб.— Жодної згадки.

Така існувала умова його перебування в організації. Він фінансував гурток, що розростався, потребував дедалі більше коштів на друкування літератури, поїздки, влаштування втеч, підкуп наглядачів. Від грошей нерідко залежав успіх їхнього діла. Це всі розуміли, але не всі могли щось тут зарадити. А він міг. Сказав про це одразу: «Всю свою маєтність віддаю справі визволення народу». Друзі поклали не називати його прізвища у своїх списках, ніби він і не був членом організації.

— Сміливець ви,— сказав одного разу Кропоткін.— я, бачте, так не зміг. Вільна і благородна Росія колись поставить вам пам'ятник. Ви того заслужили.

— Що ви, що ви, Петре Олексійовичу! — ніяковів Лизогуб. — Який пам'ятник? Яке сміливство? Кожен має чесно нести свій хрест.

— Маєте рацію. Чесне служіння народові — наш святий обов'язок. Народ страждає. Скасування кріпацтва нічого не змінило в його становищі.

— А як ждали того! Скільки прекрасних людей віддали за це життя!

— Історія рухається жертвами,— скрушно мовив Кропоткін. — Ніби

їхня сила, їхній дух, відділяючись від тіла, стає невидимим рушієм прогресу. Жах!

Сиділи в затінку Літнього саду, подалі від шумливих алей. Це була їхня перша така от приватна зустріч, обох вона вабила, обидва відчували в ній потребу.

— А знаєте, Дмитре, ми, може, й родичі,— сказав нараз Кропоткін.

— Куди там! — не без подиву мовив Дмитро. — Ви князь, а ми, Лизогуби, простого, хоч й дворянського роду.

— Ось послухайте: мати моя так само, як і ви, малоросійського, козацького роду. Напевне, чули таких — Сулими? Отож із них моя рідня. А в родах наших стільки тої мішанини, так переплетено! — Він засміявся. — А було так. Батько мій, офіцер, брав участь у війні проти поляків під час революції тридцять першого року. У Варшаві познайомився з донькою корпусного генерала Сулими, закохався в неї і тут же обкрутив, обвінчався. Весілля гуляли гучно, по-панському, тільки потім наречений довідався, що за молодою ніякого посагу. Бідним був генерал Сулима, воювати вмів, а добра наживати — ні. Батько не раз, бувало, кепкував з цього приводу. Так що цілком можливо, юначе, що й родичі. А взагалі подобається мені ваша відреченість. Ви максималіст. Людина крайніх заходів.

— Не заперечую,— охоче погодився Лизогуб. — Вважаю за краще виявляти себе максимально, ніж наполовину.

— Та-ак,— спроквола протягнув співрозмовник. — Добре, що поговорили. Бачу, гурток революціоністів міцніє. Радий за вас.

— А правда,— запитав нараз Дмитро,— що рід ваш од Рюриковичів?

— Суща правда. І прав на царський престол у нас було більше, ніж у Романових. Так-то, юначе.

— Теж химера долі,— усміхнувся Лизогуб. — Прямий спадкоємець престолу замахується на першопрестольну особу.

— Життя! — розвів руками Кропоткін.

Вони невзабарі розсталися. Дмитро, повернувшись, довго сидів біля грубки, роздумував. Так, життя не без химер, воно часто повертається зовсім несподіваним боком. Він іще не знав свого талану, був повен молодої енергії, сподівань, хоч доля вже винесла йому жорстокий вирок, виконання якого відтягне, правда, на кілька років. Всього лиш на кілька років.

Подзвонив Койола. Додому, увечері, перед програмою «Час». Це в них увійшло в звичку — передзвонюватися, ділитися новинами, що не входили в число регламентованих, службових. Така собі невимушена приятельська розмова, яка ніби ні до чого й не зобов'язувала, однак нерідко і бувало досить відчутно впливала на хід подій або на чиюсь долю.

— Що там іще? — невдоволено запитав Швалай. — Не тягни кота за хвоста.

— Ніякий він не революціонер, усе то вигадки, байки,— воднодух випалив Койола.

— Чим доведеш?

— Довідником — хоч би тобі згадка,— радісно повідомив Койола. — Ось будь ласка, читаю,— він називав відомі імена, події — прізвища опального земляка справді ніде не значилось. — Усе то вигадка наших розумників, розпустили їх...

— А те, що Шевченко бував, не історія? — заперечив Швалай.

— Так він же їздив не тільки тут. Та й меморіальна дошка висить.

Це була правда. Не здогадуючись, що хтось колись сперечатиметься з приводу його імені, Поет знеобачки гостював тут не в одного приятеля.

Залягла пауза. Швалай знав, куди хилить його підлеглий, чого жде, й не поспішав. Тут поспішиш, так не те що когось насмішиш, а набагато гірше. Смерті, як кажуть, подібне. Але відповідати належало, а трубці, прямісінько у вухо, ніби аж гаряче дихав співрозмовник.

— То що? — перепитав Швалай для годиться.

— Рішення, Омеляне Кириковичу, і паркан, і те, що за ним, умент...

— Рішення не буде,— категорично обірвав Швалай. — Ич, звикли! Дій самостійно. Перебудовуйся, досить ховатися за папірці.

— Але ж це не купа сміття, Кириковичу.

— А що ж? Сам тільки що доводив... Ото й давай. На випадок чого, сам знаєш...

Між ними давно налагодилися стосунки, за яких Швалай у разі потреби виступав оборонцем. Мовляв, що з нього візьмеш. Бувало, правда, що доводилося оголошувати й догану, але то так, для форми, вжиття заходів. Скільки, либонь, їх у Койоли! Та й у самого. Все іде зверху, свій свого... Ланцюгова реакція, словом.

Койола чекав.

— Давай, давай,— підбадьорливо повторив Швалай. — Бо вже починається. — І неспіхом, роздумуючи, поклав трубку. Мав на увазі програму «Час», якій надавав перевагу, бо тут уся тобі панорама за день, можна сказати, орієнтир. Надто ж спортивна частина — і хто з ким, і де, в яких умовах, рахунок. Нова розкладка!.. Завтра, коли під час довільної розмови з першим не знатимеш результату чи імені автора голу,— вважатимуть тупаком, відсталим, далеким од життя і т. п. Так що влаштовуйся, Омеляне Кириковичу, можеш попросити собі тацю з пивом чи настояним на сотах березовим соком,— змагання розпочинаються. Тільки не дуже, не дуже розпалюйся, не забувай настанов лікарів. Спокійно, розважливо,— не комусь тебе вчити.

— Ти зовсім відсторонився від діла, Дмитре,— казав йому Федір, молодший брат, якому так само належала половина маєтності, спадщини. — Чим ти там займаєшся, в тому Петербурзі?

— Служу,— невизначено відповів Дмитро.

— Ким, де? Чому ходиш, мов жебрак? Ти ж дворянин потомствений, маєш підтримати честь роду.

— Хіба одягом бережуть честь роду? — осудливо поглянув на брата Дмитро. — Та й з цим у мене гаразд — циліндр, фрак, лайкові рукавички, навіть палиця...

— Для параду? Заради одвідин губернатора? Бачили тебе в столиці — нічого подібного на тобі нема. Худий, обшарпаний. Що, питаються, сталося, часом не розорився твій брат?

Це була істина. Віддаючи чималі прибутки од свого маєтку на потреби революції, Лизогуб тримався більш ніж скромно: один притертий костюм, бувалі в бувальцях черевики, взимку благеньке пальто, шарф... Ото й тільки, що палиця — не для хизування, як у декого, для певності: так інколи замлоїть усередині, ледве на ногах тримаєшся, то вона й поміч. Жив у скромній кімнатці, де, крім стола, стільців і тапчана, вважай, нічогісінько. До речі, цього він навчився у Кравчинського, в того взагалі схима, навіть стілець один. Мовляв, аби схильні до пустопорожніх розмов менше затримувалися, не заважали.

Виняток тільки для начальства. Для аудієнцій мав пристойне вихідне вбрання, щоб справді не псувати вигляду, не привертати зайвої уваги.

— Не одружуєшся,— вів далі Федір.

— Устигну.

Сказав неправду. Вони — всі! — поклялися не заводити родин — дружина, діти лиш заважатимуть справі. А яка красуня Перовська!.. А Корнілови... Розум, талант. Їм би матерями бути, щастям сімейним упиватися, а не гибіти в підпіллі, не ризикувати... Але ні! Ні й ні. Рішенець остаточний. Він не має права на особисте благополуччя, поки страждає народ, поки «латану свитину з каліки знімають». Не має.

— Ханенко цукроварню продає, може, купимо в складчину, га? Подумай. Задля цього й викликав тебе.

— Вже подумав,— спокійно відповів Дмитро. — Нічого купляти не буду. Ніякої складчини, ніяких гендлів.

Федір сторопів.

— Тобто як?

— Дуже просто. Досить з мене того, що маю. Чому повинен жити краще за інших? Я такий, як усі.

Вони стояли у батьковому кабінеті, на стінах іще висіло дідівське козацьке спорядження, що нагадувало про рід, про їхнє походження, все тут дихало старовиною, тільки в душах у них вже горіло інше. В одного — жадоба наживи, невтримний порив до збагачення, а другого — протилвга тому, зненависть до того, що робить людей нерівними, різними, панами і злидарями.

Дмитро сказав про це і спохопився: не варто було! Ой, не варто. Навіть рідному братові. З усього видко, не та в нього жила, глитайська, багацька, здирська.

— Збихнулися ви, чи що? — зле запитав Федір. — Той розпродує, збуває, мов перед кінцем світу, ти ж — своєї. — Він пильно глянув на брата, щось недобре відчув у тому погляді Дмитро, утаємничене.

— Йому таки справді настає кінець, цьому світові, Федоре.

— Цить! Досить! — замахав руками Федір. — Не хочу слухати. Не оскверняй пам'яті батьків і дідів, дух їхній ще тут, живе, і ніяким — чуєш? — ніяким пропагаторам, бомбистам не витравити його.

Щось аж сіпонуло Дмитра, худенька його постать стенулася, погляд на мить затуманився. Рукою провів по очах, мовби знімаючи з них полуду, підступив до брата.

— Федоре, вибач. Не можу інакше. Не можу. Саме пам'ять і не велить. Батько, як умирав, просив не здирствувати. Ти малий був, не знаєш. Він ніколи не тягав селян за борги. Чуєш, Федоре? Мені шкода тебе...

— До біса твій жаль,— з притиском кинув Федір. Дебелі плечі його час од часу здригалися, наче там, у них, вирувала якась незнана сила, шукала виходу і не знаходила, і тісно їй було, і гнобливо.

— Не вірилося, а тепер бачу: правда,— додав.

— Що правда?

— Що ти злигався з бунтарями, повернув на них мало не всі свої статки. — Федір пильно глянув на брата, той не одвів очей,— в них було стільки рішучості, твердості, що в сказаному не лишалося жодного сумніву.

— Говори, говори,— тихо мовив Дмитро. Він зняв і повісив на спинку старовинного різьбленого крісла сюртук, зостався тільки в сорочці. Федір мимоволі ковзнув поглядом по його худобі, поморщився.

— Хіба не ясно? — запитав. — Подумай, до чого це призведе. Тебе можуть позбавити спадщини.

— Звинувачення треба довести, Федоре. Гроші ідуть на мій банківський рахунок, як ними розпоряджатися — мій клопіт.

— Так. Але дворянське зібрання не потерпить твого свавілля.

— Звідки йому знати, куди йдуть мої кошти?

— Дивак! Твоя поведінка, твоє байдикування як поміщика впадає в очі. Треба бути дурнем, щоб не зрозуміти, куди можуть іти гроші людини неодруженої, не обтяженої господарськими клопотами, яка до того ж не гуляє, не п'є. Та ще з такими сумнівними зв'язками.

Дмитро замислився. В роздумі пройшовся кімнатою, кроки його нечутно танули в старому, витоптаному, колись розкішному килимі. Що найбільше зараз бентежило — то це звідки, яким чином стали відомі його зв'язки з народниками. Не ризик, не можлива адміністративна відповідальність за сподіяне, навіть не загроза втрати маєтності, а саме — звідки і як?

— Чому ти мовчиш?

Зупинився. Тонка, висока постать ніби вросла в долівку. Ні найменшого поруху, хоч — відчувалося — внутрішня напруга доходить краю. Це вгадувалося з туго стиснутих кулаків, готових першої-ліпшої миті завдати нищівної відсічі найменшій спробі насилля, і з випнутих жовен, що різко проступали на худому, аскетичному обличчі.

— Скажи відверто і чесно, Федоре: звідки ти взяв? Звідки тобі відомо? Це для мене більш ніж важливо. Це справа мого життя.

— Я не ворог тобі, Дмитре,— злагіднів Федір. — Управитель твій, ніби натяком... Остерігайся його.

Так, так. Через управителеві руки проходять усі фінансові операції. Прибуток, витрати. Дебет-кредит... Торік просив надбавки в зарплаті. Одержав відмову. Натякав на часті помітки в графі «витрати». Куди, мовляв, ідуть гроші? Чи не завели, бува, пане Дмитре, якої любаски? Вони такі, подаруночки люблять... Улесливий, хитрий, у душу ладен влізти.

— Ти з ним, одначе, по-доброму, Дмитре. Бо справді... Йому повірять. Може статися лихо. Певне, за тобою нагляд. Час, бачиш, такий, нікому не вірять. Надто вам, інтелігентам, нігілістам. — В голосі брата було хвилювання.

— Заспокойся, Федоре,— зрушився з місця,— нічого зі мною не станеться. — І додав жартома: — До самої смерті.

— Дай-то, боже,— не підтримуючи братового жартливого тону, сказав Федір.

Їх виявилося тринадцять, чортова дюжина,— дрібних правопорушників, п'ятнадцятидобовиків, яких міліція щоденно назбирувала у різних злачних місцях і видавала потім комунгоспові для прибирання вулиць, земляних, інших нагальних робіт. Це були покидьки доброчинної громади міста, яка в поті чола виконувала і перевиконувала і в цьому своєму пориванні, траплялося, забувала турбуватися не менш важливим — вихованням своєї зміни, тому нерідко й виростали в цьому, тому середовищі, любителі легкого та ще й присолодженого життя. Траплялися серед них і заальоткі птахи, мандруючі, шукачі зручненького місця під сонцем, котрим, певне, своя територія пекла ноги, і мусили вони тікати з неї світ за очі.

Словом, як би там не було, хто в чому не провинився, а тринадцятеро їх прибуло під всеобіймаючу комунгоспівську руку, готових вірою й правдою зняти з себе ганебну пляму порушників порядку, довести, що й вони іще можуть дати користь суспільству, яке повелося з ними так легковажно, не порахувалося зі смаками та вподобаннями. Койола вишикував їх у дворі, за дров'яним складом, де було місце для куріння, ходив, приглядався до кожного, наче всім їм разом належало робити не звичайне, буденне, а принаймні іти в розвідку, по «язика», якщо не летіти в космос.

— Покрівельники є? — запитав і сам подивувався утаємниченості власного голосу.

Очевидно, сама назва, фах викликав у п'ятнадцятидобовиків здивування. Вони переглянулися — що, мовляв, за чудасія, чи щось, бува, не переплутав начальник, не з похмілля часом? Зроду ж не було, одколи завели-узаконили відсидку, щоб на них отак ось, з розумінням. Бувалим у бувальцях, котрим не вперше підночовувати в казенному домі, предобре відомі до них звертання: «подонок», «алкаш», у кращому разі «суб'єкт», а тут...

— Є такі,— зрештою несміло обізвався один, немолодий, жилавий чолов'яга з самого краю шеренги. Костюмчик неабе, лацкани заламані, аж скрутилися, напіввитерті лікті, штани з величезними бульбами на колінах, з-під зіжмаканого кашкета — пасемце посивілого волосся.

— Прізвище, ім'я! — зраділо, вимогливим тоном зажадав Койола.

— Бугрим. Петро Бугрим.

— Так от, Бугрим, призначаєшся старшим. Бригадиром, одне слово.

Чоловік стенув плечима, мовляв, так, то й так, бригадиром, то й бригадиром, як скажете.

Він був новим у цій незвичній компанії. Його навіть не встигли постригти, як інших. Не місцевий. Приїхав до дочки допомогти полагодити будиночок. Все йшло гаразд, як і належиться, за кілька днів дах він

перекрив, поробив ринвочии для стінання дощової води, навіть поставив дерев'яні ноньни — для краси, звесеління очей тобто. Бо одне діло, коли будинок, двх ивдто ж, тан собі, бвз прикрвс, різиих твм вінониинць, наличників... Навіть димар має зивчення. І зовсім інше, як оздобиш його, мов лялечку, писанку, иаче картинку. Гляиеш — душа радіє...

Словом, зробив усв те Петро, зробив на совість, ин це в нього заведено, а воно й приглянулось одразу, найперше, звісно, сусідові доччиному, одставному майорові. І причепився: поремонтуйте й поремонтуйте, за ціну не турбуйтесь. Розговорилися — ветерани, на одному фронті були, одну землю топтали! Як не вволити?.. Ну, поморочився ще нільна днів. Для майстрового чоловіка це мов знахідна. Свіжа копійка в кишені, спасибі сердечне і тане інше... Еге! Оте-таин «інше» і призвело, і привело осюди, будь воно тричі неладне. Посиділи, значся, погомоніли, згадали, розійшлись, ян годиться. А потім... дружинники. Ніби того... не в тому місці оприділився до вітру. Та ще й сперечатись почав, доводити, що в них, у селі, будь ласка. Звісно, по-благородному, аби ніхто не бачив. Ну й він же тан, під кущем. Тим паче увечері.

— Тан от,— наставляв Койола,— розберете двх. Де — покажемо. І щоб без зайвого шуму. Ніяких відлучон, годинних перекурів — чим швидше, тим краще. Зараз під'їде машина, візьмете струмент і гайда. До вечора щоб усе як слід. — Потім він підилинав Бугрима, додав, аби менше чули: — Робота екстрена, вважай, секретна. Коли хто запитає, нащо розбираєте,— мовляв, ремонтувать будемо. Втямив?

— Та вже ж,— кивиув Бугрим. — Тільки чого крадькома?

— Ну, то вжв не ваш клопіт. Зробите акуратно, поклопочу, аби рвніше звільнили.

Смутною виявилвся ця поїздка на Україну. Не чекав, звісно, рвйдужянх вражень,— сподівався бодвй трохи вдихнути свіжого вітру, що його мала ж таки викликати селянська реформа.

Розмова з управителем усе частіше спадала на думку. І оте братове застереження. Щось діється з чоловіком. І недобре. То клопотався про розширення маєтку, умовляв купити паровина, а це нібн наврочвно: зарплатню збільште, позичте на землю. Наче перед коротким віном... Кажуть, якісь підозрілі типи час од часу з'являються на хуторі, вивідують, радяться з ним-таки, управителем. Про що — невідомо. Хоча й здогадатись не важко: або гендлярі, що чигають на поживу, або шпиги. Ймовірніше — другі. Імперія кишить філерами, агентами, нашіптувачами. Вважай, на кожному воно, всевидящеє око. Ось і наслідок: черговнй процвс. Мезенцев, начальник Третього відділу, старається. Зібрав кількасот підозрілих, набив ними тюрми, а тепер процес. Показовий! Розрахований на залякування.

Слідом за процесом сталася подія, що сколихнула не тільки імперію. Досі маловідома в петербурзьких революційних колах Вірв Засулич, дворянка з Смоленської губернії, пострілом з револьвера поранила градоначальника генерала Трепова. Помстилвся за знущання з в'язня, кого той нвиазав висікти різками за те, що не скинув перед ним шапки...

Понара чекала і Мезенцева. «Нема прощення сатрвпові!» — поклялнся чайковці. Здійснити волю організації зголосився Сергій Кравчинський. Він недавно повернувся з-за кордону, де інсургентом брав участь у Бвлканській кампанії, в повстанні в італійській провінції Беневенто, за що сидів у в'язниці, і випущений був тільки завдяки амністії нового короля.

Сергій без вагання пішов на акцію. В ньому клекотів дух відкритої борні, коли не треба маскуватися, коли з ворогом лице в лице. Він перестрів Мезенцева серед білого дня, в центрі Петербурга, на Михвйловській площі, і по саму рукоять звгородив у нього кинджал. Удар був смертельний, увечері обер-кат сконав. За всіма їхніми правилами, Сергієві належало негайно зникнути. Друзі вимагали виїзду за кордон. А він, Кравчинський, ще місяць сидів у місті, писав брошуру «Смерть за смерть!» — пояснення мотивів убивства.

Відбувалися масові врешти. Лизогуб розумів, що ось-ось черга дійде й до нього. Заарештовані Перовська, сестри Корнілови, Чайковський, виїхав зрештою Кравчинський.

Якось надвечір біля будинку на Виборзькій, де мешкав Дмитро, помітив у вікно підозрілих у цивільному. Вони й раніше тупцяли тут поодинці, під різними приводами заходили до двірника, тепер же гуртом. Дмитро зачаївся, придивився і, на превелике своє здивування, упізнав в одному з них робітника, ткача, з яким не раз зустрічався на зібранні гуртка. Говорили, його схоплено, і от... Сумніву бути не могло: прийшли по нього, Лизогуба.

Схопивши саквояж з такими-сякими холостяцькими набутками, що завжди стояв напоготові, Дмитро кинувся до коридора. Служниця, яка добре знала його, шепнула: «Не йдіть туди. Краще чорними сходами».

Певне, жандарми не чекали на таке, покладалися на несподіваність свого приходу, тож, не побачивши жертви, розлютовані кинулися на лови. Дмитро невдовзі побачив за собою погоню. Аби переконатися, що йому не здалося, що то насправді переслідувачі, звернув у провулок, ще раз,— переслідувачі не відставали. «Пане Лизогуб, не тікайте, однак доженемо»,— на ходу, як порівнялися, кинув йому переслідувач. Дмитро наказав візникові зупинитися. «Звідки ви взяли, що я тікаю? Я просто їду у справах». — «Доведеться відкласти справи. Прошу пересісти сюди». «Капкан спрацював,— подумав Лизогуб. — Чинити опір безглуздо». Він перебрався до жандармського візка, одразу опинився між двома гевалами. «Але в чому справа?» — запитав не без подиву. «О, не турбуйтеся,— поспішив запевнити жандарм. — Маю наказ супроводити вас до Третього відділу — Власної канцелярії його імператорської величності. Певне, якась дрібниця. Формальність. Не дивуйтеся — такий час».

Дмитро нічого не відповів, натомість загорнув коліна в поли благенького пальта. Він знав цей будинок над Фонтанкою, не раз повз нього проходив, як вони казали, для вироблення імунітету безстрашності. Навіть не підозрював, що його тут так добре знають. Зустріли, мов давнього знайомого.

— Досі ми не чіпали вас, пане Лизогуб, не тому, що не знали про ваші зв'язки з чайковцями,— сказав йому після деякої формальності жандармський офіцер. — Просто не було в тому потреби. Ви справді, як це і обумовлено товариством, не берете прямої участі в антиурядових актах, але ваші дії, вашу щедрість щодо фінансування їх, даруйте, помічено, зареєстровано і відповідно розцінено. Чи не так? — офіцер намагався триматися чемно, це йому вдавалося, розмова точилася гречна.

— Але витрата мого капіталу в моїй компетенції,— спокійно відповів Лизогуб. — Чи не так? — запитав у свою чергу.

Офіцер поблажливо осміхнувся.

— Так. Тільки дивлячись на що витрачати. Нам байдуже, коли це стосується пролетарія, його кишенькового бюджету, а ви... Ваша маєтність — основа держави. — У вікна вже заглядав вечір, офіцер запалив світло, що вихопило з сутіні великий портрет імператора, настінну географічну карту з якимись незрозумілими позначками, масивний, під зеленим сукном, стіл з письмовим приладдям. — І взагалі, пане Лизогуб,— вів далі,— як ви можете? Ви, родовитий дворянин, нащадок таких батьків...

— Кожен живе власними переконаннями, пане підполковник,— сказав Лизогуб. — У своїх діях я не бачу крамоли.

— Не вважайте мене простаком, пане Лизогуб. Через мої руки пройшло он скільки вашого брата. Віддавати капітал на організацію змов, терористичних актів і не вбачати в тому крамоли? Даруйте, але це несерйозно.

Лизогуб мовчав. Дивно, що з ним ведуть таку мову. Могли б просто повезти в Петропавловку, кинути в кам'яницю, як багатьох, і все. Надіються на мій відхід, на відступництво?

— Сподіваюся, розумієте, про що мова. Ми не можемо допустити, щоб

люмпен, якесь, даруйте, бидло посягало на священні закони імперії. Історія цього не простила б. Нікчемна та влада, яка не вміє захищатися. Нам не потрібні всякі демократії...

Дмитро не стримався:

— Що ж, по-вашому, Західна Європа втратила від демократії?

Офіцер підхопився. Навстріж, тон його відчутно змінився, повне, одутлувате лице почервоніло, на вилицях виступили багрові плями.

— Тепер я знаю, відкіль у вас такі ідеї,— сказав.— Європа! Герцен. Бакунін. Лавров. З останніми ви стрічалися в Лондоні. Не заперечуйте, ми не сліпці.

Так, то були щасливі дні. За завданням товариства, ще на початку його існування, він їздив, аби налагодити видання нелегальних брошур. Лондон! Тут іще лунав голос Герцена. Лавров докладав усіх зусиль, щоб не змовкав той дзвін...

Двері прочинилися, на порозі став жандармський унтер.

— Доповідайте! — наказав підполковник.

— Обшук провели. Нічого недозволеного. Ось тільки... «Кобзар».

Підполковник узяв книжечку, гидливо покрутив у руках.

— Можете йти,— наказав унтерові. І додав, коли за тим зачинилися двері: — Ваше щастя, що нічого недозволеного. «Кобзаря» я вам прощаю. Спишемо на батьків, вони, кажуть, боготворили цього бунтаря. Вважайте, нині вам пощастило. Але моліть бога, щоб не було іншого разу.

Місто готувалося до ювілею. Відколи урочо відзначила півтора-тисячолітню дату свого заснування столиця, оновивши лик свій, це стало модою. Громадяни міст і містечок, чи то пак СМТ, дружно кинулися до архівів, довідників, аби й собі не відстати, показати, що й ми ж, бачте, неабихто,— і в тому, мабуть, полягав найголовніший стимул — виклянчити коштів на підтримання геть підупалого комунального господарства. Святкова ця веремія надто припала до душі дрібним хазяїнам — як нагода роздобути жерсть або шифер, дошки, цеглу, асфальт, що в будні суворо регламентувалося та лімітувалося і без чого ніяк не рухалося вперед поставлене на нову основу приватновласництво.

Словом, які б там чинники не розвивали народну ініціативу, а захід було пропручено на всіх рівнях, інстанціях, визнано законним і доречним, тож належало діяти. Місяць чи й більше громадяни незабарного ювіляра жили суботниками, тижнями, декадами впорядкування, озеленення, чистоти, на кілька щаблів одразу підскочив рівень художньої самодіяльності, по лінії торгівлі й харчування виконувався план випуску безалкогольних напоїв, виробництва і завезення кондвиробів і т. д., і т. п. На ноги було підпято все, що могло стояти, зробити хоч який-небудь внесок у справу. Головну вулицю, у самому центрі, перетнули транспаранти, будинки причепурилися гаслами та плакатами, що кликали, свідчили, запевняли. Споруджені з вічного залізобетону Дошки пошани зарясніли фотопортретами передовиків, ударників, раціоналізаторів та винахідників, які несли й мали нести в майбутнє славу рідного міста, примножувати її та всіляко збагачувати.

І той день настав. І видався він сонцелицим, барвистим, зеленошумним. Зграйки голубів над площею ангельськи тріпочуть крильцями; маєво прапорців; сміх дітвори... Їй же богу, світ розпрекрасний! І життя в ньому... ну, нехай не райське, не безтурботне, але ж повноцінне, щасливе.

Швалай почувався на сьомому небі. Все йде за планом, за графіком. Велика все-таки справа — досвід. Уміння працювати з людьми. І для людей, звісно ж, хе-хе. Знаєш, хто чим дише, хто на що здатний і що від нього можна чекати. Гарного чи й гіркого. Не без того. Це мов гра на складному інструменті: зачепиш ту струну — один звук, зачепиш іншу — інший, а ти зумій з того різноголосся зладнати мелодію. От!

З самого ранку Швалай іще раз об'їхав місто, прискіпливим оком обдивився центр, завернув на околиці, надто ті, що прилягають до траси,

якою мають прибути гості, в тім числі й столичні. Запросили ж! Бо що то за торжество без представництва? Треба щоб слава лунала далеко. А понесуть її, звісно, найперше гості.

Повернувшись до кабінету, так само начищеного, святкового, мимохіть глянув на опальний будинок: дах мов вітром здуло. «Ну й Койола! — з приємністю згадав підлеглого. — Молодець! Чиста робота. Жодного дзвінка, жодної скарги, на які нині такі одважні стали міщани. Трохи що — вже тобі у всі інстанції,— доводь потім, аргументуй».

Зайшла секретарка, поставила чай. І це пречудово! Тямовита, сама, бач, знає, без нагадування. А все виховання. Прийшла од нього таки, од Койоли, молода, необтесана, щоправда, гарна. Красуня, можна сказати. Де тільки таку знайшов. Навіть сторонні зауважували: гляди, мовляв, Омеляне Кириловичу, доведе до гріха... Проте нічого. Спокій і витримка. Дружина, правда, прицілювалася, нахвалялася при найменшій нагоді проріднти волосся обом, та обійшлося. Нагоди не трапилось. А воно, що не кажіть, приємно, переступивши поріг, зустрітися очима, почути не озвичніле домашнє, а тихе й лагідне слово. Надто після чергового вливання, тобто промивки мізків.

Не випив і половини склянки, як двері прочинилися знову.

— Омеляне Кириловичу, Койола. Уже вдруге. — А в очах бісенята, мовби здогадується, що про неї саме дума.

— Чого йому?

Молодиця стенула плечима, вийшла.

— Що там? — тримаючи трубку на відстані, буркнув Швалай.

У трубці почулося важке дихання, наче там, на тім кінці лінії, щойно закінчився марафон і переможець намірився доповідати про результати, навіть не охоловши, затим пролунало:

— Сьогодні.

Швалай помовчав, зі швидкістю кібернетичної машини перебираючи в пам'яті, до чого б саме могло стосуватися сказане, і прорік:

— З глузду з'їхав, чи що? Свято ж.

— От-от, свято! — радісно підхопила трубка. — У самий раз.

Швалай знову притих. Якщо вже він, Койола, так вважає, то...

— Словом, я нічого не чув. І не знаю. — І поклав трубку.

Денні клопоти, зустріч гостей поглинули розмову, наче й не було її зовсім.

Коли біля будинку культури вдарив оркестр, Койола сказав п'ятнадцятидобовикам:

— Ну, з богом, хлопці.

Бульдозер стояв на старому подвір'ї ще з учора, нині, перед операцією, зав добряче почастував стрижеголову братію, хоча й знав, що це протизаконно, пахне доганою чи й зняттям, але не був би Койола Койолою, коли б оглядався та озирався, міряв свій крок правилами та положеннями. Історія не терпить ваганъ.

Давши «добро», він, проте, поклав за доцільніше зникнути з місця події. Койола є — Койоли нема. Так завжди краще: є можливість маневрувати.

Бульдозер на тихому ходу підповз до причілка, штурхнув і відповз. Стіна стояла, удар не завдав їй ані найменшої шкоди.

— Та що ти її гладиш? — гукнули бульдозеристові звеселіла компанія. — Довбани, щоб скалки бризнули.

Йому й самому нудно було в тісній, задушливій кабіні. Кругом привілля, свято, а ти... Ударив ще, сильніше, проте причілок не подався. Що за холера! Не таке рушив... За третім разом посипалася штукатурка, знялася хмара ядучої куряви.

— Трос давайте! — гукнув напарникам. — Так не взяти, не ті майстри мурували, що тепер.

Поки перекурював, помічники накинули зашморг, прикріпили до сталевого важкого ножа.

— Тепер не встоїть.

Кинувши недопалок, бульдозерист смачно плюнув услід йому, в'яло піднявся на гусеницю, плюхнувся на сидіння. Голова йому паморочилась, на всі лади проклинав він і Койолу, який втягнув у це діло, і невідомих каменярів, що клали стіни, і себе, котрий так знебачки потрапив в історію. Невлаштованість додавала сили, злості, а тут іще це... нервування. В нього ще вистачило глузду поволі натягнути, наструнити трос, щоб не обірвався од раптового ривка, бо наступної миті різко перевів важелі на задній хід, щосили натиснув на газ. Машина здибилась, здавалося, ось-ось її переважить, перекине, і тоді йому каюк, та нараз там, де був закріплений трос, затріщало, заскреготіло і — подалося. «Ну от... А ти боявсь». Він іще одвів машину, розтягнув звалене, вимкнув мотор і безсило звалився на важелі.

А біля будинку культури змовкли оркестри, спустів майдан, шаноблива до історії громада, зручно всівшись на зручних стільцях, зачаровано слухала палке слово любові до рідного міста, його давнини і сучасності, до людей, чиї руки, чиї імена колись і тепер несли й несуть його у віки. Швалай ніколи не відчував такого натхнення, такої врочистості. Тільки як закінчував, погляд мимохідь упав на Койолу — той гордо сидів у першім ряду,— і враз стало боляче, наче в ході хтось ударив під жижку, однак це тривало мить, Швалай опанував себе, голос його знов потвердішав, линув вільно і легко.

Йому таки довелося їхати. І оте застереження жандармського офіцера, і поголовні арешти схиляли до того, що треба зникнути бодай на деякий час, не муляти очі. Подався на південь Кропоткін, ще дехто, їх тут зоставалося зовсім мало, проте думка була одностайна: Лизогуб мусить покинути столицю. Він звик скорятися колективній волі. Тим паче що виникла потреба ознайомитися з діяльністю деяких південних гуртків, катеринославського і миколаївського зокрема, які вимагали коштів, перевірити реальність вимог і доцільність витрат. Інколи Дмитро брав на себе таку місію, виконував її здебільша ненав'язливо, непримітно, так, ніби між іншим, аби не привернути до себе уваги і, отже, якоюсь мірою розкритися. Потреба контролю була: кошти організації танули, з господарства чомусь почали надходити на його рахунок нерегулярно,— очевидно, міркувалося, став активніше діяти управитель.

Так, з неодмінним саквояжем, де містилося все його добро, прибув Лизогуб до Миколаєва. Спочатку до Миколаєва. Одеса буде потім, на завершення, в Одесі багато роботи, там, окрім їхніх народницьких гуртків, оповідали, організувався Південноросійський робітничий союз,— поцікавитися б, можливо, добитися спільності дій.

Після Петербурга, північної холоднечі, що завжди дошкуляла, молоде південне місто здавалося обителлю обраних. Просторінь, сухий подих таврійських степів, що вривався сюди запашними, настояними на буйнотрав'ї, вітрами, близькість моря — все це одразу позначилося на його здоров'ї. За кілька днів зменшився підозрілий (сухий і надсадний, либонь, туберкульозний) кашель, поліпшився настрій. Дмитро радів переміні, навіть помріялось, що його становище дало б змогу йому жити десь у цих краях, але він одігнав оманливу думку. Все можна, тільки не йому. Він ніколи не поставить особисте над загальним. Він буде там, де потрібен. Потреба — ось критерій.

Був початок літа, до міста, до теплих його лиманів з'їхалося чимало курортників, жадібних до сонця, тепла, багатства тутешніх садів та городів, усе це мішалося з місцевим людом, військовими, моряками, котрі ще недавно становили славу одного з південних форпостів імперії, і нині у зв'язку з турецькою кампанією мали оновити її, примножити свіжими подвигами. Напруги, однак, не відчувалося, життя ішло узвичаєним трибом, з деякою товчією, біганиною і вечірнім театром, де грала заїжджа трупа Садовського, прогулюванням по набережній, трактирними гулями,

жебранням калік і розвеселістю п'яннх. Дмитро вважав, що загубився в цій веремії, постійне відчуття небезпекн чн осторогн нібн прнтупнлося,— навіть дозволнв собі піти на виставу. Надто вже захотілося подивитися уславленнй мандрівний театр. Чув про нього і в Петербурзі, і в Кнєві, бачити ж не довелося. Ставили «Чорноморський побнт». Дмнтра вразнла якась незвичайність у словах, що скоріш нагадували українсько-російський суржнк, ніж будь-яку з цих мов. Публіка, проте, прнймала виставу на «біс», певне, до смаку їй булн побутові сценки з життя кубанської вольниці, пісні. На піснях і трапилось. Колн хор почав про невільників, що, потрапивши на турецькі галери, благають господа бога, аби допоміг вибратись на тихі води, на ясні зорі отчої землі, завіса зненацька впала, затим на просценіум вийшов антрепренер, сказав, що з наказу градоначальника спектакль припиняється. Глядачі зажадалн пояснень, засвистілн, тоді з'явився жандармський офіцер, ввічливо зажадав звільнити залу. Перемова тривала довго, офіцер не поступався, на допомогу йому з'явилося ще кілька чинів, звеліли порозчиняти двері, до театру ввалився гурт підпилих молодиків, зчинився галас, метушня,— глядачі почали розходитись.

Настрій був зіпсований. Лизогуб неспіхом повертався до квартири в портовому районі міста, де — з метою конспірації — товариші влаштували йому нічліг. Отже, Емський акт, позаторік схвалений Олександром II, набирає чинності. Мало Валуєвського, що, по суті, заборонив українське слово,— нате ще й цей. А все заслуга Юзефовича, товариша попечителя київського навчального округу. Вислужується! Українофільство, мовляв, знову піднімає голову: Західноєвропейський соціалізм прямою дорогою йде на терени Росії, загрожує її цілісності та неподільності. Знає лакиза, на які натискати важелі! Не добралися до нього київські комунари. От кого варто було б...

Біля хижки, де мешкав, із сутіні виступила постать.

— Не бійтеся, свої.

Дмитро зупинився.

— Хто ви?

— Андрій.

Господи! Желябов. Понад півроку не бачились. Після того, як виправдали по процесу 193-х, зник, мов у воду канув.

— Звідки ти взявся? — Дмитро ледь стримував радість.

— Тихо,— застеріг Желябов. — Підемо до хати. Надворі ще видно, не треба, щоб нас бачили.

— Але як ти довідався?

— Погані були б ми конспіратори, коли б не знали, що діється навколо. Знаю й те, наприклад, що ти був у театрі.

— Справді, був. Але виставу зірвали. «Плач невольників» здався крамольним.

— Справа не в «Плачі». Наше слово, народне слово, їм страшне. — Кремезний, чубатий, уповільнений у ході, Андрій нагадував матроса, який після далекого плавання повернувся оце на землю і ще не звик до неї, її твердості. — Там ще кілька товаришів,— кивнув на будиночок. — Видно, нібн й тут білі ночі. Правда?

Дмитро підтакнув. Згадка про білі ночі на мить перекинула його туди, до Північної Пальміри, в пору, яку обожнював. Над усе подобалася йому саме вона, чиста і світла, з рясним цвітінням черемх, солов'ями і збадьорливим диханням Балтики.

— Ти давно тут? — запитав. — Я сподівався побачити тебе в Одесі.

У кімнатці з відчиненим у присадок віконцем сиділо кілька юнаків. Двох із них, тутешніх, Дмитро знав, це вони над ним шефствували потай, інших Желябов відрекомендував. Разом з ними приїхав таки ж з Одеси, є, чуєш, діло.

Бентегою відлунилися в душі ці слова. Желябов давно прагне «діла». Що за цим стояло, не важко було здогадатися. Вони, народники, які певний час оберігали — так, так, саме оберігали — Олександра II од

терористів, навіть після реформи 1861-го, називали визволителем, нині понлали будь-що відомстити самодержавцеві за деспотизм. Уже поплатилися генерал Мезенцев, у Києві — полковник Котляревський, у Харкові — генерал-губернатор Кропоткін. Полювання розпочалося на імператора. Всі — і народники, і придворні — це розуміли і відчували.

Дві особи жили в Олександрі II, і тепер боротьба між ними набирала трагічного характеру. Коли він зустрівся з землевольцем Соловйовим (квітень 1879 р.), який, всупереч порадам товаришів, з власної ініціативи здійснив на нього невдалий замах, імператор володів собою такою мірою, що під кулями терориста побіг до найближчого під'їзду не прямо, а зигзагами, і таким чином порятувався. В день своєї смерті він так само виявив незаперечну мужність... Тобто видима небезпека робила його хоробрим, відважним і винахідливим. Зате перед вигаданими власною уявою привидами тремтів, мов осиковий лист. Одного разу він вистрелив у свого ад'ютанта, коли той зробив різкий рух, а цареві здалося, що посягнули на його життя.

Коли виконавчий комітет народовольців зробив сміливу спробу підірвати Зимовий палац, Олександр II наділив Лоріс-Меликова, котрий замінив Мезенцева, надзвичайними повноваженнями.

Незадовго до фатального дня Лоріс-Меликов доповів, що революціонери замислили новий замах, план якого не вдається розкрити найвигадливішими засобами. Олександр II вирішив скликати дорадчі збори з представників земств і міст і зрештою обговорити проект конституції, з ним носився, либонь, кілька років, ніяк не наважуючись оприлюднити. Вранці першого березня 1881 року (за кілька годин до смерті) імператор призначив наступний четвер днем слухання проекту на засіданні Ради міністрів. Перше березня випадало на неділю, Лоріс-Меликов переконував царя не їхати на парад. Однак імператор не послухався. На зворотному шляху з Манежу його вбили.

Сталося так. Під броньовану карету, аби зупинити її, народоволець Рисаков кинув бомбу. Кількох конвойних було поранено. Рисакова схоплено. Незважаючи на настійні поради кучера не виходити з карети, Олександр вийшов. Він підступив до Рисакова, про щось запитав, а коли відійшов, народоволець Гриневецький, який під виглядом перехожого стояв тут же, кинув сховану під одягом бомбу.

Олександр II і терорист лежали на снігу, спливали кров'ю. Всі зникли. Кадети, які поверталися з параду, підбігли до самодержавця, підняли його, посадили в сани й прикрили шинелею...

Коли зустрілися Лизогуб і Желябов, до смерті Олександра II зоставалося понад півтора року. Дмитро довідався від Андрія Желябова ще про одну із спроб замахів, з яких імператор виходив цілим, а ряди революціонерів рідшали, втрачаючи десятки прекрасних борців.

Терористи вистежили імператора, коли той повертався з Криму і по дорозі завернув до Миколаєва. Місто переживало своє друге народження, з невеликого провінційного перетворювалося в значний південний форпост, головним призначенням якого ставало суднобудування. Широкий, що глибоко заходив у сушу, Бузький лиман, віддаленість од моря і водночас прямий вихід до нього захищали Миколаїв од різних несподіванок, давали можливість вільно розвивати цю аж надто важливу галузь у безпосередній близькості до театру воєнних дій.

Замах у Миколаєві через нестачу часу, поспішливість не вдався. Саморобний мінний заряд спрацював не повністю й запізно, коли цар спокійно минув перехідний місток між стапелями і був уже далеко від небезпеки.

Поліція, філери були підняті на розшук терористів. Ті зникли, мов крізь землю провалилися. За наполяганням товаришів до Одеси виїхав і Дмитро Лизогуб.

Лизогуба затримали тут як підозрілу особу. Зробили запит у Петербург, звідти підтвердили підозру: затриманий притягався до

відповідальності за участь у народницькій пропаганді, перебував під слідством. Та й генерал-губернаторство чернігівське підтверджувало його неблагонадійність. Отже...

— Мета вашого приїзду до Одеси?

— В мене погіршало здоров'я, північ згубно на мене впливає.

— Однак за короткий час ви об'їздили кілька губерній, весь південь, пане Лизогуб. Що ви робили у Миколаєві? Мета ваших зустрічей з Желябовим?

Запитання сипалися, мовби з рога достатку. Слідчі піднімали його вдень і вночі. Він уже знесилювався, безсоння до неможливого напружило нерви, нестача повітря, камерна задуха давили його, важкими молотами били у скроні. Були хвилини, коли він впадав у забуття, його відливали, відпоювали...

— Ось свідчення управителя ваших маєтків, пане Лизогуб,— про те, що ви регулярно протягом ряду років передаєте гроші на потреби терористів, ворогів августійшої особи.

«Негідник! — скреготав зубами Дмитро. — Як таких свята земля держить!»

— З цього приводу я давав пояснення в Петербурзі,— відповів. — Це насильство! Я дворянин.

— На жаль, пане Лизогуб, це не на вашу користь. Крамола саме і йде від інтелігентів, дворян. Згадайте-но своїх однодумців. Мовчите? Та й мандри ваші малоросійськими губерніями, зв'язки, які ви там налагоджували, свідчать про це.

Коли стало нестерпно, коли побачив, що тенета накинуто не випадково і виплутатися з них цього разу не вдасться, він сказав:

— Ваша, панове, карта програє.

Вони чекали цієї заяви. Військово-польовий суд і — смертна кара. Повішенням. За підготовку замаху в Миколаєві.

Присутні в залі охнули, заніміли. Навіть ті, хто не поділяв його поглядів, проти кого спрямовані були його потаємні дії.

— Вирок підсудні можуть оскаржити,— почулося. Було названо й строк оскарження, але те вже пусте. Головне сталося.

Йому виповнилося двадцять дев'ять... Величезні маєтки у центрі квітучої України, скромна кімнатка на петербурзькій окраїні, холодне демісезонне пальтечко на всі пори року і новенькі лайкові рукавички — на випадок високих візитів... Ні сім'ї, ні нареченої, ні навіть поцілунку коханої. Чи була вона? Таємниця. Те піде з ним туди, в небуття. Того нікому не дано знати.

Приїхав Федір.

— Дмитре, брате, ти повинен прохати помилування. Христом-богом молю, послухайся. Ти ж не винен. Правда ж, не винен?

— Не буду просити помилування, брате.

— Я найму адвоката, ти тільки підпишеш. Гаразд?

— Не дам катам такої радості. Не можу, Федоре.

— Але ж, Дмитре, ти ще молодий. Все це минеться.

— Не панікуй. Повернешся, поклонися рідним могилам...

Був кінець серпня. Над Одесою голубіло прозоре небо, спадало краєм у повите чайками море. До Привозу важко сунули вантажені кавунами, динями, садовиною, городиною вози та мажі, вулицями снував терпкий од усього того дух, дух землі, безперестанності, вічності.

Трьох їх вивели на світанні — так чомусь здавна заведено на грішному цьому світі, що страчують саме вранці, коли після темряви ночі торжествує день, світло. Легенький вітер з недалекого степу дихав полинами та чебрецями, погойдував зашморги. Лизогуб зупинився, вдихнув на всю глибину грудей, між лопатки йому вперся багнет, нагадав, хто він і що і чого збудили у таку рань. Сам вибрався на лавицю, де вже стояли двоє його товаришів. В очі раптом ударив промінець далекого іще, низенького сонця, і заслозилися вони, ледь зволожились, зблиснули,— як зблискує роса на стебельці пругкої лугової травини...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

Життя всуціль сплетене із суперечностей. «Той мурує, той руйнує...» Автор нарочито не називає міста, де відбулася описана подія знищення пам'ятної споруди. Хоч розшифрувати географію не становить труднощів. Випадок, на жаль, типовий.

Гірше з героями, тими, чиїм життям освятилася наша воля. Що знає сучасник про Дмитра Лизогуба, Валеріана Осинського, Олександра Михайлова, інших з плеяди «перших хоробрих»? Окремі, випадкові згадки?..

Пора віддати належне героям. Пора подумати про пам'ятник Вічному революціонерові. Такий має бути! Од вдячних нащадків — бійцям перших барикад, лицарям революційного підпілля, які нерідко, як і герой цієї оповіді, гинули безіменно.

...А що ж другий, котрий кликав до каяття? Хто мов зіницю ока беріг свій хутір, свою маєтність. Доля його так само повчальна. Тільки в іншому вимірі. Переживши революцію, одну й другу, молодший з Лизогубів, Федір, опинився по той бік барикади, на якій страдницьки загинув брат. У вісімнадцятім він очолює так званий уряд Скоропадського. Антинародний уряд, майбутнього якому не судилося. Який і загинув мертвонародженим. А його очолювач разом із скороспеченим гетьманом затерся в німецькім обозі.

Життя ще раз підтвердило трагізм відірваності од народу. Урок суворий, гіркий, і злободенний.

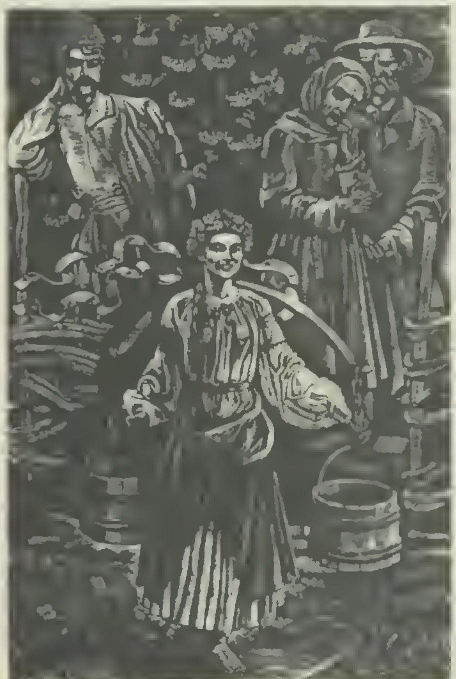

В. Лопата.
«Тече вода з-під явора»

1814 – 1989 ШЕВЧЕНКІАНА "ВІТЧИЗНИ"

ЗІНАЇДА ТАРАХАН-БЕРЕЗА,

заступник директора
Канівського ордена Дружби народів
державного музею-заповідника Т. Г. Шевченка

Гора, яку вподобав Тарас

Гори мої високії,
Не так і високі.
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
...Високії і голубії!
Найкращі в світі! найсвятії!

Щоб відшукати місце, яке обрав Т. Г. Шевченко під власну оселю влітку 1859 року, дослідниці довелося вирушити в двадцятилітню дорогу... Цей шлях був нелегкий, але захопливий. Адже потрібно було постійно звертатися до творчості самого поета, а чи є щось прекрасніше за хвилини, проведені над читанням безсмертних рядків генія? Поетове слово доповнювали спогади його друзів, сучасників. У пригоді став і досвід попередників, які робили спробу знайти це місце,— Г. М. Честахівського та М. Ф. Біляшівського. Щоб розгадати таємницю місця, яке було таке дороге серцеві поета, довелося звертатись також до архівів, матеріалів поліцейського розслідування. А коли й цього виявилось замало, на допомогу прийшов народ — жителі села Пекарів, у чиїй уяві донині лишився живим образ поета, та старожили історичних канівських вулиць (ці вулиці зберегли свої назви ще з шевченківських, а певне, ще й давніших часів) — Монастирки та Бессарабії, за що складаю їм сьогодні найщирішу подяку. Це разом з ними, а потім вже і самостійно дослідниця мусила не раз пройти всіма придніпровськими горами між Каневом і Пекарями і вивчити їх так, аби всі слова про них наших предків і сучасників стали ясні й зрозумілі. А нагородою всім нам стала розгадка вікової таємниці. Відкриття цього місця, яке колись так вабило поета, допоможе поглянути на світ очима співця, глибше пізнати його естетичні смаки й чисто людську мрію.

Канівські гори... Мов зачарований пильно вдивлявся в них Тарас Шевченко, пливучи влітку 1859 року вниз по Дніпру на великому човні-дубі до Прохорівки, до свого приятеля — відомого вченого-енциклопедиста, фольклориста та письменника М. О. Максимовича. Чутливий до краси рідної природи, якої так давно не бачив, поет не міг, милуючись гострим канівським берегом, не змалювати його. Він зупинився якраз проти

Чернечої гори, не відаючи про те, що саме на ній він незабаром спочине назавжди, і відтворив пером, олівцем та тушшю ланцюг задуманих мальовничих гір у малюнку «Коло Канева». (Автори наукової біографії Т. Г. Шевченка та П. Жур у хроніці «Третя зустріч» помилково стверджують, що цей малюнок Тарас Шевченко виконав у с. Прохорівці).

У змученому серці поета знову ожила його заповітна мрія, так проникливо висловлена в тяжкі роки заслання:

Я тільки хаточку в тім рої
Благав і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі.
Хоч на малесенькій горі...

Хто уважно читив поетичні рядки Тараса Шевченка, той не міг не відчути, як гаряче хотів поет поселитися над могутнім Дніпром, на горі, з якої було б «видно Україну»:

Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті.

З придніпровськими горами були пов'язані всі його мрії про особисте щастя:

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тілько хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанную мою,
Мою Оксаночку; щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високії могили...

Він мріяв лишитися серед цієї неповторної краси назавжди. Голубі канівські гори вабили його і з Михайлової гори — хутора, де він зупинився. Подобалося поетові у Максимовича, але бракувало одного — Дніпра, його могутнього дихання. І тому він відхилив пропозицію свого друга стати його сусідом: «Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро... тілько що не коло Дніпра, от моє лихо! Видно Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порога». (Лист до В. Г. Шевченка від 2 листопада 1859 року). Тому й шукав клаптика землі під власну оселю на правому гористому березі Дніпра. Між Каневом і Пекарями. Про це свідчать і перекази пекарських селян, записані відомим українським археологом, етнографом та мистецтвознавцем Миколою Федотовичем Біляшівським ще в кінці XIX століття. Мусій Селюк, зокрема, розповів йому: «Шевченка Тараса я бачив, як оце вас бачу. Я був побережником-козаком, стеріг лісу панського. Він (Шевченко) приїздив та ходив скрізь по сих горах, то я його водив...»

Зберігся до нашого часу той шлях, яким ходив Тарас Шевченко від Пекарів до Межиріча та до Канева. Цей шлях пролягав придніпровськими верхів'ями, адже низинна дорога покривалася на тривалий час водами Славути. В той час вершини гір не були так залісненi, як сьогодні, і тому з них було добре видно Дніпро, його мальовничі береги, безкрає Лівобережжя. З усіх гір відкривався неповторний вид, але вид з однієї особливо вразив і захопив поета. На ній він і зупинив свій вибір. На жаль, Тарас Шевченко не лишив нам її назви, адже й сам її, певно, не відав...

Надзвичайно скупі відомості про це місце доносять до нас спогади

В. Г. Шевченка: «От і стали ми з ним декуди їздити і шукати йому зодля кишла такого місця, «щоб Дніпро був під самим порогом». Незабаром і знойшли ми таке місце, і справді чудове! Над самісіньким Дніпром, з невеликим ліском. Ця земелька,— може, чи й було дві десятини,— належала до власності Н. Парчевського».

Всі намагання Тараса Григоровича самому влаштувати якнайшвидше справу з купівлею землі у поміщика Никодима Парчевського не увінчалися успіхом. Поміщика не було вдома — не повернувся з Петербурга. Але якби і був удома, то чи могла б здійснитися скромна мрія поета в умовах «постійного» та «суворого» поліцейського нагляду за ним, встановленого за розпорядженням Третього відділу Власної його імператорської величності канцелярії? Кожен крок поета ретельно фіксувався місцевою поліцією, яка відразу надсилала інформацію до Києва. З Києва відомості передавалися в Петербург. Звичайно, довго тривати так не могло. Поліція, в тому числі і черкаський земський справник В. Табачников, чекала лише найменшого приводу, щоби збутися поета, позбавивши його волі. Формально причиною його арешту став інцидент, який трапився «между городом Каневом и селом Пекари, в имении помещика Парчевского», на горі, землю на якій обміряв Тарас Григорович між 10 та 13 липня. Але закінчитися інакше поїздка поета, мабуть, і не могло.

Сам Тарас Шевченко думав, що причиною арешту був богословський інцидент із поляком А. Козловським. Однак лише тепер, коли відомі майже всі розпорядження Третього відділу, обер-поліцмейстерів, губернаторів, штаб-офіцерів у всі куточки Київської, Чернігівської та Полтавської губерній, куди тільки міг ступити поет, можна збагнути, що цей інцидент із Козловським (найімовірніше інспірований) був лише приводом. Не сталося б цього випадку, поліція вигадала б щось інше, аби арештувати Тараса Шевченка, ізолювати його від рідного народу. Царська влада в особі місцевої поліції зробила все, щоб не дозволити поетові назавжди поселитися над Дніпром.

Усе обірвалося разом із арештом біля Прохорівки... Але в серці Тараса Шевченка не гасне мрія: «...мені вдень і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з тобою оглядали»,— пише він у листі до Варфоломія Шевченка 20 серпня 1859 року по дорозі до Петербурга. Навіть тут, у царській столиці, вона не перестає вабити його і з'являється вві сні. «...мені й досі сниться Дніпро і темний ліс попід горою»,— ділиться він своєю тугою з В. Г. Шевченком у листі від 10 вересня того ж року.

Не вдалося Тарасові Григоровичу самому вирішити справу з купівлею землі у Никодима Парчевського, і тому тепер він покладає всі надії на Варфоломія Григоровича Шевченка. Однак і побратиму поета не вдалося дійти згоди з поміщиком — за свідченням Варфоломія Григоровича, той «крутить хвостом» то «хоче воловодити», а потім повідомляє про те, що «перше ніж згодитися йому з Тарасом за грунт, треба спитати генерал-губернатора, чи можно Шевченкові купувати землю, бо чисом щоб не вийшло чого». А хіба міг київський генерал-губернатор, з наказу якого ще недивно стежили за кожним кроком опального поета на рідній землі, дозволити йому поселитися на Україні? Звичайно, ні! Про це свідчить і лист самого Васильчикова до начальника Третього відділу в серпні 1859 року: «...якби Шевченко забажав оселитися в тутешньому краї, то я намагався би відхилити його намір. Оселення його тут я не вважаю зручним...» Та про це, звичайно, не знав поет і тому до останнього подиху линув думками на Україну, на береги Славути, на придніпровські гори.

Остаточно переконавшись, що Парчевський не хоче продати йому землю, Тарас Григорович змушений був погодитися на інше місце над Дніпром, адже відчував, що загине в царській столиці: «В Петербурзі я не всиджу,— він мене задушить». (Лист В. Г. Шевченку від 2 листопада 1859 року). І яке б місце тепер не пропонував йому Варфоломій Шевченко: коло Трипілля чи Ржищева, Стаєк чи Рудяків,— поет на все згоден. Однак землю між Каневом і Пекарями, яка так полонила його, він не може забути і продовжує сподіватися, що вона від нього «не втече». «Що робиться

в Межирічі?.. А той грунт, що ми з тобою оглядали, у печінках сидить...» (Лист до В. Г. Шевченка від 15 травня 1860 року). І Варфоломій Григорович, щоб хоч трохи зарадити тузі поета, знайшов йому подібне місце над Дніпром, недалеко від обраного ним, також на вершині гори, лише ближчої до Канева. Про це він повідомляє Тараса Григоровича в червні 1860 року: «...Вище по Дніпру од того місця, де ти сам вибрав, коло Пекарів на правім же березі, між Каневом і Пекарями, на городських землях, на високій горі, єсть лісочок, граничить з Монастирищем: посеред того лісочка — поляна, далеченько од города; внизу кілька рибальських хаток; на тій горі дуже багато дичок яблунь і груш: садочок завести можна. А любий староденний Дніпро буде здаваться тобі під ногами... Кринична вода неподалеку, а риба щоранку буде свіжа, бо рибалки поперед поріг возитимуть знизу в город...» Варфоломій Шевченко, не знаючи назв канівських гір, не називає обрану ним гору Чернечою. Однак, безсумнівно, він описує в даному листі саме її. Це підтвердив ще в кінці XIX століття і М. Ф. Біляшівський.

Біля підніжжя Чернечої гори сьогодні, як і колись,— вулиця Монастирок (Монастирище), назва якої нагадує про ті далекі часи, коли в цих місцях був монастир. Рибальські хатки під горою ще й нині пам'ятають старожили. Лишилися тут і нащадки тих дичок, про які писав поетові Варфоломій Шевченко. Збереглася до наших днів і джерельна криничка в Меланчиному потоці, що сьогодні потребує захисту й охорони. Вона не витримала конкуренції з сучасними водогонами, і земляки поета поступово почали забувати про неї, як і про сотні інших подібних цілющих джерел по всій Україні.

Чернеча гора належала Каневу, і, певно, Варфоломій Шевченко досяг якоїсь домовленості з містом про купівлю цієї землі. В серці Тараса Григоровича знову оживає надія поселитися на канівських горах. Він просить Варфоломія домовлятися про придбання десяти десятин землі і в червні 1860 року посилає йому тисячу карбованців «за грунт», а в серпні вже і план майбутньої хати. Просить окопувати леваду і купувати ліс на хату та на робочу (майстерню). Сподівається, що сестра Ярина з сином «перевезеться» також до Канева і стане його порадницею «в простому сільському ділі». Саме про землю на Чернечій горі мовиться в листах поета, починаючи з 1 липня 1860 року і до останніх його днів.

Справа з придбанням землі, однак, і тут затягувалася, і це хвилювало поета. Він просить побратима: «...роби швидше з тим сердешним грунтом. Ти що ти зробиш, зараз же і напиши мені, щоб я знав, що з собою робити: чи їхать мені весною в Канів, чи ні». (Лист до В. Г. Шевченка від 22 січня 1861 року).

Сили полишали поета, але і в останньому листі до побратима, вже почуваючись геть погано («ледве перо в руках держу»), він знову благає: «Кончай швидше в Каневі та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що робити з собою весною. Прощай!» (Лист до В. Г. Шевченка від 29 січня 1861 року).

На жаль, не вдалося поетові здійснити задуманого, омріяного. І не через те, що передчасна смерть обірвала життя й останню життєву мрію,— згадаймо лист генерал-губернатора Васильчикова та слова В. Г. Шевченка: «Не зійшовшися з Парчевським, став я шукати деінде грунту. Знаходив не один, але ж, наче на лихо, не довелося купити ні один. І чудне діло! Усюди траплялася одна головна причина: «Треба спитати генерал-губернатора». Ти так і питалися, аж поки безталанному поетові не прийшлось добути грунт під домовину!»

Однак здійснилося посмертно інше бажання співця — «серце, замучене, поточене горем, принести і положити на дніпрових горах...» Весною 1861 року в травні було перенесено прах поета, його благородне серце до стародавнього Канева, на береги могутнього Дніпра. Хто ж із друзів поета знав те місце, яке обрав Т. Г. Шевченко під час останнього приїзду на батьківщину?

Як читачам стало відомо з попередньої розповіді, це місце знав лише Варфоломій Шевченко. Він єдиний знав і місце інше — на Чернечій горі, яке він сам обрав для поета, після того як провалилися всі спроби купити землю у Пирчевського та в інших поміщиків. Саме він перший і запропонував петербурзьким приятелям Тараса Шевченка поховати поета коло Канева. І в своєму першому листі до Михайла Матвійовича Лазаревського від 17 березня 1861 року він не погоджується з думкою того про поховання поета в Києві, у Видубицькому монастирі: «В одному лише дозвольте мені не погодитись з Вашою думкою — саме що поховати Тараса, по-моєму, слід на тому місці, яке я купив йому у Каневі; він марив цією позицією, що ни цю тему прислав маленький шматочок написаних ним віршів. Тому, я думаю, написати у дорученні й прошенії треби так: «перевезти тіло в Київську губернію і поховати на вказаному ним самим місці». Це високий горб над Дніпром у лісі з чудовим видом на Полтавську і частину Київської губернії... Проти цього місця влітку пристають пароплави... і, мабуть, з часом ця місцевість прибере назву «Шевченкова могила»... брати згодні з моєю думкою... завтрашнього дня їду з братами в Київ, щоб засвідчити доручення і дізнатися, чи не буде перешкоди поховати Тараса в Каневі, на тій горі, яка йому призначалась для хати».

В. Г. Шевченко, щоб переконати петербурзьких друзів поета, написав навіть, що це місце вказав сам поет і що він уже купив йому землю. Однак документи свідчать про інше — побратим Тараса Григоровича купив її через 30 років після смерті співця. Вже під могилу... На своїй пропозиції Варфоломій Григорович наполягав і в наступному листі від 20 березня 1861 року: «Щодо поховання Тараса Григоровича у Каневі, на тому місці, де він волів збудувати собі дім, пояснюю Вам такими словами: «йому це місце нидзвичийно подобалося, так що він постійно мріяв про це; бажання його братів одностайне поховати його неодмінно в Каневі, чому я подав уже об'яву до ничильники поліції і просив його виклопотити дозвіл». Одник для Варфоломія Шевченка, колишнього кріпака, авторитет петербурзького приятеля поети виявився сильнішим за власне переконання. І він поступився, про що свідчать його нисtупні слови з цього ж листа: «а ни доказ того, що я сперечатися с Вами не маю наміру, надішлю Вам з нистуnною поштою інше прошеніє до міністра, в якому проситиму поховати у Видубицькому монастирі в Києві; цим Ви будете уповноважені чинити на Ваше бажання».

Ці листи В. Г. Шевченка стили відомі, звичийно ж, і іншим приятелям Тараса Григоровича, зокрема й художникові Григорію Миколайовичу Честахівському, якого «товариство українців у Петербурзі вибрало... для супровoдження з Петербурга в Каневський повіт тіла померлого малоросійського поета Шевченка і для поховання його на місці, вибраному ним самим за життя... я їхав слідом за гробом з тим, щоб спостерігати, де поховають поета і чи справді на тому місці, яке він сам вибрав собі за життя». Звичайно, Григорій Миколайович не знав і ніколи не бачив до цього тієї гори, яку обрав собі поет для життя. Але її знав Варфоломій Шевченко, який і повинен був покизати цю гору йому. Свою палку любов до канівських гір Тарас Шевченко перелив і в серце свого вірного петербурзького приятеля, якому єдиному заповів: «Тихе пристанище і спокій ти знайдеш коло Канева». Тому з такою послідовністю Григорій Миколайович відстоює думку поховати поета лише на вибраній ним самим горі коло Киневи. Він обстоює цю думку не лише перед петербурзькою та київською громадами, а навіть і перед самим Варфоломієм Шевченком, який спочатку запрононував поховати поета біля Канева, и потім похитнувся в своїх намірах і був не проти поховання в Києві, а пізніше біля Успенського собору в Каневі. Тоді Честахівський оголосив, що «воля покійного була така: поховать його на тій землі, де він дуже бажав поселиться при жизні своїй. І ніхто не має прива зикопить його там, де він не хотів... Народ одностайно заговорив, що яка воля покійного була, то так

треба й робить». І Ворфоломій Шевченко поступився перед громадою і показав гору, на якій моли поховати поета. Але, звичайно, показав він не ту гору, яку вибрав Тарас Шевченко влітку 1859 року, а Чернечу, на вершині якої він сам мав купити землю для поета. І Чернеча горо прийняла прах геніального сина українського народу 22 травня 1861 року.

Проте в Честахівського лишився сумнів: а чи но тій горі поховоно поета? І він почив запитувати у людей, які приходили до Шевченкової могили: «...чи не знає хто з них, де покійний Шевченко купував землю, коли перебував у с. Пекарях за два роки до цього. Мені хотілося дізнотися, чи на тому самому місці похований Шевченко, де він волів поселитися за свого життя. В цей час один селянин визвався, який був знайомий з Шевченком... і показав мені ту землю, на якій хотів оселитися Шевченко...»

Де ж були ця земля? Як називалася то гора, яку обрав поет? Здавалося, що вона золишиться назавжди тоємницею для нощодків. Однак низво цієї гори розкрилася несподівано більш ніж через сотню літ у матеріалах поліцейського розслідувоння чуток, пов'язаних з похороном Т. Г. Шевченко. Штоб-офіцер корпусу жандормів полковник Грибовський, якому було доручено вести розслідування, виявився людиною досить доскіпливою, тож усі свідчення притягнутих до цієї спрови людей записував дуже ретельно, особливо Честохівського (найбільшого «злочинця», який лишився після поховоння Тараса Шевченка в Каневі, щоб госипоти нод прахом поето могильний кургин) ти тих селян, з якими Григорій Миколойович був особливо близький. Зокрема Романа Садового, який разом із своїм батьком Тимофієм Сидовим із села Хмільна був присутній під час обмірювання поетом вибраної ним самим землі. Грибовський у листі до київського губернатора писов, зокрема, про Тимофія Содовського: «Особистість цього селянина варта уваги у даній справі тим, що син його Роман Садовий належить до числа людей, з якими особливо був відвертий чиновник Грицько».

Мотеріали поліцейського розслідувоння доносять деякі відомості і про Ромина Садового: «Років має 25, під судом і слідстаом не був, одружений, д тей має двох хлопчиків; один з них 3-х і другий 1 року, неписьменний, за останньою ревізією перебуває записаний при с. Пекарях; ділі пояснює: що за призначенням місцевого начальства перебував він з 1 травня сього року до 16 липня поліцейським десятником у с. Пекарях, в період якого часу... прибув у це селище означений Грицько...»

Полковник Грибовський докладно описав свідчення Романа Садового про зустрічі з Честохівським, про приїзд останнього в село Пекарі та Хмільно. Та найцікавіше в цих матеріалах те, що саме тут зустрічається низва гори, яку вподобив з-поміж інших чарівних придніпровських гір сам поет. Так, полковник Грибовський зафіксував документально, що у п'ятницю Честахіаський разом з Романом Садовим «пішли но гору, яку нозивоють МОТОВИЛІВЩИНА, де відведено була в 1859 році землеміром покійному Тарасу земля...»

Назва цієї гори повторюється і в листі Грибовського до київського генерал-губернатора: «...два чоловіки, з якими він (Г. М. Честахівський. — З. Т.-Б.) встиг зблизитися, щиросердечно признались, обіцяючи показання свої підтвердити присягою, що сей чиновник, зійшовши з одним з них на гору, яку називоють МОТОВИЛІВЩИНА, де в 1859 році було відведено приватним землеміром місце під садибу покійному Торасу Шевченку, і діставши по сьому предмету відомості, записав їх но пипір».

Крім того, назва місцевості, оброної самим поетом, мимохіть згадується Г. М. Честохівським в його записких, опубліковоних під назвою «Эпизод на могиле Тараса Шевченко» в журналі «Киевская старина» (1896, лютий). Коли князь Васильчиков викликав до себе Честихівського, то, за свідченням останнього, генерал-губернотор «взяв зі стола якийсь попір, почов читоти мені, що одного разу я йшов на Мотовилове поле, де покійний Шевченко за життя волів купити для себе землю, і казав селянину, який ішов зі мною, що Шевченко вмер у тюрмі, в кайдонах, захищаючи селянську волю...» (с. 239).

Отож усі ці матеріали відхилили завісу невідомості над місцем, яке так вразило чутливе до краси серце українського поета. І це місце завдяки Роману Садовому вже після смерті Тараса Шевченка в 1861 році знову відкрив художник Г. М. Честахівський. Він знав тепер точно, що Варфоломій Шевченко показав йому не ту гору, яку вибрав поет під час останнього приїзду на Україну, але змінити щось уже не міг, адже тепер про перезаховання поета не могло бути й мови: над його прахом було вже зведено могутній могильний насип. Одначе жаль за тим, що він не повністю виконав волю поета, прохоплюється у його листах, писаних у 1861 році, які були опубліковані вже після його смерті: «Буду довіку жалкувать, що Варфоломій обманув мене...»

Таким чином, завдяки матеріалам поліцейського розслідування ми дізналися назву гори. Здавалося, що тепер не важко буде відшукати її. Але виявилося, що гори Мотовилівщини немає на жодній карті, що вона зовсім невідома не лише шевченкознавцям, а й працівникам природничого заповідника Київського держуніверситету, на території якого, за всіма даними, вона мала б бути сьогодні.

Найпильніше вивчення прибережних гір між Пекарями та Каневим засвідчувало, що тут з давніх-давен є такі гори: Пластунка, Княжа, Мар'їна, Мале та Велике Скіфське Городище. Безперечно, що саме на одній з них мав намір оселитися Тарас Шевченко. Можливо, одній з них дали іншу назву? Аналіз усіх сучасних назв гір показав, що незмінними лишилися з часів Шевченка назви лише Княжої та Мар'їної гори. Що ж до гори Пластунка, то, за свідченням радянського вченого-археолога Г. Мезенцевої, «раніше ця гора називалась Нетеребка, що вказує на її зв'язок з культом». І справді, гора Пластунка на «Плане выкупных крестьянских земельных участков с. Пекари, отмежеванных от земель помещика Пирчевского. 1872 г.» названа також Нетерпкою. Однак друга назва гори — Пластунка — побутувала паралельно і в часи Шевченка (про неї згадує Г. М. Честахівський у своїх листах про похорон Шевченка) і витіснила давнішу назву гори. Що ж до назв Малого та Великого Скіфського Городищ, то вони були явно наукового походження. І справді, сучасну назву вони дістали вже в наш час, по війні, після значних археологічних розкопок. У другій же половині XIX століття їх називали Мале та Велике Городища (так називав їх і М. Ф. Біляшівський). Народ зберіг і дивну назву Великого Скіфського Городища (так, певно, називалося колись і Мале) — Городок. Так називав її в 1861 році Г. М. Честахівський у своїх листах до Ф. І. Черненка. Однак усе це не з'ясовувало місцеположення гори Мотовилівщини. Лишалася надія відкрити таємницю загадкової гори лише з допомогою місцевих жителів. Але розпочате часткове опитування декого з них показало, що вони чули таку назву, а де така гора, забули. Невже ніхто не зберіг у своїй пам'яті спогадів про неї? На щастя, після тривалих пошуків вдалося виявити тих, хто пригадав гору Мотовилівщину. Але найцікавішим було те, що всі їхні свідчення про Мотовилівщину були пов'язані з Великим Скіфським Городищем, і зокрема з його вершиною.

«Про Мотовилівщину чув колись не раз від лісників. Було кажуть: «Підемо через Мотовилівщину», коли йшли узвозом на гору до Великого Городища» (спогади, записані від А. Д. Степаненка, 1919 р. н., м. Канів). Першою показала Мотовилівщину Малюк Параски Прокопівни, 1908 р. н., із села Пекарів. Дорога від села, якою ходив колись Тарас Шевченко, піднімалися все вгору та вгору. По дорозі жінка розповідала, як називається яке урочище чи гора. За нами лишилася Пластунка, Княжа, Мар'їна гора, Мале Городище. І ось піднялися проїжджою дорогою наверх і побачили широке привільне поле, що спускалося донизу. Воно було оточене з обох боків лісочками, а від Дніпра його перетинала гора, яка здіймалася над обрієм. Край її був обсиджений високими тополями. Праворуч піднімався дерев'яний маяк, який, за свідченням пекарців, споконвіку правив за сторожовий пункт.

Ось що розповіла жінки про ці місця: «Оце тут справи стоїть маян. Тут колись була гарни дорага, називили її люди — дорога до Біляшівсьного. Зліва була теж гарна проїжджа дарога. А перед нами теж дорога, яна вела і до Канева, і до Тарасової гори, і до Межиріча. Ту ж гару, яка піднімається перед нами, зараз називають всі Велиним Сніфсьним Городищем. Старі ж люди низивали її Мотовилівщиною, тому що тут сходяться, подібно до мотовила, дороги. Тан розповідали моя свекруха Перехрест Горпина, якої вже давно нема на світі: ян ми помремо, то ви позибуваєте, які де назви. Коли ми доходили з нею сюди, вона не раз згадуаала про це. А ми часто тут бували, тому що тут було і наше поле нолись. А я все й запам'ятала. Це все людсьне було. Пекирці тут спанонвіну пшениці, жити сіяли. А тепер тут таном поле, засіяне ячменем пенарівсьним ридгоспом. Наше ж поле було аж там, у долині, зліва. Я з свенрухою часто ходила ни ноле. Ми тут і снот пасли, по гриби, по опеньки ходили. І, було, бігаємо вниз па воду, до нринични, яна була в яру, в долині. А над гарою скраю тоді тополь не було — все було видно з гори, гарно було тим. Ніде, мабуть, нращого місця немає над Дніпром...»

Не менш ціниві і спогади Майданин Тетяни Івинівни, 1895 р. н., що проживає на одній із найстаріших нанівсьних вулиць — Бессарабії. 90-літня сліпа бабуся, на жаль, не змогла провести автара до Мотовилівщини, але її мудрі слова спрямуаали також до вершини Велиного Сніфського Городищи: «Знаю гору Мотовилівщину ще з дитинстви. Тільни батько мій називав її Мотовилівка, та й другі говорили: ни Мотовилівці. Похожа вона на мотовило. Янби я хоч трохи бичили, то обов'язково повела б вас туди. Малою я там часто скот пасла. Коло маяна янурат, ноло дерев'яної вишки. Там ще й гойдалку хтось зробив, і на ній ми гойдалися, коли пригонили скот. Ми часто пригонили туди скот, щоб погойдитися. І часто примовляли, гойдаючись: «Дивай, мотайся, мотайся!» Ян нортіло нам піти на Мотовилівну, говорили між собою: «Пішли ни Мотовилівку намотаємося!» Це дійсно лише ця гара. Була б і досі тана сама. Тан сназали, що там усадник золотий занопаний. То пенарці шунали його та й розрили, разнопали гору, і стала вона нижчою. Однак нічого вони так і не знайшли. Мотовилівну не всю пахали, лише кусок. Не було тоді і дерев на ній. Старі люди всі називали цю гару Мотовилівна, и тепер, мабуть, ніхто не знає цієї назви. І монастирці не знають. І я пра неї забула, и ви, снасибі, нагадали. Сінльки ж я аідходила на неї, ноли пасла снот.

Дорога була на Мотовилівну з Трьох шляхів, а з Мотовилівки на Пенирі. І з Монастирна були дорога на цю гору через Мелинчин потін, а потім прямо на Мотовилівну. Була дороги і з Тирасової гори сюди. Пенарці ходили цією дорогою».

Пригадала таємничу гару ще одна старенька жінка з Бессарабії — Мазуркевич Ганна Юхимівна, 1909 р. н.: «Я лишилася дуже рана сиротою і тому ще малою пішла служити. Служила я у Солонини, в Монастирну, там і жила. Ходила я на гару Мотовилівну з монастирськими хлопцями та дівчатами — з Янилинаю, Грицьном. Було нам тоді ронів по чотирнадцять-п'ятнадцять. Ходили ми Меланчиним потакам, попід Босого левадою аж до маяна. Тим завжди пистухи писли худобу. Пале зикінчувалося від Дніпра давгою гарою, яну пастухи називили Мотовилівкою».

Верба Євдокія Митрофанівна, 1925 р. н., із села Пекарів привезла дослідницю також на вершину Великого Скіфського Городищи. Її розповідь доповнювала попередні: «А тут, на ось цьому валу, під Велиним Скіфсьним Городищем, підступили води на симу поверхню землі. І ми під деревами рили ямки і пили звідти воду, як пасли скот. Ось у цьаму місці росла гречна, було тут мочарно, вогка земля... Виступала води і під липою, так звана зашкурна вода. На вершині гори посаджені тополі та деякі інші дерева. Це вже пізніші насадження, заповідницькі. Було тут колись чисте поле. І росло тут лише чотири липи. Ось на тому місці, що й тепер, коло маяка дві, третя — де ось те дерево росте, и четверта он там. Чула від діда Івана, що цар Городка липими мітив тут скарби. Липи зрізали, а воли знов відростали... Мій дядько Перехрест Григорій Петрович, який нолись робив

на зиповіднику сторпжем, розказував, що він гриби брив на Мотовилівщині, де Велике Городище. Подивіться на південь — туди ідуть Вовчі Скоти, а потім Явтушине, Вилчик. Часто дають назву місцевості від самої місцевості. Така назва Вилчик, бп там, як аилка, розходяться два яри. Пeвно, і Мотовилівщина називається ток по місцевості, яка дуже нагадує мотовило. Сюдою є дорога до Канева, Межиріча, Пекарів, Тарасовпї гори. Здавна була тут дорога. Низом колись не було такої дороги».

Людей, які зберегли в своїй пам'яті спогади про Мотовилівщину, лишилося небагато, і тому хочеться навести ще кілька свідчень про загадкову гору. Звичайно, найбільше спогадів про Мотовилівщину автору вдалося записати від пекарців:

«Про Мотовилівщину чув. Як від маяки спускатися вниз і виходити дорогою до могили Шевченка, не входя в ліс,— ото й є Мотовилівщина» (Бабич Пивло Іванович, 1919 р. н.).

«Коли я була малою (років десяти), то я жила в Каневі у сестри, няньчила її дітей. А додому, було, страшенно кортить. А ото в суботу завжди йшли в Пекирі пильщики, то й я йшла з ними до Пекпрів лісом. Дорога ця була горами, ходили нею, коли була прибутна вода. Вони добре знали цю дорогу. І коли ми виходили з лісу дорогою, яки вели з Шевченкової могили на Городки, де піднімився маяк, то пильщики завжди згидували Мотовилівщину» (Перехрест Ганна Пилипівна, 1908 р. н.).

«Чула і я прп Мотовилівку. За Городищем впни, та Мотовилівка. Долини там така, а далі маяк дерев'яний. Раніше там людська земля була, а потім колгоспни, и зараз вже й не знаю чия, може, і заповідницька» (Іванова Палажка Олександрівна, 1915 р. н.).

«Мій батько покойний Пархоменко Миксим Пивлович дуже добре знав, де які поля, урочищп, гори. Від нього я чула прп Мптовилівщину. Він розказував, що вона там, де мияк, на Городищі, як іти ни Тирасову гору. Там шляхи розкладені туди-сюди. Сюди — до Біляшівського, туди — до Канева ти до Тирасової гори. Тим і є Мотовилівщини. Тут кінчалися колись пекарські землі і починалися канівські. Була так звана Границя. Там криничка стояла, не доходячи до канівського лісу» (Пархоменко Євдокія Максимівна, 1923 р. н.).

Дослідникові хотілося почути слово про Мотовилівщину і жителів вулиці Монистирок — найближчої до Чернечої гори та Городищ. Однак тривилий час не вдавалося виявити знавців. І все ж тика людина обізвалася нарешті. Це був Слинько Олексій Савович, 1914 р. н. — єдиний із канівських гончарів, який не закинув промислу своїх батьків, дідів та прадідів і продовжує творити своїми вправними руками горшки, глечики, микітри та миски. Жаль, що ніхто не турбується сьогодні про те, щоб це ремесло збереглося на Канівщині. Олексій Савович також спрямувався у район Великого Скіфського Городища. Але цього разу йшли до Мотовилівщини не з Пекарів, не з Тарасової гори, а з Монастирка: через Меланчин потік, Смалене, Нижній шпилик, Роповське, Гнилу балку. Вийшли з лісу і опинилися знову на тому ж полі, піднялися до вже відомого маяка.

«Оця гора проти маяка називалася раніше Мотовило (Мотовилівщина). Так мені ще батько казав: як з лісу виходити, тп тим гора Мотовило. Ще батько мій тут скот пас. Ох, кавунів там було по підгір'ю! Я ще з хлопцями їх рвав. Все змінилося. Була гола гора, а тепер заросла лісом. Тополі насадили, горіхи, а деякі дерева і спмі обсіялися. Від Чернечої гори буде сюди півтора кілометра приблизно. Люди забувають старі назви. Трохи дернини у голові. Це тому я запам'ятав, що із скотом пролазив тут кругом. Пам'ятаю я ще й криничку, що була нижче, як на заповідник спускатися. Ми бігали до неї воду пити, така-то хороша булп вода. Утекла вже ця вода. На Топилі теж недавно брали воду — тепер уже нема. Не пускають тепер людей у ліс, запустів він, не відкопують люди джерела, а вони зпростають і пропадають. Тут, біля маяка, споконвіку пахають землі. Була тут споконвіку і дорога з Пекарів до Канева і на Чернечу гору.

через Босого леводу. Тепер зокрито ця дорого шлогбаумом. Цією дорогою можна вийти до Трьох шляхів, а там і до Межиріча. А Мотовилівщини і я б не знав, якби був батько не сколав».

Всі ці розповіді пекарських та канівських старожилів свідчили про те, що гора, обрана Шевченком, не зникла з лиця землі, а просто її назва змінилася, і все менше і менше людей пам'ятало її. А років через двадцять вже б, напевно, ніхто не пригадав про її існування. А забуватися її назва почала ще й тому, що Шевченкова Мотовилівщина є одночасно вершиною Великого Скіфського Городища — колишнього Городка, на якому від Дніпра природа виявила дивне чудодійство — створила гору над горою, яку народ і назвав колись Мотовилівщиною. Але не лише гору називали тик колись, о, ймовірно, всю вершину Городищи, яка нагадує і сьогодні велетенське мотовило (пристрій для намотування ниток з веретени). Обстеження всіх конівських гір перекинало, щи нічого подібниги природи не створила на жадній з інших придніпровських гір. Ніде немає і такога поєднання гири з великим полем (в часи Т. Г. Шевченка воно нилежало поміщику Н. Парчевському). Зараз це поле зветься Пекарським, а Честпхівський згадує про нього як про Мотовилове поле...

Токим чином вдалося нирешті знайти загадкоиу Мотовилівщину, на якій влітку 1859 року зупинився зачарований Тарас Шевченко. Але де ж саме на Мотовилівщині обміряо землю поет? Що на вершині гори — в цьому не було сумніву, але ж і вершина гори має чималу площу. І тут на допомагу овтору прийшов найглибший знавець канівських гір, який пізнав чимало їхніх таємниць, вчений-археолог М. Біляшівський. Це він ще в кінці XIX століття тикож шукав місце, обране поетом між Каневом і Пекарями, хоч зробити це йому було значно важче, ніж Г. М. Честахівськаму, адже відтоді минуло понад тридцять років. Шляхи привели вченого токож до Великого Городища — селянин с. Пекирів Опинас Дяченко спрямував його саме сюди. Вчений вважав, що саме цю місцевість, а не Чернечу гору, на якій він паховиний, уподобив поет. про це свідчила, крім розповіді діда Опанаса, й таке: с. Пекарі належало поміщикові Парчевському, і щоб купити землю над Великим Городищем, яке належоло до пекорського маєтку, Шевченкові довелося мити справу з Парчевським.

Як бачими, вчений був близький до істини. Ни жаль, йиму не були відомі в той час матеріали поліцейського розслідування, в яких зафіксована назва гори, що її обрав Тарас Шевченко. Не зустрічався вчений і з тими, хто обміряв землю поетові ни цій горі,— Тимафієм та Романом Садовими (хто знає, можливо, їх не було вже серед живих.) Не здогадувався вчений і при те, що це місце були відиме Г. М. Честахівському, з яким Біляшівський був знойамий. Тому й зупинився він на свідченні Опанаса Дяченка, який правильно зорієнтував вченого щодо обраної поетом гори, оле не міг здогадотися, що соме на її вершині зупинився Тарас Шевченко. Опанас Дяченко міркував по-іншому, практичніше, ніж поет. І все ж саме М. Ф. Біляшівський допоміг автиру завершити багаторічні пошуки, адже він сфотографувив вершину гори, на якій хотів поселитися Кобзар. Знімок було зроблено ще в кінці XIX століття — 18 травня 1892 року, саме в той час, коли вона була ще такою, якою її побачив Тарас Шевченко, без тих щільних насиджень, ща вкривають її сьогодні. Вчений у фотографії «Вид з Мар'їної гори на Мале та Велике Гиродище» хотів зифіксувоти визначні ирхеологічні пим'ятки Канівщини і одночасно зробив нам неоціненний дар, адже доніс до нис краєвид, такий дарогий серцю поета. І саме ця фотографія, яка зберігається у внука вченого Бориса Миколайовича Біляшівського (її він, на щастя, подав на виставку, присвячену 125-річчю з дня народження М. Ф. Біляшівського, організовану у Канівському музеї Т. Г. Шевченки 1982 року, за що тикож складаємо йому щиру подяку). Соме ця фотографія допомагає визначити не лише гору, а й місце, яке обміряв поет, идже на ній чітко видно оброблювану ділянку землі, яка орієнтовна й становить десь близько двох десятин, про які згадував Варфоломій Шевченко, а поруч видно єдине

дерево — чи не нащадок тієї липи, про яку згадував аж двічі поет у поясненні чиновнику особливих доручень М. О. Андрієвському 6 серпня 1859 року:

«Окончивши работу (тобто обмірювання обраної ним землі. — З. Т.-Б.), пригласил его закусить под липу... Во время завтрака г. Козловский завел со мною какой-то богословский разговор на польском языке; чтобы прекратить этот разговор, я ему сказал по-русски, что теология без живого бога не в состоянии создать даже этого липового листка, и при этом вырвал листок и показал ему». Ця суперечка («вследствие бессильного мщения г. Козловского») і стала, як вважав поет, приводом для його арешту.

У наш час до місця, обраного самим поетом під власну оселю між Каневом і Пекарями в 1859 році, звертався відомий радянський шевченкознавець Петро Жур у своїй хроніці «Третя зустріч» (К., «Дніпро», 1970). У радянського вченого була перевага перед М. Ф. Біляшівським, а саме та, що йому була відома назва Мотовилівщини з матеріалів поліцейського розслідування. Однак шевченкознавцю, на жаль, не вистачило такого знання канівських гір, які мав М. Ф. Біляшівський, тому у хроніці подані суперечливі дані про її місцеположення. Так, дослідник, коментуючи вже відомі нам спогади Опанаса Дяченка, донесені до нас М. Ф. Біляшівським, про одну з терас біля Великого Городища, вибраної нібито поетом для власної садиби, висловлює бездоказове припущення про те, що «її, очевидно, і називав Мотовилівщиною Ромин Сидовий». А трохи далі, описуючи село Пекарі, несподівано говорить: «На захід під горою чорний ліс. Саме тут і сподобалась латка землі — ця «благодать, і Дніпро, і темний ліс під горою», що довго потім снився йому в Петербурзі».

Остання думка вченого переконує, що йому було невідомо, що на захід від Пекарів є не одна, а ряд гір, серед яких останньою підіймається гора Велике Скіфське Городище, якої від Пекарів, звичайно, зовсім не видно.

Завершуючи дослідження, слід знову звернутися до слів мудрого друга поета Г. М. Честахівського, який у листі до Черненка Ф. І. від 20 червня 1861 року так описав уже відому нам гору, на якій хотів поховати Тараса Шевченка: вона «така завбільшки, як і Тарасова гора, і покрита густим молодим лісом,— кучерява та хороша, густим лісом оквітчана, верхом своїм підпирає хмари і далеко, дуже далеко видніється, як їдеш од Києва. На цій горі я хотів поховить Тараса». Так, це справді Мотовилівщина. Монументальний вид з неї «на лани широкополі, і Дніпро, і кручі» глибоко вразив свого часу Тараса Шевченка. На жаль, сьогодні цей вид закритий від людських очей. Нащадки поета, не відаючи про те, що ця гора навіки освячена безсмертним поетовим ім'ям, зробили велику помилку і край гори, з якої відкривався воістину неповторний краєвид, взяли і засадили тополями. І лише в східному кінці гори лишився маленький простір, не закритий верхів'ями дерев. Звідси видно все, чого бажала душа поета,— напереред Дніпро, який, здається, поруч, «коло порога», і поля, і понаддніпрянські села Келеберда та Прохорівка синіють вдалині. Коли милуєшся цією чарівною, величною природою, то здається, що поруч з тобою геніальний співець, і ти сприймаєш цю красу його очима.

Вершину Великого Скіфського Городища вінчає меморіальний знак, який свідчить про те, що це визначна пам'ятка археології. Сьогодні ж, ясна річ, повинна бути відновлена і давня назва вершини Великого Скіфського Городища — Мотовилівщина, та з'явитися ще одна меморіальна дошка, яка засвідчуватиме, що це місце навіки освячене Шевченковим безсмертним ім'ям.

Тарас Шевченко хотів збудувати в цьому благословенному куточку хату та комору (робочу), тобто художню майстерню, проекти і плани яких створив, але не зміг втілити в життя ні на Мотовилівщині, ні на Чернечій горі. Республіканське товариство охорони пам'яток історії та культури виявляє бажання допомогти Канівському музею Т. Г. Шевченка матеріалізувати креслення, зроблене поетом.

СЕРГІЙ ПЛАЧИНДА

ЦЕЙ ДОВГИЙ ПОВОРОТ...

ПУБЛІЦИСТИЧНА ПОВІСТЬ

Серйозні питання порушують сільські механізатори: коли ж ми покінчимо з обурливою практикою — ВТРАТИ ЧЕРЕЗ ЗАВОДСЬКИЙ БРАК КОМПЕНСУВАТИ ЗА РАХУНОК КОЛГОСПНОЇ КАСИ?

В застійні роки ці взаємовідносини взагалі не аналізувалися. Обмежувалися демагогічними гаслами єднання міста й села. Але за тими красивими гаслами й постулатами про дружбу, злиття і т. п. крилися, як бачимо, гострі реальні проблеми, які вимагають нині свого розв'язання з позицій соціальної справедливості.

Водночас висловлюю перед механізаторами давню свою ідею: в може, вигідніше, дешевше, економічніше закуповувати сільськогосподарську техніку — надто силосні й зернові комбайни — за кордоном?

— Так,— підтримує думку Єгудін. — Зараз наше сільськогосподарське машинобудування на такому рівні, що нам вигідніше закуповувати комбайни за кордоном, ніж виготовляти їх самим. У нашому колгоспі німецький комплекс — силосозбиральний комбайн з самохідною жаткою — безвідмовно пропрацював тринадцять років (а жатка і нині косить). А КСК-100 на третьому році розсипається. Та й експлуатувати його — суцільне мордування. Наша держава виграла, якби закупила комбайновий парк за кордоном (і виграла б, додамо, щонайменше двадцять млрд. крб. на рік. — С. П.), і тим самим дала б нашій сільськогосподарській промисловості можливість припинити випуск бракованих комбайнів і відродитись на принципово новій технологічній основі.

— Посудіть самі,— додає Єгудін. — «Ниву» ніхто не вважає за комбайн — малопотужна, низькопродуктивна, допускає великі втрати врожаю. Якщо «Нивою» збирати врожай понад 20 ц з га,— втратам запобігти неможливо, бо в неї малопотужний барабан. Крім цього, за сирої погоди «Нива» не вимолочує зерно з колоса, а якщо посуха — не справляється з очищенням зерна. Тому «Нива» йде лише на першій понижаній — тобто до 2 км на годину. А це означає — непомірно розтягуються строки жнив, тобто зазнаємо «природних» втрат, які теж нам, пробачте, в печінках.

— «Колос» трохи кращий від «Ниви», але на ньому треба вміти працювати — молодь його не може як слід опанувати. А чому — про це я скажу трохи згодом,— обіцяє Єгудін і веде далі: — Цього року нам пропонували «Дон» — категорично відмовилися. По-перше, він з копнувачем, тобто викидає солому на поле. По-друге, в нього ті ж самі стороспрокляті отвори, крізь які зерно сиплеться додолу. По-третє, він втричі дорожчий і важчий від «Ниви». Справді, нашій промисловості слід докорінно перебудуватися, зокрема дати принципово нову модель комбайна. А конкретніше: нам потрібні агрегати, які здатні швидко збирати врожай по 50—60 ц з га, не втрачаючи при цьому жодного зернятка. Таке, на мою думку, має бути завдання для нашої промисловості на щонайближчі роки.

Чи посильне таке завдання? Безперечно. Адже ФРН і Англія за останні роки на своїх підзолистих, сірих грунтах (на карті вони позначені жовтими, рудими, іржавими кольорами, а наші грунти — каштановими, чорними!) збирають на круг по 50 ц з га, не втрачаючи при цьому ні грама зерна. А ми не можемо сягнути через свої втрати вище 23 ц з га.

Тож маємо будь-що припинити втрати врожаю на трудовій ниві колгоспній.

— ...І покінчити з поганою звичкою минулих років — тягнути з селянина якнайбільше,— додає Єгудін. — Іноді дивуємося, як винахідливо це робиться. Ось приклад. Наші комбайни мають гідроприлад. Навіщо він? Адже механічний прилад простіший, дешевший і надійніший. Зате гідроприлад має неймовірну вартість: дві тисячі карбованців. А щоб замінити одну тільки шайбу для ущільнення вала, треба повністю демонтувати гідроприлад (гідромотор і гідророзподільник), тобто відвезти агрегат у Вознесенськ і заплатити ще 600 колгоспних карбованців. Це, повторюю, щоб замінити одну шайбу. До речі, молоді механізатори не люблять возитися з тим гідроприладом. Взагалі, молодь не вміє ремонтувати, і з тим треба рахуватися.

Так ми підійшли впритул до проблеми молодого механізатора — проблеми, можливо, найгострішої нині, коли відбувається зміна

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 2.

поколінь. В мехзагоні Шевченка, скажімо, 20 механізаторів. З них лише троє старшого покоління. 17 молодих! Отже, вони вирішують долю врожаю, коли хочете, долю країни. Як вирішують? Частково ми бачили це на полях Кіровоградщини, коли з комбайна безпардонно сипалося зерно, бо відійшла нижня засувка елеватора. Та й тут, в колгоспі імені Карла Маркса, бачили, як молодий механізатор не міг дати ради комбайнові, доки не допоміг ветеран. А якби його не було? А коли він піде на пенсію, як тоді буде?

— Справді, молоді механізатори не люблять і не вміють ремонтувати,— каже Єгудін. — А чому? Та тому, що РІВЕНЬ ПІДГОТОВКИ МОЛОДИХ МЕХАНІЗАТОРІВ, ЯК НІКОЛИ, НИЗЬКИЙ. Є у нас короткострокові курси механізаторів, є ПТУ, є, зрештою, середні школи з виробничим ухилом, але скрізь готують механізаторів однаково погано. Я, наприклад, 1958 року закінчив шестимісячні курси комбайнерів і знав комбайн досконально. А тепер юнак три роки вчиться в ПТУ і не знає ні комбайна, ні трактора, ні автомобіля — нічого не знає.

Хочу на хвилинку перебити Єгудіна і додати: влітку 1987 року я об'їхав кілька степових областей України, побував у багатьох колгоспах, радгоспах і скрізь чув одне: МОЛОДІ МЕХАНІЗАТОРИ НЕ ЗНАЮТЬ ТЕХНІКИ. І по-справжньому не хочуть її знати.

Причин кілька. Перша: вкрай СЛАБКИЙ КОНТИНГЕНТ ВИКЛАДАЧІВ профтехучилищ та курсів. Багато серед них випадкових, байдужих людей.

Великої шкоди завдала НЕУВАГА ДО МАЙСТРІВ ВИРОБНИЧОГО НАВЧАННЯ, НИЗЬКА ОПЛАТА ЇХНЬОЇ ПРАЦІ.

Ще причина: серед наймолодшого покоління побутують СПОЖИВАЦЬКІ НАСТРОЇ. У більшості юнаків і дівчат укорінилася тенденція: ось хтось прийде і зробить за них найважче, найморочливіше (як у випадку з ремонтом КСК-100). Це в свою чергу йде від батьків, які занадто кохають, опікують, плекають своїх діток і не готують їх до трудового життя. Тут можна кинути докір і на адресу літератури для дітей та юнацтва, де переважає легковажне пригодницьке чтиво на зразок повістей Всеволода Нестайка, який стверджує, що життя для дітей — це суцільні веселі й навіть карколомні пригоди. А праця — то вже на долю батьків.

А які привабливі іграшки, крім пістолета і автомата, виготовляє наша легка промисловість?

Пропоную шановному читачеві назвати інші причини того, як ми виховуємо у дітях своїх не працелюбів, а споживачів, що потім так дорого коштує суспільству і батькам теж. Очевидно, над цією проблемою і міркувати слід усією громадою. Тут важить думка кожного. А думка таких, як Єгудін,— і поготів.

— ...Погляньмо, хто нині йде в механізатори. Ось хлопці кінчають десятирічку, роз'їжджаються; вступають в різні вузи, технікуми, училища. Хто нікуди не вступив, не прилаштувався,— повертається в село. Иде в механізатори. І виходить: наислабші йдуть до тракторів і комбайнів. Ясна річ, не завжди так, але в більшості випадків чуєш: «Якщо нікуди не поступлю, ніде не получиться — піду механізатором». Це дуже хибна тенденція: адже сучасна техніка вимагає розуму, культури, освіченості. Вимагає інтелекту, що про нього згадують, коли пишуть про вчених та інженерів. Потрібен він і механізаторові...

Ну, а коли сталося так, що в нас серед молодих механізаторів чимало випадкових, слабких юнаків, то треба з ними працювати вже на місці — на тракторі, в полі. Тут слід самовіддано віддаватися роботі з молоддю і начальникові мехзагону, і головному інженерові господарства, і завідуючому майстернею, а також інженерам з технічного обслуговування та експлуатації. Не жаліти наших сил, енергії, вміння прищеплювати любов до фаху, до землі. Плекати почуття господаря.

Не можна не погодитися з головним інженером. Але слід настійно подбати і про УМОВИ ДЛЯ МОЛОДОГО МЕХАНІЗАТОРА. Передусім про культуру виробництва.

Ми вже констатували факт: молодь не любить ремонтувати. Це треба враховувати — можливо, нам слід взагалі ЛІКВІДУВАТИ РЕМОНТНУ ІНДУСТРІЮ, в якій працюють близько 8 млн. чоловік. Її, ремонтну індустрію, породила доба: в 30-і роки не вистачало техніки, по війні теж. Тепер техніка має бути високої якості і надійності, бо саме такою технікою можна привабити чи утримати молодь на селі.

— І не лише технікою,— зауважує Григорій Юхимович Єгудін. — Є ще принаймні 4—5 обов'язкових стимулів для сільської молоді. Перший. В кожному колгоспі має бути чітка і надійна СЛУЖБА ТЕХНІЧНОГО ОБСЛУГОВУВАННЯ. Без неї молодь не піде в механізатори. У нашому колгоспі така служба є — можливо, тому у нас 17 молодих механізаторів. До неї входять: інженер з технічного обслуговування, майстер-наладчик і слюсар-наладчик. Їхній обов'язок: своєчасно проводити технічний огляд і ремонт, запобігати поломкам. Що ж, з механізаторським «аристократизмом» треба рахуватись.

Другий. Молодь любить комфорт. Тобто трактор має бути естетично гарно зробленим. У кабіні потрібні ідеальні умови. Нещодавно в Харкові, на тракторному заводі, я бачив кабіни, які ставлять на експорт. Далеко нашим кабінам до тих, що мають кондиціонери, димчасте скло, вентилятори, зручне сидіння, вдало розміщені прилади, герметизацію, що запобігає шумові... А ЧОМУ ТАКІ КАБІНИ ЛИШЕ НА ЕКСПОРТ? В першу чергу вони потрібні нашим хлопцям і, можливо, дівчатам (якщо так оформлюватимуть усі кабіни — не соромно і дівчат запрошувати в лави механізаторів).

Третій стимул. ПОБУТОВІ УМОВИ ДЛЯ МЕХАНІЗАТОРІВ. Вони мають бути на високому рівні. В майстернях, на польових станах давно час устатковувати теплі роздягальні и душові. Заради молоді це треба робити. Для душової, ясна річ, потрібна казанка. Тисячі казанних на Україні! А хто їх виготовляє? У нас не розроблені навіть газові пальники для водонагріваючих приладів. Маю на увазі те, що наше село ціною величезних зусиль голови колгоспу Березовського повністю газифіковано, а ми цього не використовуємо як слід. Навпаки — спалюємо сотні тонн солярки (по республіці понад 3 млн. т. — С. П.) щороку для підігрівання води, для роботи кормоцеху й агрегату вітамінного борошна тощо. І це через відсутність газових пальників (а 3 мільйони тонн солярки спалюємо через те, що не газифікуємо села. — С. П.).

Четвертий стимул. ДБАТИ ПРО УПОРЯД-

ЖЕННЯ СЕЛА — ДБАТИ ПРО МОЛОДЬ. Про наше майбутнє. У нашому селі під час негоди можна під'їхати лише до контори. Взимку до Баштанки не доберешся. А молодим хочеться у вихідний гайнути до райуніяермагу, на концерт, до рідних. Сільські дороги й молодь — невід'ємні поняття. Гарна, асфальтована дорога веде прямо до молодих сердець...

Єгудін розводить руками:

— Чи можна ще які стимули назвати? Можна. Чи маємо гарну сучасну пісню про механізатора — про юнака, що до схід сонця виїхав жито сіяти в полеї? А яку художню книжку про молодих орачів, сівачів, женців, кормодобувачів ви можете порекомендувати сільській шкільній молоді для натхнення! А кінофільми чи бодай серію захоплюючих телепередач?

Всі ці стимули, на жаль, в туманній перспективі, що мусить стати реальним сьогоденням.

Не слід забувати й про антистимули. Такі, скажімо, як НУДЬГА, що її треба виганяти з села, а палаців культури — виганяти прекрасними фольклорними ансамблями, бібліотеками, музеями, захоплювати лекторіями, саунами, спортивними залами — такими, як у Моторного на Херсонщині. Одне слово, не треба з ім'я молоді скупитись ні на пісню, ні на книжку, ні на будівельні матеріали.

— ...Будівельні матеріали. — журно зітхає голова колгоспу Кость Гнатович Березовський, повертає до мене своє змарніле лице (відчувається, якою тяжкою втратою є для нього смерть дружини) і проказує з притиском на кожному слові: «А КОЛИ МІСТО ПОЧНЕ ПРАЦЮВАТИ НА СЕЛО?»

Здається, в ці слова він вкладає весь свій задавнений біль, який накопичувався роками. Можливо, ще відтоді, коли Сталін знижував ціни на товари в місті за рахунок села, де на трудодень платили копійки (це на старі гроші!) або й зовсім не платили, зате багато й нещадно брали позики, обкладали високими податками — навіть за фруктові, об'їдені гусінню й безплідні дерева треба було платити. Біль допікав його ще з тих часів, коли за вказівками уповноважених забирали весь хліб з колгоспу з розрахунку 5 крб. за центнер, а за місяць колгосп викуповував своє ж рідне зерно для фуражу чи посівматеріалу вже з розрахунку 20 крб. за центнер.

Можна було, звичайно, заперечити Костю Гнатовичу: місто, мовляв, дає машини, що ж іще? Але вчувалася гірка іронічна відповідь: чому ж вони, ті машини, браковані, чому через них стільки втрат?

Ні, надто багато змісту вклав Кость Гнатович у свої з болем перемішані, справедливі слова. І якщо ми раніше відбувалися гучними фразами про стирання граней між містом і селом (а з міських квартир нам здавалося, що тих граней взагалі вже не існує), коли кожен критичний закид села до міста поціновували як політичний випад, протиставлення міста селу і т. п. — ярликів вистачало, демагогії було на ціле море! — то сьогодні мусимо відповісти селу конкретно: КОЛИ? І — ЯК?

Кость Гнатович виймає з бокової кишені піджака папірець, подає мені.

— Це телеграми... У відповідь на слізне наше прохання замінити розбитий радіатор на новенькому комбайні, ви його бачили

«К-зу им. К. Маркса.

КСК-100 за № 064243 наработал 20 моточасов обрыв вентилятора разбит радиатор Срочно принимайте меры в райснабе радиаторов в наличии нет

Директор райснаба Мironченко».

— Бачите? Він з міста б'є мені на село телеграму: «Срочно принимайте меры». Ніби я міністр чи в мене є завод.

Він тужно дивиться мені у вічі:

— Оце ми так перебудовуємось? Адже райпостач — це державна установа, я неї запчастини. А РАПО фондує. Як ми купуємо техніку? Спочатку треба подати заявку в райпостач. Інакше нічого тобі не припаде. А заявка та — як пастка. Цього року, приміром, подаємо заявки на 1990 рік. Що можна передбачити? Я ось замовив КСК-100. Гаразд, прийде 1990-й, і виявиться, що мені КСК-100 не потрібен. Мені скажуть: «Можеш не брати, а сплатити вартість комбайна мусиш». Тепер подивимось на цю справу з другого боку. заявки я не подаю. А чого — в мене ось два комбайни є, ви бачили — один зовсім новенький, хоч і нагодящий, другий ламається. Але надходить дев'яностий. Обидва мої КСК-100 розсипались. Я біжу в райпостач: «Рятуйте, потрібен комбайн — корови гоподні». А мені спокійнісінько так у вічі: «Немає заявки — нема комбайна»

Ось такі вони мають бути — нові виробничі взаємовідносини між містом і селом? Кажуть мені: «Подавай заявку на «Дон», бо тоді буде пізно.» — «Ні,— кажу,— «Дон» не братиму ні за які гроші: це той самий «Колос», тільки більший двигун — більше пального потребує, і більше втрат зерна. Брати не будемо». Отак їм сказав, а в душі переживаю: «А раптом щось трапиться! І мені тоді нічого не дадуть, бо нема заявки». Коли я вже стану господарем становища? Коли я відчую справжню повагу до хлібороба не на словах, а на ділі?

Ще приклад байдужого ставлення до потреб села... Мені потрібна цегла. Вона є в райспоживспілці. Багато цегли. Люди не беруть, бо в кожному колгоспі є порожні будиночки, куди ми хочемо заманити спеціалістів, а вони не йдуть навіть на таку принаду, як житло в наших безводних степах. Та ось мені конче треба побудувати кілька будиночків для своїх спеціалістів. Приїхав на склад, мені кажуть: «Лише за готівку». Пішов до керуючого банком: «Дай 25 тисяч». — «Не можу». — «Мої ж гроші! Півмільйона. Треба цеглу купить». — «Ось інструкція. Готівкою даю лише на зарплату». Отакої! Колгосп має гроші в банку, а взяти їх, щоб купити цеглу, не може. Чому?

Бо — дозволю відповісти хліборобові — інструкція під руками керуючого банком з учорашнього дня. Бо ці іржаві важелі гальмування не так легко зняти і викинути в брухт — за них тримаються ще чимало чиновних рук.

Важелі гальмування. Про них Кость Гнатович може говорити багато.

— Мені здається, передусім треба запровадити правильний розподіл матеріальних благ. Чому невиробничник краще живе від виробничника? Це несправедливо. В своєму господарстві ми дотримуємось такого принципу: виробничникові віддати сповна! Він творець матеріальних благ. Він годує світ. Тому

в нас механізатори, доярки, водії, кормодобувачі, свинарки, телятниці — всі, що творять матеріальні блага, мають в середньому 280 карбованців на місяць. За це мені не раз перепадало. А я вважаю, що це ще й мало. НЕ ТРЕБА БОЯТИСЯ ВИСОКИХ ЗАРОБІТКІВ ДЛЯ ВИРОБНИЧНИКІВ. Для тих, хто чесно трудиться в поті чола. Інша справа — приписки. То злочин, розтління, грабунок. Сусідній колгосп, наприклад, витрачає на зарплату мільйон у рік, а ми — півмільйона. І врожай у нас вдвічі вищий. А працездатних вдвічі менше, ніж у сусіда,— 265 душ. З них 30 відсотків на легких роботах і в адміністрації. Пенсіонерів у нас 350. А землі орної 4324 га (майже так і в сусіда). Чому ж наше господарство рентабельне, а сусідське — ні? Чому у них така невідповідність між валовим доходом і сумою затрат? Ясна річ, все справа в продуктивності праці. Скажу чесно: свого часу ми теж підвищили зарплату, а продуктивність не зросла. Саме підвищення зарплати, отже, не сприяє підвищенню продуктивності праці. А що сприяє? Звідки у нас ривок у продуктивності? ГАЗИФІКАЦІЯ СЕЛА! Ми розкріпачили жінку. Скільки-бо часу йшло на те, щоб розтопити піч або лежанку, розігріти воду, наварити свиням... Ні, я не шкодую, що затратив десять років життя, аби газифікувати рідне село. І грошей не шкода — 270 тисяч карбованців. Зате всеньке село газифіковане, окрім кількох бабусь, що не захотіли,— побоялись чи грошей стало жалко.

Зовсім інше життя з природним газом. І я думаю: як це так, що на Україні лише поодинокі села газифіковано. Адже через територію нашої республіки пролягають газоносні траси на Європу — обігріваємо далекі країни, а наш дядько взимку мусить спати в куфайці, бо вугіллячка катма (півтори тонни на сім'ю — такої норми замало!). Так, тепер є відводки від газоносних трас, дозволяється газифікувати села. Але проблема: де дістати труби? Без них газифікації нема. Тож справу газифікації колгоспного села треба поставити на державну основу. І якомога швидше. Буде газифіковано село — буде в ньому молодь.

По обіді ми зібралися в степ, до комбайнів.

— Познайомлю вас з головним агрономом колгоспу. Молодий, розумний, діловий. Я привселюдно сказав: «Ось мій наступник, коли захочете. Він може сміливо замінити мене на посту голови колгоспу. За нього я спокійний». Так я сказав і в райкомі партії, а вони: «Так він безпартійний». — «Зате мудріший за деяких партійних».

І Кость Гнатович усміхнувся крізь смуток.

Їхали в степ. Назустріч трусились і розхитувались на вибоїнах візки, вщерть переповнені кукурудзяною масою, що гостро й свіжо пахла озонною вологістю. За ними вілась зелена хурделиця потерухи, вона змішувалася з пилюгою й швидко осідала край шляху. КСК-100, отже, працював...

— ...Бо Сашко Шевченко не зводить з нього очей,— буркнув Березовський.

Наступного дня о сьомій ранку я зайшов до Баштанського райкому партії. Перший секретар Володимир Миколайович Хамчич уже був на місці. Саме о цій порі йому зателефонували з обкому партії, запитували про молоко за вчора.

— Впало,— сумно доповів Хамчич. — Чого? Хто його зна. Наче все гаразд. Не інакше, як магнітні бурі... Сказав це Хамчич ніби в жарт, але і не в жарт, бо вчора йому не трапилося бути в колгоспі ім. Карла Маркса, тож він не бачив, як на кілька годин затрималася годівля корів через несправність КСК-100,— цього було досить, щоб знизився надій молока по колгоспу, а отже, і по району. Хоча закинути Хамчичу в недостатній мобільності вж ніяк не можна. Навпаки, Володимир Миколайович надзвичайно енергійний, діяльний і, як то кажуть, ворушкий чоловік. І не тільки тому, що молодий (а він ще й красень степовик: високий, з відкритим, простим і гарним лицем, відвертим поглядом і щирим словом на вустах — цим він, до речі, зовсім не схожий на кабінетного, холоднуватого, стриманого і скритного партійного працівника брежнєвських часів). Він по-справжньому націлений на перебудову, демократизацію, оновлення. Тому, знайомлячись з роботою Баштанського райкому партії, переконуєшся в тому, що

ДЕМОКРАТИЗАЦІЯ — РІЧ КОНКРЕТНА

Першу новину, яку чуєш, приїхавши до Баштанки: Хамчич на недавньому пленумі райкому партії запропонував створити гласний резерв керівного складу райкому партії. Наприклад, на свою посаду першого секретаря Володимир Миколайович висунув резервну кандидатуру голови колгоспу ім. Енгельса Миколи Олександровича Шевченка. В резерві на другого секретаря — голова колгоспу «Заповіт Ілліча» Анатолій Олександрович Пучинський і т. д.

У якій мірі це ефективно, покаже час. Але демократичний захід благотворно вплинув передусім на керівників району, відповідальних працівників. Кожен, здається, замислився, збагнув: незамінних керівників немає, кожному на зміну має і мусить прийти кращий, діловіший, сучасніший.

Про все це відверто говорить сам Хамчич:

— Яка мета нашого заходу? Навіщо потрібен гласний резерв? Ось у мене вже є наступник, молодий, вдумливий, тямущий організатор сільськогосподарського виробництва. Він у резерві. Але хай знає і пам'ятає: на випадок, коли мене, Хамчича, зніматимуть, скажімо, за якісь промахи, то чи зможе він, Микола Шевченко, посісти місце першого секретаря райкому партії? Певен: це вже нині зобов'язуватиме його масштабніше дивитись на життя, працювати, коли хочете, вдесятеро завзятіше. А ще придивлятися до мене, до моїх плюсів і мінусів, враховувати мої помилки, вчитися на них. І прислухатися, що кажуть люди про секретаря райкому. Одне слово, господарство від цього лише виграє. Це з одного боку. А з другого... Я, перший секретар райкому партії, знаю: вже визначений мій наступник. Він молодший на 15 років. Він мислить по-сучасному, він знає молодь, вона його підтримує, він завжди може прийти мені на зміну. Все це змушує и мене працювати вдесятеро завзятіше, аби не довелося червоніти. Хіба не виграє від цього доброго суперництва район, уся наша справа?

Провів Баштанський райком партії і цікаве, демократичне анкетування,— щоб визначити громадську думку про керівників усіх господарств району.

Головним автором анкети став сам Хамчич.

Є в тій анкеті й болісна графа: НЕЗДАТНИЙ І ПОТРЕБУЄ ЗАМІНИ. Її підкреслило 70 відсотків анкетованих. Це викликало велику стурбованість в райкомі партії.

— Ми стали працювати з людьми енергійніше, вдумливіше, прискіпливіше,— розповідає Хамчич. — Передусім почали готувати зміну тим керівникам, які дістали майже одностайну негативну оцінку. Але і тут нас чекали несподіванки. А саме: ось ми підготували надійну кандидатуру на посаду голови колгоспу. Повезли в господарство, де всі учасники анкетування підкреслили отой рядок: «Потребує заміни». І що ж? На велелюдних зборах (що є нині, на жаль, рідкістю) усі як один виступили на захист свого голови колгоспу, проти якого вони так дружно проголосували в анкеті. Нашу кандидатуру таким чином було рішуче відкинуто. В чому справа? Що ж сталося з колективом? Чому така різка зміна настрою? З'ясувалося: дружина голови колгоспу працює касиркою. Два дні вона видавала зарплату й кожному казала: «Знаєте, хто до нас їде головою колгоспу? Такий, що за два кавуни під суд віддасть». Ось так провалилася наша акція. Не попрацював райком як слід. Касирка перемогла нас. Це добрий урок за умов демократизації. Проте немає лиха без добра: старий голова колгоспу підтягнувся, перемінився, став працювати краще. Якоюсь мірою перебудувався.

Відчувається, що анкетування й справді дало добру орієнтацію для райкому партії, спонукало його до нових шукань, до гнучкості в своїй перебудовчій роботі. Важливо, що тут добрий приклад подає особисто перший секретар райкому партії Володимир Хамчич, котрий, як мені здалося, здатний рішуче порвати з бюрократизмом, стереотипами мислення. Про це засвідчили два факти.

Тільки-но я приїхав до Баштанки, як почув од працівника районної редакції неприємну новину: готується варварський акт — мають знести в центрі містечка старий кам'яний будинок, в якому свого часу жив Панас Саксаганський, зупинялись видатні діячі історії й культури. Я — на прийом до Володимира Миколайовича Хамчича. Він спочатку і слухати не захотів:

— В тому будинку під час фашистської окупації була поліцайська управа. Знесемо! І побудуємо на тому місці прекрасний Палац культури.

Тоді я розповів про те, чого, на жаль, не знав Володимир Миколайович, бо у Вищій партійній школі слабенько навчають історії, а такого предмета, як краєзнавство, і зовсім немає (хоча кожен партійний працівник мусить достеменно знати історію краю, де він працює). На будинку, що його заплановано знести, годилося б відкрити принаймні п'ять меморіальних дощок — Панасу Саксаганському; Миколі Подвойському, котрий тут зупинявся й навіть проголосив промову перед червоними бійцями з ганку цього будинку; Михайлові Калініну — він тут перебував у роки громадянської війни; письменникам Юрію Яновському (свого часу у Баштанці збирав матеріал до своєї безсмертної драми «Дума про Британку») та Іванові Микитенку, що мешкав тут у 20-ті роки.

Отже, будинок меморіальний. В ньому можна відкрити, скажімо, музей революційної та літературної слави. Тим більше, що дані про перебування тут видатних діячів історії та культури підтверджуються матеріалами баштанського краєзнавця Леоніда Мусійовича Кльосова.

Зваживши на всі ці факти, перший секретар райкому партії не став уперто й амбітно відстоювати прийняте рішення чи звинувачувати мене в підриві авторитету партійного працівника, не став з'ясовувати мою особу й телефонувати «куди слід» (а скільки разів мої добрі наміри розбивалися об тупу чиновницьку підозріливість керівної персони), а просто сказав:

— Справді, будинок має історичну цінність. Мене, очевидно, дезорієнтували. Рішення про знесення, бачу, недоречне. Звичайно, музей — це прекрасно, ця потрібна річ для духовного виховання баштанців. Добре було б, аби Спілка письменників України взяла шефство над цим будинком...

На цьому й домовились.

Ще факт новітнього демократичного мислення сучасного партійного працівника.

Їдемо в степ з вітерцем — новенького уазика веде сам Володимир Миколайович. Поспішаємо оглянути на полях колгоспу імені 8-го Березня кукурудзу, що підгоріла. Її треба негайно скосити на силос. Але ні Хамчич, ні голова колгоспу не мають на це права. Завтра тут проїздитиме міністр Агропрому — ЛИШЕ ВІН може дозволити скосити на силос ту кукурудзу, яка спланована була на зерно. Тобто бути господарем на своїй землі заважає чиновницька ієрархія.

— ...Зерна з підпаленої кукурудзи візьмемо щонайбільше 5 центнерів з гектара,— мовить Володимир Миколайович,— а силосу — 50—70 центнерів. Зате швиденько переоремо під озимину і матимемо на цій площі наступного року 35 ц зерна. Здається, все ясно. Чому ж ми не маємо права на самостійне рішення — нині, сьогодні, за умов перебудови?

Забігаючи наперед, скажу, що завтра цими краями й справді проїздитиме міністр Агропрому. Він матиме збайдужілий чи трохи стомлений вигляд. Не виходячи з машини, він ковзне кволим поглядом по вигорілій кукурудзі й не дуже дослухатиметься до слів Хамчича, котрий палко аргументуватиме, чому треба негайно скосити кукурудзу на силос. І скаже міністр коротко:

— Нам потрібне зерно...

Та й поїде далі. А Хамчич залишиться з гіркими думами. Передусім: як розуміти слова міністра? Ясно, що високий гість не хоче брати на себе відповідальність, не хоче навіть збагнути суть справи. Тобто прийде міністр з учорашнього дня, з усіма вчорашніми чиновницькими атрибутами. І поїде він теж, здається, в день учорашній. А Хамчичу і Баштанці хочеться жити днем сьогоднішнім і завтрашнім.

Тому так багато проблем непокоїть секретаря райкому. І одна з них. ЯК ПРОТИСТОЯТИ ПОСУХАМ? І саме в зв'язку з цим запитую: чи виконується на терені району постанова Ради Міністрів Української РСР за листопад 1977 року про залісення малих річок?

Так, багато було постанов про малі річки, але ця найгрунтовніша. Бо складена на глибоко науковій основі: якщо річка завдовжки до 100 км,— залісиюють смуги обабіч неї

завширшки 50 м; коли довжина річки понад 100 км,— береги мають вкритися лісом на ширину ста метрів. Строк виконання постанови було зазначено конкретний — 1982 рік.

Але за останні десять років своїх поїздок по Україні я ніде не бачив, щоб цю урядову ухвалу виконували. Хоча скрізь, де буваю, запитую: чи залісноюсте береги? Ні! І навіть щиро кажуть чому: біляврічкові смуги, низини іноді мають площу на сотні гектарів, але вони здебільшого не входять до земельного реєстру. Тобто перебувають поза обліком. Але на них щось сіють (здебільшого кукурудзу, буряк і навіть злакові) і той «лівий» урожай приплюсовують до показників по господарству. Дорого вже обійшлися нам ці приписки: за 30 років ми втратили на Україні дві з половиною тисячі річок (мали по війні понад 25 тисяч голубих артерій, нині — близько 22500). А ще втрачаємо на врожайності, на тому, що відкриваємо дорогу суховіям, посухам. Адже річки та довколишні байраки, низини, левади сприяють зволоженню повітря, утворенню відповідного мікроклімату для вирощування хліба та інших культур. Поменшало річок — побільшало посух.

Здається, все зрозуміло. А от постанову не виконують ніде. Тому й Хамчича запитую кепевним тоном, сподіваючись на негативну відповідь. Але Володимир Миколайович каже:

— Є у нас молодий голова колгоспу Володимир Печерський. Він засадив тополиною чималий шмат землі понад самісіньким Інгулом. Я вчора дивився ту посадку, сказав — переорати.

— Чому?

— Воно ж у бур'янах. Пропадає земля.

— То, може, треба допомогти?

— Гаразд. Поїдемо — подивимось. Може, я й помиляюсь!

«Може, я й помиляюсь». Здається, вперше за сорок років своєї публіцистичної практики чую від партійного працівника такі відверті й прості слова.

Зрештою, не кожен з нас спроможний на них. Все це йде від нашого метафізичного мислення, до якого ми привчались ще з часів культу особи Сталіна. Адже все, проголошене Сталіним, ставало істиною в останній інстанції. Цю манеру перейняли керівники меншого рангу. Ще меншого. Найменшого. Ми відвикли мислити діалектично!

Того ж дня ми з Володимиром Миколайовичем побували в другому кінці району, біля Інгулу, що тут, на Миколаївщині, таки схожий на річку (бо Кіровоградщина геть занехаяла, майже доконала цю степову життєдайну артерію).

Крутий, урвистий берег, а обіч нього чимале поле залісення.

Ні, таки помилився Хамчич... Міжряддя гарно оброблені. А в самому рядку дебела щириця з лапатим прив'ялим листям. І що ж! В затінку від бур'яну саджанець осички почувається бадьоро, надійно. Скільки не оглядаємо — жодного прив'ялого листочка! Навпаки, скрізь бачимо добрі пагінці осики. Прямо-таки чудова парость, замаскована від сонця й людського ока прив'ялим листям щириці. От як пристосувалася осика.

— Хай росте! — здіймає руки догори Володимир Хамчич.— Буде лісок — буде річка!

А поки що, коли дивитися здалеку, з кабіни уазика, бачиш лише рядки густого бур'яну. Тож кожну річ треба пізнавати зблизька...

Хочеться зустрітись із Печерським. О такій жниварській гарячій порі треба пошукати голову колгоспу! Але райкомівський уазик теж прудкий. Знаходимо Володимира Самійловича Печерського не в полі, не біля комбайнів, а на фермі (ще один доказ: тваринництво в степах — найважча, найпекучіша, найобтяжливіша справа).

Він міцний. Як то кажуть, натоптуватий. Блакитноокий. Потемніле від південної смаги лице. Перші легкі пунктири сивини в молодецькому чубі. Так, вага на плечах. Думи.

Про те, як він, Володимир Печерський, перетворив нерентабельне господарство в рентабельне (а це саме його заслуга), принагідно розповім згодом. А зараз — про екологію.

Ні, не Печерський ініціатор залісення біляврічкових смуг. Навпаки, саме його, Печерського, особисто слухали на засіданні райвиконкому за грубе порушення природоохоронного режиму: колгосп «Інгул» рік у рік розорював та засівав пропашними береги, що спричинялося до ерозії ґрунтів і замулення річки. Навіть зафотографували той лан кукурудзи, що аж зависала над водою. Зробили стенд безгосподарності в колгоспі «Інгул».

Дуже соромно було Володимиру Печерському, хоча він бездумно продовжив практику своїх попередників, які розорювали кожен клаптик землі, бо така була вимога згубного екстенсивного господарювання.

Що ж було робити? Спочатку Печерський спробував провести залуження. Не виходить: дуже росте бур'ян. Тому колгосп запросив Державну лісомеліоративну станцію, віддав їй 72 га біляврічкового клину, що його й засадили молоденькими осичками.

— Відведемо ще сорок чотири гектари під залісення,— каже Печерський.— Потрібна річ.

Здається, він збагнув сувору необхідність залісення біляврічкових смуг. А інші? Продовжують, незважаючи ні на всякі ухвали й постанови, розорювати й засівати береги річок, балки, крутосхили. Поглиблюють процес ерозії ґрунтів, замулення і знищення річок. Бо для них, прибічників екстенсивного ведення господарства, ніби й не існує такої речі, як

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ЕКОЛОГІЯ

А для кого вона існує? Хто зважає на неї? Ще пошукати треба знавців сільськогосподарської екології. Мої, скажімо, пошуки поки що безуспішні.

Кільканадцять років тому я поспішав у Щербані на Миколаївщині, де господарював у ті роки покійний нині Рябошапка. Багато писали про Щербані, зокрема вказували на те, що тут іде боротьба з ерозією ґрунтів. Саме цим і привабив мене Рябошапка.

І яке ж було моє розчарування!

Справді, Рябошапка дбав про культуру рільництва, докладав енергійних зусиль і заходів проти ерозії. Але як? На одному кінці поля йшло інтенсивне терасування й залісення степових балок, крутосхилів, проводилася оранка впоперек схилів, нагорталися протиерозійні «гриви». А на другому кінці...

Рябошапка був людиною діловою, він

налагодив добрі стосунки з Миколаївським суднобудівним заводом, звідки до Щербанів йшли різні матеріали и техніка. Тож за допомогою заводчан Рябошапка перетнув степову річечку страхітливо високою греблею, котра зібрала ціле море води. Через це десятки сіл нижче греблі потерпали від безводдя — річка далі Щербанів не йшла. Тому сусіди мусили завозити собі воду для пиття, а Рябошапка щедро качав зі свого «моря» для зрошення.

Ну и що? Гірко було дивитись на роботу «фрегатів», які безпардонно лили воду. Ніяких норм поливачі не визнавали. Ще б пак: їм платили за кількість пролитої на поля води. Тож повсюдно лилися схилами брудні потоки, ерозія чинилася на очах. Деякі поля вже були підтоплені.

Тоді ж я вперше почув від скромної, трохи затурканої чи зляканої людини — колгоспного агронома — сумну оповідь («Тільки не для преси»,— повторював агроном) про руйнування південних чорноземів через надмірну зволоженість, різке підвищення засоленості. Адже вода південних українських річок високо мінералізована. Як і південні чорноземи. Отже, сіль до солі...

Відчувалося, що керівник господарства екологічно неосвічений, не знає елементарних правил поводження з водою, до спеціалістів не прислухається. І все це за умов, коли господарник щиро хотів протистояти ерозії грунтів.

Дорого обійшлася нам повсюдна екологічна неграмотність: нині в республіці нараховується 18 мільйонів гектарів еродованих земель. Це на 34,3 мільйона гектарів усіх орних площ. А ще два мільйони гектарів чорноземів зовсім омертвіли від отрутохімікатів і, як вважають в Агропромі, зовсім непридатні навіть для рекультивації. Чимало землі відібрав і Чорнобиль. А 25 років тому нам, публіцистам, доводилося писати про 40 млн гектарів орних земель, з яких 13 млн. гектарів еродованих.

Отже, орних земель зменшилося за 25 років майже на 6 млн. гектарів, а еродованих збільшилося на 5 млн. Так ми господарюємо.

До речі, всіх сільськогосподарських угідь 1961 року нараховували на терені України 50 млн. га, 1988 року — 42,3 млн. га.

Таким чином, майже 8 мільйонів гектарів угідь пішло під штучні «моря» на Дніпрі, під заводи, залізниці, шосейні дороги тощо. А це ж родючі ниви, пасовиська, луки, ліси, байраки. Це найбільший скарб, життя наше.

Стан з матінкою-землею катастрофічний. Тим більше що процес ерозії та отруєння землі хімікатами триває. Навіть там, де діють розумні, вдумливі господарі. Такі, як Григорій Семенович Кожем'якін.

Майже цілісінький день ми провели у розмовах з першим секретарем Скадовського райкому партії. Він оповідав — я записував. Цікавий і мудрий співрозмовник Григорій Семенович. Бо розповідав він про людей району. Як і належить партійному працівникові.

Говорили и про інші речі. А от про екологію ні слова не сказав Кожем'якін. А тим часом вже за стінами Скадовського райкому партії починаються екологічні тривоги.

Розповідає лікар Скадовської райсанепідемстанції Лідія Ларіонівна Гук:

— ...Ось у моїх руках буклет про скадовський курорт за 1915 рік. Сьогодні читаєш цей документ, ніби казку: «Клімат Скадовська морський. На нього благодійно впливають розлогі дніпровські степи, що облягають курорт суцільною зеленою габою духмяної рослинності. Повна безпечність купання: берег положистий, дно піщане, тверде, рівне і мілке. Вода тепла. Під час усього літнього сезону тут дмуть південні й південно-західні вітри, що, гамуючи спеку, приносять чисте, просякнуте сіллю та вологістю повітря». І далі: «Вода бухти чиста, містить велику кількість йодистих та бромистих солей, концентрація яких значно більша, ніж у відкритому морі: на літр морської води під Скадовськом 20 грамів цілющих солей, під Ялтою та Євпаторією — 14». Читаєш цю довідку, кажу, як легенду. Бо нині вода Джагарлицької протоки містить лише 2 грами солі на літр (а подекуди й по 0,5 грама). Тобто це вже не морська вода. Принаймні ніяких цілющих властивостей вона не має. Більше того: це шкідлива вода. За даними нашої санепідемстанції, вода славетної колись Джагарлицької протоки містить 33—66 відсотків міндобрив та 67—89 відсотків хімікатів, зокрема гербіцидів та пестицидів. І це в той час, коли кількість курортів і відпочиваючих у районі Скадовська зростає. Так, 1967 року в нашому районі було 32 оздоровчих заклади, нині їх 76. Є такий показник: разова наповнюваність об'єктів оздоровлення. 1967 року цей показник становив 5356 душ, нині — 20130. Іще цифра: 1967 року в Скадовську за рік оздоровилося 23500 душ, 1987 року — 362700 (та й чи оздоровилися вони?). Надто зросла кількість відпочиваючих з дітьми після чорнобильської трагедії. І серце кров'ю обливається, коли подумаєш: люди втекли від радіації, а куди потрапили?

— В чому причина деградації Скадовської медичної зони? — схвильовано продовжує Лідія Ларіонівна. — Скадовськ — не лише курорт, а й зона рисосіяння. А рисові чеки і здоров'я людини — речі несумісні. Вони займають у нас чотири тисячі гектарів. Це 50 відсотків зрошуваних угідь району. Меліоративні поля відсутні. Не дотримуються меліоратори і поливного режиму. Це призводить до перевитрат води у розмірах 3 і 3,5 тисячі кубічних метрів на гектар. Подумати тільки: в Джагарлицьку протоку меліоратори скидають за рік 2,5 мільйона кубічних метрів мінералізованої, тобто отруйної води. Це, по суті, повна загибель протоки як оздоровчої зони, загибель її фауни і флори. На сьогодні тут знищено 80 відсотків нерестилищ бичків і 90 нерестилищ крабів. Але звідки така велика кількість мінералізованої води потрапляє в протоку? Передусім не впорядкована технологія рисосіяння: на чеках глибина води має бути 15 см, маємо — 30 і більше. Це, до речі, негативно впливає і на врожайність, що знижується на 15—25 відсотків. Отже, ні путнього рису, ні морської води, ні здоров'я для курортників.

— До цього треба додати: чотириста шістдесят шість тонн гербіцидів і пестицидів щороку витрушує на рисові чеки під Скадовськом сільськогосподарська авіація,— додає вчений секретар відділу регіональних проблем охорони природних ресурсів Ради продуктивних сил АН УРСР Святослав Юрійо-

вич Дудно. — І це довкола дитячих санаторіїв

— Ясна річ, ми не мовчимо,— каже Лідія Ларіонівна. — Маємо цілі томи листування. Бережемо, наприклад, лист міністра меліорації й водного господарства Гаркуші ще за 1976 рік. Замулювання води в затоці міністр пояснював тим, що «фактична скидання вод з рисових чеків перевищує проектні величини втричі». Обіцяв міністр «опрацювати засоби по відведенню скидних вод з основного масиву рисосіяння площею 2,1 тис. га». Повідомляв також, що готовий «проект повернення решти скидних вод на повторне зрошення». Вказувався строк виконання робіт — 1982 рік. Але нічого цього не робилося. І скільки маємо таких відписок, обіцянок, запевнень — адже питання про деградацію мадичної зони порушується щороку на сесіях Скадовської районної Ради народних депутатів. Не допомогла навіть експедиція Академії наук України на теплоході «Миклухо-Маклай». А її висновки невтішні: замулення прибережних зон, заболочення морського дна, загибель мікроорганізмів і молюсків у морській воді, засолення і зниження біологічної продуктивності та самоочищувального потенціалу затоки, широка популяція гнусу і малярійних комарів у районі дитячих санаторіїв, великий вміст гербіцидів, пестицидів, міндобрив у воді. На основі цих даних санепідемслужби району і області не раз ухвалювали ПРИПИНИТИ РИСОСІЯННЯ В РАЙОНІ СКАДОВСЬКА. Але на ці рішення ніхто не реагував. .

Слухаю Лідію Ларіонівну, и стає прикро: чому ж Скадовський райком партії стоїть осторонь цієї боротьби спеціалістів і громадськості за врятування Джагарлицької протоки? Чому відмовчується Григорій Семенович Кожем'якін?

Знову ж таки, бракує екологічної освіченості?

Заради справедливості слід зважити й на таке: а хто прищеплював Кожем'якіну знання з сільськогосподарської екології? Може, такий курс читається у Вищій партійній школі чи в сільськогосподарських вузах? Такого не чути. А хіба є книжки, посібники, буклети з проблем сільськогосподарської екології? Жодного видання.

Щоправда, мої пошуки привели до видавництва «Урожай», де лежить заявка і проспект до книжки «Охорона природи в системі Агропрому». Автори — відомі екологи Вадим Сахаєв, завідуючий відділом регіональних проблем охорони і збереження природних ресурсів Ради продуктивних сил АН УРСР, та його колега, про якого я щойно згадував,— Святослав Дудно.

Їхня творча заявка розглядається довго На який рік планується книжка, ще невідомо, хоча вона потрібна сьогодні, негайно. Та и у розгорнутому проспекті йдеться про цікавий і повчальний характер книжки, яка містить розділи про зміни природного середовища за умов інтенсивних сільськогосподарських технологій, екологічні наслідки прискорення науково-технічного прогресу в системі Агропрому, біологічні методи боротьби з сільськогосподарськими шкідниками, екологізацію агротехнічних технологій. Вчені пропонують тут рекомендації екологічно доцільного використання земельних водних і лісових ресурсів; розробляють довготривалі екологічні програми в системі АПК

Тож таку книжку бажано випустити якнайшвидше — методом ЕКСПРЕС-ВИДАННЯ.

А поки що можемо апелювати до совісті хлібороба. Адже вона — важлива рушійна сила в справі охорони природи. Це засвідчує діяльність самого Володимира Миколайовича Хамчича. Так, він, перший секретар райкому партії, помилився, коли порадив розорати залісенні прибережні клини, бо, мовляв, саджанців не видно з-під бур'яну Хамчич спочатку не збагнув усієї важливості залісення біляріччкових смуг та й самої технології дійства

Однак доля землі, води, повітря, лісів і врожаїв йому не байдужа. Розмови з ним переконують: у цій людині закладено могутній потенціал, сказати б, стихійної екологічної совісті...

Коли я завітав до Хамчича після поїздки в колгосп «Інгул», він сам розпочав розмову на гостру, можливо, найактуальнішу господарсько-екологічну тему, а саме — став схвильовано, з обуренням і гнівом говорити про

МЕЛІОРАТИВНИЙ ВОЛЮНТАРИЗМ

— Ви що-небудь чули про нєсильне зрошення? — запитав Володимир Миколайович. — Не чули? А воно в нас, на Миколаївщині, процвітає. Ми не хочали о його, а нам упарто нав'язують — так зване ЗРОШЕННЯ БЕЗ НАДАННЯ КОШТІВ ДЛЯ ОСВОЄННЯ. Саме таку «структуру» визначили свого часу три наших поважних міністри, що відповідали тоді за меліорацію, сільське господарство і радгоспи. Що вони зробили? Написали в Держплан СРСР таке: «Просимо дозволити на Україні зрошення без надання коштів на освоєння». Мовляв, бачите, які ми розумні та як дбаємо про державні інтереси; економимо! Так, економія велика. Бо що таке кошти на освоєння? Це асфальтовані дороги, житло, школи, медичні та культурно-побутові заклади. Тобто люди. Кадри. Наша зрошувальна система, що діє в районі, коштує взагалі 46 мільйонів карбованців. З них 20 млн. крб. — сама зрошення, - 26 млн. мало йти на освоєння. Не пішло. Не дали. Бо міністри врочисто зобов'язалися економити, хоч і ніхто їх не спонукав до цього. І в що обійшлася нам ця «економія»? Зрошення є, а ПОЛИВАТИ НЕМА КОМУ. Тобто є канали, канави, труби, вкладені кошти, є вода, А ВРОЖАЮ НЕМА Погляньмо на цифри. Колгосп імені К. Маркса зрошення не визнає, в нього 20 відсотків орних земель займають ПАРИ. Тож за минулий рік врожай становив 31,4 ц зерна з га. Собівартість центнера пшениці 5,83 крб. Колгосп «Зорі Кремля». Він має 50 відсотків зрошення. Собівартість центнера пшениці 6,55 крб. А врожайність 25 ц з га. Тобто значно менше, ніж на суходолі. Далі. Радгосп «40 років Перемоги». Собівартість центнера зерна — страшно й казати — 15,35 крб., бо зрошення йде на площі, що становить 70 відсотків орних земель. А врожайність тут 27,7 ц з га... І це ще не все. Я не сказав ще про викорчувані горіхи и дубові лісосмуги, які були окрасою нашого степу. Їм ціни немає. Ви мусите подивитись, що то за руїна.

Ідемо в степ. Разом з головним меліоратором РАПО Любов'ю Юхимівною Рижик Сухий чорнозем, стерня, солом'яні скирти на

гарячому осонні духмяніють тонким ароматом хліба й землі. Попереду волого й блакитно сплинають нетривкі озеречка-марева. І за мить всихають.

Спекотно. Та я цього не помічаю, бо весь у полоні почутого від Хемчича. Думається передусім про факти, якими оперував перший секретар райкому...

Чому так: коли в Києві слухаєш розповідь чи виступ керівника Мінводгоспу або Агропрому про сучасне зрошення в південних степах України, то неодмінно почуєш оптимістичні цифри, які я вже мимохіть вивчив напам'ять. Приміром, на политому гектарі збирають продукції вдвічі або втричі більше, ніж на богарному. Причому додають, що «приріст врожайності на зрошенні в степовій зоні в порівнянні з незрошуваною землею ЗА ОСТАННІ РОКИ (підкреслення моє. — С. П.) становить: зернових 70—72 відсотки, овочів — 50—53, кормових культур у кормових одиницях 180—184 відсотки» (з листа заступника голови Укрдержагропрому Т. Денисенка до «Літературної України» за 13.11.1987 р.).

Не берусь судити про овочі й кормовий буряк; ефект від поливу тут цілком ймовірний, а от про зернові... Саме за останні роки ні на Миколаївщині, ні на Херсонщині чи Кіровоградщині мені не довелося знайти бодай одне господарство, де б підтвердилися наведені вище цифри. Не кажу вже про Одещину — її 40 тисяч підтоплених і заболочених внаслідок бездумної водної меліорації гектарів земель згадувалися кілька років тому на одному з Пленумів ЦК КПРС, і тодішньому міністру т. Геркуші довелося квапно складати свої повноваження. Як правило, мені трапляються факти, які навів Хемчич: сівозміни з чорними незайманими парами дають більший врожай зерна, ніж полив.

Зрештою, це не відкриття. І не таємниця. Такі факти були відомі всім хліборобам і фахівцям, котрим дорога доля землі. Але про це не говорили. Замовчували. Всі були ніби заворожені водною меліорацією, як панацеєю від усіх лих.

Знову й знову пригадую свою поїздку в Щербані — нерівний степ, непридатний для зрошення, каламутні потоки води, розмиті схили і втаємничений шепіт агронома: «Це не для преси». А воно ж було для преси. Для громадськості. Для уряду. І не шепотіти треба було, а криком кричати вже тоді. Але ні... то було б не той час «перекрученням фактів» чи «суб'єктивізмом» і мало не антирадянщиною. Тому тільки шепотіли. Що ж, дошепотілися до 18 мільйонів гектарів еродованих земель на Україні.

Ось чому монолог першого секретаря баштанського райкому партії: його відверта мова, схвильований голос, неспростовні факти — все це сприймалося як принциповий відхід від учорашнього дня, його стереотипів і схем. Бо, здається, вперше почув з вуст районного партійного працівника РЕАЛІСТИЧНУ оцінку явища, що зветься зрошенням. В реалістичному мисленні Хемчича я відчувалося нове, сьогоднішнє, перебудовче. Воно радує, хоч факти й гіркі. Проте реалістична оцінка явищ безперечно приведе до пошуку, до знахідок. До альтернатив. А вони є: ПАРИ — ЛІСОСМУГИ — БЕЗВІДВАЛЬНИЙ ОБРОБІТОК ЗЕМЛІ.

Ось три кити, на яких, мені думається, мусить триматися сучасна технологія сільськогосподарського виробництва. Тобто водну меліорацію має повністю замінити СУХА МЕЛІОРАЦІЯ. Але коли це станеться? Чи можливе таке за існування Мінводгоспу, який ставить свої вузьковідомчі інтереси вище загальнодержавних, загальнонародних. Більше того — на місцях зустрічаєшся з фактами жорстокого мінводгоспівського волюнтаризму, що межує з грабіжництвом...

Розповідає Любов Юхимівна Рижик. Вона, як я вже сказав, головний меліоратор РАПО. Тобто їй годилося б захищати інтереси Мінводгоспу. Але Любов Юхимівна, як видно, вірна донька рідних степів, їй болить за їхню долю. Тому молодий спеціаліст говорить чесно й правдиво:

— Спочатку про якість води. Беремо її з Інгульця. Вода в ньому високомінералізована — в 15—16 разів вище норми, бо Криворізький рудний басейн скидає відходи прямо в річку. В ній багато натрію. І хлору: 800 міліграмів на літр води. А норма — 30—50 міліграмів! Тому на Інгульці, в Снігурівці, де міститься наша головна насосна станція, інгулецька вода на 50 відсотків змішується з дніпровською. Тобто доводиться тішитись думкою, що до нас на поля йде не 800 міліграмів хлору на літр води, а «лише» 400. «Всього-на-всього» у вісім разів вище норми. Ну, а яка ж якість дніпровської води? Знаємо.. Тому й душа болить. Хіба може напитись людина солоною та ще й радіоактивною водою? Хіба можна напоїти степи натрієм, хлором, фосфором, радіонуклідами? А ми в районі поливаємо 16 тисяч гектарів чудових чорноземів. І нам кажуть: цього мало. І будується друга черга — проти нашої волі.

Далі Любов Рижик говорить про головний злочин меліораторів — НАВ'ЯЗУВАННЯ НЕРЕАЛЬНИХ ОБ'ЄМІВ ЗРОШЕННЯ.

— Візьмімо колгосп «Шлях до комунізму». В нього 1400 га зрошуваних земель. Цього досить. На більше господарство не має снаги. Адже всі, хто пише про зрошення у високих тонах, забувають чи замовчують такий факт: ЗРОШУВАНИЙ ГЕКТАР ПОТРЕБУЄ ВДВІЧІ БІЛЬШЕ РОБОЧОЇ СИЛИ, НІЖ БОГАРНИЙ. Коли починається сівба, колгосп знімає механізаторів з дощувального агрегату і ставить на сівалку. Тож меліоратори орють, сіють, культивують, ремонтують сільськогосподарську техніку. А меліоративна техніка стоїть. Така ситуація з робочою силою. А колгоспові «Шлях до комунізму» нав'язують ще 1200 га зрошення. І хто ж тут виступає головним замовником? Не колгосп і не РАПО, а.. облводгосп. Отаке зухвальство! Це він запланував нам 1200 га, бо має штати, гроші, техніку. Кажемо: «Ми не можемо!» І слухати не хочуть. Тоді ми пишемо протест і до облводгоспу, і до Одеси, де міститься ще більша контора,— Укрпівденводгосп. Ну і що? Хто став арбітром у нашому конфлікті? Мінводгосп у Києві. Він вольовим рішенням, ігноруючи наші прохання й можливості, таки затвердив 1200 гектарів додаткового зрошення в колгоспі «Шлях до комунізму», відпустив кошти, техніку і поставив нас перед фактом. Отже, Мінводгосп зневажає господарів землі.

— .. Я вважаю,— і це перевірила на всіх наших господарствах,— що реально для кол-

госпу за тутешніх умов досить 1500 гектарів не зрошених. Це ефективно. Більше зрошувати — нескінченно й непомірно втрачати. Втрачати, ясна річ, нам. А Мінводгоспові — збагачуватись: прибутки, премії, нагороди. За що? І доки пануватиме така несправедливість? Вони збудують сяк-так, вигребуть з колгоспної каси гроші, поставлять на баланс зрошувальну систему, а ми починаємо мучитись.

Наш уазик мчить понад лісосмугою, що дихає приємною прохолодою в спекотний день.

Та ось прохолода щезає. Машина зупиняється. Перед нами поле, ніби після урагану: лежать повалені мовчазні богатирі дуби. Не витримали вони мінводгоспівського бульдозерного натиску. Двигтить земля від реву й гуркоту — між завалищами дерев понуро суне завізне громаддя роторного екскаватора. Важкі гусениці трасують чорнозем. Чорні ненаситні ковші нещадно вигрібають землю. В глибоку канаву вкладається негнучка пластмасова трубка, що її одразу присипає грунт.

— Вони, ці дренажні трубки, повсюдно тріскаються під землею чи, буває, їх ще й розірваними укладають, і тоді вони протікають, поле поступово перезаволожується, підтоплюється,— розповідає Любов Юхимівна.

І ніби на підтвердження її слів бачу, як розірвана трубка з барабана суне до траншеї.

— Розрив! — кричу молодому меліораторові, котрий з лопатою в руці поволі йде за екскаватором і вдає, ніби не бачить пошкодження. — Зупиніть агрегат!

Але меліоратор якусь хвилину дивиться на мене маленькими розлюченими очима.

— Где это? — знарошна перепитує, аби згаяти час.

Що ж розрахунок точний: доки він презирливо оглядав мене з ніг до голови, доки неквапно повернув голову — розірвана трубка вже щезла під землею. Нічого не доведеш.

— Все в порядке! — цідить крізь зуби меліоратор.

— Ось так вони роблять за наші гроші, хоч годилося б таки обвинтувати зрив ізоляційною стрічкою,— тихенько зітхає Любов Юхимівна.

Відходимо далі. Жахна картина постає перед нами: скільки сягає око, до самого обрію, поле перерите, спотворене, захаращена високими хребтами вивернутої глини. Глибочезні, як урвища, канави для магістральних труб. Кучугури чорнозему. Довжелезний, через усе поле, рів, устелений поліетиленовою плівкою та облицьований залізобетонними плитами.

— А оце ще приклад меліоративного волюнтаризму і грабіжництва,— каже Любов Рижик. — Ми на полі колгоспу «Комінтерн». Тут усього 160 гектарів. Це так зване урочище Сичі. Невпізнанне, сплюндроване — сама тільки назва: ні гаїв, ні дібров, де водилися сичі. Споконвіку це поле підтоплювалося, наші діди й прадіди ніколи тут не ставили скирт. Була толока, випаси. Весною по три місяці тут стояла вода, болото, яким бродили чаплі. Засівали тут невеличкі окрайці полів. І ось ми кажемо меліораторам: ні в якому разі тут не можна зрошувати. Де там! Як наїхали... З облводгоспу, Укрпівденводгоспу. Приїхав головний інженер Ялкінської зрошувальної системи Ілля Ізраїльович Калупін. Я йому особисто кажу, доводжу: тут не можна зрошувати, буде велике болото, солончак. Провели навіть нараду в голови райвиконкому Миколи Васильовича Бардачова. Райвиконком зайняв принципову позицію: не зрошувати Сичі. А Калупін зігнорував думку Радянської влади на місці, став діяти через вищі інстанції. Десь там комусь довів, що все буде гаразд. І ось бачите: стягнули техніку, риють. А я знаю: за два роки тут стоятиме болото. От приїздіть тоді — подивитесь...

Ідемо понад ровом, де за допомогою автокрана укладають плити на полімерну плівку. Тобто на моїх очах коїться ще один мінводгоспівський злочин: адже Держбуд СРСР давно заборонив застосування плит для каналів. І зрозуміло: на кожний квадратний метр такої плити витрачається близько 4 кг високоміцної арматурної сталі, що її бракує для несучих конструкцій наших новобудов. А плити в каналах ніякого навантаження не несуть. Тому весь світ використовує з цією метою безарматурне монолітне покриття, що встановлюється за допомогою досконалих бетоноукладачів. Є вони, як підказують мені фахівці, і в Мінводгоспі. Але ніяк не можуть — чи не бажають — опанувати їх, хоч це наші вітчизняні бетоноукладачі брянського ВО «Меліормаш».

Причому цю ганебну практику розтринькування цінних матеріалів виправдовує сам міністр меліорації і водного господарства УРСР тов. Ткач, який твердить, що вартість каналу зі збірних плит і монолітних залізобетонних завтовшки 12—14 см ОДНАКОВА («Мелиорация на Украине», с. 62—64).

Насправді монолітні плити ВТРИЧІ дешевші від збірних: канал завдовжки 2000 м у монолітному облицюванні коштує 40 тис. крб., а зі збірних плит — 110 тис. крб. (за даними В. С. Бодуна).

Навіщо ж дурити громадськість? Для того щоб виправдати свій злочин, коли гроші викидають не просто на вітер, а — на знищення чорнозему. Бо ось бачу розірвану полімерну плівку під плитами, які щойно укладені. Отже, буде фільтрація, будуть тут солончаки.

Не стримує свого обурення і Любов Юхимівна:

— Бачите, яка халтура: плівку мусять класти цілу, нерозірвану. Має бути авторський нагляд. Де він? Ось брак на очах. А Іллі Ізраїльовича не видно. Він з'явиться в степах тоді, коли треба вирвати з колгоспу добрячий куш...

Невдовзі наш уазик потрапив у меліоративний «полон»: скрізь гори глини й чорнозему, ніяк виїхати у відкрите поле...

— Якби ж воно на користь справі, на врожай,— сумно мовить Любов Юхимівна. — А то все на збитки. Заплановані нам втрати. Ілля Ізраїльович не провів навіть дослідження гідрогеологічних умов цього поля!

Слова головного меліоратора РАПО підтверджують документи. Ось довідка про стан використання меліорованих земель на Миколаївщині. Документ підписали відповідальні працівники Ради Міністрів УРСР, Мінводгоспу та Держагропрому республіки. Ось як тут мовиться про урочище Сичі та весь колгосп «Комінтерн» (підкреслення скрізь моє):

«ТЕХНІКО-ЕКОНОМІЧНЕ ОБГРУНТУВАННЯ БУДІВНИЦТВА ЗРОШУВАЛЬНИХ СИСТЕМ В КОНКРЕТНИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПРОВАДИТЬСЯ БЕЗ ГЛИБОКИХ РОЗРОБОК. Так, без достатнього техніко-економічного обгрунтування здійснюється будівництво зрошувальної системи на площі 900 га в колгоспі «Комін-

терию Баштанського району. Тут для зниження ґрунтових вод будується дренажний колектор протяжністю 15 км, в той час коли гідрогеологічна забезпеченість масиву повністю не вивчена».

Тим часом, як зауважує комісія в своєму документі, за 12-у п'ятирічку треба ввести в дію на Миколаївщині 33 тис. га нових зрошуваних земель, провести реконструкцію систем на площі 7 тис. га та меліоративно поліпшити 10 тис га, а також виконати капітальне планування на площі 600 га, збудувати 968 км (!) розвідних і 180 км групових водогонів — одне слово, слід освоїти 243 млн. крб. державних капіталовкладень (на 28% більше, ніж у 11-й п'ятирічці). І це в той час, коли, як підкреслює довідка, ПОЛОВИНА ПОЛИВНИХ ЗЕМЕЛЬ НЕ ЗРОШУЄТЬСЯ ЯК СЛІД.

Але меліоративний маховик крутиться, машину запущено, як сказала Любов Рижик,— штати є, гроші держава відпустила —

ТІ ГРОШІ, ЩО ПІДУТЬ НА ВІТЕР

Справді, у згадуваній довідці авторитетна державна комісія зазначає: 1986 року Миколаївська область витратила на меліорацію 43,5 млн. крб., а надобір сільськогосподарської продукції вилився в суму 27,1 млн крб. Тоді ж надобрали зерна 48,7 тис. тонн, цукрового буряку — 80,2 тис. тонн, овочів — 38,2 тис тонн та кормових одиниць близько 100 тис. тонн (знову ж таки: як усе це не відповідає наведеним вище «оптимістичним» цифрам, якими оперує заступник голови Укрдержагропрому т. Денисенко)

Далі довідка свідчить:

«Багато колгоспів і радгоспів Снігурівського, Баштанського і Жовтневого районів одержали 1986 року врожайність на зрошенні меншу, ніж на богарі».

Причини вказано: грубі порушення режиму поливання та агротехніки обробітку сільськогосподарських культур; мало вноситься органічних добрив, низька питома вага багаторічних трав у кормовій групі на зрошенні. А також: «Інженерні та постачальницькі служби Агропрому не надають дійової допомоги господарствам у справі експлуатації дощувальних машин. Вся «допомога» полягає в постачанні запасних частин, та й то в недостатній кількості. Триває ганебна практика завезення непотрібних запчастин: в Баштанському агропостачі відсутні запчастини до машини «Дніпро», водночас цього року триває завезення запасних деталей до «Волжанки», яких у районі немає».

Великої шкоди, підкреслює комісія, завдають перебої в постачанні електроенергії та її низька якість. Аварійні, без попередження вимикання електроенергії за умов роботи агрегатів призводить до виникнення гідроударів у трубопроводах і руйнування труб, зворотних клапанів та іншої апаратури.

Проте головна причина неефективності зрошення полягає в тому, що свої вузьковідомчі інтереси Мінводгосп ставить понад усе, що й стверджує комісія,

«На рівні обласної і районної ланок відсутній комплексний підхід до розв'язання питань, пов'язаних з меліорацією, включаючи хімічну. Нові землі, що йдуть під зрошення, не пов'язуються з виробничо-технічними можливостями господарств та забезпеченістю матеріально-технічною базою, трудовими ресурсами. Структура посівних площ не відповідає правилам агротехніки. Не дотримуються сівозміни...».

Отже, все робиться абияк. Аби тільки «поставити на баланс» зрошувальну систему. Аби й справді вирвати гроші в колгоспів.

Закономірно, що господарства відмовляються від послуг меліораторів. Про це й зазначається у висновках державної комісії: «Без врахування організаційно-економічних можливостей господарств і забезпечення трудовими ресурсами запроектовано зрошення на площі 1127 га в колгоспі «Шлях до комунізму» Баштанського району, 741 га в колгоспі імені Кірова Березнеговатського району, 835 га в колгоспі «Зоря» Снігурівського району ЦІ ГОСПОДАРСТВА КЛОПОЧУТЬ ПРО ВИЛУЧЕННЯ ЗРОШЕННЯ З ПЛАНУ БУДІВНИЦТВА 12-І П'ЯТИРІЧКИ».

І як же реагує Мінводгосп на критику державної комісії? Ось офіційний лист під грифом Міністерства меліорації і водного господарства УРСР, Укргопловодпроекту, Укрпівдендіпроводгоспу:

«На дільницю в клг «Шлях до комунізму», де планується введення зрошення на 1988 рік, замовлено обладнання фірми «Інтерсигма» вартістю 0,8 млн. крб.»

Це перша «причина». Тобто поставили господарство перед фактом (який, до речі, не підтверджується).

Друге, ще приголомшливіше:

«Вилучення цієї площі з проекту II черги зрошувальної системи і включення зрошення в клг ім. Енгельса викличе подовження траси водоподачі на 8,5 км і подорожчання вартості будівництва на 700—800 тис. крб.».

Ця хитромудра фраза прикриває невдале технічне рішення, не яке вказала державна комісія: єдиний трубопровід на кілька господарств унеможливлює незалежну систему подачі води, обумовлює додаткові втрати коштів, урожаю, води.

І висновок:

«В зв'язку з вищевикладеним інститут Укрпівденводгосп вважає доцільним зрошення в клг «Шлях до комунізму».

Це зухвальство підписав головний інженер Кулібабов.

Отже, ніхто не може вплинути на Мінводгосп. Навіть авторитетна державна комісія

А прокуратура республіки? Мусить же бути управа на руйначів нашої економіки Надто тепер, коли кожне господарство переходить на самофінансування і мусить планувати лише доцільне, лише те, що дає економічний ефект, прибутки. Як же можна за таких обставин нав'язувати господарству збиткову справу? Не дивно, що в Баштанці таку акцію називають ЕКОНОМІЧНОЮ ДИВЕРСІЄЮ.

Всі ці факти знову й знову переконують: хіба не час ліквідувати Мінводгосп з усіма його численними розгалуженнями та філіями, які — мібн матастази — душать народне господарство? І чи не найдоцільніше водне господарство передати головному хазяїну землі — Агропромові? Та й сказати годі подальшому будівництву зрошувальних систем, як і осушенню боліт! І чом не утворити нове міністарство — агролісомеліорації! СУХА ТЕХНОЛОГІЯ (замість водної) В ПРОМИСЛОВОСТІ; СУХА МЕЛІОРАЦІЯ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ — такий, думається, має бути напрямок господарювання за нових умов.

...Все-таки ми знайшли поле, на якому

можна й добрим словом згадати меліораторів. Кукурудза!

— Бачте, яка розкішна,— всміхається Любов Юхимівна. — Вища людського зросту. А на богарі кукурудза вигоріла.

Правда, росте полив'на кукурудза нерівномірно — кублами, як сказала Рижик.

— Чому? А тому, що й тут не обходиться без економічної диверсії. Та ще й якої! Зараз покажу.

Під'їздимо до поля, де працюють дощувальні агрегати

— Подивіться: он «Кубань» поливає. В так званому напівавтоматичному режимі. Це згідно з інструкцією. А насправді за тиждень згоріло чотири електродвигуни на візках. Не відцентрований був насос силового агрегату — намучилися хлопці... Прилади корекції раз по раз виходять із ладу. Дизель довелося розбирати до гвинтика, бо муфта зчеплення не працювала. А коштує вся ця рахуба 80 тисяч карбованців. Тому собівартість центнера кукурудзи — 10 крб. Їдемо далі.

— Ще гірша машина «Дніпро» Херсонського комбайнового заводу. Бачите: дощувальні «пістолети» повинні крутитися й розбризкувати воду рівномірно навсібіч. А вони не крутяться. Заклинило. Поливають в одному напрямку. Бо забилися труби «ракушкою», як у нас кажуть. Нерівномірно йде полив'ання. Звідси й оті кубла. І нічого не зробиш — хай поливається хоч так, бо дев'ять тисяч бичків тут на відгодівлі... Так-так, зрошення працює передусім на тваринництво.

Що ж, дуже дорога річ у степах — тваринництво. Нерентабельна галузь. Так само як і пшениця на Поліссі, де заради сподіваних врожаїв зернових осушено болота на великих площах (майже 3 млн. га), затратили на це мільярди карбованців, а наслідки... економічні збитки близько 1 млрд. крб. (за підрахунками РАПС АН УРСР). А ще екологічні (а вони й економічні) втрати: пропало сотні малих річок, подекуди повисихали навіть криниці, а на Ровенщині в деяких селах завозять воду в бочках точнісінько так, як і на Миколаївщині; на Полісся прийшли торф'яні бурі, різко поменшало риби й журавлини, почалася іригаційна ерозія та вторинне заболочення, різко скоротився збір лікарських рослин (1960 року заготовляли 220 ц валер'яни, 1987 р. — 5 ц) і т. п.

Прорахунки очевидні. Стратегія екстенсивного ведення господарства зазнала поразки. І все ж таки велика сила інерції. Планується подальше осушення боліт на Поліссі. Час уже схаменутись і ПОВЕРНУТИСЯ ДО РЕГІОНАЛЬНОЇ СПЕЦІАЛІЗАЦІЇ.

Досвідчений агроном на Кіровоградщині, коли я його запитав, чому він відмовився стати головою колгоспу, повторив відоме прислів'я: «Якби ж не оте кляте тваринництво».

Так, воно забирає здоров'я, снагу і більшу частину робочого часу майже в усіх керівників степової зони. Так само, як зерно в поліщуків.

А коли поставити питання так: степи дають більше пшениці, ячменю, вівса, олії, гречки, проса, кавунів, а Полісся — м'ясо, молоко, картоплі, меду, лікарських рослин, журавлини; «золота середина» — Лісостеп: і пшеницю, і кукурудзу, і цукровий буряк, і м'ясо, і молоко.

Що думають про регіональну спеціалізацію наші вчені і практики? Щоправда, на півдні України тваринництво сьогодні значною мірою

ВИРУЧАЄ СІМЕЙНИЙ ПІДРЯД

Він працював у цьому ж колгоспі зоотехніком, потім — людина чесна й принципова — законфліктував з керівництвом, пішов на ферму слюсарем. Вона 23 роки пропрацювала дояркою. Отже, обоє мають досвід, знання. Плюс працелюбність. З таким багажем подружжя Зубченків упряглося в сімейний підряд. Найважчий — продукувати молоко.

Колгосп видав у їхнє розпорядження 55 корів і приміщення, надає корм і техніку (доїльні апарати). Згідно з угодою їм забезпечують ветеринарне обслуговування та створюють відповідні культурно-побутові умови (останній пункт — для годиться).

Коли ми з працівником кіровоградської районної газети «Ленінським шляхом» Миколою Пироженком приїхали в село Бережинку (батьківщина революційного «батька» Боженка) ознайомитися з роботою сімейного підряду, Зубченки мали за спиною лише сім місяців роботи за угодою. Але показники приголомшили. Їх нам повідала економіст колгоспу імені Леніна Раїса Іванівна Чорнокінь.

— Майте на увазі,— попередила вона,— Зубченки набрали не корів, а нетелів. Тобто три-чотири місяці пішло на розтелення: ніякої віддачі не було. Проте зі своїми первістками вони вже зараз обігнали колгоспну ферму... Надій молока по фермі за 7 місяців — по 1655 кг від корови, а в Зубченків — по 2242 кг. Собівартість центнера молока на фермі 22,83 крб., а в Зубченків — 13,45 крб. Молоко в них, як бачимо, цілком рентабельне. Тепер щодо зарплати. Коли Валентина Антонівна Зубченко працювала дояркою, вище 180 карбованців на місяць у неї не виходило. Хоч працювала на совість. Тепер ми їй нараховуємо по 450 крб щомісяця. Стільки ж одержує і її чоловік Григорій Федосійович, що раніше мав не більше 100 карбованців на місяць. Трудові затрати по фермі на центнер молока — 6,2 людино-години, а в Зубченків — 4,2 людино-години. Як вони цього досягають? Подивіться...

Дивимось, хоча йдеться про звичайнісіньку працю, суворий трудовий ритм, що від нього ми в більшості випадків відвикли.

Зубченки під'їздять до ферми на мотоциклі. За хвилину перевдягаються десь у кутку, і вже їхні легкі, рухливі постаті — від постійної біганини та праці жодного грама зайвої ваги не несуть на собі — снують приміщенням. Розносять зелену масу, заганяють корів з просторого дворища в охайно побілений всередині корівник, розставляють доїльні апарати.

Все це звиклі, обов'язкові рухи. Звідки ж удвічі вища продуктивність? В індивідуальному підході до кожної корови? В наданій самостійності трудівникам?

— Тепер нам важко: більше молока. Бо більше уваги до корів. За всім дивишся сам. Ні на кого не надієшся. Тут нам не треба ні зоотехніка, ні слюсаря, ні кормороздавача, ні посудника мити бідони. Тому й собівартість низька.

Так коротенько коментує Валентина Антонівна. Її чоловік Григорій Федосійович, насунувши старенький кепочку на лоба, говорить ще лаконічніше:

— Я тут господар — оце і все.

Ще тріскотить мотоцикл: на новісінькій червоній «Яві» під'їздять Зубченкові діти: син десятикласник Вадим і восьмикласниця Окса-

на. Вони допомагатимуть. Хоч і беруться за цю справу неохоче: збираються кудись їхати вступати до навчальних закладів. Тобто сімейний підряд Зубченків без перспективи. Інша справа — сімейний підряд у сусідньому корівнику. Тут сім'я Пелехів. У них семеро дітей. Вся родина — доярі.

Ось до корівні під'їздять на підводі троє з семи: хлопець років сімнадцяти, п'ятнадцятирічна дівчина та її менша сестричка — шестилітниця. Батьків не видно — вони в якійсь справі поїхали до Кіровограда, а діти чудово справляються. Швидко, завзято, дружно погодували корів, видоїли їх, здали молоко, попорали телят.

— З них будуть люди! — мовить зоотехнік, що прискіпливо стежить за доїнням.

Дивишся, як кипить робота, як тече молоко в бідони, і здається, що сімейні підряди виведуть тваринництво з трясовини нерентабельності. Так? Ні, не так, принаймні поки що не так. Чому? Говорить голова цього ж таки колгоспу імені Леніна Микола Дмитрович Бринза:

— Це правда: мені немає клопоту з сімейним підрядом. І не дивлюся я той бік, а молоко звідти тече рікою. От я й кажу на зборах: «Товариші! Переходьте на сімейний підряд. Забирайте всіх корів. Віддаю з дорогою душею». І що? Тиша. Тільки із задніх рядів хитруватий голос одного нашого нормодобувача: «Нема дурних — там працювати треба!» Чули?

На якусь хвилину він вмовкає. А мені пригадуються слова директора радгоспу «Попільнянський» на Житомирщині Юрія Прокоповича Тимченка:

— На кожному зібранні я звертаюсь до механізаторів з таким закликом: «Товариші, беріть землю в оренду. Кожному даю сто гектарів землі і потрібну техніку. Господарюйте!» Але ніхто ще не зголосився...

І це зрозуміло: десятиліттями, починаючи з 1930 року, в людей вбивали предковічну любов до землі, нищили індивідуальний потяг до господарювання, глузували із святих почуттів селянина. Не так легко тепер все це відновити.

Проте в Миколи Бринзи трохи інша думка:

— Розледачілися люди — далі нікуди. Я певен: оця гласність і демократизація ще дужче їх розледачать. Бачте, як привселюдно заявляють: «Нема дурних». Я розумію, такий, з дозволу сказати, робітник прийде на ферму, сяк-так покрутиться, зарплата є. Невелика? Дарма: він ось має в своєму розпорядженні транспорт — підводу й коні, тож потягне з колгоспу все, що треба. Не один раз на день, бо в нього вдома своя ферма. А я бачу все оте і мовчу, бо людей у селі меншає та меншає, і мені болече: що буде завтра?

Я знав його батька, теж голову колгоспу, відомого в свій час на Кіровоградщині господаря, тямковитого й серйозного сільського ватажка, симпатичного молдаванина. Тепер з приємністю констатую, що за сміливістю і державністю суджень син не відстає від батька.

— Я розумію, що це звучить якось не вельми демократично: сімейний підряд і вольовий підхід, адміністрування. Дивно навіть. Але що робити, коли вкоренилася така тенденція: працювати не хочуть, а гроші дай. Демократизація — це добре. А дисципліна? А відповідальність кожного? З кого нині найбільше питають? З керівника! А робітник знає своє: дай! Зараз, до речі, в колгоспі більше порядку, ніж на заводі. Справді, хто з робітників відповідає за брак? За невиконання плану? Ніхто. Лише керівництво. Кого карає народний контроль? Начальство. А хоч одного робітника покарали за халтуру чи брак? Такого я не чув. А контроль народний. Тож нині підібрати на керівну посаду людину не так просто.

Знову розмова заходить про сімейний підряд. Чимало нез'ясованих питань. І перше: в ньому не зацікавлені, каже Бринза, провідні колгоспні спеціалісти. Бо мороки їм більше: норми, обліки, оплата. І продукції більше. Теж клопіт: як її, куди її... Та й вимогливості до них, спеціалістів і керівників, значно побільшало. І ще б! Раніше людина прийшла, відробила своє, пішла. А тепер — у сімейному підряді — кожен знає, за що робить. Тому й вимагає від спеціалістів та керівників. Вимагає не лише своєчасного постачання всього необхідного для роботи згідно з умовою, а й знань, консультацій, порад, конкретної допомоги. Спеціаліст має бути на висоті. Тож мусить бути і матеріально зацікавлений в успіхах сімейного підряду.

Непокоїть керівників господарства і відпочинок членів сімейного підряду. Одна справа в Пелехів, де діти підміняють батьків і навпаки. Інша ситуація в Зубченків, чиї діти прагнуть покинути село. Отже, сімейний підряд на виснаження? без перспективи? Очевидно, тут не обійтися без розумного кооперування.

— Сімейний підряд — це наше майбутнє,— впевнено говорить Бринза. — Це те, що порятує наше сільське господарство від хронічного відставання й занепаду.

В ці слова вірю. Але не можна погодитися з тими «радикалами», котрі, уздрівши успіхи сімейного підряду, поспішають оголосити, що колгоспам кінець. Якраз навпаки: саме тепер ми стоїмо на порозі розквіту колгоспів. Це за умов, коли належно плекатимемо молоді продуктивні сили на селі. Коли надамо колгоспам нарешті повну самостійність, чого вони не мали ніколи. Коли дбатимемо про сільськогосподарську екологію. Коли зможемо відродити в хліборобові найсвятіше почуття: любов до землі, палку відданість їй. А це споконвічне, віками вироблене почуття невідривної єдності з родючою нивою глибоко вкоренилося в душі селянській. Воно передавалося з покоління в покоління, з роду в рід — передавалося з молоком матері та з мудрою батьківською народною педагогікою: «Роби, як я; живи, як я».

1930 року це святе почуття розчавив Сталін. Під виглядом боротьби з куркульством він знищив прекрасні продуктивні сили на селі. Могутню середняцьку масу, сотні тисяч хліборобів, що кров'ю, серцем, душею і кожною клітинкою єства свого були пов'язані, як Антей з матір'ю-землею, колосом, співом жайворонків у полі,— грубо відірвали від рідного ґрунту, силоміць забрали у вагони і повезли в далекі, чужі, холодні краї. Не всі туди доїхали. Найстрашніше: в дорозі гинули діти — майбутнє землі, конали старі — мудрість землі, вмирали хлібороби — опора й сила землі. Високопродуктивна хліборобська сила була знищена. На її місці утворилися колгоспи. Їх очолили палкі ентузіасти нової справи, чесні трудівники, щирі і самовіддані

революціонери, котрим, однак, бракувало елементарних знань. Вони ж бо раніше були наймитами, вони вміли добре працювати, мали мозолясті руки, а от якого саме дня кинути зерно в землю, не могли визначити (цього і нині подекуди не вміють робити!). І тому вкрай низькою була продуктивність сільськогосподарського колективного виробництва і року 1932-го. І тут страшну каїнову роль зіграв Каганович, який приїхав на Україну виконувати план хлібопоставок. Він забрав увесь хліб. Власне, він забрав ту кількість, яку 1929 року здавало індивідуальне господарство. А оскільки врожайність упала, то колгоспникам не залишилось і зернини. Так утворився штучний голод, що поглинув мільйони. І це в той час, коли можна було сподіватися на розквіт села, куди йшла техніка, агрокомія, наука.

Лише тепер, після XXVII з'їзду КПРС, майже за 60 років після трагедії 1930—1933 років, ми повертаємось до глибокої житейської діалектики, даємо можливість поєднати — в ім'я життя землі і нашого буття на ній! — два методи господарювання — колективний і індивідуальний. Творчість кооперативу і незборимую ініціативу окремої людини.

Ні, не мають рації ті, що віщували загибель хліборобської душі і твердили, ніби назавжди втрачено любов до землі. І буцімто тієї любові до ниви не можна відродити, бо вона вмерла, відійшла разом із старшим поколінням.

Проте любов до землі, як свідчать факти, живуча. Вона, очевидно, незнищенна. Хай це буде не полум'я, а лише іскрини. Але і з них, як відомо, може розгорітися полум'я. З тих іскрин, що їх несуть у собі Зубченки, Пелехи і такі, як Володимир Жарков з Марічною, інженер Єгудін, Борис Зозуля, Володимир Хамчич, молодий голова колгоспу Володимир Печерський — той самий, що залісням берег над Інгулом.

Мабуть, треба мати в душі хліборобське полум'я завзяття, відчуття господаря землі, щоб за рік (!) перетворити відсталий колгосп у економічно міцне, передове господарство. Яким чином?

Адже ніхто вже не вірив, що колгосп «Інгул» можна підняти на ноги. Люди не хотіли його на зборах: «Привезли нам хлопчиська. Що він може?!»

Вірили в нього, власне, лише двоє: перший секретар райкому Хамчич і голова колгоспу «Комуніст» Семиліт, в якого Володимир Печерський три роки працював після інституту.

І ось його перший день на посаді голови колгоспу. Пішов передусім на відгодівельний комплекс з'ясовувати, чому він нерентабельний? З'ясував: вперше худобу годують об 11-й, вдруге — о 16-й. Тобто після 16-ї і аж до 11-ї наступного дня худоба стоїть ненагодована, непривкана. Скасував цей ледачий, безсовісний графік, установив триразове годування бичків: о сьомій, дванадцятій і вісімнадцятій годині.

Спостеріг: три механізовані ланки обслуговують комплекс. І якщо в одній із них поламається комбайн, що косить зелену масу, друга ланка нізащо не допоможе. Володимир об'єднав усі три ланки в один механізований загін. І з'ясувалося, що треба не три комбайни, а два; один у резерві, на ремонті: гарантія того, що не буде простоїв у постачанні зеленою масою.

Водночас з трьох навантажувачів один виявився тепер зайвим: віддали транспортному загонові. З двох навантажувачів один працює, а другий у резерві, на ремонті, техогляді. Це по-хазяйському.

Далі Володимир помітив (для цього треба мати вроджене око господаря), що фураж подають у сухому вигляді — з розрахунку кілограма на голову. Але половина не доходить до коров'ячого язика, розкрадають і розсипають (сиплять кадюрі в годівниці — вітер на очах роздуває). В чому справа? З'ясовує: не працює кормоцех. Чому? Познайомився з працівниками кормоцеху, зрозумів: тут працюють люди не за фахом. Хутко напитав двох тямковитих майстрів. Привів. Безжально (бо так вони ставились до худоби!) й рішуче звільнив нероб і п'яниць, поставив майстрів. Кормоцех запрацював. Стали виробляти пійло для худоби. Різко зросло щоденне збільшення у вазі.

Буряки? Голова колгоспу взяв собі шість довгих рядочків,ретельно прополов їх раз, і вдруге, і втретє. Весь колгосп пішов за ним. Помідори? Печерський особисто вибрав 1200 кілограмів. Мовчки. Хоча це і був той споконвічний педагогічний хід: «Роби, як я». Жодного помідора не пропало на полі.

За півріччя в Баштанському районі план за всіма показниками виконали тоді два колгоспи «Інгул» і «Правда». Навіть свого вчителя Івана Олексійовича Семиліта обігнав Володимир.

Це був лише початок. Так би мовити — організаційний. Але Володимир дбав і про психологічний клімат у колгоспі, про честь і совість хлібороба.

Заходить якось головний зоотехнік, змовницьким тоном пропонує:

— Давайте, Володимире Самійловичу, цього місяця не виконаємо план здачі м'яса, бо бички зараз у вазі 380 кілограм, а наступного місяця наберемо понад чотириста — перекриємо нестачу з лишком. Так роблять усі.

У Володимира принцип: нічого самому не вирішувати. Тому не гримнув осудливо і не пішов на компроміс, а відповів:

— Гаразд, ставлю це питання на правлінні. Доповісте, тільки прошу зважити на те, що в Миколаєві черги за м'ясом, та й ми не повинні підводити район. А по-друге, у вас було все — корм, вода, люди, тобто всі умови для збільшення ваги, на яку ми розраховували. Тож трохи самокритичності...

Зоотехнік одразу випалив:

— Відмовляюся від своєї пропозиції.

Отже, бичків здали не в належній вазі, тому втратили не тільки 50%, а й 35% надбавки (за 400 й більше кг живої ваги), в грошах загубили три тисячі карбованців. Зате добрий урок для головного зоотехніка, що його згадували критичним словом не на одній нараді. Відтоді колгосп «Інгул» здає бичків на м'ясокомбінат своєчасно і лише в належній вазі.

Наслідок: коли Володимир Печерський приймав господарство, воно не мало в банку жодної копійки, борг становив 333 тис. крб., а за рік мали чистого прибутку, 182 тисячі карбованців.

І ще: до колгоспу, де гостро бракувало робочих рук, за півтора року приїхало на

постійне проживання 91 чоловік. 1986 року в школі було 66 учнів, а з 1 вересня 1987 року сіло за парти 132 учні. Село дістало дозвіл відкрити десятирічку.

Ось що може сміливий і вдумливий ГОСПОДАР, представник наймолодшого покоління хліборобів.

І якої ж підтримки, уваги, сприяння потребують вони, одержимі! Тим часом Володимир Печерський розповідає:

— Найбільше, що підсікає, як то кажуть, під корінь наші зусилля, надто тепер, коли люди повірили в свої сили й спроможності,— ЗРІВНЯЛІВКА. Подивіться: нам планують по 3300 кг молока на фуражну корову, а сусідові, колгоспові імені Енгельса, де землі багатші,— по 2000 кг на корову. Врожайність нам планується однакова — по 32 ц зерна з га. Та ось ми надоїли по 3700 кг від корови, й автоматично цей показник нам затвердили як план. Сусіда ж навіть не вийшов на рубіж 2500 кг, але йому затвердили попередню норму. Це викликає справедливе обурення у наших колгоспників. Бо вони добре тямлять, що сусіди працюють упівсили, навмисно не створюють напруги, аби їм не планували вищі показники. За таких обставин у наших людей опускаються руки. Чи така: у нас на 3000 га орних земель 3500 голів великої рогатої худоби, тобто на 100 га угідь — 115 голів. А в сусідньому колгоспі «Вітчизна» на 9 тисяч га орних земель — 6000 умовних голів худоби, тобто навантаження — 70 голів на 100 га. Отже, в нас немає соціальної планувальної рівноваги і справедливості: хто навантажений тваринництвом, той у важчому становищі.

Ви бачили нашу ферму «мармурового» м'яса: телята по півроку не відлучаються від корови-матері. Це дає високоякісне, поживне, цілюще м'ясо. Таких ферм на Україні всього 17. Їх називають «репродукторами». За рішенням Агропрому господарствам цільового призначення з державного фонду виділяють концентрований корм з розрахунку 300 тонн на квартал, додаткову техніку (силосні комбайни і жатки), будівельні матеріали, мінеральні добрива, відповідні поживні суміші. Облагропром продублював цей наказ, а ми нічогісінько не одержали. Є також наказ РАПО, облпостачу забезпечити, виділити... Все це лише на папері. Поїхав я у Київ, зайшов до Укрплемоб'єднання — до них нас прикріпили. А вони мені: «Ми вас сто років не хочемо бачити. У нас свої племгосподарства, ми не знаємо, що з ними робити. Додаткових «м'ясників» нам не треба!» І отаке їм повертається язик говорити за умов, коли в містах черги за м'ясом. Та що зробиш, їду додому. А тут мене районне начальство накрило мокрим рядном: «Облишай цю справу, ліквідовуй ферму сосунців — берися за молоко, воно я тебе виходить». Оце «підтримали». Як же я можу ліквідувати ферму дієтичного «мармурового» м'яса, коли минулого року мали збільшення ваги 512 грамів, а тепер — 911. Ні, ферму і не подумаємо ліквідувати, але дуже боляче за таке ставлення до нас...

Так, можна зрозуміти біль одержимої людини, котра вкладає всю свою енергію, нерви, знання, життя своє в нову справу, але це не знаходить підтримки у керівництва. Як ось і у Володимира Жаркова...

— Так от що сталося,— продовжує свою гірку розповідь Жарков після обіду, коли Марічка пішла на комплекс доїти корів.— Справи вже потроху налагоджувалися. В травні ми запустили другу чергу «ялинки». Я навчив ще чотирьох операторів (директор радгоспу сам підбирав мені людей) і одного слюсаря. Йшла боротьба за зниження собівартості продукції. Це було нелегко. Адже корм дуже дорогий, купований. Директор, як я вже казав, не захотів брати надійних нетелів у нашому радгоспі «Львівський», а придбав десь у іншому місці і дуже невдало: чимало яловних, непродуктивних, що дають по 2—3—4 літри, а вибракувати зараз їх неможливо. І все ж собівартість потроху знижувалася... Доводилося докладати багато зусиль, гасати в різні кінці. Одне слово, мені потрібен був транспорт. Тим більше, що житло директор уперто не давав. Тож я змушений був щодня виїздити з дому на мотоциклі, що став часто ламатись. І от радість: облагропром виділяє мені новенького двомісного «Москвича» з невеличким кузовом. Я радів. Але не довго. Директор своєю владою відібрав у мене «Москвича» й передав у розпорядження колгоспного парторга, який до цього розбив дві машини. Скажу відверто: мене це дуже вразило. Я ж усю душу вкладаю у комплекс. Спочатку аж розгубився. А потім кажу: «Що ж мені робить — подавати заяву, чи що?» Наївно думав, що директор схаменеться і почне вибачатись. Ні, він сказав так: «А я тебе не тримаю». Я написав заяву. Він «по-дружньому» порадив: «Давай так: іди у відпустку, тобі воно належить, а потім я підпишу заяву». І ось я третій день у відпустці. Заява про звільнення в директора на столі. І я не знаю, що робити. Повертатись у рідний радгосп? Чи, може, Соломаха отямиться, покличе мене, бо комплекс у такому стані, що все може розклеїтись.

— А що ж районне керівництво? — запитую.

— Їм наче й байдуже. Ніхто нічого не скаже, не підкаже. Отак на роздоріжжі й сиджу...

Ввечері Володимир Якович проводжав мене на автобус.

Ми вийшли на вузьку, невпорядковану вулицю, що вела до тваринницького комплексу, де саме доїла корів Марічка.

Звернули на шосе, воно довгою крутою дугою повертало до автобусної зупинки.

Йшли мовчки.

Перед нами низько й стрімко, як блискавки, пролітали ластівки.

— На дощ,— сказав Жарков.— Він же йде на тоді, коли просять, а коли косять.

За спиною в нас натужно ревіли компресори комплексу.

Надійшов розігрітий за день автобус.

Потиснули один одному руки, і Володимир попрямував серединою шосе назад. Ішов хутко, діловито, бадьоро. Ішов довгим, крутим поворотом. Не озирався.

Нарешті він зник за поворотом. І стало трохи сумно: що ж там, за поворотом?

1987—1988

Долинська — Бережинка — Кіровоград — Баштанка — Херсон — Гола Пристань — Берислав — Попільня — Київ

Виступ в обговоренні статті «Вчителю, що з тобою?» («Вітчизна», 1988, № 3).

НАТАЛЯ ОКОЛІТЕНКО

ПЛОДИ І МУЛЯЖІ

Оцінюючи своє недовге вчителювання з позиції письменницького та й просто життєвого досвіду, ставлю собі чимало двійок. Але жодної за ті вади, що їх побачили в моїй роботі представники «вищестоящих» освітянських органів, штовхнувши на втечу з педагогічної ниви. На жаль, не лише мене...

Під час практики мене оголосили «педагогічним талантом»: от я і попросилася в інтернат,— та й не в будь-який, а той, де збирають особливо важких дітей. Не впевнена, що та скоростигла (і скороминуща) педагогічна слава мала серйозне підгрунтя, бо, на мою думку, педагогами не так народжуються, як ними стають. Я ж справді уміла цікаво розповідати, невимушено викликати у класі «зворотний зв'язок», влаштовувати змістовні екскурсії та дискусії, врешті, просто любила... ні, не дітей взагалі,— у яслях чи дитячому садочку я б навряд чи добре почувалася,— любила саме підлітків у тому віці, який називають важким: збурених, роздертих душевними суперечностями підлітків, які хронічно накликають на свої непокірні голови громи та блискавки. Відчувала, що можу стати для них непоганим другом. Коли до цього додати щире захоплення предметом, розуміння його можливостей для морального виховання й палке прагнення вдосконалюватися в роботі, то в мене були вагомі підстави погодитися: вихідні дані для вчителя хімії й біології, що мав працювати із старшокласниками, непогані. Було мені тоді двадцять два роки.

Свій перший урок я почала з розповіді про обгорілого в танку білявого білоруса, якому уславлений хірург-окуліст Філатов прижив чорні очі загиблого узбека; свою першу велику перерву провела, граючи з учнями в квача, а після уроків усі ми подалися в ліс ознайомлюватися з тамтешньою флорою і фауною, де я продемонструвала вміння лазити по деревах «не гірш від декого». Початок, мабуть, був вдалий, бо, працюючи в цьому інтернаті, я так і не відчула, що маю справу з «особливо важкими дітьми». Навпаки, я не переставала дивуватися, як легко вони йдуть мені назустріч...

Одного разу я в горезвісному 8-в, куди, як мені казали, моя попередниця заходила з валідолом у сумочці, я образила ученицю. І відповідь не забарилась:

— Від такої чую!

На щастя, уявлення про вчительські амбіції ще не заглушили в мені чуття справедливості, отож по хвилі мовчання я вимовила те, що підказала мені совість:

— Вибач, я перед тобою винна. Грубість може викликати лише грубість... Ви всі мені пробачте, що я зробила вас свідками такої некрасивої сцени...

Урок я завершила у мертвій тиші, наступного ж дня ця учениця встала й при всіх вибачилася переді мною. Відтоді ніде мені не працювалося так легко й цікаво, як у цьому «жахливому» класі.

Коли я почала розбиратися, хто є хто, картина постала дуже неоднозначна. Хронічний двієчник перший розв'язував дуже складну логічну задачу, відомий шибайголова ладен був днювати й ночувати біля акваріума з рибками; безнадійний, здавалося б, трієчник раптом почав відповідати на п'ятірки після того, як я помилково назвала його прізвище серед тих, хто виконав контрольну роботу на «відмінно», і, помітивши, яким щасливим стало обличчя дитини, вирішила на свій страх і ризик помилку ту не виправляти... Бідоласі, виявляється, бракувало позитивних емоцій, аби відчути впевненість у власних здібностях.

Чи була я хорошим учителем? Не знаю, та й важко в перший рік роботи опанувати педагогічну майстерність. Я прагнула бути цікавою для учнів, повсякчас розуміти їх і як наставник до кінця розкриватися перед ними, аби й вони, у свою чергу, стали зі мною щирими. Працювати інакше я просто не бачила сенсу: саме за такого стилю стосунків поразки оберталися перемогами, а втрати знахідками.

Окрім того, я розуміла, що оті «міцні та глибокі знання», ані належало «переводити в переконання» (цитую освітянську термінологію, бо й досі не розумію, як можна перевести в переконання, наприклад, хімічну формулу), здебільшого лишаються за шкільним порогом; потрібне щось інше — «спільний знаменник», до якого можна звести і хімію, і фізику, і біологію, та й навіть літературу,— система сприймання світу, система мислення, система життя з його моральним та філософським підгрунтям. Усе це мені належало знайти самій, щоб передати його іншим. Як могла, я прагнула на кожному уроці виділяти щось таке, що мої учні могли б узяти в життєву дорогу,— і часом шкільна програма ставала для мене «прокрустовим ложем», у яке вкладатися аж ніяк не хотілося. Наприклад, вивчаючи тему «галогени», здалося за важливіше поговорити з учнями про виправданість жертви у науці, аніж про те, як хлор за кольором відрізняється від фтору; траплялося, на уроках зоології ми захоплювалися оцінками інтелекту тварин (о, тут кожен з моїх учнів мав чималий досвід спостерігача й дослідника — кожний «резерв» для п'ятірок!) і забували, що нам належить у всіх анатомічних тонкощах вивчити блощицю — швидше черепашку: черепашці припадало не більше п'ятнадцяти хвилин. Втім, не можу сказати, що це негативно позначилося на успішності: учні ладні були вязубрювати сторінки підручника, аби лиш потім «поговорити про щось справді цікаве» чи цікаве послухати...

Оте прагнення перебувати з дітьми в постійному контакті,— і не лише на уроках, а скрізь,— з одного боку, а з другого — необхідність на ходу якось по-новому осмислювати предмети, які веду, забирали всі мої сили й водночас були їхнім джерелом. Протягом дня я по кілька разів падала у власних очах і підносилась, розчаровувалась і злітала на сьоме небо, втрачала й знаходила...

Я мала все для того, щоб стати хорошою вчителькою, в критеріях оцінки себе тодішньої я просто не бачу. В перші місяці мене тримали в добрій формі радісна впевненість, що я на правильному шляху: ось зрозумію душі, віддані під мою опіку, ось набуду ерудованості природничника, ось сима збагну до кінця, що маю сказати через викладання біології й хімії,— тоді й досягну всіх тих високих показників, що їх вимагають від учителя, а головне — зумію допомогти останньому збитошнику порятуватися від самого себе й знайти в житті своє місце. Але ж для цього потрібен час...

Справді, робота вчителя — це «біг на далеку дистанцію», й «фінішна стрічка» буде розірвана набагато пізніше останнього дзвоника — без свідків, без оплесків і призів... якщо вона взагалі буде розірвана, якщо вчитель досягне мети, яку ставить перед собою, якщо він ту мету має, а не просто день у день відбуває уроки, мучачи себе й дітей. Моральне здоров'я суспільства, рівень його інтелігентності, духовність і культура — тільки за такими критеріями належить оцінювати діяльність педагога. Як на мене, справжній учитель — це людина, котра, не сподіваючись на подяки чи нагороди, згодна жити самим процесом своєї нелегкої роботи, знаходячи в тому високе моральне задоволення. Отож я була певна, що пора «плодів» настане нескоро, але то зовсім несуттєво, бо головне — повсякчас дбати про ці «плоди»; поки що ж мої здібності, успіхи чи невдачі можуть оцінити хіба що учні та ще якоюсь мірою колеги.

І тут я помилилася: виявилося, що критерії оцінки праці вчителя біолога давно чітко визначені, і тому з перших місяців мене почали до них запопадливо підганяти.

Перше «непорозуміння» сталося тоді, коли мої шестикласники почали масово приносити колекції комах і зрізів дерев: більших стовбурів, менших, ще менших... Я жахнулася: це ж стільки живих істот загублено й стільки зрубано молодих беріз чи кленів — нащо? Виявилося, що програмою передбачено літні завдання, й тих, хто їх не виконав, належить покарати.

Коли тими колекціями кабінет було «збагачено» так, що й повернутися стало ніде, я спитала завуча, куди дівала це добро моя попередниця.

— Та палила в куточку саду,— сказав він. — Або вивозила кудись. Головне — аби учні не бачили.

Тепер, коли мало кому пощастить зустріти в травах жука рогача, мармурового хруща або й звичайного, які давно вже не дуже «над вишнями гудуть», учителям навряд чи нав'язують такі обов'язки. Однак біологи з не менш як двадцятилітнім стажем підтвердять: було. Під приводом літніх завдань учням прищеплювали безглузду жорстокість до природи — чи треба нині дивуватися, що за короткий час ми її поставили на грань катастрофи, що ми виявилися етично непідготовлені до життя в умовах науково-технічного прогресу й через те мусимо тяжко потерпати від його наслідків?!

У перший рік роботи я розжилася на інспекторський запис: «Не досить кваліфікована як біолог» — за те, що не провела лабораторну роботу на тему «Вивчення внутрішньої будови ссавця». Ніщо в світі не змусило б мене забити кролика, аби потім розітнути його на очах в учнів. Пізніш мені довелося займатися дітьми, котрі зробили розтин... живого кота, із секундоміром у руках спостерігаючи, скільки битиметься його серце. При нагоді варто згадати слова Сергія Образцова про те, що людський вбивця починає з котів і собак — кримінальна статистика засвідчує те ж саме. Чи нема у досить численних випадках бузувірства внеску й «кваліфікованих біологів», котрі не дуже зіставляли свою діяльність з моральними наслідками?

Такого запису я могла удостоїтись і як хімік, бо не провела лабораторної роботи на тему «Розклад окису ртуті». З мене досить було невеличкої пригоди, що сталася після занять у хімічному кабінеті, коли близнюки Ткаченки з невинним виразом спитали мене:

— Наталіє Іванівно, а справді окис ртуті дуже отруйний? Бо ми його скуштували...

Коли ж я, вся похолонувши, побігла викликати швидку допомогу, вони гукнули навздогін:

— А ми пожартували!

Хто, який глухий і сліпий чиновник ввів до шкільної програми роботу з смертельно отруйними речовинами, зобов'язавши вчителя ревно дотримуватися техніки безпеки?

Здається мені, цей пункт програми порушували всі — і правильно чинили.

Присуд «некваліфікована як біолог» мені

винесла моя попередниця, котра, заслуживши неприязнь учнів, мусила піти із школи, аби з'явитися туди вже в ролі... інспектора райвно з відповідними повноваженнями й апломбом особи, чия посада гарантує їй незаперечні переваги перед колегами. Тому візиту передував скандал, бо в школі пішли чутки, що така-то (прізвище забула, а прізвисько краще не називати) хоче повернутися, й учні домовились між собою не пустити її. А що була вона біологом, то й протест було висловлено на уроці біології, тобто моєму: отой самий 8-в замість належного «добрий день» проскандував, коли та жінка разом зі мною зайшла до кабінету: «Ми вас не хочемо!» — ще й прізвисько долучив. За наслідки, звичайно ж, довелося відповідати мені: в аналізі уроку було записано: «Не володів класом».

— Вони б ніколи не посміли такого вчинити, коли б вас боялися,— сказала моя попередниця на прощання.

Завуч, інтелігентна й доброзичлива людина, знаючи ціну своїй «колишній кадрі», порадив мені не брати до уваги цей інцидент, та все одно звів звичку прикладати вухо до дверей мого кабінету й час від часу казати:

— Сьогодні, дорогенька, у вас було тихо-тихо, а в мене на душі від того так спокійно...

Або:

— Боже, що це у вас діялося? Чому Пономаренко так стрибав, що аж у коридорі було чути?

Йому стрельнула в голову блискуча ідея, й він боявся, що я не дам йому висловитися.

— Так треба було йому до тієї ідеї поставити таке запитання, щоб наступного разу він боявся отак вискакувати наперед...

Перша, яку я собі ставлю, двійка: зважаючи на такі поради, я почала більше дбати про те, яке враження справляють мої уроки на начальство, аніж про їхній зміст, і застосовувати весь відпрацьований освітянством набір прийомів «укоськування» занадто жвавих вихованців, не кажучи вже про злісних порушників,— почала боятися, ненароком вступивши в чергову інтелектуальну дискусію з класом, спровокувати шум. Чи стало в мене більше дисципліни? Не пам'ятаю. Гадаю, це просто не має значення, бо я нічого не набула, а втратила багато.

Насамперед я втратила безпосередність, легкість, навіть веселість, з якою проводила уроки, а заразом і той контакт з учнями, яким тішилася в перші місяці роботи, і — що вже зовсім погано — втратила свою індивідуальність. Учні це відчули одразу й не могли мені того простити: я перестала давати те, що так щедро пообіцяла, й їх розчарувала, я «нечесно» порушила якусь неписану угоду.

І мене, і моїх вихованців мучила ностальгія за колишніми стосунками, та замість того, щоб повернутися до них, я вперто утверджувала в собі «залізного вчителя», що суперечило і моїй вдачі, і моєму вікові та й просто було безглуздям.

Мої уроки стали прилизано нудними, сама я розгублено-агресивною, учні причавлено-злими. Раніш навіть двієчники тішили мене метикуватістю й щирим інтересом до природи, а тепер і «хорошисти» байдуже відмовчувалися, коли я пробувала підкидати «матеріал для роздумів».

— Молодець! Ви мужнієте! — сказав мені завуч.

Але «земля», на якій я раніше так міцно стояла, попливла з-під моїх ніг...

А потрібна гробова тиша на уроках? Мені, наділеній з природи жвавою вдачею, було справжньою мукою відсидіти 45 хвилин непорушно,— як я могла цього вимагати від учнів? Відчувши, що клас стомився, я віддавала веселі розпорядження: «Встали! Зітхнули! Видихнули! Розвели руки! Сіли!» Зрозуміло, що цю «аеробіку» і справді було «чути в коридорі», але як легко після неї працювалося! Традиційна форма опитування, коли один учень стоїть біля дошки, а цілий клас слухає, здавалася мені занадто тяжким випробуванням — я прагнула втягнути в бесіду весь клас, і це також не сприяло тиші. Зате ж як цікаво нам було, як несподівано розкривалися мої вихованці, які захоплюючі питання виникали, що на них ми потім спільно шукали відповіді!

Потреба повсякчас і будь-що дбати про тишу стала тим панциром, під яким задихнулися жива думка, жива реакція учнів, сама душа моїх уроків.

Я знала вчителів, які відзначалися тим, що вміли тримати «залізну дисципліну» — суворих, недосяжних, хвалених на всіх нарадах. З жорстокою послідовністю утверджували вони свій авторитет — двійками, покараннями, записами в щоденниках, викликами батьків, не визнаючи нічого, що б могло вивести учнів із трансу абсолютного послуху. На їхніх уроках був зразково-показовий порядок.

Однак ті ж самі учні з тим більшою нестримністю поводилися на уроках інших учителів — добріших, лагідніших, чутливіших до сліз і благань. Любили їх, а все одно галасували, ніби змушуючи їх розплачуватися за свою доброту.

Мене завжди цікавило: чи сприяє діяльність двох-трьох «сильних учителів» піднесенню шкільної дисципліни взагалі, чи вона просто відіграє роль «діжки олії», виплеснутої на збурене море? Хвилі вщухають, та за якийсь час починають ще більше нуртувати...

Можна сказати: нехай кожен педагог буде такою «діжкою олії» — от і настане тоді порядок. По-перше, це неможливо, бо саме природна лагідність і любов до дітей не дають багатьом учителям жорстоко на них тиснути: не добирати ж для шкіл самих «залізних леді» та «залізних королів»... По-друге, чи переходить казармена дисципліна уроку в дисципліну внутрішню, тобто в почуття обов'язку, пунктуальність, повагу до суспільних правил, чужого часу — всього, чого ми так потребуємо? Ні. Це явища зовсім іншого порядку, й вони не мають нічого спільного з бездумною муштрою, здатність до якої подекуди схильні вважати чи не основним критерієм професійної придатності педагога.

Як на мене, то тільки в обмежених людей тиша на уроках стає самоціллю: адже вона нищить ініціативу, привчає до розумового та душевного трансу і — що найнебезпечніше — до схиляння перед грубою силою та владним окриком. Гадаю, в основі шкільної дисципліни має бути не страх перед покаранням, а свідоме розуміння необхідності, прагнення найдоцільніше використати робочий час і — неодмінно — гуманізм, спочат-

тя до вчителя, повага до його праці. Це оздоровить усе наше суспільство.

Тут варто нагадати думку Януша Корчака: «Що нижчий духовний рівень вихователя, безбарвніше його моральне обличчя, більше турбот про власний спокій і зручності, то більше він віддає наказів і заборон, продиктованих нібито турботою про благо дітей».

Тепер мені соромно, що я, боячись здатися «слабким учителем», відмовилася від внутрішньої розкутості на уроках, перестала «ризикувати» і через те втратила творчий заряд. Саме тут я й виявила оту саму ганебну слабкість, якої боїться вся наша шкільна система, зверху донизу побудована на авторитарності.

Ясна річ, не може бути інспектором колишній учитель, який не зумів знайти спільної мови з учнями,— а саме з таких, на жаль, і формується переважна більшість «освітянських контролерів». Вскочивши у чиновницьке крісло, вони починають завзято повчати колег з позиції цілковитого нерозуміння педагогічної справи й ставлять до них часом ну просто сміховинні претензії. Не скажу, що інспектори, котрі оцінювали мою роботу, були не досить об'єктивними, але стеля тих оцінок була низька, розрахована на сіреньку особистість, на якій легко самостверджуватися.

Пам'ятаю, наприклад, таке зауваження щодо уроку з загальної біології: «Багато відсебеньок». Що ж, це відповідало істині: найкращі мої уроки були суцільними «відсебеньками», тобто в загальноприйняті рамки не вкладалися.

Та й досі не уявляю мислячого вчителя, здатного вкластися в план: тема уроку... зміст... опитування... Як можна передбачити політ думки, уяви, реакцію учнів — усі ті живі повороти подій, що з якогось моменту ламають заздалегідь писані пункти. А якщо і вдасться передбачити, то урок перетворюється на нудоту — тим-то, здолавши всю програму, наприклад, з літератури, учні полишають школу з непереборною відразою до красного письменства.

Доходило до казусів: узявши зошит з планом, інспектор водив пальцем по рядках і запитував: «Отут ви відхилилися від мети уроку — чому? Ви не досить урок продумали?» І, тамуючи позіхи, я старалася якомога терплячіше пояснити: «Ні від чого я не відхилилася — просто з'явилися нові можливості для того, щоб розкрити тему». А часом взагалі воліла не вступати в якісь пояснення, відбуваючи «висповідування», як неминуче лихо.

— Нащо це треба? — допитувалася я в своїх колег.

— А щоб ставити в рамки таких імпровізаторів, як ви,— чула у відповідь. — Так кожний почне, як йому на думку спада, що тоді буде?

«Що буде» — ми знаємо: «імпровізатори», окрім кількох, чиї імена гримлять в країні, кому стачило сили пробити глуху стіну формалізму, в рамки були поставлені. Що є — бачимо: на загальну думку, освітянська справа зайшла в глухий кут, апологети ж казенної системи обороняються із запалом, гідним кращого застосування.

Та одна інспекторка, здається, з облвно, лишила в мене найтепліші спогади — шкода, не можу пригадати її прізвища. Вона, як ніхто, мала підстави записати мені невміння володіти класом: учень Олександр П., котрий давно вже дошкуляв мені, ну просто зі шкури пнувся, аби зірвати урок, на який прийшла «комісія». Знічена й розгублена, я приготувалася до неприємностей, тим більше що доброзичливого, хоч і пригніченого параграфами статутів завуча вже не було,— моя ж «комісія», немолода вже жінка, дзвінко розреготалася.

— Ну й навіщо ви тримаєтесь отак засупонено? Та цей хлопчина просто до вас небайдужий, хоч, може, й сам того не усвідомлює в свої шістнадцять років. Ви ж маєте це розуміти й не травмувати так жорстоко його чоловіче самолюбство зауваженнями та нотаціями. Усміхніться до нього. Попросіть його зробити що-небудь, дайте йому зрозуміти, що потребуєте його підтримки й допомоги...

Того ж дня я попросила Олександра налити соляної кислоти з двадцятилітрового бутля: ну як бідній жінці упоратися з такою небезпечною операцією? Місяць хлопець приходив у хімічний кабінет шукати «чоловічої роботи».

Я щиро вдячна цій добрій жінці, котра в нелегкій атмосфері педагогічного колективу, де молоді вчительки трималися так, ніби соромилися своєї молодості (часи, коли я грала на перерві в м'яча, скоро довелося забути), навчила мене сприймати своїх вихованців у всіх нюансах їхнього душевного життя, навіть тих, на які заплющували очі. Та наука допомогла мені разом з учителем фізкультури провести невеликий факультатив для дівчат по догляду за власним тілом: за святенницького ігнорування фізіології інтернатівські вихованки ризикували вийти в життя скаліченими, не кажучи вже про загрозу драм в особистому житті. Деякі колеги звинуватили нас у тому, що ми випускаємо джина з пляшки й мало не пропагуємо розпусту... Та на це вже в нас стачило сили не зважати...

Ця мудра жінка підказала мені, як вийти із скрутного становища, коли під час першого уроку з анатомії людини я побачила на дошці непристойний малюнок. Обурюватись? Кликати директора? Шукати винуватців? Все те могло бути «початком кінця», я ж розраховувала на тривалий шлях і на роботу, яку б могла любити. Отож, схилившись у принишклому класі над журналом, аби виграти час, я все ж таки знайшла, гадаю, єдино правильні слова:

— Хлопчики, пізно! У вашому віці пора знати, що й до чого, а не шукати відомостей у підворітнях. Обіцяю відповісти на всі ваші запитання.

Запитання були дуже цнотливі, та й проблем з викладанням анатомії не виникало, хіба що скелет красувався у хвацькому капелюсі й з цигаркою в зубах. Але цей «бородатий жарт» неважко було стерпіти.

І, може, вже з позиції якогось досвіду я б зуміла віднайти безпосередність, розкутість та ентузіазм перших місяців свого вчителювання, коли б мою роботу було оцінено за вмінням входити в контакт з учнями, зацікавлювати предметом чи хоча б за успішністю. Але на те знайшлися такі критерії, на які я й сподіватися не могла, тим більше надати їм значення.

Почалося з незвичного:

— Як ви підготувалися до Дня птахів?

— Та цілу зиму мої учні підгодовували синичок...

— І все?

— Ну й горобці та сороки їли. А що потрібно?

— Сусідня школа оркестр виставила...

Не думаю, що під той оркестр співали пернаті — хіба що начальство відкрило врочистий мітинг: за те, що я не принесла на нього своїх учнів, мені було суворо зауважено, і байдуже, що нам для того довелося б зірватися з останніх уроків.

Та справжнє лихо почалося, коли вибухнуло слово «гідропоніка» й луна його розкотилася всіма освітнянськими відділами, зчинивши добрячий переполох.

Одного дня завідуюча Дарницьким райвно відкрила переді мною сумку й зажадала:

— Покажіть мені плоди своєї праці!

А що я здивовано витріщилась на неї, то вона простягнула на долоні два анемічні огірочки, вирощені, як виявилось, на поливному мінеральними добривами гравії в тій самій школі, де до Дня птахів виставили цілий оркестр. З подивом я дізналася, що не виконала свого найголовнішого обов'язку: не винесла з теплиць чорнозем, щоб, замінивши його піском, негайно заходитись вирощувати на полиці такі самі огірочки.

— Нащо? Адже навколо стільки пустирищ, зарослих бур'яном,— може, краще їх освоїти? — встряла я в «безтактну дискусію», від подиву забувши, що мені чим виправдатися: адже теплиць у інтернаті не було, хоч їх і належало б збудувати, й гідропоніку я могла б запровадити хіба що в горщиках, викинувши разом з чорноземом і кабінетні рослини.

Отак я була взята «на контроль».

За гідропонікою, яку біологи між собою називали «гідропанікою», не забарилася тотальна «хімізація» — з'явився показник, за яким мене можна було оцінити і як хіміка.

— Коли б ви були справді хорошим учителем, у вас би весь простінок від другого поверху до кабінету був завішаний стендами. А що у вас там висить? — сказав директор.

Те, що висіло, й справді не могло потішити інспекторські серця: ми зробили доморощену художню виставку, і кожен туди тягнув що хотів. «Епоху хімізації» представляв хіба що доважелезний шлейф диму на акварелі одного з п'ятикласників.

Позбувшись подалі від гріха всі оті «неподобства», ми з учнями на стенд усе ж таки спромоглися: повирізали з журналів ілюстрації, з зеленого та червоного «оксамитного» паперу літери для гасел, додали й власного художнього хисту. Стенд вийшов барвистий, гарний — ми довго ним милувалися й страшенно були собою задоволені.

Однак, глянувши на нього, та сама завідуюча райвно (вона їздила по школах уже з макетом хімічного заводу, виготовленим у тій самій зразково-показовій школі), тільки рукою махнула зневажливо, а директор сказав:

— Ви що — не могли професійного художника знайти?

Отоді в мене, зовсім молодої вчительки, і розкрилися очі на фатальне лихо нашої школи: показуху, владну й цинічну. Де там чекати, доки дозріють справжні плоди вчительської праці,— на начальницький стіл належало негайно покласти муляжі: звіт про благополучну успішність та кількість виготовлених колекцій, оркестр до Дня птахів, стенди, мальовані професійними художниками, огірочки, вирощені на гравії, коли навколо гуляв чорнозем, самодіяльність, де «хімія» співає в дуеті з «промисловістю», — і таке було...

Не могла я дбати про такі «плоди» і не мала на те ні часу, ні бажання, та й соромно було перед учнями — тими самими, яким усе ще ставила п'ятірки за логічні задачі, з якими лишалася після уроків погомоніти, ходила на «незапланованкі екскурсії» та й просто жила спільним життям з учнями, вникаючи в їхні часом не зовсім легкі проблеми й не завжди похвальні таємниці. Я не любила бути суддею своїм вихованцям, тим-то й знала про них більше, аніж інші вчителі,— відповідно й більше могла допомогти. За це й любила свою роботу.

Напередодні, коли чекали «велику комісію» на чолі з завідуючою міськвно Раїсою Максименко, директор попередив мене: уроки в хімічному кабінеті не проводити, а натомість довести його з учнями до зразково-показового стану. Навчальний рік наближався до кінця, я готувала своїх одинадцятикласників до перших у своєму житті іспитів з хімії, й кожен день важив багато... На «комісійний» випадало аж дві лабораторні роботи — як я могла обійтися без хімічного кабінету?

Отож я провела в кабінеті всі шість уроків, і порядок у ньому був чисто робочий: в мийниці лежала купа пробірок, мої добровільні лаборанти розносили по шафах банки з реактивами, одна дівчинка протирала підлогу.

Обуренню Раїси Максименко не було меж:

— Такий бруд?! Уся країна зайнята хімізацією, а в шкільному хімічному кабінеті такий бруд? Пробірки немиті? Пісок на підлозі?

Хтось із почту, затримавшись, сказав:

— Чом ви вчасно не подбали про лад? Ви ж знали, що будуть гості. Хіба ви вдома не готуєтесь до приходу гостей? Не прибираєте, відклавши все інше?

— Гостей запрошують,— сказала я. — А я чекала старших колег, котрі розуміють, що уроки для учителя над усе. Коли ви в школі гості, то ви гірше від татарина.

Той чоловік, схоже, щиро співчував мені, бо ж батьківським тоном спитав:

— Сподіваюсь, ви Максименко не нагрубіяните?

— Саме їй я й скажу все, що думаю з цього приводу.

...На обласній конференції моє прізвище прозвучало серед небагатьох тих, хто ганьбить високе звання вчителя: поруч з прізвищем директора інтернату, який обкрадав дітей, поруч з вихователем, який, поїхавши в інше місто, покинув своїх підопічних напризволяще, що спричинилося до нещасного випадку, й тому подібне. Прізвище вчительки, що й двох років не відпрацювала...

У міськвно, куди я пішла з заявою, заступник Максименко довго мене вмовляв не надавати значення цьому «дрібному непорозумінню», спричиненому «жіночою емоційністю». А потім сказав:

— А шкода, давайте домовимось так: коли й через рік вам захочеться піти, я відпущу вас — заради вас самої.

Через кілька років, випадково зустрівши мене,— була я вже тоді на літературній роботі,— він сказав:

— З наших хіміків, фізиків та математиків виходять чудові інженери, наукові працівники, а тепер, отже, ще й журналісти. А хто ж у школі лишається? Ті, кому нікуди йти? Хто нікому не потрібен? То що ж це буде?

Я говорила про невідворотність покликання, про те, що «чудові інженери», мабуть, не народжуються бути педагогами, а ті, що лишилися в школі, народилися... Але щирою я не була.

Нині, читаючи присвячені педагогічним проблемам статті, я з подивом натрапляю на ремствування: в школі немає людей, спроможних працювати нестандартно і з натхненням — здійснювати перебудову школи.

Гадаю, що це не відповідає істині, хоч і справді упродовж десятиліть робилося все, аби таких людей не було: в школу йде постійний приплив свіжих сил, а талантами наша земля багата. Все можна змінити на краще, якщо насамперед змінити критерії оцінки вчительської праці.

Бо поки що «хороший вчитель» (принаймні за офіційною оцінкою) орієнтований на те, «що скаже комісія», людина, захищена стендами, сповнена готовності виконати будь-який наказ та розпорядження, має небагато спільного із справжнім педагогом, бо й цілі, які ставлять перед школою контролюючі органи, далекі від виховання. За безглуздою, порожньою й дуже шкідливою своєю облудністю, метушнею забуто, що мета школи — це людина, високоморальна, сповнена прагнення вдосконалюватися, дисциплінована не за принципом «доки вб'єш, доти в'їдеш», а з потреби перебувати в гармонії з самим собою, суспільством, природою, роботою. Ні нотаціями, ні наочними посібниками, ні покараннями такої мети не досягнеш — тільки всім стилем життя школи, пройнятим гуманізмом, духовністю та достоїнством.

Проконтролювати цей процес «вищесто нищим» неможливо — контролю він не піддається: нікому! Він невловимий і водночас реальний, як відчуття щастя, що може прийти без причини і може не прийти, навіть коли на те з'явиться сотня приводів. Він просто є — або його немає...

Вилизана до блиску, обвішана стендами, завжди готова до прийому «гостей» школа аморальна, бо в ній неможливе нормальне дитяче життя з його труднощами та реальними проблемами. Вона нагадує квартиру, де через розкішний імпортний гарнітур немає місця ні для колиски, ні для ліжка старої людини — отже, народжувати не треба, а матір хай доживає віку як сама знає.

Інспекторське око, якщо йому догоджати, забирає стільки часу і сил, що на самий виховний процес у вчителя вже нічого не лишається, та й яке може бути виховання за такого стану речей... Виховання тільки цинізму, показухи, дводушності або гіркої невіри в добрі слова та ідеали.

Та що ж сталося з нашим учителем? Розшарпаний нескінченними інструкціями, контрольований на кожному кроці, тероризований безглуздими вимогами, затиснутий у лещата складних життєвих обставин, він — за поодинокими винятками — втратив можливість бути тим, ким йому належить бути, втратив внутрішній потенціал творчої спроможності, здатність вести за собою учнів. Адже його сили, час, здоров'я не бездонна прірва, з якої можна до безкраю черпати.

Від учителя вимагають послуху — він грюкає кулаком на учнів. Вчителю не довіряють — як він може довіряти учням? Йому в школі нецікаво — він нецікавий для своїх вихованців.

В теперішній школі, по суті, нещасні всі — і вчителі, й учні, всі жертви тупої авторитарності, а від нещасних людей годі чекати не тільки творчого горіння, а й елементарного вміння триматися з достоїнством, бути ввічливим та доброзичливим.

То що ж робити? Закликати освітянські органи інакше ставитися до тих, на кому вони й тримаються,— рядових шкільних педагогів? Але кого? Інспекторку, яка і в звичайному уроці побачила цікаве психологічне явище, до чогось закликати потреби немає, а ту, котрій цікавий урок здався «відсебеньками», закликати марно: вище себе не стрибнеш... То, може, відпустити їх обох з їхніх крісел? Перша прикрасить собою школу, а друга... друга хай пошукає іншої роботи.

Вчителя неможливо проконтролювати — отже, й не треба. Не треба ще й тому, що вся його робота на виднoті — від учнівських очей нічого не сховається, й саме тими очима, хочуть того чи ні, колеги дивляться один на одного, складаючи один одному цілком реальну ціну. Дріб'язковий контроль, що розшарпує нерви й ускладнює шкільне життя, мають заступити дружні контакти, обмін досвідом в атмосфері взаємного довір'я.

Сучасна освітянська система небезпечна тим, що її тиску не витримують насамперед люди з гідністю — отже, наділені яскравою особистістю, а примітивні, бездуховні, злостиві чудово до неї пристосовуються, вловлюючи «кон'юнктуру» поточного дня: утворюється порочне коло, яке розірвати важко. Над пригніченими, хронічно втомленими вчителями часто беруть гору, вириваючись у передовики, ті, кому й близько не можна підходити до школи, і в канон освітянської чесноти возводиться те, що насправді є духовним убозтвом.

Тим часом саме гідність і внутрішня незалежність мають бути основою, на якій будується вчительська індивідуальність. Все може бути прощено й все виправлено — на те життя! — окрім одного: відступництва від моральних цінностей в ім'я власного спокою на догоду тим, хто ладен і найсвятіше віддати в жертву своїм амбіціям. Присилуваний до цього обставинами, вчитель втратив той постамент, на який його піднесли одвічні мрії про освіту не для обраних, а для кожного. Відновивши внутрішню свободу, педагог зуміє повернути втрачене.

ВАСИЛЬ БОРОДІН

В обсязі усього нам відомого

Академічне, дванадцятитомне зібрання творів Шевченка — цілий своєрідний світ, що належить не лише його добі та нашій сучасності, а заповіданий і майбутньому, часам прийдешнім.

Творчість Шевченка і він сам як особистість — одне з найвидатніших у світовій літературі та історії явищ.

Твори Шевченка друкуються часто, видаються різними видавництвами щороку, великими тиражами. Але ж хіба можна визнати нормальним той факт, що в роки недоброї пам'яті «застійних» часів «Кобзар» виходив у світ без кількох творів, добре знаних з видань 20—60-х років? Справедливі нарікання викликає мовно-правописна невпорядкованість Шевченкових текстів у масових виданнях. Широкі кола читачів, фахівці-літературознавці, мистецтвознавці, діячі інших гуманітарних наук, працівники вищої та середньої школи відчувають потребу у справді науковому повному виданні Шевченкових творів. Настійно вимагають цього й інтереси дальшого розвитку як нашої вітчизняної, так і світової культури, радянського й міжнародного шевченкознавства.

Працю над створенням такого видання — Повного зібрання творів у дванадцяти томах, що охопить усю відому на сьогодні літературну та образотворчу спадщину поета і художника, кілька років тому розпочато. Нині вона близька до завершення. Підготовку літературної частини (в широкому розумінні) провадить Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка (тут, до речі, зберігаються майже всі рукописи поета), мистецької — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР разом з Державним музеєм Т. Г. Шевченка в Києві.

У чому полягає ця підготовка?

Академічне видання, як відомо,— це тип наукового видання творів письменників-класиків, що характеризується точністю тексту, встановлюваного на основі дослідження його історії та всіх рукописних і друкованих джерел, повним складом творів, редакцій і варіантів, науковим коментарем, який узагальнює наслідки вивчення текстів, і, нарешті, науково-допоміжним апаратом, що забезпечує зручне користування виданням і показує роботу текстологів, які його підготували. Це насамперед фундаментальне текстологічне, дефінітивне видання, що встановлює текст у його остаточній формі та в його ідейно естетичному русі й розвитку кожного твору й усієї літературної спадщини письменника в цілому. Воно відзначається способом установлення й відтворення тексту на підставі дослідження усього комплексу текстологічних проблем, по змозі вичерпного простеження руху й розгалуження цього тексту в усіх його модифікаціях, в усіх приступних джерелах, збережених часом і реконструйованих дослідниками. Інакше кажучи, наукове видання грунтується на методах наукової, філологічної критики тексту й має на меті побудову історії тексту та створення кожного твору і тим самим відтворення історії розвитку творчості письменника (її морфогенезу), встановлення дефінітивного (остаточного, основного) тексту твору й творчості письменника загалом.

Академічне видання грунтується на всій повноті текстологічних та суміжних досліджень спадщини письменника, в усіх без винятку аспектах, від встановлення й відведення авторства (атрибуції й атетези), локалізації і датування творів, класифікації текстів за їх походженням і значенням до дослідження особливостей і специфіки твор-

чого процесу письменника, включаючи моменти автоцензури, методи роботи автора над своїми рукописними й друкованими текстами. Воно продовжує й підсумовує ці розвиті дослідження, узагальнює і синтезує їх, зводить докупи, в певну єдність, у єдину загальну теоретично обгрунтовану філологічну концепцію тексту письменника.

Підготовка видання творів Шевченка такого типу потребує великої і складної науково-редакційної роботи. Вона під силу тільки згуртованому колективу кваліфікованих фахівців, які пов'язали свою професійну діяльність із всебічним, глибоким вивченням спадщини великого поета і художника. Будь-яка, навіть, здавалося б, щонайменша, неточність чи помилка в атрибуції та інтерпретації шевченківської спадщини, тиражована у виданнях, може спричинитися до небажаних наслідків у справі ідейно-морального, естетичного, громадянського виховання читача, особливо молоді. Нове, дванадцятитомне Повне зібрання творів якраз і покликане дати радянському і зарубіжному читачеві точний шевченківський текст з науково вивіреним до нього коментарем.

Випущене в 1939—1963 роках у Києві (два видання) Повне зібрання творів Шевченка в десяти томах становило безперечне досягнення української філології та мистецтвознавства. До редакційної колегії цього видання входили такі відомі діячі, як М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, О. І. Білецький, О. Є. Корнійчук... Проте видання мало й значні вади. Воно не охопило всієї відомої на той час спадщини поета. Деякі творчі заготовки, листи, фольклорні записи, чималий ряд документів, писаних поетом, дарчі написи, різноманітні матеріали (нотатки, записи адрес, прізвищ, населених пунктів тощо), що їх можна об'єднати назвою «рукою Шевченка», не ввійшли до видання. Воно було неповне у текстологічному розумінні, не позбавлене невиправданих контамінацій (наприклад, у поемі «Гайдамаки») та неточних прочитань і не може вважатися завершеним. У деяких випадках у текст внесено довільні зміни. Так, наприклад, у циклі «Царі» Шевченко кілька разів уживає порівняння Давида з «котюгою». В автографі у «Більшій книжці» він пише це слово цілком чітно: «Та мов котюга позирав На сало, на зелений сад Сусіди Гурія», «А все-таки не нагрівали Котюгу блудного свого», «Облизавсь старий котюга, І розпустив слини, І назорі простягає До Самантяниних». У десятитомному ж виданні бачимо довільно виправлене «котюгу» на «катюгу», і так це фальшоване порівняння-покруч (не з блудливим котом, а з катом) і друкувалося у наступних виданнях Шевченка.

У першому виданні першого тому (1939 р.) виявилася недбало зверстаною поема «Тарасова ніч», у другому виданні другого тому (1953) не вміщено вірш «Якби-то ти, Богдане п'яний». Деякі спроби усунути цензурні купюри і замінити їх автентичним шевченківським текстом виявилися неточними, а то й хибними (особливо в поемі «Тарасова ніч»).

Вміщений у десятитомному виданні розділ «Інші редакції та варіанти», з одного боку, далеко не повний, має пропуски і недогляди, а з другого — містить непевні, критично неперевірені матеріали: різночитання, що або не належать перу Шевченка і постали внаслідок стороннього втручання у тексти поета, або їхня належність йому сумнівна і потребує глибокого додаткового дослідження. Розділ не становить послідовного генеалогічного зведення редакцій та варіантів і не дає точної картини філіації шевченківського тексту.

Томи перший і другий, де подано поетичні твори, а також третій, четвертий і п'ятий, що містили п'єси, повісті та щоденник поета, не мали коментарів, окрім текстологічних довідок, стислих у двох перших томах і більш розгорнутих — у решті. Історія тексту творів, насамперед поетичних, не розкривалася. З цим завданням, надзвичайно складним, десятитомне видання не впоралося, було зроблено лише поодинокі, розрізнені кроки в цьому напрямі. Мотивування встановлення текстів, дат, хронологізації етапів авторської праці над творами подавалися без належного обгрунтування. У виданні не досягнуто послідовності у виборі основного тексту, особливо ранніх творів, текст яких установлений часом на зовсім різних, неузгоджених засадах. Одні з них подавалися за «Кобзарем» 1860 року (останнім прижиттєвим виданням), інші — за першодруками в «Кобзарі» 1840 року, хоч ці твори друкувались і в наступних прижиттєвих виданнях «Кобзаря», а ще інші — за рукописним списком І. М. Лазаревського, який, хоч і має власноручні виправлення Шевченка, проте не розглядався поетом як текст, наготовлений до друку.

У виданому в Києві у 1963—1964 рр. на основі шести перших томів десятитомника Повному зібранні творів Шевченка (редакційна колегія: Гудзій М. К., Зубков С. Д., Кирилюк Є. П., Шабліовський Є. С., Шубравський В. Є.), «полегшеному» виданні (з вибраними варіантами тексту, з охопленням лише частини рукописних і друкованих джерел), цей різнобій подолано лише зовні, позірно. Щоправда, в ньому послідовно проведено принцип встановлення основного тексту того чи того твору і всієї поетичної спадщини Шевченка в цілому на грунті останнього авторського тексту, друкованого чи рукописного, часом, одначе, надто поспішно, необгрунтовано і неправомірно ототожнюваного з фіксованим виявом останньої творчої волі поета. Для переважної більшості ранніх творів основним визнано тут текст «Кобзаря» 1860 року та його авторського робочого примірника (з виправленнями поета), але саме в такому підході, не зовсім обгрунтованому справжньою історією шевченківського тексту і навіть, навпаки, їй часом не відповідному, приховувалася небезпека хибного встановлення тексту багатьох творів поета. «Кобзар» 1860 року не можна вважати виявом останньої творчої волі Шевченка. «Воля» ця була дуже відносна, оскільки цензура не лишала поетові вільного вибору. Коло джерел основного тексту ранніх творів поета ширше, ніж уявлялося упорядникам і редакторам шеститомного видання. Застосований у ньому принцип встановлення тексту ранніх поетичних творів за «Кобзарем» 1860 року, зовні однотипний, насправді призвів до порушення єдності принципових засад і критеріїв установлення

основного тексту. В деяких випадках як основний тут подано не остаточний текст, що відбиває останню творчу волю поета (у рукописах, нам відомих), а раніший. І, звичайно ж, ці неправильні рішення переходили потім в усі наступні видання поета.

За час, що минув після виходу зазначених видань, десятитомного та шеститомного, радянське, а частково й зарубіжне шевченкознавство нагромадило значний і різноманітний матеріал, який треба ввести у науковий і читацький обіг. Знайдено автографи та рукописні списки нових творів, листів, дарчих написів, інших творчих документів, нові автографи відомих творів, не враховані у попередніх виданнях, досі не відомі прижиттєві публікації. Серед них фрагменти рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий», що її підготував поет до видання наприкінці свого життя, після повернення з заслання, але вихід до друку Головне управління цензури не дозволило; інші автографи поетичних творів та автографи шістнадцяти листів Шевченка до польського художника і політичного засланця Б. Залеського; листи до інших осіб; примірник «Кобзаря» 1840 року з повнішим текстом і меншими купюрами, ніж у інших досі відомих примірниках, тощо. Встановлено протягом останнього часу і ряд нових датувань різних творів Шевченка. По-новому висвітлюється доля рукописів поета. Найрізноманітніших і дуже суттєвих доповнень та уточнень до нового наукового зібрання творів поета нагромадилося багато, і цей процес шукань нових матеріалів триває. Джерельна база шевченківської текстології не тільки розширилася й поповнилася, а й дістала глибшу наукову розробку (це стосується, зокрема, рукописних збірок «Три літа», «Мала книжка», «Більша книжка», «Поезія Т. Шевченка. Том первий», прижиттєвих видань та публікацій творів поета, іншої цензурної долі).

Потреба нового академічного Повного зібрання творів Шевченка давно вже постала з усією гостротою й невідкладністю. Його підготовка й видання — це сьогодні найважливіше, історично-культурного значення завдання радянського шевченкознавства. Значну працю над ним уже виконано. Всі томи літературної спадщини і більшість мистецької подано до видавництва «Наукова думка». Попередня оцінка підготовленої літературної частини зібрання засвідчує вихід на новий, вищий етап у дослідженні та науковій публікації спадщини Шевченка.

Особливостями підготовлюваного видання є відтворення з максимально можливою точністю всього шевченківського тексту в його розвитку й розгалуженні — від перших чорнових начерків до останньої редакції, складання докладних коментарів на основі найновіших досліджень з урахуванням вітчизняного і зарубіжного досвіду роботи над виданнями подібного роду. Воно не призначається для масового поширення, для читання у звичайному значенні слова, а становить фундаментальну базу для подальшого дослідження творчості Шевченка і водночас наукову базу для випуску подальших найрізноманітніших видів шевченківських видань.

Порівняно з попередніми, згадуваними тут виданнями, корпус Повного зібрання творів у дванадцяти томах поповнений і розширений такими новими творами, як портрет В. П. Воронцова, листи до В. М. Рєпніної, О. С. Уварова, О. І. Бутакова та ін.; текстами новознайдених автографів чи факсимільних копій з них (фрагменти неизданої збірки «Поезія Т. Шевченка. Том первий»: «Перебендя», «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Марії Олександрівні Маркович», нові редакції поем «Тарасова ніч» та «Гамалія»; «Садок вишневий коло хати», «Рано вранці новобранці», «Лічу в неволі дні і ночі», «Осія. Глава 14», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Якби-то ти, Богдане п'яний» та ін.); прижиттєвих публікацій («Заворожи мені, волхве...») та списків, частина з яких («Кавказ», «Думи мої, думи мої...») з правками Шевченка.

Вперше введено до видання написи поета на власних та подарованих книжках, рисунках, офортах, фотокартках; різноманітні документи, складені Шевченком (писані його рукою) чи за його участю; редакційну працю і виправлення поета у творах інших авторів, зокрема у байці П. Писаревського «Собака і Злодій». У розділі «Dubia» уперше подано поетичні твори («Нудно мені, тяжко — що маю робити?», «Не журюсь я, а не спиться...», «Вночі») та лист до газети «Северная пчела» — рецензію на друге видання «Граматки» П. Куліша. На жаль, можна тільки уявити, якими б значущими могли бути наслідки введення у видання такого матеріалу, як набірний рукопис альманаху «Ластівка» (СПб., 1841) з кількома творами Шевченка в ньому («Причинна», «На вічну пам'ять Котляревському», «Тече вода в синє море...», «Вітре буйний, вітре буйний...» — в писарських копіях з правками поета, розділ поеми «Гайдамаки» в автографі), що належав М. М. Зозулі (помер 1980 р.) і що його не вдалося одержати від рідних власника...

У першому томі використано повні тексти раніше не відомих редакцій поем «Тарасова ніч» та «Гамалія» з рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том первий», неповні тексти інших творів з цього ж рукопису: «Іван Підкова», «До Основ'яненка», «Перебендя», текст вірша «Заворожи мені, волхве», надрукований 1856 р. без прізвища автора у журналі «Пантеон», та деякі тексти, опубліковані після смерті поета кочі за автографами (що загубилися), але з різного роду спотвореннями, переробками тощо. В таких випадках застосовувалися методи реставрації автентичного авторського тексту без сторонніх домішок та переробок, внесених несумлінними чи упередженими публікаторами.

Так, у ранній, чорновій редакції поеми «Мар'яна-черниця», опублікованій одразу ж після смерті Шевченка П. Кулішем у журналі «Основа» за чорновим автографом, що не зберігся, знято Кулішеві переробки кількох фрагментів тексту і відновлено шевченківський текст, наведений П. Кулішем у підрядкових примітках, тобто здійснено операцію, прямо протилежну тій, до якої вдавався публікатор, який самовпевнено брався «поліпшувати» твори великого поета.

Розширення джерельної бази шевченківської текстології, глибше, вдумливіше її

опрацювання дало змогу ввести до першого тому Шевченків запис уривка з молитви Ієремії-пророка, зроблений поетом у рукописному збірнику «Три літа» (друкується у рубриці «Творчі заготовки. Плани»), та редакційні правки, зроблені Шевченком у творах інших авторів. У відповідній рубриці першого тому подається Шевченкова редакційна обробка байки П. Писаревського «Собака та Злодій». Саме в Шевченковій редакції опубліковано цю байку в альманасі Є. П. Гребінки «Ластівка» (СПб., 1841). Введення до першого тому цього мало кому відомого матеріалу (як ще однієї грані до характеристики творчого обдаровання молодого Шевченка), безперечно, збагачує нове академічне видання творів поета.

У другому томі використано новознайдений автограф поезії «Рано-вранці новобранці», чорнові автографи віршів «Лічу в неволі дні і ночі», «Осія. Глава 14», «Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19», «Якби то ти, Богдане п'яний», забуту факсимільну копію автографа вірша «Садок вишневий коло хати», автограф «Марії Олександрівні Маркович» з рукописної збірки «Поезія Т. Шевченка. Том перший» та ін. Ці матеріали дали змогу внести суттєві уточнення в шевченківський текст, повніше розкрити творчу лабораторію поета, методи його праці над своїми творами.

Про глибше опанування джерельної бази поетичної спадщини Шевченка свідчить і розділ «Dubia», вперше уведений до академічного видання. Тут подано поезію «Нудно мені, тяжко — що маю робити», розшукану в рукописному «Кобзарі» 1861 року, що належав І. П. Лемченкові; вірш «Не журюсь я, а не спиться», наведений як твір Шевченка у спогадах О. С. Афанасьєва-Чужбинського, та чотирирядковий жартівливий віршик «Вночі», записаний поетом, за свідченням сучасників, на стіні. Правомірність їх публікації у науковому виданні переконливо обґрунтовано у примітках.

Особливість підготовленого видання, зокрема двох перших томів, не тільки в його повноті, а й у досягненні, завдяки наполегливим, копітким дослідженням, більшої точності тексту. Наприклад, у попередніх виданнях рядки 1679 1680 поеми «Гайдамаки» надруковано (у розділі варіантів):

Залізняк з Гонтою
Кричать: «Дітям кари,
Кари лихам, щоб каялись...»,

я виявилося, що треба:

Залізняк із Гонтою
Кричать дітям (тобто гайдамакам. — В.Б.):
«Кари, Кари ляхам, щоб каялись».

Так ці рядки й подано у новому виданні.

Виправлено, уточнено, позбавлено похибок і спотворень тексти «Катерини», «Великого льоху» та інших творів поета. Так, у шеститомнику слова: «Що, москалі?.. Де москалі?» — помилково було надруковано як репліку Катерини. У новому виданні цілком справедливо вони подаються як дві репліки — Невідома і Катерини: «Що, москалі?» «Де москалі?» Усунуто контамінації у «Гайдамаках»: не друкуються в основному тексті власноручно викреслені Шевченком «Передмова» та «Примітки» до цього твору. Вони увійшли до розділу інших редакцій та варіантів як складові частини першодруку.

У вірші «Осія. Глава 14» рядок 51-й досі друкувався так: «Розпнуть, розірвуть, рознесуть». Тепер його прочитано інакше: «Розтнуть, розірвуть, розіпнуть».

У тому ж творі рядки:

Таке слово їм подай.
Без притчі вскажи: «Зробили...»

прочитано так.

Такеє слово їм подай
без притчі: «Ви, скажи, зробили...»

У вірші «Н. С.» пан-кріпосник «в селі своїх дівчаток» перебирає, а треба (так це й подається в новому виданні): «...в селі своїм дівчаток...»

Рядок «Покинули товариша» у вірші «Ой не п'ється пиво-меди» виправлено на «Покинули товариші».

Знято редакторські втручання в шевченківський текст, що мали місце у попередніх, десятитомному і шеститомному, виданнях — невиправдані, невмотивовані правки, без яких авторський текст не тільки зрозумілий, а й абсолютно адекватний творчим намірам і задумові Шевченка. У поемах «Марина», «Юродивий», «Марія» не подаються в основному тексті, на відміну від попередніх видань, рядки й уривки, власноручно закреслені Шевченком. Їхнє місце, звичайно ж, у розділі інших редакцій та варіантів.

Глибше, точніше опрацювання джерел привело в ряді випадків до цілком виправданої зміни основного тексту. «Думи мої, думи мої» та «Тополя» друкуються за авторським робочим примірником «Чигиринського Кобзаря і «Гайдамаків» з виправленнями, зробленими Шевченком у кінці 1859 р. — на початку 1860 р., «Давидові псалми» — за альбомом «Три літа», а не за «Кобзарем» 1860 р., як це було у шеститомнику. Фрагмент «Стоїть в селі Суботові» подається не як окремий твір, а як складова частина «Великого льоху», його епілог. Тут текстологи спираються на переконливі міркування й дослідження академіка О. І. Білецького та інших авторів.

З доступною сучасному шевченкознавству точністю датуються твори поета. Особливо це стосується до творів, написаних у період між першою та другою навігаціями Аральської описової експедиції, коли учасники її з кінця вересня 1848 р. до початку травня 1849 р. зимували на острові Косарал. У попередніх виданнях уся поезія цього часу кваліфікувалася як косаральська, створена в Косаральському форті. У новому виданні до написаних з кінця вересня до кінця грудня 1849 року на Косаралі віднесено лише частину з цих творів, іншу ж частину — до часу перебування Шевченка у січні — квітні 1849 року в Раїмському укріпленні. Вододілом між ними є вірш «Не додому вночі йдучи», датований Шевченком 24 грудня 1848 р. в альбомі Лазаревських з позначкою «Косарал».

Виникнення «Малої книжки» як чистового зведення поезії Шевченка 1848 — 1850 років

первісно датовано кінцем 1849 — початком 1850 р., коли поет після повернення з Аральської експедиції перебував у Оренбурзі (до його арешту 23 квітня 1850 р.). Донедавна вважалося, що «Малу книжку», віддану напередодні арешту на збереження друзям, Шевченко одержав лише на початку 1858 р. у Нижньому Новгороді. У другому томі нового зібрання, завдяки численним правкам поета, що виявлені в «Малій книжці», спростовано цей довільний погляд.

Велику наукову цінність у новому виданні становить розділ «Інші редакції та варіанти». Вперше вдалося побудувати його за послідовно генеалогічним принципом. Розділ «Інші редакції та варіанти» — це системне зведення всіх послідовних редакцій та варіантів за всіма наявними рукописними й друкованими джерелами в їхньому хронологічно-творчому, стадіально-генеалогічному зв'язку, від найперших чорнових до передостанніх включно (останні редакції подано в корпусі основних текстів). У ньому з максимально можливою повнотою показано становлення й рух тексту, всі послідовні його стадії і фази. Подані тут редакції й варіанти тексту встановлено за тими ж принципами всебічного філологічного аналізу, що й основний текст. На відміну від попередніх публікацій вміщено тільки ті тексти, належність яких Шевченкові встановлена й доведена. Неавторські різночитання до видання не ввійшли (в разі потреби вони зазначаються у примітках). Різночитання, належність яких перу Шевченка припускається, але за браком точних даних з'ясована не повністю, наводяться з відповідними поясненнями й доводами у текстологічних коментарях. Правописне упорядкування інших редакцій та варіантів провадиться на тих самих засадах і за тими самими принципами, що й основного тексту.

Орфографія і пунктуація подаються за сучасними нормами із збереженням авторської своєрідності в усіх випадках, коли вона має змістове або стилістичне значення. При відсутності авторських заголовків вводяться у квадратних дужках традиційні умовні заголовки: [Марина], [Сотник], [Сичі] тощо.

Коментар до кожного твору містить вичерпні відомості про всі наявні джерела тексту, їх перелік у генеалогічній (стадіальній) послідовності, довідки про джерело основного тексту та датування твору; історію задуму і тексту, аналіз творчої праці над чорновими і наступними рукописними текстами та аналіз друкованих текстів, що становлять продовження творчої праці Шевченка. Саме цей аналіз лежить в основі мотивування основного тексту, обгрунтування хронології (дати) твору, встановлення генеалогічної послідовності редакцій та варіантів тексту. Коментуються у відповідності з контекстом реалії твору: явні і приховані цитати й перегуки, історичні події й реальні факти, згадані або що маються на увазі імена історичних осіб, літературних та міфологічних персонажів, фольклорні джерела, слова, що вийшли із вжитку.

У багатьох місцях точніше прочитано текст російських повістей, щоденника, записів народної творчості, зібраних у третьому, четвертому і п'ятому томах. Зокрема, по-новому прочитано початок записаної Шевченком пісні «Ой поздоров боже царя Мини[льця]». Він подається тепер строго за записом Шевченка: «Ой поздоров боже царя Петра і царицю Катерину». У щоденнику поета «беззлачных эгоистов родителей» виправлено за точніше прочитаним автографом на «беспечных эгоистов родителей»; «внимательного и благородного слушателя» — на «внимательного и благодарного слушателя»; «башни над трапезой» — на «башни над трапезной»; «и теперь жива» — на «и теперь еще жива» (відновлено пропущене слово); «подпоручика Чарца» — на «подпоручика Чирца» (таке його справжнє прізвище); «А я все-таки не могу ни за что приняться» — на «А и все так и не могу ни за что приняться»; «немощи душевные и телесные я паче душевные» — на «немощи душевные и телесные, а паче душевные» (у двох останніх випадках усунуто помилкове прочитання літери «и» як «а», а літери «я» — як «а»: літери ці Шевченко часто писав так, що в автографах їх легко сплутати).

Четвертий том доповнено двома усними оповіданнями Шевченка, записаними його сучасниками: про переяславського поміщика Горнушу (запис П. Куліша) та про роки навчання в Академії мистецтв, спілкування з В. І. Штернбергом і К. П. Брюлловим (запис Г. Честахівського). У попередніх виданнях з подібних оповідань поета, що збереглися у записах інших осіб, друкувалося лише одне (у запису П. Куліша) — «Запорожці приїдуть було з Січі в Київ...»

Багато уточнень і в тексті листів Шевченка, особливо до Б. Залеського, що подаються за автографами, виявленими у Національному музеї в Кракові. Уміщено буде тут і кілька нових листів та записок поета (до О. С. Уварова, В. М. Рєпніної, О. І. Бутакова та ін.). Уперше вводяться до видання творів Шевченка його написи на таких своїх книжках, як «Кобзар», «Гайдамаки», «Гамалія», «Тризна» та на книжках інших авторів («Робінзон Крузо» Д. Дефо); автографи на багатьох офортах, картинах, а також написи на автографах поетичних творів: «Неофіти» — Марку Вовчку, «Садок вишневий коло хати» — Н. Хрущовій, «Сон» («На панщині пшеницю жала») — А. Лазаревському тощо; документи, складені власноручно Шевченком чи за його участю.

Вже зазначалося, що нове дванадцятитомне академічне Повне зібрання творів Шевченка готується як базове видання. Воно стане основою для будь-яких інших видань і передруків спадщини поета (з необхідними, звичайно, змінами орфографічного режиму, добору творів тощо), зокрема й масових. Вироблені і застосовані в ньому методи аналізу та встановлення текстів і варіантів сприятимуть подальшому розвитку текстології нової української літератури.

ВАСИЛЬ ШУБРАВСЬКИЙ

Біля джерел шевченкознавства

Протягом двох останніх років спецфонд Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР помітно «схуд».

Значну частину колись схованих у ньому навіть од фахівців-літературознавців і критиків книг так званих «ворогів народу», збірників та журналів, у яких вони друкувалися чи бодай згадувалися, передано до загального фонду бібліотеки. Цей процес ще не набрав таких темпів, як хотілося б, але значно більшу стурбованість викликає те, що й повернуті вже науці книги та імена залишаються невідомими широкій громадськості, не ввійшли в науковий обіг. Пам'ять про тих талановитих і чесних науковців, життя яких трагічно обірвалося внаслідок кривавого сталінського терору, не може миритися з таким становищем. Хай і не всім одразу, але кожному з них треба приділити спеціальну увагу, щоб сторицею віддати за ініціативу й ентузіазм у закладанні фундаменту радянської філологічної науки, культури.

Мова саме про одного з таких ентузіастів, реабілітованого ще в середині 50-х років, але праці якого надійшли в загальний бібліотечний фонд тільки-но.

Це Борис Олексійович Навроцький.

Народився він 1894 р. у Києві. Батько його з діда-прадіда юрист, мати — музикознавець. Середню освіту здобував у Колегії Павла Галагана, заснованій у Києві 1871 р., після закінчення якої 1912 р. вступив на історико-філологічний факультет Київського університету. Ще в студентські роки виявив нахил до науково-дослідної роботи: за дослідження «Вплив Стендаля на творчість Достоєвського» був нагороджений золотою медаллю. 1917 року одержав університетський диплом першого ступеня і був залишений при університеті — готуватися для професорського звання (з 1924 р. завідує тут кафедрою української літератури).

Наукові інтереси Б. Навроцького охоплювали широкий спектр філологічної та мистецтвознавчої науки. Об'єктом дослідження молодого вченого була українська, російська, західноєвропейська літератури, українська і російська мови, а також теорія музики. Іще студентом він читав лекції з естетики на Вищих жіночих курсах. Пізніше (1920—1921 рр.) викладав російську мову й літературу у військовому училищі (тепер ім. М. І. Калініна), теорію музики в консерваторії (1922—1923 рр.). Широта літературно-мистецьких зацікавлень відбилась уже в назвах перших праць ученого: «Мовна інтонація та музика» («Музика», 1923, ч. 6—7), «Як будується літературний (прозовий) твір» («Життя й революція», 1925, № 5), «Ораторське мистецтво та його сучасне значення» («Життя й революція», 1925, № 10), «Нова спроба посистематизувати дані первісної лірики» («Етнографічний вісник», 1926, № 3), «Поезія і музика» («Червоний шлях», 1925, № 1—2)...

Перша його стаття з шевченкознавства «Шевченко як прозаїк» з'явилася в журналі «Червоний шлях» 1925 року (№ 10). Це була взагалі перша за радянської доби грунтовна праця про російські повісті Шевченка. Вивчення цієї частини спадщини поета попередні дослідники ігнорували через давню упереджену думку про слабкість російських творів Шевченка. Цю думку Б. Навроцький рішуче знехтував, здійснивши конкретний, грунтовний аналіз творів, який дав підстави зробити беззаперечний висновок про їхню історико-літературну й пізнавальну цінність.

Виявляючи неабияку обізнаність з російською прозою першої половини XIX ст., дослідник розглядає повісті Шевченка в контексті російського літературного процесу. На

його думку, проблематику й стиль творів Шевченка не можна як слід зрозуміти поза зв'язком з творчістю Гоголя, взагалі «натуральної школи». Як і її представники, Шевченко багато уваги приділяв змалюванню побутової психології поміщицтва. Серед стильових прикмет його впадають в око такі, як звертання до читача, ретардації дії (штучне уповільнення її з метою викликати в читача більшу зацікавленість), передмови чи вступи в середині оповідання (своєрідні прологи до окремих ситуацій, картин). Водночас дослідник застерігав, що Шевченко не був наслідувачем Гоголя, а прагнув по-своєму «прочитати» побут та інтереси провінційного панства й «напівпанства». Це, зокрема, підтверджується зіставленням образу старого Сокири в повісті Шевченка «Близнята» з образом Афанасія Івановича зі «Старосвітських батюшок та матушок» Гоголя.

З'ясовуючи причини, що спонукали Шевченка писати російські повісті, Б. Навроцький дійшов висновку, з яким не можна не погодитись: «Основним було прагнення поширити межі творчих можливостей і шукання якихось нових шляхів, нової творчої манери. Ці ж прагнення повинні були мати глибшу психологічну підоснову, ніж простий обрахунок зовнішніх обставин, гонитву за грошима тощо. В усякому разі, ми повинні відзначити, як Шевченко і на засланні, і в Нижньому Новгороді весь час робить різні спроби, ніби перебуваючи в стані якоїсь творчої кризи, потреби нового самовираження. З цього погляду характерні всі оті дрібніші й серйозніші шукання в Шевченка на той саме час. Так, ми спостерігаємо, як він береться за фотографію, цю нову тоді справу, гравюрна мистецтво тощо (...) Шевченко переживав тоді смугу різноманітних ідейних і формальних шукань, подекуди дуже нервових і болючих, бо до цього його спонукала, крім усяких інших імпульсів, і гірка свідомість того, що десять років заслання завдали йому непоправної шкоди, затримали нормальний хід творчого розвитку й що це треба надолужити в процесі нового творчого самовизначення».

Справді, Шевченко не уявляв свого життя без творчості, і коли тяжкі обставини змусили його припинити писати поезію, він почав наполегливо шукати самовираження в інших сферах мистецької діяльності. Таке прагнення не пригасло й після заслання, коли Шевченко, перебуваючи в Петербурзі, захопився гравюрою, за що здобув звання академіка.

1926 року в журналі «Червоний шлях» (№ 2) з'явилася стаття Б. Навроцького «Проблеми Шевченкової поетики». Вона ніби успадкувала й продовжила започатковану І. Франком у статті «Із секретів поетичної творчості» традицію вивчення образно-стильового ладу поетичної мови Шевченка. Під таким кутом зору Б. Навроцький розглядає поезії «Думи мої, думи мої» (1839), «Минають дні, минають ночі», «Мені однаково, чи буду», «Мені тринадцятий минало» та деякі інші. Вдумливий аналіз їхніх інтонаційно-композиційних особливостей, семантики, прийому контрастів, асоціацій та алітерацій дав змогу виокремити характерні прикмети поетики, що надають цим творам неповторності, надзвичайної сили впливу на читача. Зауваживши, що Шевченко часто звертався до медитації з її повільним ритмом та своєрідною розмовою із самим собою, долею, зорею тощо, Б. Навроцький дослідив цю особливість поетичної мови Кобзаря і доказово констатував: «Складний і навіть трохи неприродний задум поєднати медитацію з різким драматизмом не втілюється в гармонійну композицію. Взагалі треба сказати, що на найкращих Шевченкових творах характеру суто елегійної, медитативної лірики іноді відбивається боротьба якихось протилежних семантичних і інтонаційних стихій...»

У переважній своїй частині спостереження Б. Навроцького як над повістями Шевченка, так і над особливостями його поетичної мови засвідчили, що в радянське шевченкознавство прийшов учений з неабияким хистом аналізувати художній твір в єдності його змісту й форми. Невипадково, коли 1926 р. в Харкові було засновано науково-дослідний Інститут Тараса Шевченка, а в Києві його філіал, Б. Навроцького запросили завідувати однією з секцій філіалу, і він деякий час поєднував викладання в університеті з працею у цьому філіалі. Саме в цей час інтерес до творчості Шевченка стає у вченого домінуючим, з-під пера його одна за одним виходять оригінальні дослідження «Стиль поеми «Наймичка» (1928), «Ідейні і художні особливості «Княжни» (1929), «Козацькі морські експедиції в поезії Т. Шевченка» (1928). Особливо прихильні відгуки критики здобула монографія «Гайдамаки» Тараса Шевченка» (1928). Водночас широта наукових зацікавлень Б. Навроцького не послаблюється. Він пише статті «Проблема «містичного мислення», «Еволюція примітивної метафори», «Культура українського слова» тощо. А до того ж виступи з лекціями в масових аудиторіях, керівництво аспірантами, лекції з теорії музики в консерваторії (до речі, сам Б. Навроцький чудово грав на фортепіано і співав; відомий піаніст Г. Г. Нейгауз, за спогадами, якось зауважив ученому: «Борисе, ти поховав у собі музиканта!»).

Але повернімося до праць Б. Навроцького з шевченкознавства. Згадана з-поміж них «Стиль поеми «Наймичка» цікава тим, що стильові прикмети поеми виводяться автором дослідження з фольклорних джерел, передусім з пісні. На думку Б. Навроцького, ця поема наскрізь перейнята не тільки мотивами народних казань, обрядів, пісень, а й народно-поетичним баченням світу, що позначилось і на її стильових особливостях. У найзагальнішій формі на це звернув увагу ще О. Плещеєв у шістдесяті роки минулого століття, коли писав: «Ми не знаємо нічого простішого і в той же час поетичнішого від його (Шевченка — В. Ш.) «Наймички»: ніяких грандіозних картин, якими б автор намагався вплинути на нашу фантазію, ніяких зображень сильних пристрастей, ніяких пригод і катастроф — все це так звично, буденно, а разом з тим є місця, що вражають вашу душу, як може вразити її найжахливіша трагедія...» («Московский вестник», 1860, № 13). Але конкретизувати свою думку О. Плещеєв не міг, очевидно, тому, що недостатньо знав природу Шевченкового поетичного слова, його формотворчі чинники. Це зробив Б. Навроцький. Проаналізувавши художні прийоми Шевченка у змалюванні трагізму переживань головної героїні і патріархального укладу життя старих хуторян Трохима й Насті, він підсумував: «Стиль народної пісні, виявляється, придатніший до природного ліричного змалювання

материього горя, ніж «високий стиль» лірики байроністичного романсу. Цей самий стиль і дозволив Шевченкові зберегти ліризм у своїй ідилії на певній височині основного тону, не впадаючи в фальш мелодраматизму»

В характеристиці поеми «Княжна» Б. Навроцький акцентував на тому, що цей твір, як, може, мало який інший Шевченків твір, виразно побудований на антитезі добра і зла. Цим зумовлюються особливості його архітектоніки, сюжету, характерів, образного мікро- і макросвіту.

Значну дослідницьку роботу провів учений, пишучи статтю «Козацькі морські експедиції в поезії Т. Шевченка». Тут встановлюються історичні, літературні й фольклорні джерела, що могли надихнути поета на створення поем «Іван Підкова» і «Гамалія». Ці поеми Б. Навроцький розглядає як такі, що своєрідно доповнюють одна одну: в першій бачимо тільки «вступ» до морського походу, в другій — сам похід. На думку дослідника, певний вплив на Шевченка мали історичні праці Д. М. Бантиша-Каменського «История Малой России», а з літературних творів — «Виправа на Царгород» польського письменника Міхала Чайковського, проте найбільше орієнтувався поет на історичні думи.

Трохи ширше слід спинитися на монографії Б. Навроцького «Гайдамаки» Тараса Шевченка». Як зазначив її автор у передмові, початковий задум цієї студії зводився фактично до вивчення «поетичної техніки», але вже на самому початку з'ясувалося, що тут не обійтися без ґрунтовного дослідження джерел твору й характеру їх використання, бо інакше важко уникнути однобічності, ізольованості від літературного процесу. Як наслідок — поему Шевченка розглянуто в монографії на широкому тлі історичної доби, у зв'язках з народною версією про Коліївщину, а також із творами українських, російських та польських авторів, присвячених історичному минулому України.

Порівняльний аналіз змісту, ідейної спрямованості, образно-стильових прикмет поеми Шевченка з народнопоетичними джерелами і з творами професійної літератури дав можливість переконливо довести, що в основі «Гайдамаків» лежить синтез народної версії про Коліївщину. Від літературної традиції, зокрема польської, йдуть тільки окремі фактичні подробиці, але й вони переважно зазнали іншої інтерпретації. Проте є в монографії твердження, яке потребує уточнення «Спроби Шевченкові якось обробити народну версію в ідейному відношенні не призвели до бажаних ним наслідків: він ще не зміг розібратися в своїх історичних «авторитетах» і поставитись до них хоч би остільки критично, оскільки він це зробив в пізніших своїх творах, де він в значній мірі відмовився від ідеалів вузько націоналістичної романтики». Інакше кажучи, Б. Навроцький, як і більшість тодішніх дослідників (а ще раніше І. Франко), вважав, що в поемі «Гайдамаки» автор трохи погрішив проти історичної правди, оскільки знехтував соціальними суперечностями в українській суспільності і головний акцент поставив на національно визвольному русі. Таку думку давно вже спростувало радянське літературознавство. Уже сама тема гайдамацького руху 1768 р. передбачала насамперед зображення патріотичного піднесення у зв'язку з боротьбою українського народу проти польсько-шляхетського панування на Україні. Чи не найяскравіше це виявилося в спеціально зображеній картині вбивства Гонтою своїх синів, народжених матір'ю-католичкою, учнів базиліанської школи, де вони вчилися разом з дітьми польської шляхти Це правда історії, і Шевченко від неї не відступив

Докладно йдеться про жанрову природу поеми «Гайдамаки». В цьому плані твір Шевченка зіставляється з романтичними творами західноєвропейської, російської, української літератури, підкреслюється, що його жанрові особливості продиктовані прагненням змалювати широку картину історичних подій, зосередитися не на психології героїв-одинаків, як то було властиво поетам-романтикам, а на масах, на історичному процесі в цілому. Звідси й нахил до «синтетичної епопейності», яка робить поему Шевченка ближчою до «Полтави» Пушкіна і «Тараса Бульби» Гоголя, ніж до романтичної поеми байронівського зразка.

Нагадаємо, що жанрове визначення «Гайдамаками» Шевченка давалося найрізноманітніше. Епопеєю вперше назвав цей твір польський поет і критик Л. Совінський у передмові до власного перекладу «Гайдамаків» польською мовою (1861 року переклад вийшов у Вільно). 1881 р. І. Франко у статті «Причинки до оцінення поезій Шевченка» назвав поему «Гайдамаки» не просто «епопеєю», а «великою епопеєю». Деякі дослідники називали її «поемою-епопеєю». Але при цьому слід мати на увазі думку І. Франка: «Кожна дана епопея вимагає осібної дефініції, то значить, що кожна дефініція епопеї, узагальнена на всі епопеї, буде дурницею». Доречно нагадати й слова Бєлінського, який, характеризуючи ліричні поеми Байрона і Пушкіна, вказував, що в «них панує не подія, як в епопеї, а людина, як у драмі, або обидві ці сторони урівноважуються і взаємно переплітаються».

Шевченкові, звичайно, добре були відомі твори попередників про гайдамацький рух, і коли він писав у передмові до «Гайдамаків», що «надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нічого нема», то мав на увазі історичні розвідки. Його поема, стверджує своїм дослідженням Б. Навроцький, посідає особливе місце серед творів про Коліївщину 1768 р. не тільки тим, що є, сказати б, літературним варіантом народної версії про цю подію, а й тим, що може вважатися до певної міри історичним документом, оскільки в ній образно відтворено факти, явища, які ще надто свіжі були в народній пам'яті.

Спостереження над композицією поеми «Гайдамаки» так само засвідчили незалежність її автора від літературних традицій. Лише в новелістичній сюжетній лінії (Ярема — Оксана) почасти відчувається зв'язок з польською літературною традицією. Вплив української літератури зовсім мало позначився. Що ж до стилістики поеми Шевченка, то вона, вважає Б. Навроцький, корениться в народній творчості. Звідси й висновок: «Гайдамаки» Шевченкові по лінії культу славної минувшини України й властивих йому стилістичних форм виявлення зв'язуються безпосередньо з творчістю попередників Шевченка в історії української літератури — Маркевича й Метлинського — та з народнопісенною тради-

(1929—1930). Сидять (зліва направо): М. М. Новицький, О. К. Дорошкевич, С. В. Пилипенко, О. В. Багрій, В. В. Міяковський, Б. О. Навроцький. Стоять: А. Д. Лебідь, Є. П. Кирилюк, В. Д. Покальчук

цію... От чому ми повинні дивитись на стиль «Гайдамаків» як на книжний варіант поетики українського фольклору, що впливав на Шевченкову поему і безпосередньо, і через літературні свої виявлення».

Цим, очевидно, пояснюється той факт, що Б. Навроцький не обмежився вивченням опублікованих фольклорних джерел про Коліївщину. З його ініціативи Етнографічна комісія УАН, членом якої був Б. Навроцький, розіслала спеціальні анкети своїм місцевим кореспондентам, щоб вони записали в селах, колись охоплених Коліївським повстанням, спогади старожилів про Коліївщину і надіслали в Етнографічну комісію. Ці спогади збереглися. Цікавіші з них Б. Навроцький подав у вигляді додатка в кінці своєї монографії з відповідними коментарями.

Монографія Б. Навроцького про «Гайдамаки» Шевченка — перше грунтовне дослідження цієї поеми, і шкода, що протягом багатьох років воно залишалось поза увагою шевченкознавців.

У кінці 20-х — на початку 30-х років обстановка в країні ускладнилася. 1930 року Сталін проголосив посилення класової боротьби, що спрямувало виховну роботу головним чином на викриття «ворогів народу». Пропаганді підпорядкували й науку. Серед молоді виникло навіть своєрідне змагання, хто більше викриє «ворогів народу». І пішла злива масових доносів, що й служили формальною підставою для репресій. Серед письменників і літературознавців першими жертвами стали Микола Яловий, Микола Зеров, Михайло Івченко, Сергій Єфремов, Людмила Старицька-Черняхівська... Щоб уникнути звинувачень у недостатньому класово-соціальному аналізі літературних явищ, Б. Навроцький переглядає свої попередні праці, доповнює їх, міняє заголовки і повторно друкує. Статтю «Проблеми Шевченкової поетики» він публікує в журналі «Життя й революція» 1930 року (№ 3) під назвою: «Проблема соціологічного аналізу Шевченкової поетики», хоча принципових змін, як на це, здавалося б, орієнтував новий заголовок, не вносить. У тій же редакції стаття передрукується в збірці Б. Навроцького «Шевченкова творчість» (1931). Та й це не врятувало вченого від критики в недостатній соціологізації. У статті «До проблеми класовості Шевченка», що з'явилася в журналі «Життя й революція» 1931 року (№ 3—4), зазначалося, що Б. Навроцький не збагнув сутності класової підоснови поетики Шевченка, що йому слід учитися на працях В. Коряка й А. Річицького, які, мовляв, «попри всю свою недосконалість (треба брати на увагу час, в який вони писалися), повинні стати вихідним пунктом для широкого розгортання марксистського шевченкознавства». Тим часом саме В. Коряк і А. Річицький найбільше були схильні до тієї надмірної соціологізації, яка, дедалі поглиблюючись, призвела критику й літературознавство до вульгарної соціології.

Під натиском таких обставин і почали з'являтися не тільки надумані критичні відгуки на грунтовні наукові праці, а й «самовикриття» вчених «Каяття» і Б. Навроцький. Через рік у тому ж журналі «Життя й революція», в якому було піддано критиці його статтю й монографію про «Гайдамаки», з'являється лист Б. Навроцького під промовистою назвою «У наступ проти власних помилок». Він починається словами: «Лист тов. Сталіна до ред. «Пролетарской революции» викрив одну з чергових вилазок класового ворога пролетаріату — троцькістську контрабанду й те, що об'єктивно потурає їй і подібним їй ворожим пролетаріатові ідеологічним концепціям — гнилий лібералізм...» Здавалося б, до шевченкознавства це не має ніякого стосунку. А тим часом далі в листі мовиться: «Підходячи під таким кутом зору до всієї своєї попередньої діяльності, я мушу зазначити, що і як автор

цілої низки друкованих праць, і як професор вишів, і як керівник комісії і семінарів у науково-дослідній установі я об'єктивно стояв на позиціях ворожих пролетаріатові ідеологій. От чому праця моя йшла методологічно по лінії буржуазного літературознавства в різноманітних його формах, що й виявилось в усіх моїх хитаннях від суто буржуазних і до псевдомарксистських концепцій у дослідчій продукції, у примиренстві до них у практичній діяльності лектора й керівника занять з аспірантурою тощо...» Жодних конкретних фактів на доказ вище мовленого не наводилось. Та їх, власне, й не було. Цей журнал потребував оперативного відгуку на виступ «вождя» і всілякої підтримки його ідей й настанов.

Далі Б. Навроцький нібн й прагне говорити конкретніше, але все те виглядає силувано, непереконливо: «В рр. 1924—1927 я став фактично на позиції формалізму як одної з активних форм буржуазної ідеології в літературознавстві... намагаючись перемогти в собі формалізм, порівняльну методу й потебнянство й якось наблизитись до аналізи соціальної суті літературного твору, в рр. 1926—1928 об'єктивно став на позиції форсоціївства, що яскраво виявилося в моїй монографії про «Гайдамаки» Т. Шевченка. Форсоціївство тут відбилося насамперед у плані роботи (див. заголовок «Джерела. Стиль. Композиція»), оскільки аналіза літературної сторони різко відокремлена від аналізи історичної сторони твору. Проте основною хибою монографії є відсутність аналізи класової функції «Гайдамаків», через що змазується революційне значення твору, перебільшуються його ідеологічні хиби, нема зазначення ролі «Гайдамаків» в процесі боротьби за Шевченка».

«Потебнянство» згадано тут у негативному плані не випадково. Вчення О. Потебні тоді особливо гостро осуджувалося за ідеалізм, агностицизм, махізм і т. д. В «Литературной энциклопедии», виданій 1935 р. (т. 9, с. 189), читаємо таке: «Потебнианство, порочное в своей методологической основе, смыкаясь затем с махизмом, обнаруживало все резче свою реакционность. Тем более недопустимы попытки отдельных учеников Потебни сочетать потебнианство с марксизмом». На це не міг не зважати Б. Навроцький. Так само не міг він не самокритикуватися, оскільки цього вимагав задум редакції опублікувати такого роду листа. Хоча твердження про форсоціївство (так скорочено іменувався «формальний соціологізм»), про відсутність аналізу «класової функції «Гайдамаків», чим нібито змазується революційне значення твору і перебільшуються його хиби, аж ніяк не узгоджуються з дійсним станом справ.

Так само у найзагальніших соціологічних і політичних визначеннях засуджував Б. Навроцький і свою збірку 1931 р. «Шевченкова творчість» — за форсоціївство, нацдемівщину й буржуазний соціологізм. Змушений був Б. Навроцький і рішуче відмежуватись від викритого вже тоді «ворога народу» А. П. Шамрая: «Всім цим змазується і вся моя боротьба з буржуазно-формалістичними спробами Шамрая й інших дослідників відірвати Шевченків поетичний стиль від його класової бази».

У спеціальній приписці до листа редакція схвалила самокритику Б. Навроцького й порадила йому й далі в тому самому дусі піддавати критиці всю свою наукову продукцію. Але Б. Навроцький до цієї поради не прислухався. 1934 року він виїхав з України до Ростова-на-Дону, де очолив кафедру російської літератури в педагогічному інституті. Наступного року його запрошено працювати в Інститут світової літератури. За сумісництвом він читає також лекції з теорії музики в Московській консерваторії. В цей час учений активно виступає в пресі, багато працює над дослідженням класичної російської літератури, головним чином творчості Ф. Достоєвського. Робота над книгою про Ф. Достоєвського вже була завершена, коли сталося те, що й мало статися: 26 жовтня 1936 р. Б. Навроцький був заарештований, а 10 лютого 1943 р. (за офіційним повідомленням) його не стало.

Усі названі й не названі тут праці одного з перших шевченкознавців мають на собі, звичайно, відбиток свого часу — як у мовеї й термінології, так і в методиці дослідження. В них можна зустріти поширене тоді визначення Шевченка як «співця передпролетаріату», певну тенденцію замикати великого поета у фольклорній сфері, недостатню увагу до загальнолюдських ідеалів у його творчості. Однак, на відміну від учених, які, захоплюючись соціологічним аналізом поезії Шевченка, оминали її багатющі художні прийоми, Б. Навроцький уникнув вульгарного соціологізму. Його праці й дослідження поряд з роботами таких учених, як І. Айзеншток, Д. Багалій, О. Дорошкевич, М. Новицький, М. Плевако, П. Филипович, Б. Якубський, сприяли тому, що радянське шевченкознавство в кінці 20-х — на початку 30-х років вийшло на плідний шлях розвитку. Б. Навроцький зосереджувався переважно на конкретному історико-літературному та ідейно-естетичному аналізі творів поета, на з'ясуванні їхньої літературної та історичної генези, інтерпретації образної системи, ритміки тощо. Його розвідки, написані в стилі кращих академічних традицій, не втратили наукової цінності і в наші дні.

Наснага на все життя

ВІТАЛІЙ САРБЕЙ,
доктор історичних наук

Т. Г. ШЕВЧЕНКО І О. М. ЛАЗАРЕВСЬКИЙ

Переглядаючи місячник «Українська література» (нинішня «Вітчизна») часів Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років, не можна не помітити, що матеріали з історичного минулого займали на його сторінках поважне місце. З номера в номер «Українська література» друкувала художні твори і науково-популярні розвідки на історичні теми.

У розпал оборонних боїв Червоної Армії на східній межі українських земель п'ятий-шостий (подвійний) номер журналу «Українська література» за 1942 рік вийшов у світ в столиці Башкирії Уфі з публікацією Гліба Лазаревського «Шевченко і Лазаревські. (Спомини)». Назвати цей твір мемуарним навряд чи можна: автор народився вже після смерті великого Кобзаря і писав про нього з літературних джерел, друкованих і усних розповідей інших осіб. Серед них був батько Гліба Олександр Матвійович — один з шести «прекрасних братів Лазаревських» (запис від 29 березня 1858 р. у Шевченковому щоденнику), друзів геніального поета. Нині відомо, як багато допомагали, аби полегшити долю Кобзаря на засланні, брати Лазаревські — Василь, Михайло, Федір, які обіймали значні чиновницькі посади в Петербурзі й Оренбурзі. В липні 1847 р. до Оренбурга потрапив і тринадцятилітній Олександр. Шевченка він тут уже не застав: його перевезли у ще дальше заслання — до Орської фортеці. Але ім'я Шевченка хлопець чув з розмов старших братів, що продовжували турбуватися долею Тараса Григоровича. Цілий рік пробув Олександр на Оренбуржчині, не раз з братами подорожував, «прожив кілька днів у киргизькій кибитці, споживаючи кумис і якісь киргизькі страви». (Словом, віч-на-віч познайомився з тодішнім життям казахів (киргизів), яке значив свого часу і український Кобзар).

З Шевченком Олександрові Лазаревському тоді так і не вдалося побачитися — восени 1848 р. він виїхав до Петербурга. Навздогін брат Федір надіслав підручник з російської історії, яким до того користувався Тарас Григорович (про це дізнаємося з листа до Шевченка, написаного Федором Матвійовичем у лютому 1848 р.). Справжня дружба Олександра Лазаревського з Шевченком розпочалася вже після повернення поета із заслання. Знаменно, що саме Олександр доглядав тяжко хворого Шевченка до самої його смерті, а потім проводжав труну з його тілом на Україну[1].

Перу Олександра Матвійовича належить кілька публікацій мемуарних та наукових шевченкознавчих розвідок. Свій шанобливий пієтет до пам'яті геніального поета Олександр Матвійович прищеплював і своїм

---

[1] Царські власті не обминули своєю увагою цього факту. В Київському державному музеї Т. Г. Шевченка зберігається оригінал рапорту, який начальник канівської повітової поліції направив 16 травня 1861 р. київському цивільному губернатору. Доповідаючи про те, як відбувався похорон Кобзаря на Чернечій горі, хто брав участь у цьому, скільки людей зібралося, які виголошувалися промови, ревний прислужник царизму «не забув» додати «Список лицам, прибывшим из г. Киева в г. Канев на пароходе вместе с телом академика Тараса Шевченко». Під номером 13 тут значиться: «Коллежский секретарь Александр Лазаревский (из С. Петербурга)». (Див. Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963. — К., Держлітвидав УРСР, 1963, с. 105—106). А людський поголос трохи пізніше й справді зробив з Лазаревського чи не повного революційного однодумця Шевченка. Це ж з його відвідинами могили Кобзаря у липні 1861 р., коли там ще займався її упорядкуванням Григорій Честахівський, народ пов'язав поширену тоді легенду про привезення скрині з свяченими ножами для повстання проти панів («Українська література», 1944, № 11, с. 156). Звичайно, в цьому поголосі бажане видавалося за дійсне, але Честахівського після від'їзду Лазаревського все ж примусили під арештом давати властям відповідне пояснення, про що Олександр Матвійович розповів на сторінках «Киевской старины» майже через сорок років — уже під кінець свого життя («Киевская старина», 1898, № 2, с. 166—193).

дітам. Протягом 1943—1944 років «Українська література» друкувала спогади Г. О. Лазаревського про деякі сторони культурного й наукового життя дожовтневого Києва. Чимало сторінок своєї захоплавої розповіді Гліб присвятив світлому образові батька. Ось як він описує його помешкання у Києві: «Висяча гасова лампа під білим абажуром освітлює стіл і підлогу в їдальні нашого помешкання по Малій Володимирській (тепер Чкалова) вулиці. По стінах майже суцільні великі портрети на увесь зріст. Богдан Хмельницький з булавою, біля ніг якого малесенькі козацькі полки, такі цікаві за часів мого дитинства. Адам Кисіль з розчепіреними вусами, як у кота, а червоному кунтуші, у жовтих чоботях (чи не перше, що я прочитав у житті, був напис на цьому портреті). Ярема Вишневецький, зовсім молодий, з невеликими русявими вусами, у панцирі, у червоній опанчі. Новгород-сіверський сотник, теж молодий, чорнявий Лук'ян Покорський-Журавко у коричневому кунтуші, у зеленій опанчі. Поясні портрети: вродливої Раїни Могилянки-Вишневецької у чепурному фіолетовому береті з страусовим пір'ям, у темному англаптуваному золотом кунтуші (це ж вона заповідала синові Яремі дотримуватися православної віри, православного люду, і це ж він, син українця і молдаванки, зламавши дану матері присягу, з усією лютою пристрастю ренегата катував українців!), князів Острозьких, Сави Туптала. Овальний білий барельєф — профіль голови Шевченка — роботи Василя Тарновського».

Той же Гліб Олександрович на сторінках «Української літератури» (1942, № 5—6) свідчив (цього разу цілком грунтуючись на власних враженнях), що в кабінеті батька над дверима постійно висіла картина «Пасічник Рудий Панько», намальована з натури Шевченком олійними фарбами на рідній Лазаревському Конотопщині. Це був подарунок автора родині Лазаревських. Спливає у пам'яті і олівцевий портрет рідної бабусі — Афанасії Олексіївни Лазаревської, який також зробив Шевченко. І, зрозуміло, ніяк не можна було забути батькового подарунка чотирнадцятилітньому Глібові: «Кобзар» видання 1860 року з авторським написом: «Славному лицареві Олександрові Лазаревському — Кобзар Тарас». Г. О. Лазаревський додав таке пояснення: «... Во брав до серця Шевченко наукові твори цього молодика, який, маючи ще 19 лише років, надрукував поважний, як за тих часів, науковий твір «Указатель источников для изучения Малороссийского края», єдиний підручник у цьому питанні».

Коментуючи сьогодні цю зворушливу розповідь, можна уточнити текст справжнього напису на примірнику «Кобзаря», подарованого О. М. Лазаревському автором. Адже під час війни Г. О. Лазаревський яв мав під рукою цього видання, а пам'ять відтворила той текст неточно. Ось що можна прочитати й зараз на тому примірнику, який зберігається у київському меморіальному будинку-музеї Т. Г. Шевченка: «Чистому серцем доброму козакові Александру Лазаревськ/ Кобзар Тарас. 6 лютого 1860 р.»

Ширшого коментаря потребує й згадка Г. О. Лазаревським однієї з найперших друкованих праць його батька — опублікований у двох номерах «Черниговских губернских ведомостей» за 1853 рік «Опыт указателя источников для изучения Малороссийского края в историческом и географическом отношениях». Це справді була лише «спроба» (далека від досконалості і повноти) створення такого важливого і тематично широкого покажчика. З нею навряд чи був знайомий Шевченко, який тоді відбував царське покарання далеко від України. Зате напевно він знав упорядкований тим же Олександром Лазаревським фундаментальний як на той час «Указатель источников для изучения Малороссийского края» (випуск І): ця праця і донині має інформаційно-довідкове значення, вона побачила світ у Петербурзі того самого 1858 року, коли туди прибув із заслання поет. Поселившись на квартирі у Михайла Матвійовича Лазаревського, він мав нагоду особисто познайомитися і з його молодшим братом, що мешкав там же,— Олександром

До того ж «Указатель» було видруковано з авторською присвятою Осипу Максимовичу Бодянському на знак вдячності упорядника за допомогу йому у підготовці цієї праці до друку. Живі листовні зв'язки між маститим і початкуючим істориками встановилися ще з 1854 р. А Шевченко і Бодянський знали один одного та листувалися між собою ще за 10 років до того. Вже тоді Осип Максимович, вельми поважний професор слов'янської філології Московського університету, визнав Тараса Григоровича за «поводиря усіх нас», радо сприяв різними консультаціями розвитку творчості Тараса Григоровича «на щастя і славу нашому козацтву!» (вирази з листа Бодянського до Шевченка від 9 липня 1844 р.). І Тарас Григорович не соромився звернутися по допомогу до великого знавця історичного минулого, коли задумав готувати до видання альбом офортів «Живописная Украина» («... на історію потурбуйтесь, будьте ласкаві, виписать три листочки в год...» «Текст исторический будете вы компоновать, бо треба, бачте, по нашому або так, як є в літописах. А як що-небудь начитаєте таке, що можна нарисовать, то зараз мені і розкажіть, а я й нарисую»).

У своєму особистому архіві Бодянський зберігав переписані ним власноручно тексти поезій Шевченка, зокрема заборонених поем «Сон», «І мертвим, і живим», «Великий льох», «Кавказ» та ін. А дружнє листування Бодянського з Шевченком не припинилося й тоді, коли останній був покараний царським судом. Бодянський постачав опального поета історичною літературою, зокрема виданням історичних джерел — такими як «Історія Русів», «Літопис Самійла Величка» та ін. При поверненні Шевченка із заслання Бодянський поклопотався передати поетові в Нижній Новгород свою книжку «О времени происхождения славянских племен». «Эта книга удивительно как пополнила современную нашу историческую науку»,— захоплено фіксує Тарас Григорович у своєму щоденнику факт одержання «бесценного подарка» від свого вірного друга. Не дивно, що й один з перших візитів у Москві Шевченко зробив Бодянському.

18 березня у Шевченковому щоденнику з'явився запис: «Наговорились досыта о сла-

вянах вообще и о земляках в особенности...» З цього ж джерела дізнаємося, що 27 березня Тарас Григорович прибув до Петербурга на квартиру братів Лазаревських. Безперечно, що у розмовах високоавторитетний поет та історик-початківець не раз згадували ім'я свого спільного московського друга. І незабаром Бодянський отримав від Лазаревського листа, в якому той писав: «Особливо зрадів, що нарешті знаменита Ваша збірка пісень побачить світ. Засвідчую що привіз п. Шевченко. Останній, між іншим, просив мене (він живе поки що у нас) нагадати Вам про Вашу обіцянку надіслати йому окремі відбитки статей про Україну, надрукованих в І й книзі «Чтений» за цей рік».

У свою чергу, коли Лазаревський збирався залишити Петербург і переїхати за місцем роботи до Москви, він на початку червня 1858 р. одержав привітного листа від Бодянського, який писав: «З нетерпінням чекаю на Ваш приїзд до Білокам'яної. Побачимось і про дещо побалакаємо» Бачився Олександр Лазаревський з Бодянським у Москві й трохи пізніше — весною 1861 р. з нагоди сумної події: проводів труни з прахом Шевченка на Україну. А в опису належних Шевченкові книжок, які залишилися після його смерті, Михайло Лазаревський зафіксував і подаровану Бодянським його працю «О времени происхождения славянских племен».

Так на спільних інтересах до історичного минулого з перших же років знайомства Шевченка з Олександром Лазаревським міцніли і розвивалися їхні дружні стосунки. Видані Бодянським рукописні джерела з історії України, такі як «Літопис Самовидця», «Історія Русів» та ін., привертали пильну творчо-дослідницьку увагу і великого Кобзаря, і видатного історика України, яким став Олександр Лазаревський. У свою чергу, як тільки-но в 1866 р. було надруковано наукову розвідку Лазаревського «Малороссийские посполитые крестьяне (1648—1783 гг.)», яка стала найвищим його досягненням у дослідженні історії України, автор надіслав її на суд Бодянському. Останній визначив її головний дослідницький напрямок у творчій діяльності Лазаревського, висловивши йому в одному з листів 1854 р. думку про походження значної частини українського дворянства з колишньої козацької старшини. На конкретному документальному матеріалі цю думку потвердив у серіях своїх хронікально-генеалогічних праць «Очерки малороссийских фамилий» і «Люди Старой Малороссии» Лазаревський. Ці праці у кращих традиціях Шевченка розвінчали діячів козацької старшини з XVII—XVIII ст. як нещадних визискувачів народних мас, кріпосників експлуататорів.

З другого боку, як і Шевченко, Лазаревський з повагою ставився до боротьби народних мас за їхнє соціальне і національне визволення, особливо в період визвольної війни 1648—1654 років, яка завершилась возз'єднанням України з Росією. На цю сторону творчої спадщини Лазаревського також було звернуто першорядну громадську увагу під час Великої Вітчизняної війни радянського народу. Ось перед нами один з останніх номерів журналу «Українська література» за 1942 рік. Тут натрапляємо на невеликий біографічний нарис «О. Лазаревський». Його автор — Микола Михайлович Ткаченко, поважний радянський історик, який все своє творче життя пов'язав із працею в системі Академії наук УРСР і який, з одного боку, на основі марксистсько-ленінської методології розробляв ті самі дослідницькі проблеми історії України, що ними свого часу займався Лазаревський, а з другого боку — чимало сил віддав і шевченкознавству, зокрема підготувавши до видання першу упорядковану ним біографічну хроніку Кобзаря «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» (К., 1961).

У згадуваному нарисі Ткаченка, не без ретроспекції на тодішні воєнні події, коли радянські воїни (а серед них чимало було українців!) на смерть стояли під стінами Сталінграда, сприймалася цитата однієї з розвідок О. М. Лазаревського: «Здібність українського народу до політичного самопочуття доведена повстанням Хмельницького. З одної сторони, тяготи польського ярма, а з другої — пряма ціль всіх дій Хмельницького зняти з народу це ярмо запалювали український народ в половині XVII ст., і повстання стало тоді загальним». Тут же висловлювалась упевненість, що й рукописна спадщина і цінна книгозбірня Лазаревського, які потрапили до фондів евакуйованої з Києва в Уфу бібліотеки Академії наук УРСР, і належні його перу друковані праці є «цінною скарбницею, що використовувалась і буде використовуватись радянськими істориками для дальшого вивчення історії України, для дальшого розвитку історичної науки на Україні»; відзначалася антинаціоналістична спрямованість цих праць, які гострою критикою кріпосницького єства української козацької старшини XVII—XVIII ст. та багатьох її нащадків з поміщицьких родин XIX ст. так нагадували твори Шевченка.

На цю ж саму спільність у зображенні українського панства в художніх творах Шевченка та в історичних працях Лазаревського звертала увагу й Марієтта Шагінян у своїй біографічній книзі про великого Кобзаря, захищаючи її як докторську дисертацію у той же період воєнного випробування радянського народу у важкій борні проти німецько-фашистських загарбників. У цій справді глибоко дослідницькій книзі видатна радянська письменниця для підтвердження свого спостереження наводила конкретні приклади з історико-хронікальних праць Лазаревського, які, за її категоричним висновком, «дають повне уявлення про родові поміщицькі нрави на Україні» (Шагинян Мариэтта. Тарас Шевченко. М., 1964, с. 267).

Траплялися й прямі перегуки між геніальним поетом і талановитим істориком в оцінці персоналій. Згадаймо хоч би досить відому в першій половині XIX ст. на Україні постать Петра Скоропадського — поміщика з рідної Лазаревському Конотопщини. В селі Григорівці, власником якого був Скоропадський, Шевченко побував уже під час першої своєї подорожі по Україні 1843 року. Та лише через кілька років, уже на засланні, поет відтворив у типізованому образі жорстокого кріпосника, який був не від того, щоб зовні показувати себе народолюбцем, цілком конкретну особу Петра Скоропадського. Вірш-памфлет «П. С.» (тобто «Петро Скоропадський») навік затаврував цього, як

справедливо висловлюється Шевченко, «потомка гетьмана дурного», маючи на увазі Івана Скоропадського, нічим видатним не позначене гетьманування якого на початку XVIII ст. закарбувалося в народній пам'яті у глузливому прислів'ї: «Іван плахту, а Настя булаву носить». До речі, Петро Скоропадський — прямий нащадок і останнього в історії України, цілком опереткового гетьмана Павла Скоропадського — фактично іграшки у руках німецько-кайзерівських окупантів 1918 року, що так само, як їхні наступники — німецько-фашистські загарбники, зазнали ганебного краху.

У друці вірш «П. С.» з'явився вже після смерті автора, але в рукописах він був відомий і за життя поета. З одного із «захалявних» зошитів після повернення Шевченка з заслання вірш «П. С.» перемістився у славнозвісну авторську рукописну збірку, відому у шевченкознавстві під назвою «Більшої книжки». Чимало шевченкових віршів сюди, а також в окремі списки за дорученням автора записували його молоді друзі — брати Олександр та Іван Лазаревські. Пізніше про це розповів у своїх фрагментарних мемуарах, присвячених Шевченкові, Олександр Матвійович, який мав щасливу нагоду щоденно бачити поета за обіднім столом в останній період його життя у Петербурзі. З того часу, можливо, й запам'ятався близькому шанувальнику поезії Кобзаря вірш «П. С.». Уже на схилі свого життя він в одній із своїх публікацій у «Киевской старине» процитував глузливі рядки про Скоропадського:

> У свиті ходить між панами,
> І п'є горілку з мужиками,
> І вільнодумствує в шинку.

А далі узагальнив цю «мальовничу» картину документально обгрунтованим з розповідей очевидців таким своїм висновком: «Ніякої близькості у Скоропадського з народом не було і не могло бути... Вся відмінність П. П. Скоропадського від інших поміщиків полягала в тому, що він нерідко начіпляв одяг народного крою та перемішував свою мову малоросійськими фразами». Одне з найрозкішніших помешкань Скоропадського, яке Лазаревський бачив на власні очі, також запам'яталося йому саме по асоціації з тим же самим Шевченковим твором. Розповідь історика, яка вперше була надрукована через чверть століття після смерті автора (вже за Радянської влади), засвідчувала: «Тут, у цій Григорівці, й був Скоропадського той дім, про який Шевченко говорить: І досі сумно, як згадаю...»[2] («Український археографічний збірник» К., 1927, т. 2, с. 63).

У багатьох працях Лазаревського викривалася й кріпосницька політика прямого предка григорівського поміщика — гетьмана Івана Скоропадського, затаврованого Шевченком. А в одній із своїх так і не опублікованих заміток, яка нині зберігається у відділі рукописів Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, Лазаревський навіть проголошував Івана Скоропадського одним з головних ініціаторів у запровадженні кріпосного права на Україні, маючи на увазі, що саме він надав 1709 року універсал на володіння Костянтиновом на річці Сулі графові Гаврилові Головкіну, а той поступово закріпачив майже все населення цього українського міста (ЦНБ АН УРСР, ВР, архів Лазаревського, спр. 62, І 59292).

Молодий Лазаревський просто закохався у Тараса Григоровича, з яким зустрічався в останній рік його життя майже щодня: вони разом обідали на квартирі Олександрового брата — Михайла Матвійовича. Характерна деталь: 14 жовтня 1859 р. Олександр у листі до матері пише: «Полотно на сорочки скоро вишлю, одну з них треба пошити так, як у Шевченка...» («Україна», 1928, № 2, с. 50). Це юнацьке захоплення Шевченком, його особою і творчістю Олександр Матвійович зберіг на все життя. І через 40 років, згадуючи Кобзаря, він зворушено признавався: «Багато років пройшло з часу цих щоденних зустрічей з поетом, але у мене й досі збереглася ясна пам'ять про тодішню благодушність Т. Г., про його жвавість, про його велелюбність... Якимсь легким і світлим було враження від спілкування з цією людиною... Живим чоловіком, а не мертвим був Т. Г. Шевченко!» («Киевская старина», 1899, № 2, с. 294—295).

До речі, О. М. Лазаревському належить заслуга зачинателя шевченківської мемуаристики і біографістики. Вже в день смерті Кобзаря 28 лютого (10 березня) 1861 р. у петербурзькій газеті «Северная пчела» з'явилася публікація спогадів Лазаревського «Останній день життя Т. Г. Шевченка». Розпочиналися й закінчувалися вони майже однаковою фразою, яка повідомляла читачів про те, що о пів на шосту не стало Шевченка — «нашого дорогого, рідного поета». І в цій зворушливо-розгубленій повторюваності найтрагічнішого факту для шанувальників великого Кобзаря видно щиру, неудавану любов до нього одного з них — автора спогадів. Потім ці спогади були передруковані у березневій книжці петербурзького українознавчого журналу «Основа», у чернігівських і харківських «Губернских ведомостях» та деяких інших періодичних видань. А головне — це те, що надруковані окремою листівкою спогади Лазаревського роздавалися учасникам похорону Шевченка у Петербурзі[3]. Рівно через рік «Основа»

---

[2] У даному разі Лазаревський мав на увазі рядки з того ж вірша «П. С.»:

> І досі нудно, як згадаю
> Готичеський з часами дом;
> Село обідране кругом...

[3] Про надзвичайну цінність мемуарної публікації О. М. Лазаревського, якому пощастило провести разом з Т. Г. Шевченком усю останню добу його життя, свідчить і той факт, що текст оригіналу майже повністю увійшов до найфундаментальнішої академічної біографії Кобзаря (див.: Кирилюк Є. П., Шаблiовський Є. С., Шубравський В. Є. Т. Г. Шевченко. Біографія. К., «Наукова думка», 1964, с. 580—581, 588—589). Як першоджерело відомостей про останній день життя поета ця ж публікація увійшла в присвячений йому найгрунтовніший історико-документальний збірник (див.: Тарас Шевченко. Документи і матеріали. 1814—1963. К., Держполітвидав УРСР, 1963, с. 101—103).

надрукувала «Материалы для биографии Т. Г. Шевченко» — першу спробу систематизації біографічних відомостей про поета, в даному разі тих, що стосувалися до його дитинства. Автор публікації Лазаревський взяв ці відомості з усних розповідей земляків Шевченка, найбільше його рідної сестри Ярини, першим публічно звявив про неточність, допущену в опублікованій за життя поета автобіографії щодо місця його народження. Те, що це були Моринці, а не Кирилівка, далеко пізніше потвердила архівна знахідка: метричний запис у книзі моринецької церкви за 1814 р.

Звичайно, шевченкознавчі, як і інші розвідки Лазаревського, не раз при їх публікації піддавала різного роду кастраціям нещадна царська цензура. Так, лише в радянський час Катерина Олександрівна Лазаревська опублікувала два вилучені царською цензурою уривки з дослідницької і мемуарної статті батька «Новопетровское укрепление», яку опублікувала «Киевская старина» в 1899 р. Що ж налякало самодержавних охоронців друкованого слова? Вираз співчуття, висловлене автором щодо моральних і фізичних мук геніального засланця: «Тяжко мас бути взагалі людині жити роки під неволею у цій пустелі, яка називалась Новопетровським укріпленням, а ще тяжче було прожити тут майже сім років нашому поету, насамперед — живій за своєю природою людині...» («Україна», 1928, № 4, с. 51).

А чи не з Шевченком та його петербурзькими революційно-демократичними однодумцями на чолі з М. Г. Чернишевським був пов'язаний пильний інтерес Лазаревського до герценівського «Колокола»? Адже ім'я Лазаревського згадувалося в слідчій справі заарештованого 1863 року на Чернігівщині емісара таємної революційної загальноросійської організації «Земля і воля» Івана Андрущенка. З'ясувалося, що «Лазаревський брав у Андрущенка «Колокол» для прочитання». Герцен пізніше опублікував у «Колоколе» слідчу справу Андрущенка. Так ім'я Лазаревського потрапило на сторінки цього закордонного революційно-демократичного видання[4], яким щиро захоплювався Шевченко.

Відомо також, що «Колокол» публікував біографічні матеріали про Шевченка, відгуки на його творчість, вшанував пам'ять про сина українського народу некрологом, виступав проти переслідувань царизмом української мови. Царські власті, які взяли під підозру Лазаревського у зв'язку із «справою Андрущенка», не могли не звернути уваги й на публікацію під назвою «Замітка на лист п. Добротворського», вміщену у дев'ятому номері газети «Черниговский листок» за 1863 р. Автор публікації Олександр Лазаревський того самого року, коли царський міністр внутрішніх справ зухвало заявив, що української мови ніколи не було, немає і не може бути, не побоявся виступити проти ідеологів великодержавного шовінізму на захист мови геніального Шевченка, мови, «якою і тепер говорить народ», пропонуючи широко вводити її в освіту та літературу на Україні.

За подібні публікації царизм припинив видання «Черниговского листка», а його видавця — відомого українського байкаря Леоніда Глібова, а також найактивніших авторів за зв'язки з емісаром «Землі і волі» Іваном Андрущенком було притягнуто до слідства. З того часу Лазаревський і потрапив під таємний нагляд поліції, який не знімався з нього чи не до самої смерті. Проте він послідовно і наполегливо у дусі творів Шевченка у своїх власних історичних працях таврував українське панство як ворога народних мас. Найбільше перепадало від Лазаревського козацько-старшинській верхівці періоду так званої «гетьманщини» на Україні другої половини XVII та XVIII ст. Історик переконливо показав кріпосницьке єство цього соціального прошарку, головної сили у процесі закріпачення українських селян. З праць батька огидний образ цього безжального експлуататора Гліб Лазаревський узагальнив так: «І ця старшинська верхівка, плоть від плоті, кров від крові свого народу, зіпсована все більш безконтрольним зосередженням в своїх руках усієї влади, адміністраційної і судової, своїм багатством, заразливими прикладами аристократизму польського панства і прагненням до збагачення коштом безправного кріпацтва, забувала про своє походження, про свій народ, дбала лише, аби більше дістати універсалів на маєтності, аби більше тих маєтностей, усілякими правдами і неправдами занабалюючи, закріпачуючи і посполитих, і підсусідків, і вільних, і козаків, а в колишніх козацьких вольностях вбачала лише засіб позбутися небажаної конкуренції з боку російського дворянства, російських урядовців» («Українська література», 1944, № 11, с. 156).

Сьогодні творча спадщина одного з найвидатніших дожовтневих істориків України плідно використовується в ідеологічній боротьбі проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історичного минулого. Про неї та її автора написано і опубліковано книги, брошури, статті. Немає такого узагальнюючого видання з історії України, в якому б позитивно не згадувалося ім'я Лазаревського. І в цьому, безперечно, ще за життя значну роль відіграв великий Шевченко. Адже під значним впливом його геніальної особистості та написаних ним антикріпосницьких творів формувалися й історичні погляди Лазаревського на українських світських і церковних кріпосників — жорстоких визискувачів і гнобителів трудящих мас. До речі, це потверджують і його рідні. Дочка історика — на той час співробітниця АН УРСР — К. О. Лазаревська писала на сторінках київської газети «Пролетарська правда» незадовго до Великої Вітчизняної війни (12 січня 1939 р.): «На Олександра вплив Шевченка був особливо великий. Як згадував згодом сам Олександр, Шевченко дав напрямок його світогляду на все життя»

[4] В наш час упорядники факсимільного перевидання «Колокола» не розшифрували, про якого Лазаревського тут ідеться («Колокол», 16 лютого 1866 р., М., «Наука», 1964, с. 1752), хоча нема жодних сумнівів, що це був Олександр Матвійович. Він єдиний з шести братів жив у цей час на Чернігівщині і підтримував знайомство з чернігівцями, які проходили у «справі Андрущенка».

ЛЕВОН МІРІДЖАНЯН

Як народжувалась перлина

Ніхто не бачить, як народжується перлина. Вона прикрашає собою життя, і чи так важливо, з яких матерій в глибині бездонних вод, якими засобами, не поспішаючи, переходячи з однієї якості в іншу, виникає оте диво, що зветься перлиною. Інша справа — перлина мистецтва. Обставини її творення важливі завжди.

Історія цієї перлини мистецтва почалася того пам'ятного дня 1843 року, коли княжна Варвара Рєпніна подарувала Шевченкові Біблію. Протягом двох років Біблія була нерозлучною супутницею поета всюди, навіть під час подорожей. Звичайно ж, Шевченко був зачарований тими її сторінками, від яких віяло ароматом нестаріючого духу народної творчості, живої свіжості людських переживань і відчуттів. Приваблювало все, що було пов'язане із стражданнями народу та ідеєю його визволення. А таких сюжетів у Біблії, як відомо, чимало. Чим глибше Шевченко вчитувався в книгу, тим сильніше відчував, що в ньому назріває непереборне бажання перекласти з неї що-небудь.

Проте бажання — це ще не задум.

Його величність задум народився нарешті в грудні 1845 року, обумовивши й тематику. Перевагу було віддано Давидовим псалмам. Не всім, звичайно, а лише деяким із них. Число їх визначилося остаточно під час перекладу і сягнуло десяти (Пізніше, 1859 року, Шевченко напише «Подражаніє II псалму»). Своїм вибором поет, удостоєний високого «титулу» народного співця — Кобзаря, мав певну мету — реалізацію визначеної творчої програми. Пропонуючи своїм співвітчизникам псалми Давида, він привносив у них власні думки й почуття. Так що вони були і Давидовими, і — десь — вже не тільки ними.

Деталі взаємин поета з Давидовими псалмами, по яких він пройшовся пером, ясно й чітко помітні. Вони засвідчують, що в одному місці Кобзар виступає як перекладач, вірний текстові оригіналу, в іншому вдається до переспіву, а подекуди творить сам. Але все це лише зовнішній, видимий бік явища, коли, грішачи проти оригіналу, поет не переступає меж, що, як правило, неминучі при поетичних перекладах. І саме умова цієї неминучості була, мабуть, тим аргументом, який давав Кобзареві підставу сподіватись, що його корабель промине цензурні перешкоди. Майбутнє показало, що геніальний поет був і геніальним стратегом. Жоден полководець, як відомо, не здобуває перемоги без жертв. Жертвами Кобзаря були духовні сутності — думки, а думки, якщо й падають, то не гинуть, а з часом воскресають і, як солдати, повертаються в стрій.

Нині на своїх місцях всі ті полеглі рядки, замість яких у царських виданнях Шевченкових «Псалмів Давидових» стоять мовчазні крапки, які, по суті, багато про що говорять. Читачам тільки нинішніх видань важко уявити собі, що цей чудовий цикл віршів був схожий колись на побиту градом журавлину зграю..

Щоб побачити і зрозуміти, як народилась ця перлина поетичного слова, чому й присвячується наше дослідження, треба, наче лемешем, пройтися по полю всіх десяти перекладених псалмів, намагаючись проникнути в сутність явища, в творчі таїнки Кобзаря.

Перший псалом, який і в Біблії значиться першим, перекладений близько до оригіналу і створює враження, ніби поет і насправді був схильний зберігати вірність першоджерелу. Це враження зміцнюється і перекладом наступного, 12 псалма. Тут Кобзар намагався де в чому відійти від оригіналу, але дуже тонко, щоб акцентувати можливі сміх і радість ворога, якщо він (ліричний герой) зазнає поразки. Так акцентовано молитву про спасіння, якою завершується псалом.

> Спаси мене, помолюся
> І восплю знову
> Твої блага чистим серцом,
> Псалмом тихим, новим.

Останній рядок, чи не правда, нагадує акорд знайомої і рідної мелодії.

Наступний псалом — 43-й. Напочатку переклад майже повністю збігається з оригіналом. Кобзар лише загострив важливість негайної божеської допомоги, додавши рядки:

> Поборов ти першу силу
> Побори ж і другу,
> Ще лютішу!..

А ось наступний чотиривірш робить псалом гостроактуальним завдяки внесенню в нього далеких від оригіналу подиху і заряду:

Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, поможи нам
Встать на ката знову.

«Жить тяжко в оковах...» Цілком прозорий натяк на кріпосну неволю народу, проти якої повстає, ясна річ, благає божого (а по суті, народного) заступництва. Цілком зрозуміло, що царська цензура замість подібних рядків повинна була поставити крапки.

Атмосфера лояльно, майже непомітно почала розпалюватися.

Наступний псалом — 52-й, де Давид засуджує «пребезумного», який не вірить у бога, заперечує його буття. Використовуючи образ цього «пребезумного», Кобзар поділяє гнів псаломника, щоби в цьому гніві, немов в екстазі, набути право відхилитися від оригіналу.

В оригіналі йшлося про спасіння Ізраїлю і повернення на батьківщину його народу, що знемагає в рабстві. Поняття «спасіння» й «полонення» Кобзар конкретизує, пристосовуючи їх до змісту і потреб свого часу, перетворюючи в поняття «воля» й «неволя».

Цензура сяк-так стерпіла рядок: «Колись бог нам верне волю», але той, що за ним: «Розіб'є неволю»,— звелила прибрати.

Як бачимо, Кобзар краплю за краплею, поступово, з геніальною майстерністю вводив у переклади псалмів ідею волі, яка викликала настрої необхідності розбити неволю.

53-й псалом має порівняно мирний настрій. Більш переспів, ніж переклад, він засвідчує вражаючу поетичну техніку перекладача, а завершується мотивом, який, подібно до деяких попередніх акордів, повертає нас до добре знайомої мелодії. Цей мотив підкреслюється тим більше, що внесений у найостанніший рядок, де навколишньому злу протиставлено схильність поета до доброти й незлостивості людської душі:

І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком...

81-й псалом, що приписується Давидові, сам по собі перейнятий демократичним духом і вирізняється закликом до людинолюбства. «Аж доки ви будете несправедливо судити, і доки будете ви підіймати обличчя безбожних?» За цим пролунується і справедлива вимога: «Порятуйте нужденного та бідака, збережіть з руки несправедливих!» і т. д. Не задовольняючись цим, ліричний герой Давида насмілюється передбачити безславну смерть богів: «Та однак повмираєте ви, як людина, і попадаєте, як кожен із вельмож». Все це звернене до язичеських богів. В кінці псалма герой звертається до єдиного бога, який викликав у нього довіру,— Ієгови: «Устань же, о Боже, та землю суди...»

Оригінал, як бачимо, заряджений досить сильними інтонаціями. В основному зберігаючи їх, Кобзар у перекладі останньої частини псалма додав найвлучніше узагальнення, конкретно адресоване:

Царі, раби — однакові
Сини перед богом.

Цензура не могла не помітити цієї нечуваної проповіді рівності між царями та рабами, де останні до того ж прирівнюються до синів божих.. Це було справжнім вираженням революційного демократизму, яке загрожувало вибухнути динамітом.

Кобзар, перекладаючи псалми, перебував у своїй стихії, ніби Посейдон, бог морів, чиєю волею води то здіймаються з грозовим гуркотом, то стеляться, втихомирені, зі щасливим усвідомленням, що показали свою наймогутнішу силу.

93-й псалом дихає настроєм втихомиреності. Але ті, що знають природу моря, не повинні довіряти його позірній погідності — у глибині його, наче в кратері, формуються щораз нові й раптові виверження.

132-й псалом, що в оригіналі є гімном гармонійному й мирному життю єдиновірних братів, які живуть разом, в уяві Кобзаря виростає в несподіваний образ: поет необмежено розширює поняття «брати», вкладаючи у нього зовсім інший зміст. «Брати» тут — покріпачені й позбавлені прав сини народу, які без кінця піддаються стражданням і всі разом складають «сім'ю ту велику», ідея якої, недоступна псалмоспівцеві Давиду, була для революційного демократа Шевченка явищем ясним і зримим. У народного поета, крім мрії побачити «сім'ю ту велику» вільною і щасливою, не було інших мрій. 132-й псалом з його образами злагідних братів був чудовим приводом розвинути ідею великої могутньої родини згуртованих, пройнятих спільними інтересами народів-однодумців. Що й казати, Кобзар не міг відірвати цю ідею від божеської правомочності і не обумовити її його милосердною волею. Але це зовнішній бік, кора, ядро ж тут абсолютно інше — мирське й буденне:

Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

«В сім'ї тій великій» — цей образ безпосередньо повертає нас до тієї рідної мелодії, різкі акорди якої, уже вкотре, ми несподівано зустрічаємо в Кобзаревих «Псалмах Давидових». Чи випадково це!

136-й псалом, мабуть, найепічніший, разом з тим найліричніший і найдраматичніший. Це пісня полонених, які мучаться у Вавілоні. Вже одним цим псалмом Давид може зайняти місце в ряду видатних поетів світу. Але в даному разі справа не так у самому псалмі, як у його перекладі, який постає у Кобзаря як новий, вищий ступінь геніального твору.

З перших же рядків відчувається, що Шевченко намагається надати загальному настрою псалма експресивного характеру. Відразу ж поняття «полон» свідомо підмінено поняттям «неволя». Вавілоняни представлені цілком визначено, з розбещеною (не за оригіналом!) психологією; бранців-євреїв вони іменують «невольники наші» і, пропонуючи їм співати, знущально додають:

Може, й ми заплачем..

Цензура виявила малодушну прискіпливість, скоротивши наступні два рядки

Або нашу заспівайте,
Невольники наші

Але загалом переклад, можна сказати, відбувся легко, оскільки були збережені двоє дуже важливих, принципового значення слів — «неволя» і «кайдани». Цих двох слів в оригіналі нема, і цензор легко міг їх закреслити. Чи пропустив він ці слова, не помітивши їх, чи, може, в його жилах була краплина крові цінителя благородної поезії! (В таких випадках це крапля означає не так уже й мало).

В оригіналі псалма бранці не заковані. У перекладі вони в кайданах. Це було необхідністю, покликом часу, найжагучішим питанням для Кобзаря. Не пропускаючи зручної нагоди, він загострює логіку неминучої помсти народу, що знемагає у неволі. Народ тут не придушений, він терпить, вірячи, що настане день розплати, що зло неодмінно буде покаране. У даному разі це не умоглядна віра, не почуття звичної надії, властиве людині взагалі. Рядки Кобзаря буквально палають. Віра в розплату трансформується в умонастрої неминучої боротьби. Полонені сміливо заявляють своїм гнобителям:

Вавилоня
Дщеро окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!

Образом кайданів Кобзар переносить атмосферу давно минулих часів у свої дні, і тоді все в ній стає співзвучним станові закутого в кайдани кріпацтва народу. Цей, 136-й, псалом — апофеоз настроїв народної боротьби у Кобзаревому циклі.

Останній, 149-й, псалом блискуче узагальнює психологічний і смисловий зміст усього циклу, акцентуючи на неминучості розплати. Двосічний меч, створений Давидом, виступає у Шевченка цілісною ідеєю визволення. Кобзар вкладає його в руки праведних, уславлюючи цю зброю:

І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду.

У чому виявиться розплата народу? В тому, що він закує в ланцюги «неситих» царів і їхніх прислужників і праведним судом покладе кінець їхній несправедливій владі:

Окують царів неситих
В залізні пута,
І їх, славних, оковами
Ручними окрутять...

19 грудня 1845 року у В'юнищі Кобзар завершив «Псалми Давидові». Це велике поетичне полотно можна порівняти з музикою великого натхнення, котра відроджувала одну з найтрагічніших в людській історії подій, переносячи дух її в сучасність, в атмосферу зародження нової революційної ідеології.

Які основні образи були створені Кобзарем у його циклі «Псалми Давидові»? На чому грунтується вся ця складна поетична побудова?

Перш за все на справжньому гуманізмі. Поет мріяв про чисті звичаї, щоб оспівати їх «псалмом тихим, новим». Це була відправна точка його естетики. Всі інші бажання та ідеї повинні були прямувати до цього його умонастрою і злитися з ним.

Далі — на реальній картині часу. Як завжди, мислення Кобзаря було народне, образи — влучні, лаконічні, експресивні: «Жить тяжко в оковах».

Висновок безсумнівний — кріпацтво важке й нестерпне. Коригуючи поняття «спасіння», поет робить його визначеним, ясним і предметним: «воля». Та лише плекати ідею волі — це нічого не дасть. Треба «розбить неволю».

І, начебто нагадуючи, що це продиктовано людинолюбними принципами, Кобзар не мить знову звертається до проблеми людської доброти.

І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком

Поет виступає як пророк революційно-демократичних ідей, він ясно бачить майбутні часи і вірить у перемогу життєдайної народної сили. Він бачить народ, який стане великою сім'єю. В ім'я цього прийдешнього майбутнього і потрібно розбити кайдани на руках і ногах народу. Образ кайданів стає цілісним, в обоюдогострих мечах. Кінцева мета боротьби ясна:

Окують царів неситих
В залізні пута...

Такими були в основному ті опори, на яких Кобзар звів надзвичайно складну побудову «Псалмів Давидових», використавши чудові можливості для маскування,— цілу систему біблійних образів. Зберігаючи численні елементи цієї системи, Кобзар перетворив її відповідно до своїх уявлень і сприймань. «Псалми Давидові» — цикл програмних віршів, у яких відверто виявилась громадянська орієнтація автора, його політичні вірування.

В цикл «Псалми Давидові» Кобзар вклав свою велику майстерність творця, ревність і сили душі, всю свою винахідливість революційного демократа.

Наступного після завершення циклу дня, 20 грудня, Кобзар написав ніжного вірша «Маленькій Мар'яні». Здається, він вичерпав усе, про що хотів сказати в «Псалмах Давидових», і перейшов на іншу тематику.

21 грудня був написаний ліричний вірш без назви: «Минають дні, минають ночі...», в якому звучать нотки суму. Сум обумовлений не особистими, а суспільними обставинами:

Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі...

Знову кайдани, неволя.. Думка поета, як бачимо, не далеко пішла від домінуючих настроїв «Псалмів Давидових».

Через день, 22 грудня, з'явився великий вірш «Три літа». Це, по суті, продовження настроїв попереднього твору, з тією лише різницею, що тут наприкінці як велика суспільна тема порушується питання: що принесе Новий рік Україні? І слідом іронічна відповідь:

Благоденствіє, указом
Новеньким повите.

Кобзар залишається Кобзарем. Думка його в постійних пошуках політичних узагальнень. Його мучать образи: дійсність — неволя, кайдани, необхідність розплати. І це не просто поетичні образи, а настрій, вираження щоден-

ної зосередженості, одвічний стан душі. Ці образи виникають один з одного і обумовлюють один одного. Вони складові елементи однієї й тієї ж ідеї. Протягом останніх двох-трьох днів фізична слабість і хвороба не дають Кобзареві змоги звільнитися від мелодії прощання. Думка про смерть, про відхід з життя дедалі частіше невідує поета. Природно, що й останні дні року, в свою чергу, сповнені сумними настроями скороминучості життя.

23 і 24 грудня не значаться під яким-небудь віршем. Мабуть, хворий поет цими днями переселився із В'юнищ до Переяслава.

А 25 грудня увійшло в історію невеликим віршем, котрий став вираженням найвідвертіших і найбурхливіших Кобзаревих дум, найбунтівніших його ідей. Цей вірш грянув, як грім, що блискавкою розітнув небо. Його сила нагромаджувалася поступово, отримавши свій величезний заряд у «Псалмах Давидових», що стали для вірша прекрасною прелюдією.

Уяву поета знову охоплюють роздуми про смарть. І ось він дає народові свій останній заповіт:

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Вкраїні милій...

Це було цілком природне бажання, яке в устах генія звучело заповітом патріота. Він бажав навіть і після смерті бачити рідні простори, бажав,

Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.

Але саме це не могло дати розради Кобзареві. Мрією його було, щоб рідна ріка змила з рідної землі вражу кров і понесла її в море. Ось тоді поет покине все і полине до бога молитися йому,

... а до того
Я не знаю бога.

Ось так для визнання бога ставилась умова — визволення батьківщини. Ці безпощадні запросини до герцю самого бога були безприкладною громадянською мужністю. Але й таким поет не вдовольнявся. Він круто завершує свої ліричні звірення закликом до того, що повинен зробити народ, про що він говорив, особливо в «Псалмах Давидових», — розбити неволю, добути волю. Ось це і заповідає Кобзар народові як свій останній наказ:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.

Картина знищення кайданів і здобутку волі, знайоме нам з «Псалмів Давидових», підноситься на новий ступінь, набуває смислу як заклик до виключно політичної боротьби. Нового ступеня досягає також інший чудовий образ, започаткований у «Псалмах Давидових», — тихої й великої сім'ї майбутнього суспільства і народу:

Воцариться в дому тихім,
В сім'ї тій великій...

Тепер цей образ звучить з новою силою, у новому змісті, і сам Кобзар також акцентує на цьому, називаючи ту сім'ю не тільки великою, а й вольною, новою.

І мене в сім'ї великій,
В сім'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

У цих вражаючих рядках незмірна віра в майбутнє свого народу. Цією вірою і завершує поет своє слово, плекаючи скромне бажання бути спом'янутим «незлим тихим словом». Цей акорд людяності й доброти також іде з Кобзаревих «Псалмів Давидових» і є одним з його провідних образів. Акордом незлого слова завершується геніальний вірш Кобзаря, який став вічним супутником історії під назвою «Заповіт».

Створене генієм це нове диво можна порівняти лише з наймогутнішими явищами природи — з дев'ятим валом, виверженням вулкана... Народ так і почув високе слово свого великого сина, яке, на щастя, не стало його останнім словом. Життя геніального поета продовжувалось. Продовжувалась і його велика справа.

Але характерно, що після написання «Заповіту», тобто з 25 грудня 1845 року, досить тривалий час, точніше — протягом семи місяців, Кобзар нічого не писав. Вулкан його душі був повністю вичерпаний. Те, що треба було сказати, було сказано до останку, і сказано геніально.

Кожна буря врешті-решт втихомирюється. Протягом цих семи місяців Тарас Григорович Шевченко займався виконанням своїх офіційних обов'язків (він був співробітником археологічної комісії), мандрував від одного села до іншого, з міста в місто, зустрічався з давніми і новими друзями, виношував нові плани тощо. І, звичайно ж, служив своїй другій музі — живопису, якому завжди був вірний.

У липні 1846-го у Києві Кобзар відновив свою поетичну діяльність. 25 липня помічена його балада «Лілея».

В очах усіх Шевченко вже був великим поетом. Незабаром вся Україна наповнилась хвилюючими словами і звуками «Заповіту».

Цикл «Псалми Давидові» став, таким чином, плодотворним перехідним періодом, необхідною прелюдією до великої, безсмертної симфонії — «Заповіту», який по праву вважається однією з найдорожчих перлин світової поезії. Вона народжувалась у глибинах попередніх творів автора, вбирала в себе всю силу його генія. Ця перлина у всій її величі й блиску була цілковито оцінена тільки в наші дні, коли здійснилася світла мрія поета: народилася велика сім'я народів, у якій ім'я Кобзаря споминається не лише незлим тихим словом, а й багатомовно, з вдячністю, з найглибшими виявами любові й благоговіння.

Єреван

Переклав В. Кочевський

Іще один з Шевченкового кола

МЕЧИСЛАВ ГАСКО

Друзі Шевченка... Академічне шевченкознавство обмежує їхнє коло здебільшого іменами, згаданими у записах і переказах сучасників чи в листах і щоденнику самого поета, оскільки цариною зацікавлень шевченкознавства є передусім літературна діяльність Кобзаря. Проте Тарас Григорович був, за висловом Герцена, не лише поетом, а й революціонером, до того ж не вузького національного українського масштабу, а ширшого, загальноросійського: як борець проти кріпацтва, проти державної, церковної, правової та військової реакції і сваволі, проти панування паразитичних і розбещених цим паразитизмом класів і станів, взагалі проти всього феодально-бюрократичного апарату самодержавно-дворянської монархії. І коло людей, так чи інакше причетних до його долі,— це невичерпна тема для дослідників.

Щоб не ходити далеко за прикладами, звернімось до деяких імен, наведених у «Щоденнику» одного з учасників звільнення Шевченка з кріпацтва, його щирого друга й колеги по спільному навчанню у К. Брюллова (також друга Гоголя, Штернберга, Гребінки, Гороновича, Прокоповича та ін.) Аполлона Мокрицького. У згадуваному «Щоденнику» кілька разів наводиться прізвище Римаренка Стефана (Степана) Олексійовича як приятеля Мокрицького, Дементьєвих і Шевченка (у «Шевченківському словнику» цього імені нема).

Ось як описує Мокрицький 9 січня 1836 року своє знайомство із Стефаном Олексійовичем:

«[...] Був у класі, вечір провів у Дементьєвих. У них я познайомився з Римаренком, співучнем Михайла Тимофійовича (Дементьєва), який приїхав сюди з Москви. Молодик мені дуже сподобався, може, більше через те, що добре малює і, здається, має незвичайні здібності до живопису» («Дневник художника А. Мокрицкого». «Изобразительное искусство», М., 1975).

Згаданий Римаренко С. О. (1813 – 1878) походив з Чернігівщини, де, за деякими даними, містився маєток Лермонтової бабусі чи її родичів. Навчався в Московському університеті на тому ж морально-політичному факультеті і саме того року, коли Лермонтов збирався перевестись до Петербурзького університету. Стефан Олексійович був майже ровесником Лермонтова і Шевченка. Всі троє захоплювались, як, зрештою, і автор «Щоденника», малюванням. Відомо, що з 1836 до 1848 року Римаренко служив у Петербурзі разом зі своїм колегою по Московському університету Михайлом Тимофійовичем Дементьєвим. Портрет брата останнього — Івана Тимофійовича — роботи Римаренка зберігається в Харківській картинній галереї. Домівка цього Івана Тимофійовича у Петербурзі була осередком, де збиралися художники-земляки: Шевченко, Мокрицький, Римаренко, Сошенко тощо. Що ж до Михайла Тимофійовича, то його портрет намалював Мокрицький, і цей портрет так само зберігається у Харківській картинній галереї.

Про те, що протягом 1836—1837 рр. Шевченко був постійним учасником зустрічей з художниками, учнями К. Брюллова, Мокрицький у своєму «Щоденнику» згадує неодноразово. Наприклад, 14 квітня 1837 року він записує: «[...] з ранку до обіду у Брюллова, після обіду рисував його бюст. Чай пили з парубками Сошенком і Шевченком у трактирі, от і все». 29 квітня того ж року він нотує: «Допізна просидів

я у нього [Кандиби]. Повертаючись від нього, зайшов до Дементьєва, там застав Вікт[ора] Андрі[йовича] Трипільського і Шевченка».

19 липня 1835 року Мокрицький познайомився з приятелем Шевченка Олександром Львовичем Ельканом (1819 (?) 1869) — журналістом, театрально-музичним оглядачем, лібреттистом, критиком і перекладачем. Нагадаємо: перу О. Л. Елькана належали переклади, лібретто опер «Піа Толомеї» Маренка, «Марія Стюарт» Шіллера, «Макбет» Шекспіра, «Юдіф» Джіакометті, «Коммі» Мактакеллі, «Октавія» і «Мірра» Альфієрі, «Федра» Расіна. У «Щоденнику» Мокрицького про це зроблено такий запис: «Знайомство, зрозуміло, тільки партерне, з Ельканом, загадковою людиною, яку в одну і ту саму [хвилину] можна бачити в тридцяти місцях, зокрема на балу, зібранні з приводу NN, на гулянні, спектаклі, в клубі — де завгодно і коли завгодно».

Цікаво, що ця характеристика повністю збігається з даною Шевченком тому ж персонажеві у повісті «Художник»: «Коло Поліцейського мосту ми зустріли Елькана; він прогулювався з якимсь молдаванським бояром і говорив по-молдавському. Ми взяли і його з собою. Дивне явище цей Елькан. Нема тієї мови, якою б він не розмовляв. Нема такого товариства, в якому б він не зустрічався, починаючи з нашої братії і кінчаючи графами та князями. Він, неначе той казковий чарівник, скрізь і ніде. І на Англійській набережній, коло контори пароплавства — приятеля за границю виряджає, і в конторі диліжансів або навіть коло Середньої рогатки — також виряджає якогось щиросердого москвича, і на весіллі, і на хрестинах, і на похороні, і все це протягом одного дня, який він закінчує своїми одвідинами всіх трьох театрів».

До речі, згаданий Елькан був приятелем не тільки Шевченка і Мокрицького, а й Штернберга. Так, наприклад, у тій же повісті «Художник», розповідаючи про приїзд Штернберга 1836 року, чи, може, ще раніше, Шевченко каже: «Після чаю поклав я його спати, а сам пішов сказати про мою радість Карлові Павловичу, але він теж спав. Нічого не вдієш, я вийшов на набережну і не встиг пройти кількох ступнів, як зустрів Михайлова, що теж, здається, цілу ніч не спав; він ішов з якимсь добродієм у пальті і в окулярах.

— Лев Олександрович Елькан,¹ — сказав Михайлов, показуючи на добродія в окулярах.

Я назвав своє прізвище, і ми потиснули один одному руку. Потім я сказав Михайлову про приїзд Штернберга, і добродій в окулярах зрадів, наче це приїхав його давно сподіваний друг».

В тій же повісті, розповідаючи про маскарад у Великому театрі, Шевченко пише: «(...) Ми пішли в горішні бічні зали передихнути від тисняви й духоти. Нами, хоч би на сміх, не зацікавилась жодна маска. Тільки на сходах зустрів нас Елькан, той самий добродій в окулярах, що зустрівся якось мені з Михайловим. Він мене впізнав, Штернберга теж упізнав і, регочучи на все горло, схопив нас у свої обійми».

¹ Справжнє ім'я Елькана — Олександр Львович.

Але не тільки Мокрицьким, Михайловим і Штернбергом обмежується коло спільних знайомих Шевченка і Елькана. До цього, значно ширшого, ніж ми собі уявляємо, кола, ймовірно, належав і Лермонтов. Поза сумнівом схожість з Ельканом має Шпріх у Лермонтовій драмі «Маскарад». У колі спільних знайомих Елькана і Шевченка були С. С. Гулак-Артемовський (співак, композитор, автор опери «Запорожець за Дунаєм») і Яків Кухаренко (автор «Чорноморського побиту»), якого, напевне, і Лермонтов знав — по Кавказу і по Чорноморському козачому війську.

У листі до Якова Герасимовича від 30 вересня 1842 року Шевченко пише: «Спасибі тобі, мій сизий голубе, що не забуваєш мене на чужині одинокого, і всі наші щирі приятелі дуже дякують, І Гулак, і Елькан, і Семененко, а всіх їх сьогодні бачив і всім разом по двічі читав твоє письмо [...]» Або в листі від кінця лютого 1843 року: «[...] Елькан джеркоче на всіх язиках так, як і перше, теж кланяється...»

Те саме надибуємо в листі до С. С. Гулака-Артемовського від 1 липня 1852 року (із заслання): «Я, как теперь, вижу тебя, непоседащего Элькана и флегму Федота [Ткаченка] и щирого козака Кухаренка, та ще родича твого Скрипника, та ще... и бог их пересчитает»,— і там же переказує: «И кланяюсь всем общим нашим знакомым, особенно А. Элькану и С[емененку]-Крамаревскому когда здравствуют».

Ми вже говорили, що характеристика Шпріха у Лермонтовому «Маскараді» збігається з характеристиками Елькана у Шевченка і Мокрицького, принаймні в репліці Казаріна у відповідь на запитання Арбеніна (перша сцена першої дії):

Со всеми он знаком, везде ему есть дело,
Все помнит, знает все,
в заботе целый век,
Был бит не раз, с безбожником —
безбожник,
С святошей — езуит,
меж нами злой картежник,
А с честными людьми —
пречестный человек.
Короче, ты его полюбишь, я уверен.

Щоправда, з фабули самої драми та з ряду реплік у ній виникає трохи інший, відмінний від окресленого згаданими художниками характер. Крім спільних рис, він у драмі ще характеризується як лихвар, як інтриган і мстива особа, яка заради помсти ладна пожертвувати життям ні в чому не повинної людини.

Важко зараз судити, якою мірою останні риси були притаманні справжньому Ельканові (всупереч характеристикам, даним йому Шевченком, Мокрицьким та Андрієм Івановичем Дельвігом у широковідомих мемуарах останнього). Варто принагідно нагадати, що саме Ельканові завдячує Шевченко виходом своєї поеми «Гамалія». Адже саме Елькан здав до Петербурзького цензурного комітету 7 березня 1843 р. цю Шевченкову поему. Цілком можливо, що й сюжет поеми міг бути підказаний Ельканом: батько Олександра Львовича був свого часу директором Рішельєвського ліцею і редактором одеської французької газети і міг там чути бувальщину

про відповідний морський похід запорожців. Як музичний критик і театрознавець (зокрема вокального і балетного мистецтва), Елькан був, напевно, знайомий з Лермонтовим. Навряд чи не знав автор «Маскараду» того, чиї відгуки на всі театральні та концертні виступи друкувалися майже щодня по всіх петербурзьких і навіть деяких московських періодичних виданнях. Треба сказати, що вони сьогодні правлять за неоціненне джерело для історії музики, театру та вокального і хореографічного мистецтва тогочасної Росії. Зокрема, саме Елькан найбільше прислужився до популяризації вокального таланту Поліни Віардо ще до її приїзду в Росію. Тож у тріумфі, з яким її зустріли петербурзькі глядачі, була і його заслуга. І взагалі Ельван був широко популярною особою, насамперед у літературно-мистецьких колах.

Я особисто вважаю, що негативні риси лермонтовського Шпріха є наслідком чийогось поговору про те, що в комедії «Горе з розуму» Грибоєдова начебто знайшов свій відбиток у постаті Загорецького його прототип Елькан. Якою мірою цей поговір обгрунтований? Комедія Грибоєдова, як відомо, писалася 1822—1824 років. Скільки років мав на той час Елькан? Якщо йти за документами до видань творів Т. Г. Шевченка, здійснених Інститутом літератури АН УРСР, 10-томного (тт. 4, 5, 6) і 6-томного ювілейного (тт. 4, 5, 6), а також за «Листами до Шевченка» (1962 р.), Елькан народився 1819 року і в час написання комедії був дитям. Ця дата збігається з наведеною у дореволюційній енциклопедії Брокгауза і Ефрона (т. XIа, с. 65). Але в «Шевченківському словнику», виданому Інститутом літератури спільно з УРЕ (К. 1976, т. 1, с. 204), подається інша дата: 1802. І вже всупереч обом цим датам АН СРСР наводить іншу: 1786. (Див.: А. Н. Черейский, «Пушкин и его окружение», М., 1975, с. 504, або «Лермонтовская энциклопедия», М., 1981, с. 630). Ця дата, 1786, до речі, збігається з відповідною датою в «Русском биографическом словаре», виданому до революції Російським історичним товариством. Отже, на питання про справжній день народження О. Л. Елькана можуть відповісти лише документальні першоджерела...

Повертаючись від постаті Елькана до особи Стефана (Степана) Римаренка, треба сказати, що він залишив не менший, ніж Елькан, слід у російській історії і культурі. Про нього як про художника ми вже говорили. Цікаво й те, що син його, Сергій, не без впливу батька став одним з керівників «Землі і волі» (60-х років), організації, яка перейняла стяг і гасла перших її груп ще 50-х років, котрі виникли, зокрема, і на оренбурзькій землі, де їхніми фундаторами були Хаников, Шевченко, Сераковський і Плещеєв. Недарма Ленін вважав Сергія Степановича одним з провідних діячів революційно-демократичного табору 60-х років поруч із Чернишевським і Серно-Солов'йовичем.

Але повернемось-таки до постаті батька. Як уже мовилося, він закінчив Московський університет у 1835 році і з 1836 року почав працювати в Петербурзі (як і Елькан) у відомстві шляхів сполучення, одночасно захоплюючись — і не без успіху — живописом. Та й живопис не був його єдиним «захопленням». Як мені пощастило виявити, Римаренко був причетний і до журналістики. І, може, це не випадково — друкувався у тих же органах, що й Елькан. Так, у № 89 газети «Северная пчела» (вівторок, 21 квітня) за 1836 рік (с. 355) надруковано статтю «Наблюдения в Отечестве. Письмо с Кавказа (к В. М. С.)», підписану досить прозорим псевдонімом: «С. Р. -м-р-н-о».

Зі змісту цієї статті видно, що вона писалася влітку 1835 року. Стефан Олексійович був у цей час у П'ятигорську, про який і йде там мова. Після закінчення Московського університету Римаренко подався туди на лікування сірчано-водневими мінеральними водами. Цікаво, що оселився він у П'ятигорську в тому ж самому будинку Шелаєва (або Чіласва, чи Чілясва), в якому 1837 року, а також у свій останній приїзд 1840—1841 року спинявся Лермонтов. Принаймні Римаренко згадує у названій статті-листі:

«Тепер скажу тобі про те, що найбільше вразило мене під час мого приїзду в П'ятигорськ. Це було 25 червня, в день народження царя. Десь о десятій ранку я зупинився в місті, проти церкви, в домі поручика (в 1835 р. — М. Г.) Шелаєва». Що йдеться саме про дім Чіласва (у 1841 році уже плацмайора), відомого з лермонтовської біографії і спогадів самого Чіласва, видно хоча б із зіставлення цього місця зі свідченнями (1841 р.) полкового секретаря Рощановського: «[...] я з цікавості наблизився до воріт квартири покійного [Лермонтова] і тоді побачив у дворі тому, неподалік від ганку дому, о. протоієрея, який накладав на себе епітрахиль; саме в цей час спішно пройшов повз мене у двір місцевої приходської церкви дячок, який одразу, підійшовши до церковнослужителя, що стояв коло о. протоієрея Александровського, взяв від нього священний одяг, у який негайно вбрався і прийняв від нього кадило».

З обох цитат видно, що йдеться про одну і ту ж квартиру, яка містилася навпроти церкви. Тобто про дім Чіласва (або Чілясва чи Шелаєва).

Більше того, ми переконуємося, що Михайло Лермонтов і Степан Римаренко не тільки проживали (хоч і в різний час) у одному й тому ж п'ятигорському будинку, а, як засвідчує подальший аналіз Римаренкової статті-листа, обох їх там (хоча й неодночасно) пов'язувала дружба з однією й тією ж особою. Ось що згадує Римаренко:

«Вийшовши з церкви, я відвідав А. Д. За його порадою мені надзвичайно хотілося прочитати статтю з одного журналу. В цьому тривожному роздумі вийшов я від Д. і, прогулюючи бульваром, побачив прекрасну вивіску, на якій прочитав: «Депо різних галантерейних, комерційних і азіатських товарів [...]» І далі про те, що в тильній кімнаті цього магазину містилася читальня, де можна було познайомитися з книжками й останніми номерами закордонних журналів.

Неважко здогадатися, що, прибувши з Москви і першого ж дня подавшись до А. Д. Римаренко знав про перебування цієї людини — напевно, москвича, та ще й медика — в П'ятигорську. (Можливо навіть, і сама його поїздка до П'ятигорська була наслідком поради А. Д.). Більше того, та обставина, що згаданий А. Д. рекомендує йому прочитати якусь наукову статтю в од-

кому із закордонних журналів, наводить на думку, що в особі А. Д. ми маємо якогось науковця з Москви. Мимоволі напрошується здогад, що під ініціалами А. Д. треба розуміти Устина (або Августина чи Іустина) Євдокимовича Дядьковського, відомого професора Московської медико-хірургічної академії і філософа-матеріаліста, який саме 1835 року важко захворів і, очевидно, подався лікуватися до П'ятигорська, де перебував протягом наступних двох років, і зокрема в 1840—1841 рр.

Під час останнього перебування Дядьковського в П'ятигорську він щиро заприязнився з Лермонтовим, і ця дружба, попри короткочасність, була така зворушлива, що через кілька днів після загибелі Лермонтова Дядьковський помер...

Додамо до цього, що Дядьковський був другом та земляком Надеждіна, одного з Лермонтових учителів по Московському університету, знайомого також із Шевченком, який 1839 року малював портрет Надеждіна та ілюстрацію до його оповідання «Сила волі», вміщені в збірнику «Сто русских литераторов», виданому наступного року Смірдіним.

І хоч сам Шевченко, очевидно, не бував у П'ятигорську, але неподалік — на Кубані — жив його щирий друг Яків Кухаренко, до якого, є підстави вважати, Шевченко подавався 1858 року. Там же, на Кавказі (1845 р.), загинув щирий друг Тараса Григоровича Яків де Бальмен, якому Шевченко присвятив поему «Кавказ»...

А про популярність обох поетів — Шевченка і Лермонтова — серед кавказьких воїнів якнайяскравіше свідчать спогади німецького поета-перекладача Фрідріха фон Боденштедта і Афанасьєва-Чужбинського.

Про те, що Шевченко за сприянням Гоголя почав своє навчання у Карла Брюллова ще з 1836 року (я виявив чимало образотворчих, мемуарних та документальних свідчень цього. — М. Г.), йдеться у книжці «У колі Шевченкових та Гоголевих друзів» (К., «Рад. письменник», 1980). Отже, першоджерелом Шевченкового навчання в Петербурзі, і зокрема у Брюллова, була Гоголева протекція. Недарма Микола Васильович у 1851 р. казав Г. Данилевському про свою участь у першому становленні Шевченкової долі.

Про Шевченкову ж близькість до Лермонтова, принаймні з 1839 р., йдеться, крім названої книжки, ще й у цілому ряді моїх етюдів, друкованих в українській періодиці, зокрема в публікаціях, здійснених уже після виходу книжки. Хочеться наголосити на двох обставинах, досі зовсім не досліджених, але які, можна припускати, пов'язані з дружбою між Шевченком, Римаренком і Лермонтовим ще до 1839 року.

Перша обставина: це наявність серед виконаних Шевченком портретів портрета Брюллова (олівець), датованого 1835 роком, тобто часом, коли Брюллов перебував ще у Москві, а Шевченко в Петербурзі. Чи не є це свідченням того, що або Шевченко побував згаданого року в Москві, де міг побачити Брюллова, або насправді цей портрет виконаний був Римаренком і подарований згодом Шевченкові?

Друга обставина: це те саме перебування Римаренка в 1835 році в П'ятигорську, на тій самій квартирі, де згодом спинявся Лермонтов у свої чергові приїзди до цього міста. Чи з цим не пов'язане те, що, як відомо, десь у травні чи червні 1836 року Лермонтов домагався дозволу пройти курс лікування на кавказьких мінеральних водах? Дозвіл цей він одержав, але з якихось не відомих нам причин не скористався з нього, а опинився там уже незалежно від своєї волі (після слідства у справі вірша «На смерть Пушкіна») восени 1837 року...

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

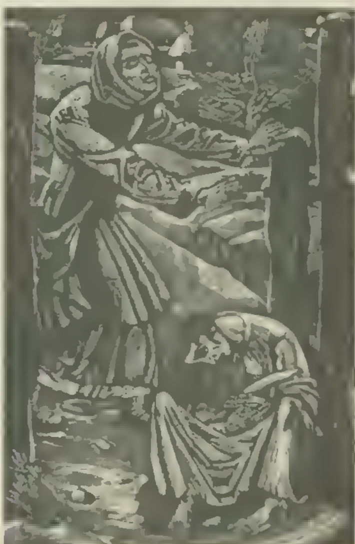

В. Лопата. «Слепая»

Він був добрим приятелем Кобзаря

ГРИГОРІЙ ЗЛЕНКО

З-поміж людей, причетних долею до Шевченка, згадується чиновник Одеського градоначальства Аркадій Миколайович Венгжиновський. Короткі відомості, що їх подає «Шевченківський словник», і характеристики біографів Кобзаря не дають змоги повною мірою уявити, чому Шевченко називав цю людину своїм близьким другом. Тим часом з документів, що зберігаються в архівах Москви, Ленінграда, Києва, Одеси, Оренбурга, Алма-Ати, Вінниці, Кам'янця-Подільського, Кракова та інших міст, вимальовується цікавий портрет людини-громадянина.

Аркадій Миколайович Венгжиновський народився 1818 року в містечку Проскурові (нині місто Хмельницький) в зубожілій родині, яка втратила не тільки маєтності, а й дворянський титул. Мабуть, тому у формулярних списках Венгжиновського до 1858 року зазначається, що він був з оберофіцерських дітей, тобто з нижчих верств суспільства. Лише указом Правительствуючого Сенату від 8 січня 1858 року за № 227 родові Венгжиновських було повернуто дворянство.

Батько Венгжиновського, Микола Васильович, аж до смерті (1835) перебував на державній службі. Останній його чин — титулярний радник, остання посада — наглядач проскурівської міської поліції. Мати Венгжиновського померла, очевидно, в 50-х роках минулого століття, у кожному разі, 1850 року вона була ще жива. По одній з ліній вона належала до родини Сераковських. Тому в ряді праць Аркадія Миколайовича Венгжиновського названо двоюрідним братом Зигмунта Сераковського — уславленого діяча польського й російського революційного руху.

Навчався Венгжиновський у Подільській чоловічій гімназії (Вінниця), яку закінчив 1832 року. З травня 1833-го працював у проскурівській міській поліції, а з квітня 1836 року — у проскурівському земському суді. Тут 18 вересня 1839 року йому було надано перший чин колезького секретаря.

12 липня 1840 року Венгжиновський за власним бажанням увільнився зі служби і до 26 серпня 1840 року перебував у відставці. Далі обіймав посаду в Подільській палаті державного майна, у Вінницькому окружному управлінні...

З листів Зигмунта Сераковського відомо, що в цей час Венгжиновський багато допомагав родині Сераковських, яка залишилася без батька, загиблого у польському повстанні 1831 року. Всіляко обмежуючи особисті потреби, він вишукував кошти для дітей Сераковських, прагнучи дати їм освіту.

«Коли ти, мій дорогий,— писав Зигмунт Аркадієві Миколайовичу,— береш на шию осиротілу матір з маленькими дітьми; коли ходиш у якомусь сіряку, вкритому плямами, а малим дітям купуєш форму з тонкого сукна з блискучими ґудзиками...; коли жінці, коли матері, яку всі так звані друзі полишають і яку кривдять, ти даєш притулок, опікуєшся нею і вимагаєш поваги до неї, і це впродовж вісімнадцяти літ,— ти, дорогий мій, пишеш своїм життям таку поему, що якби її хтось виклав словами, назвали б його генієм...»

30 березня 1842 року Венгжиновського

згідно з його проханням, зараховано на службу в Тобольській губернії. Що спонукало Аркадія Миколайовича до переїзду в Сибір? Можливо, прагнення мати більшу платню і швидше просунутися по службі. Можливо, судова справа про викрадення з Вінницького окружного управління 196 карбованців, а процесі розслідування якої до відповідальності був притягнутий і Венгжиновський, хоча за рішенням Подільської палати кримінального суду від 29 листопада 1844 року він був визнаний невинним.

З 26 жовтня 1842 року Венгжиновський — чиновник канцелярії Тобольського загального губернського правління. У січні наступного року допущений до виконання обов'язків наглядача закладів Тобольського приказу громадської опіки, а в листопаді 1844 року затверджений на цій посаді.

1 квітня 1845 року Венгжиновський, знову-таки на його прохання, переведений до Оренбурзької прикордонної комісії і призначений наглядачем школи для киргизьких, як тоді називали казахських, дітей.

Формулярні списки Венгжиновського засвідчують, що під час служби в Оренбурзькій прикордонній комісії він мав ряд особистих доручень голови цієї комісії (зокрема був виконробом на ремонті й переобладнанні належних комісії будівель) і всі ці доручення успішно виконував. Крім того, Венгжиновський провів значну роботу для кращої організації і зміцнення матеріальної бази киргизької (казахської) школи, якою завідував.

Але є кілька і таких документів, що засвідчують аж ніяк не схвальне ставлення до Аркадія Миколайовича губернських властей. Як відомо, у другій половині 40-х років минулого століття царський уряд віддав у солдати до оренбурзького гарнізону й гарнізонів довколишніх укріплень ряд учасників польського революційного руху. В Оренбурзі вони склали тісний гурток, до якого належав і Венгжиновський. Чиновник прикордонної комісії Федір Лазаревський писав, що Венгжиновський «першим довідувався про прибуття нових засланців-поляків і зразу ж вводив їх у свій гурток».

Один із «державних злочинців» Федір Родзевич підтримував через Венгжиновського листування, про що стало відомо властям. Було взяте до уваги звернення у вересні 1848 року Аркадія Миколайовича із проханням на ім'я шефа жандармів з приводу відданого в солдати за революційну діяльність Зигмунта Сераковського, а також спілкування Венгжиновського з іншим «політичним злочинцем» — Тарасом Шевченком...

Тож, коли в грудні 1849 року Венгжиновський попросив надати йому чотиримісячну відпустку, «щоб побачитись з родичами й підшукати місце служби», з Петербурга після довгого листування відповіли: відпустки не надавати, а в разі Венгжиновський наполягатиме, звільнити його у відставку й встановити за ним суворий таємний нагляд.

Не діставши відпустки, Аркадій Миколайович справді подав у відставку і в липні 1850 року виїхав на Україну. Сюди за ним надійшли листи про згаданий нагляд, і протягом цілого року Венгжиновського ніде не брали на службу.

Є підстави твердити, що, від'їжджаючи на батьківщину, Аркадій Миколайович отримав ряд доручень від членів оренбурзького гуртка щодо організації матеріальної допомоги політичним засланцям. Він вивіз з Оренбурга малюнок Олексія Чернишова, на якому зображено Тараса Шевченка в колі десятьох польських страждальців, а також автопортрет поета. Ці роботи, мабуть, слугували своєрідним паролем при спілкуванні з родичами й знайомими засланців.

Найголовніше завдання, яке поставив собі Венгжиновський,— вирвати з каторжної солдатчини Сераковського, в особі якого вбачав людину великого майбутнього. На час покарання Зигмунта родина Сераковських також утратила дворянський титул. Повернути його — означало надати можливість засланцеві вислужитися в офіцери й піти у відставку. Без цього Зигмунт був приречений на довічне ярмо рядового.

У травні 1851 року Венгжиновський подав прохання про зарахування його на службу в канцелярію одеського градоначальника і в липні був прийнятий сюди за погодженням з інспекторським департаментом цивільного відомства.

В Одесі Венгжиновський одружився з дворянкою Херсонської губернії Елеонорою Іванівною Соанською, від якої мав синів Броніслава, Гаврила та Климентія. 16 лютого 1852 року він був затверджений екзекутором канцелярії одеського градоначальника, а через п'ять років, у лютому 1857 року — після зняття таємного нагляду — призначений столоначальником судного столу цієї ж канцелярії. 1853 року Венгжиновський разом з братом Іраклієм та тестем Іваном Соанським одержав ділянку землі в районі Куяльницького лиману, а 1859 року придбав хутір поблизу Кривої балки. Іще у вересні 1852 року він дістав чин титулярного радника, а в листопаді 1857 року — колезького асесора. 20 березня 1857 року був нагороджений бронзовою медаллю на Андріївській стрічці на пам'ять про Кримську кампанію 1853 — 1856 років, що торкнулася й Одеси, а 6 грудня 1859 року — орденом святого Станіслава третього ступеня.

Завдяки Венгжиновському, який діяв у тісному зв'язку з родичкою Зигмунта Сераковського Фелею Волсуновською та поміщицею Подільської губернії Руженою Сабанською, для допомоги політичним засланцям у Сибіру було організовано збір коштів, який проводився так уміло, що властям не вдалося викрити цей захід.

Відома заслуга Аркадія Миколайовича у поновленні обірваних зв'язків Шевченка з Варварою Миколаївною Рєпніною, котра клопоталася про полегшення долі поета. Через Венгжиновського на Україні були продані деякі мистецькі твори Кобзаря, надіслані ним Аркадієві Миколайовичу за сприянням засланого в Оренбурзький край художника Броніслава Залеського. «Один з наших великих приятелів і щирих опікунів серед злигоднів солдатського життя»,— так схарактеризував Венгжиновського Залеський.

Залучивши на підмогу відомого петербурзького юриста й літератора Володимира Дмитровича Спасовича, Венгжиновський до-

магався і таки домігся відновлення родини Сераковських у дворянському званні. Це дало змогу Зигмунтові Сераковському дістати офіцерський чин, звільнитися із заслання і вступити до академії Генерального штабу у Петербурзі.

З травня 1860 року до лютого 1861 року Аркадій Миколайович був наглядачем Одеської міської лікарні, а після — секретарем Одеського міського магістрату. Але восени 1863 року, очевидно, було виявлено його зв'язки з учасниками польського революційного руху, які, рятуючись від кривавого царського розгрому, втікали через Одесу за кордон. У зв'язку з цим одеський градоначальник повелів Венгжиновському піти у відставку. Тоді ж його знову було взято під суворий таємний нагляд.

У характеристиці, складеній місцевими жандармами для третього відділу, зазначалося, що Венгжиновський викликає «особливу підозру», оскільки почуття його ворожі урядові і він не приховує їх; «співчуваючи польському повстанню, він... брав найактивнішу участь у збиранні для нього грошей і навіть спорядив у повстанці свого небожа. Загалом людина надзвичайно небезпечна».

На державну службу Аркадій Миколайович більше не повертався. За архівними документами, він певний час займався адвокатурою. Восени 1871 року порушив клопотання про надання йому дозволу поїхати за кордон, де тоді перебувала дружина з дітьми. Почалося довге й нудне листування з департаментом поліції, яке завершилося зняттям з Венгжиновського поліцейського нагляду.

Чи їздив Аркадій Миколайович за кордон, невідомо. Взимку 1880 року він писав листа визначному польському письменникові Юзефові Ігнацію Крашевському з Одеси. Не знаємо також, коли й де він помер. Цілком можливо, що саме в Одесі. Адже тут довго (за певними даними, до 1915 року) жив, працюючи в міській управі, наймолодший син Венгжиновського Климентій. Старший син Аркадія Миколайовича Броніслав, один із найстаріших капітанів одеської контори Російського товариства пароплавства й торгівлі, помер, як свідчила одеська преса, взимку 1919 року...

Численні листи Броніслава Залеського (з дописками Т. Шевченка й З. Сераковського), одержані Аркадієм Миколайовичем в Одесі протягом 1851—1856 років, Венгжиновський переслав у лютому 1880 року Ю. Крашевському, після смерті якого вони перейшли до бібліотеки Ягеллонського університету в Кракові і нині зберігаються там.

Малюнок Олексія Чернишова «Т. Шевченко серед польських засланців» та автопортрет поета експонувалися 1884 року на виставці, влаштованій Одеським товариством красних мистецтв. Пізніше небіж Венгжиновського передав цей автопортрет до львівського музею Наукового товариства імені Шевченка (тепер він зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва). Доля малюнка Олексія Чернишова невідома. Знаємо лише, що 1888 року той же небіж,— він, до речі, дістав художню освіту в Одеській рисувальній школі,— зняв з малюнка копію, яка була зрепродукована 1911 року у варшавському журналі «Слов'янський світ». За цією репродукцією малюнок публікується й донині...

Одеса

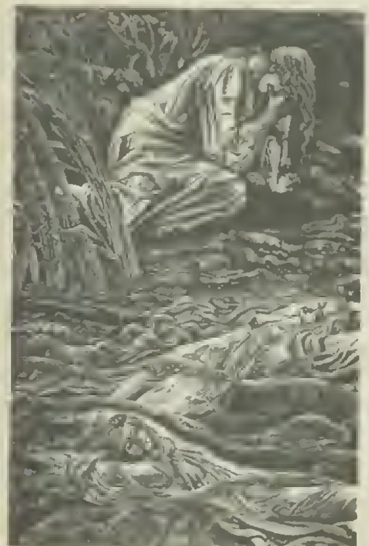

В. Лопата. «Русалка»

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ПЕРШИЙ ДО РОКУ 1625

Як я вже згадав, формальні зносини з московським правительством були зав'язані Вишневецьким рік перед тим, восени 1556 року, хоч фактичні відносини мусили існувати вже перед тим. Московське правительство тоді прислало йому «жалованьє», але кликало в Москву; він присяг перед московськими послами, що приїде й служити буде, в пони що вимовлявся війною з Кримом. Під кінець 1557 року, не маючи інших ресурсів, він приїхав до Москви, зложив на жадання присягу вічної служби й дістав великі надання й доходи: «въ вотчину» (дідичне володіння) місто Белев з усіми волостями й селами, як було за Белевськими князями, багато сіл під Москвою, багато дарунків грошима й уборами і на приїзд десять тисяч рублів — величезну суму, яка найліпше показувала, як Вишневецького цінили в Москві й яке велике значення йому надавали.

Перед московськими політиками розвивав Вишневецький все ті ж свої плани спільної боротьби проти Орди в союзі з Литвою. Вони знаходять тут повне співчуття. Полишаючи на боці всяку дальшу ідеологію, московським політикам було однаково інтересно і розірвати союз Литви з Кримом, втягнути її в війну з Ордою, і приборкати Орду. На початку 1558 року організується велика кампанія на Крим під проводом Вишневецького. Сам Вишневецький мав іти слідами кампанії 1556 року: побудувати на горішнім Пслі човни й човнами йти на Низ. З ним вислано звичне московське військо, і, крім того, мав він згромадити коло себе козаків. Кабардинський мурза Канклич мав разом з тим іти зі сходу «на пособь» Вишневецькому. Вони мали злучитися з Вишневецьким в Іслам кермені, і відси мав він «надъ крымскимъ промышлити, сколько имъ Богъ помочи подастъ».

Разом із тим рішено вислати посольство в Литву, щоб заохотити литовське правительство до спільних заходів проти Криму. Ближчий привід давало те, що хан, розгніваний вчинками Вишневецького, зірвав свій гнів на литовській Україні, не вважаючи на всі заходи литовського правительства можливо спихнути з себе всяку відповідальність за вчинки Вишневецького і взагалі не допустити до розриву з Кримом. З початком року калга з двадцятитисячною ордою несподівано впав у Брацлавщину, поруйнував і пограбив її й поблизькі волості подільські — Хмельницьку, Барську й інші сусідні околиці Волині й Поділля і з величезним полоном (рахували його на 40 тисяч) вийшов собі спокійно, перше ніж зібрали на нього якусь силу. Навіть ще з дороги частина орди вернулася назад і ще раз шарпнула на прощання. Покладаючись на враження від сього нещастя, московське правительство постановило, як драстично висловлювався боярська ухвала, «короля о дружбѣ задрати», коли він не помирився з Ордою, аби його відвести від хана. Цар посилав на сю тему грамоту досить загального змісту, а послам доручав пояснити, що він, цар, жалує розлиття крові християнської і шукає способів «христьянству избаву учинити от насилованья татарского»; для того він відкинув всякі зносини з ханом, вислав Вишневецького на Крим і бажав би в союзі з великим князівством Литовським «христьянство отъ бесерменскихъ рукъ отвсель боронити», без всяких апетитів на литовські землі.

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1989, № 1—2.

Ся ідея була стрічена з повним співчуттям у литовських колах. Остап Волович, що вів переговори з московськими послами з доручення великого князя, і українські магнати, як князь Острозький й князь Степан Збаразький, і сеньйор литовського магнатства Радзивілл — всі висловлювали свої симпатії таким планам і бажання, щоб між обома державами прийшло до тривкого порозуміння на сім грунті, й вони поставилися супроти Орди. Але при тім не перемовчувано й певних скептичних заміток щодо такої спільної акції. Боялися, що всі користі від знищення Орди загорне Москва й змі́цнить свою позицію проти Литви. Вказувано, що кримського хана приборкати не тяжко: «єсть за що на нього стати і не хитра річ таким двом державам його з Криму зовсім вигнати, але за нього, як за васала свого, уступиться Туреччина, і боротьба з нею упаде на саму литовсько-польську сторону, і не знати, чи піддержить її тоді Москва». З другого боку, за старими традиціями і прецедентами, будили певні підозріння сі московські заходи на нижнім Дніпрі: не зважаючи на всі запевнення Москви, що вона не має ніяких планів на литовські землі, боялися, щоб з того не виникла потім якась інтрига. Московським послам казали, що супроти місії Вишневецького вже був даний наказ іти в Київ литовському війську — берегти литовські інтереси, і тільки миролюбні запевнення московські через се посольство спинили сю експедицію.

Врешті-решт великий князь литовський через своїх послів заявив своє співчуття ідеї союзу проти бусурман і бажання вести в сій справі дальші переговори. Рішено було для сього вислати спеціальне посольство. Але коли се посольство, вислане до Москви з кінцем 1558 року, поставило сю справу, з московського боку подано умову, що має бути наперед уложена вічна згода між обома державами, на підставі даного стану володінь. Литовські посли не згодилися на се, бо се значило б анектисн всяких претензій на землі, забрані Москвою протягом століття (Сіверщина, Смоленськ), і на тім справа розбилася. Жигимонт перед тим обсипав хана докорами за його нелояльність: за походи на хортицький замок і зруйнування сього замку, бо хоч він був, мовляв, поставлений без волі литовського правительства, але стояв на території литовській, і за татарські напади на Україну (крім згаданого великого походу, цілий ряд менших), але, врешті-решт, супроти такого обороту, відновив знову союз з Кримом, звернений проти Москви. І політична ситуація, що захиталася була, таким чином вернулася в 1559 році до старого.

Се був сильний удар Вишневецькому. Плани спільної, скомбінованої атаки на Крим розвіювалися. Він мусив рахувати на сили одної Москви. А Москва, зайнята все більше боротьбою на Балтійськім побережжі, не могла особливої енергії розвинути на Чорноморськім, та й трудно було на такім віддаленім, відірванім театрі війни розвинути сильнішу діяльність, не зважаючи на дуже корисні обставини. За словами Курбського, що ставив в велику вину і московському, і литовському правительству занедбання кримської справи, Орда була тоді дуже ослаблена посухою, голодом, пошестями. При спільній боротьбі Москви й Литви, безперечно, можна було Орду приборкати дуже сильно. Без Литви, при дальшім суперництві з нею, се було далеко тяжче.

В кампанію 1558 року Вишневецький, як доносив у Москву, пройшов до Перекопу, але всередину Криму не пішов, а відступив на Таванський перевоз. Кримців ніде не було: хан забрав усю орду за Перекоп і скупив усі сили до оборони. Очевидно, Вишневецький атакувати його там не вважав можливим — мабуть, чекав помочі. З Москви йшов до нього дяк Ржевський з припасами; зійшовшися з ним в Порогах, Вишневецький відсвіжив свої сили, відіславши до Москви нездалих, потомлених, і з новим, відібраним, але невеликим контингентом пішов літувати в Іслам-кермен. Він мав у плані похід поза Перекоп, під «Козлов» (Євпаторію), але з Москви, куди він вислав про се вісті, дістав наказ лишити на Дніпрі московське військо і козаків з Ржевським і іншими московськими воєводами, а самому їхати до Москви. Можливо, що супроти Литви вважали не відповідним тримати Вишневецького на Дніпрі. На другий рік (1559) план походу в середину Криму був сповнений, але його поручено вже московському воєводі Адашеву, а Вишневецького вислано на Дін, відти напасти на Крим. Московське військо, вийшовши з Дніпра на море, висадилося в Криму, попустошило ближчі околиці, нагнало великого страху. Натомість роль Вишневецького була зовсім не визначна. На новий рік йому дали ще дальшу місію — відправили на Кавказ до черкесів, з якими мав він діло попереднього року. Може бути, що поняття про

одноплемінність дніпровських черкас-козаків з кавказькими черкесами мала також свій вплив на такий план, але Вишневецькому така місія могла подобатися хіба з браку чогось інтереснішого. З Кримом Москва більше не хотіла зачіпатись, зроблене в Криму враження від московських походів хотіла використати, щоб стримати хана від нападів на московські землі. Вся енергія Московської держави зверталася на лівонську війну, що готова була кожної хвилі перейти в війну з Литвою (й дійсно перейшла в 1561 році).

Вишневецькому з його планами не було що більше робити в Московщині. Та й війна, що розпочиналася у Литви з Москвою, ставила його в фальшиве становище «зрадника», чого він теж собі не міг бажати. Літом 1561 року ми бачимо його вже знов на Низу. З Монастирського острова (вище Хортиці), 30 миль від Черкас, вислав він до свого брата, тодішнього старости черкаського Михайла, лист, заявляючи своє бажання вернутися назад в Литовську державу й оправдуючись тим, що його виїзд до Москви стався під час перемир'я й не мав ніяких злих замірів (що було й правда). Разом з тим і козаки, товариші одіссеї Вишневецького, заявили також своє бажання вернутися додому й просили охоронних листів. Великий князь литовський поспішив «прийняти в свою ласку господарську» Вишневецького, так само щодо козаків, тільки поручив старості черкаському й воєводі київському розвідати, чи нема між ними учасників очаківського погрому 1556 року. Якби були вони і можна було б з сеї причини сподіватися якогось невдоволення з боку турецького і татарського правительства, що тих ворохобників прийнято назад на Україну, то намовляти тих козаків, аби вони не лишалися на Україні, а йшли на Лівонську війну — дістануть на то «датки і живність». Чи пішли дійсно козаки на Лівонську війну, не знаємо, але той факт, що в Лівонській кампанії маємо звістки про якихось козаків, робить се досить правдоподібним. Вишневецький же зараз розпочав якісь нові плани на українському пограниччі, звчепився з турками під Очаковом, потім робить якісь нові походи. Незважаючи на всі свої авантюри, він все-таки цінився сильно в двірських сферах, на сеймі його приймали і вітали і, коли він захорував тоді (думав, що його отруєно), великий князь казав своїм лікарям його лікувати.

Не вийшовши ще добре з хороби, неагамовний князь втрутився в волоські справи, і тут проторюючи дорогу для цілого ряду козацьких ватажків, до Тимоша Хмельницького включно. Завбив його приятель Ольбрихт Ласький, що вже перед тим втрутився в волоські справи — підтримував узурпатора, так званого Гераклі-да або Деспота, але потім розірвав з ним. За його приводом Вишневецький взяв участь у молдавській усобиці. Против Деспота піднялося повстання під проводом молдаванина Томші, і серед сього замішання Вишневецькому подано надію теж на господарство: «Інші волохи, не хотячи Томші, саме тоді, як Томшу проголошувано господарем, послали по Вишневецького». Вишневецький прийшов з козаками, але молдавські партизани підтримали його слабко, й Томша без великого заходу погромив його військо. Дмитро, або Димитрашко, як його тут називали, мусив утікати, але його зрадили й видали Томші, а той відіслав його до Царгорода, де його чекала смерть. «Бідний Димитрашко з своїм товариством має приїхати сюди нині або завтра рано»,— писав 15 жовтня 1563 року французький посол в Царгороді, а далі тижні пізніше додає: «Бідний Димитрашко тільки що прибув, як його величність султан казав його вбити (engaucher) з іншим великим паном з Польщі на імені Пісоніскі (Пісецький), що за своє життя давав башті 20 тис. дукатів; решту його вояків післано на галери, крім одного, що служив Деспотові — його повішено».

Сей трагічний кінець і героїчна смерть Вишневецького як образ перемоги ідеально настроєного духу над грубою фізичною силою, символ безсильності хижого бусурменського світу перемогти морально світ український, взагалі християнський, зробили сильне враження. В колах українських, польських, литовських по гарячих слідах події історія смерті Вишневецького почала переказуватися в легендарних, різними поетичними подробицями розцвічених формах. Оповідали, що він скінчив життя, повішений на гак за ребро в Царгороді, й висів так три дні, посміхаючися з турків і лаючи їм на наругу Магомета так, що турки, не втримавши сих наруг, застрілили його й тим перервали муку, на яку його призначили. Дивуючися його відвазі й завзяттю, вони розділили між собою його серце і їли його, щоб собі присвоїти щось з його сміливості й зневаги смерті, яку

Запорізька Січ (середина XVII ст.)

показав вік. Потім що дальше, то більше різних поетичних Loci communes було вплетено в се оповідання. Султан турецький, повний здивування з хоробрості й подвигів Вишневецького, хоче його привабити, зробити з нього турка, обіцяючи всякі благодаті, але Байда зневажає те все й іде на страшну смерть, замість пикування з бусурменами. Висячи на гаку, він просить лук і стріли й стріляє турків, навіть самого султана. Сі перекази оброблялися і в поетичній формі, і одна з таких поетичних переробок у вигляді української народної пісні перелетіла до нас через прірву трьох століть, задержавшися в народних устах. Се популярна пісня про Байду, розповсюджена на цілій українській території, від Галичини до Задніпров'я. Ігноруючи його життя, вона займається виключно його героїчною смертю. Легковаження життя і життєвих розкошів, зневага смерті — її провідний мотив, і, ухопивши його, поет на місце історичної постаті князя-магната за ліпше вважав підставити типову фігуру гуляки-козака, що не поясненим ближче способом опинився в Царгороді й пиячить тут:

В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда мед-горілочку;
Ой п'є Байда та не день не два,
Не одну нічку та й не годиночку.
Цар турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, та славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Вкраїночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й гойдається,
Та на свою джуру поглядається:
«Ой джуро мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький:
Ой бачу я три голубочки —
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив — царя вцілив,
А царицю в потилицю,
Його доньку — в головоньку.

Багатство редакцій сеї пісні свідчить про її широку популярність. Трагічна смерть гідно вінчала се бурхливе, блискуче життя.

ЗРІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ КОЗАЧЧИНИ В ПЕРЕДОСТАННІХ ДЕСЯТИЛІТТЯХ XVI СТОЛІТТЯ

Розвій і консолідування козаччини в середині XVI ст. Правительствені реформи — Августова і Баторієва, і їхня безрадність з погляду правительственого і значення для розвою козацької верстви й організації. Козацькі «своєвільства» і правительствені заходи 1585—1590 рр.

Таким чином діяльність Вишневецького з його планами, що обіцяли радикально змінити відносини на Чорномор'ї, організувавши по цілій лінії боротьбу з «бусурменським» світом, легалізувати козацьку партизанську війну і заразом надати їй ширші й певніші розміри, більш організовані форми,— застрягли в піску серед неприхильних обставин міжнародної політики. Не розв'язали козацької справи, тільки внесла до неї ще більше ферменту, розкрила ширші обрії перед козаччиною й її проводирями, окрилила їх ще сміливішими ідеями. А польсько-литовське правительство опинилося на тім самім місці перед потребою за будь-яку ціну пильнувати добрих відносин з Кримом і Туреччиною супроти нової війни за Лівонію, що відтягала всі сили Литви, не дозволяючи поважно думати про якусь серйознішу оборону полудневих границь. А для підтримання сих добрих відносин треба було гамувати всякими способами козаків та стримувати від нападів на улуси, турецькі й татарські.

І правительство литовське далі розписує накази пограничним старостам, щоб не дозволяли ні своїм служебникам, ані козакам зачіпати татар, аби не нарушити згоди з ними, казали пропускати їх вільно, коли вони будуть іти на московські землі і т. п. Маємо такий циркуляр з 1560 року, де великий князь з огляду на скарги білгородського санджака на шкоди турецьким підданим, роблені «з Києва, Білої Церкви, Брацлавля, Вінниці, Черкас і Канева», забороняє навіть підстерігати татар на шляхах, не тільки не посилати в степи на здобич і обмежуватися чисто пасивною обороною, а навіть іще менше: «естли бы люди непрыятельскіе у границы панства нашого пришодшы каковую шкоду учынили, за таковыми у погоню нехайбы шли и подданымъ нашимъ ратунокъ в оборону чинили, а для иныхъ никоторыхъ причинъ жебы твоя милость служебникомъ своимъ и козакомъ на поле ходити не велѣлъ».) ...такі листи були вислані до воєводи київського, старости черкаського і брацлавського. — М. Г.)

Та коли вже перед тим такі накази не доводили ні до чого, тим менше тепер українські старости — навіть хоч би мали охоту служити сій малодушній, неможливо здержливій на погляд кожного пограничника правительственій програмі — не могли стримати козаччину в тих тісних рамках, в які хотіло її замкнути правительство. За останні десятиліття козаччина невпинно зростала чисельно, а останні події — проба агресивної боротьби з Кримом, заходи Вишневецького, що робили з козаччини певний самостійний фактор міжнародної політики, навчили її шукати опертя в суперництві держав — мусили незмірно піднести козаччину в її власних очах. Вона, її проводирі почули себе здатними до чогось ліпшого, ніж сповняти поручення пограничних старост, і все більше вибивалися з їхніх впливів та поступали самостійно. На дніпровім низу вона ставала все сильнішою ногою, а на всякий випадок у неї були опорні точки в пограничних містах України московської, у путивльських і донських козаків,

у пограничних московських воєвод. І через кілька років по виданні згаданого наказу до пограничних старост правительство литовське мусить констатувати, що козаки «з замковъ и местъ украинныхъ безъ росказаня и ведомости господарское и старостъ украинныхъ зъехавши, на Низу на Днепре на полю и на иныхъ уходахъ перемешкивають», зовсім «своволные», не журячися правительственими і старостинськими наказами, і далі чинять «великие шкоды и лупезства» чабанам турецьким і улусам та кочовищам кримським.

Правительство раніше чи пізніше мусило переконатися, що при повнім браці екзекутиви, при недосяжності для нього степів, де закорінювалося все більше козаччини, при готовій помочі й опіці з боку пограничної московської адміністрації,— самими наказами й заборонами воно нічого не вдіє; що воно мусить дати козаччині якусь нагороду в заміну степових промислів у вигляді платні з державного скарбу і якусь мету й заняття у вигляді державної служби. Від системи заборон і невдалих проб контролю воно таким чином верталося до старого плану 1520—1530-х років — організації державної військовослужебної козаччини. Прецеденти з останніх років призвичаювали до сеї гадки, робили її простою й зрозумілою: державне «жалованнє» для Вишневецького і його козаків зі скарбу литовського й московського, ужиття козаків до військової служби в Лівонській війні на державний кошт приготовили плани, до якого приступає правительство литовське з кінцем 1560-х років.

Сі правительствені проби організування козаків самі по собі були дуже невдалі, велися без потрібної тривалості й системи, ніколи не вміли знайти відповідних засобів для свого повного здійснення й застрявали незмінно в піску фінансових перешкод, щоб згодом, під натиском заграничної політики — потреби «заспокоєння козаків»,— розпочати наново ту саму історію. З становища правительственої програми — опанувати козаччину і, вибравши з неї елементи більш солідні й певні та організувавши їх, віддати сю організовану козаччину на службу правительственим планам і інструкціям,— його заходи стріли повне фіаско. Але заходи сі мали надзвичайно важливе значення для самої еволюції козаччини, давши результати зовсім несподівані з боку правительственої програми, але дуже цінні щодо сформування і організування козаччини як певної суспільної верстви і як певної політичної сили. Для українського життя, вже насиченого козацьким елементом, вони послужили тими імпульсами, які дали привід до кристалізації козацького елементу в певних суспільних і державно-правних формах, до усвідомлення сього державно-правного значення і з тим до незмірно сильного дальшого розвою козаччини й розросту її та її сил.

Щоб оцінити з сього погляду значення реформи 1570 року і дальших повторень «постановéня» з козаками і козацьких вербунків (за Баторія й Жигимонта III) та їхніх впливів на сформування і еволюційну енергію козаччини, постараємося здати собі справу — наскільки своєю власною еволюцією козаччина приготовила в собі певні внутрішні засоби й мотиви організації й як далеко вона ступила в сім організаційнім процесі.

В попереднім розділі ми констатували, що, невважаючи на зріст своїх сил, дуже помітний протягом першої половини XVI століття, козаччина тоді ще не організувалася в якусь суспільну верству, клас, а навіть ледве помітна як суспільна група. Козакують різні елементи суспільні з українського пограниччя, але не виступають як козаки по спеціальності, по роду життя. Є козаччина de facto, але нема її de jure. Її контингенти зростають все більше, але се рухомі кадри, які мобілізуються для походу, для степової кампанії й розпливаються по ній в різних суспільних групах майже без останку.

Ми завважали в початках другої половини XVI ст. (переписи 1552 року) тільки дуже незначні осади козаччини як суспільної верстви, і то тільки в подніпрянських замках — головних її огнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнижчих категорій людності — людей неоселих, немаючих, неприкаяних, в числі кілька сот, тоді як загальне число козацького контингенту мусило переходити за десяток тисяч, і незадовго походи в 2—3 тисячі козаків стають досить звичайним явищем.

Переважна маса козаччини таїться в інших суспільних верствах, не вирізняючися з них, тому що признаватися до козаччини як своєї суспільної позиції, манифестуватися козаком не було ніякого інтересу. Се не давало ніяких прав і привілеїв, ніякої вигоди, а навпаки — ще кожної хвилі могло втягнути в якусь історію, стягнути одвічальність за якийсь козацький учинок.

Козаччина як поняття правне не існує ще. З козацького ремесла, «козацького хліба», як називається козацький спорт і козацький грабунок пізніше, місцева адміністрація завела певного роду заробковий податок, забираючи собі «на замок» левову долю з козацької здобичі, так само як з продуктів уходництва; козацтво трактує воно як рід уходництва і побирає з нього дань за таке «уживання» степових просторів і уходів. Ми бачили, що міщанство пограничних міст сильно ображалося на сі побори й претендувало на свобідне, бездавне уживання уходів і виконування степових промислів за свою воєнну службу (се прецедент пізніших претензій козацьких), але сей мотив не був признаний, і міщанство мусило скоритися під тяжкою рукою місцевих старостів-намісників; так само й інші тутешні верстви людності.

Хто вдавався козацтвом, не виходив через те з своєї верстви й її обов'язків. Земляни несли свої воєнно-службові обов'язки, міщани зоставалися під зверхністю замку й старостинською властю, піддані — під властю свого пана; козакування не звільняло ні сих міщан, ні сих підданих від міщанських і підданських даней і служб і тої юрисдикції й власті, яка тяжіла над ними.

Козаки-господарі навіть не відрізняються в переписах з загальної маси осілого міщанства — вони «тягнуть» разом з иними, й тільки про неосілих козаків люстратор записує осібно, що й вони, як осілі міщани, платять колядку, а замість давати готове сіно, косять сіно на замок толокою.

П'ятдесят літ пізніше сі міщани й селяни-козаки відрізняються різко від тих міщан і підданих, які далі несли сі дані і підлягали власті своїх державців і панів: сі козаки-міщани або піддані н е п о с л у ш н і, вони не підлягають власті державця і не дають на нього дачок. Се нова фаза в боротьбі української людності з своїми зверхниками: в першій борються земляни і міщани з фіскальними драчами і довільностями місцевої адміністрації, і козацтво не виступає окремо; в новій виступають покозачені елементи міщанські й селянські, відмовляючи в послуху й дані всякій зверхності — панській чи державній. В першій половині XVI ст. вони ще не мали за собою правних титулів на се — взагалі на якісь спеціальні права й привілеї. Сі титули принесли їм правительствені «постановéния» з 1570—1590-х років. І відрізнили козаччину в осібну суспільну верству.

Перед тим козаччина тільки заняття, а не суспільна верства. В перший раз з 1560—1561 рр. маємо великокняжі листи, де між різними класами української людності згадані й козаки, але се, очевидно, стоїть іще в зв'язку з спеціальним змістом сих листів: великий князь остерігає черкащан і канівців, щоб не зачіпали татар. В однім випадку мова про слуг ханських, що будуть їхати через Черкаси й Канів, а другім — про татарське військо, що буде йти на Московщину. Великий князь наказує старості й його урядникам «и тежъ бояромъ, мъщаномъ, козакомъ и всимъ подданымъ нашимъ тамошнимъ», щоб не робили їм ніякої шкоди й не зачіпали їх. Козаки, очевидно, згадані тому, що зачіпки з татарами були їхньою спеціальністю. Вісім літ пізніше великий князь звертається до козаків уже спеціально і виключно, але теж у справі спеціально козацькій — їхньої реформи.

Коли козаччина не творила протягом всеї першої половини XVI ст. виразної навіть суспільної групи, тим менше можна сподіватися в таких обставинах якихось постійних організованих форм, якихось формальних її репрезентантів, проводирів, урядів. Те, що вказувано в сій сфері з різних боків, як на сліди козацької організації, козацьких властей, при ближчім перегляді не може вважатися таким. (Вище я говорив уже про «Щурову роту» з початку XVI ст., що нема підстави вважати її ротою спеціально козацькою, хоч її вважають такою й новіші дослідники... В іншім документі з початків XVI ст. — без року, з часів старостування в Черкасах Василя Дашковича-Глинського, то значить з років 1504—1507,— виступає в адресі «отаман черкаський»,— «намъстнику черкаскому князю Василю Дашковичу, а не будетъ его самого въ Черкасехъ, ино его наместнику черкаскому и отаману и войту и всъмъ мъщанамъ черкаскимъ».—

...титул сей перевірено для мене за оригіналом. В сім черкаськім отамані недавно добачувано отамана спеціально козацького — Крип'якевич, козаччина і Баторієві вільності. На се, одначе, нема підстав. Отамани звісні нам в Київщині з другої половини XV ст. в ролі, аналогічній з отаманами — сільськими старшинами Західної України, і, адресуючися до «отамана й війта» м. Черкаси, правительство, очевидно, мало на меті старшину міста, як то пояснює дальша згадка «всіх міщан», а про козаків не згадано. Обидва означення «отаман і війт» можуть мати на гадці одну особу — старшого міської громади. Отамана козацького черкаського нема ще навіть при кінці XVI століття, і нема сліду його існування за ціле се століття. Теорію городових козацьких громад і отаманів у першій половині XVI ст. ...треба облишити. — М. Г.).

Ми не бачимо поки що понад першою клітиною козацької організації, якою була степова, уходницька ватага, ніякої іншої тривкої організованої форми, а тільки рухливі козацькі дружини, які збираються ad hoc (лат. — до цього, для цього випадку, для цієї мети. — Ред.), для певного нападу, експедиції. Що найбільше,— під час найбільших розмахів козацької енергії відбувають серію походів їхні дружини більш-менш в тім же складі, під проводом тих самих ватажків. Так, наприклад, кілька експедицій 1545 року (погром каравана на Сакжарові за Дніпром і напад на Очаків) зроблено було під проводом тих самих ватажків — Карпа Масла, Яцька Білоуса, Андрушка (поруч них є й імення, що не повторюються в документах про сі козацькі походи: Лесун в свинжаріаськім епізоді, Мануйло в очаківськім. — М. Г.). Один з них — Карпо Масло — згадується між проводирями козацьких нападів і з попереднього часу (Солтанець, Ворона і Масло). В сім факті, що певні ватажки держаться на чолі козаччини протягом певного часу в ряді експедицій, є безперечно симптом внутрішньої зв'язлості козаччини, дуже інтересний і цінний, але все-таки ні організованих ширших форм, ні організованого представительства в сім часі у козаччини на волості не знаходимо. («Козака старшого» в записках Претвича, очевидно, теж треба розуміти в значенні ватажка-проводиря даної козацької ватаги, а не якогось уряду — «козацького старшого» в пізнішому значенні, бо на се нема ніякої підстав. Тоді Претвич, як і інші старости, затирали саме існування козацтва в їхніх повітах, і правительство заявляло, що в козацтво ходять якісь нікому не звісні заволоки, переважно заграничні; як би то виглядало, якби в тім часі були якісь офіціальні козацькі «старші» з уряду і з ними ходили в свої походи сі пограничні старости. — М. Г.).

Сі вищі організовані форми дав козаччині правительство в інтересі воєнно-поліційнім і з тих же поліційних мотивів творить спеціальні козацькі власті й козацьку юрисдикцію, щоб було до кого звернутися зі скаргами на козаків, через кого до одвічальності їх потягнути. Самому козацтву не було інтересу маніфестуватися якимсь офіціальним представительством, офіціальними формами організації. Але воно таки й не мало їх, а не таїлося з ними. Для нього вистачало тої внутрішньої єдності, тих внутрішніх зв'язків, які проймали його й давали можливість мобілізуватися, рухатися як одному тілу під впливом кожного сильнішого імпульсу.

Розпливаючись в суспільнім устрої «волості» — осілої території пограничних староств, згинаючись під тяжкою рукою пограничної адміністрації, не маніфестуючись тут своїми організаційними формами, своїми штабами і кадрами, козаччина мала, одначе, свою сферу життя, де могли свобідно проростати й розвиватись зародки її організації, де розвивалися й ширилися ті фактичні зв'язки, які заступали потребу в організованих формах. Сею сферою був степ, широкий і неприступний ніякому контролю правительственої власті. Тут розвивалося козацтво як заняття, тут організовувалось воно в певні, правда, примітивні форми, які, одначе, силою своєї з'єдиненості, когеренції (від лат. «за'язок», «зчеплення». — Ред.),як я вже сказав, заступали недостачу якихось організованих форм.

Його основною клітиною була воєнно-промислова «ватага» з кількох до кількадесяти душ, в своїм старшим, «отаманом», на чолі. Характер степового промислу вимагав такої кооперації: трудно було вести промисел для відокремлених одиниць, і се змушувало їх лучитися в такі спілки. Очевидно, такі ватаги розуміють міщани в своїх скаргах на старостинські повинні в 1530-х роках,

оповідаючи, що давніше «передъ тымъ они пять або шесть парсунъ собравши ся одну куницу шерстью старосте кошивали». Отсі п'ять-шість чоловік — можливо, се ядро такої военно-промислової ватаги, що могла доповнюватися прихожими членами до числа кількадесятьох. На більшу чисельність ватаги вказують значні побори, які брали «поклону з ватаги» старости в середині XVI століття, окрім частини її здобичі (сім солянок, великих бочок, різного збіжжя й інші припаси). Се було велике хазяйство, яке вимагало оборотного і розумного старшого, отамана. Назва «отамана» як її старшого з «ватагою» як компанії промисловців стоїть в тіснім зв'язку: «ватаги» з «ватаманами» на чолі звісні ще з XIII століття на Біломорськім побережжі і дожили до наших часів на побережжі Чорноморськім, де рибальством і тепер займаються ватаги під проводом свого «отамана». (З двинських грамот 1294 року: «Како есть докончалъ съ Новгородомъ, ходити темъ ватагамъ моимъ на море, в ватаманъ Ондрей Критцин...» Слово «ватага» стрічається і в Київськім літописі про половців — «возвратиша ся к ватагамъ своимъ» (під роком 1190). Слово се, як і ватаман, мабуть, принесено було до наших степів турками, і, може, сі два слова стоять в лексичному зв'язку. — М. Г.). Ся живучість і тісний зв'язок сих термінів вказує на значну консервативність сеї кооперативної форми, і за браком старших звісток про сі промислові ватаги нинішня їх практика на Чорномор'ї може пояснити нам порядки старших часів не тільки XVI століття, а й давніших віків. Теперішні ватаги складаються з кількадесяти душ, не менше тридцяти звичайно, вибирають собі отамана, господарять громадою і при кінці компанії ділять добичу: половину бере хазяїн промислу (він відповідає в даному разі замковій власті), решту ділять на товаришів; але отаман дістає дві або три пайки, тим часом як інші члени ватаги тільки по одній.

Се та основна клітина, протоплазма громадського ладу, яка під тяжкою рукою пограничного уряду, що передушила вищі форми громадської самоуправи, пройшла з старших часів в нове, козацьке життя.

Як можна собі представити, такі ватаги мусили з року на рік промишляти більш-менш на одних місцях, де знали вже добре місце, обставини, шанси промислу. З другого боку, вони мали тенденцію робитися сливе постійними мешканцями сеї місцевості з розвоєм промислу і старостинських поборів. Люстраторам середини XVI ст. оповідається на «переказы» в уходах від козаків, що на тих степових уходах «устаничъне живуть на мясе, на рыбе, на меду зъ пасекъ, зъ свепетовъ, и сытятъ тамъ собе медъ яко дома». Сі степові сибарити, якими отсе представляє їх люстрація, готові були зносити всі прикрості суворої степової зими, відрізані від хрещеного світу на довгі місяці, аби спекатися контролю замкової власті й її тяжких поборів, з якими був зв'язаний поворот «на волость» на зиму. Замкова власть і екзекуція не сягала в степи; вона користала з поворотів уходників на зимівлю до замків, щоб зводити з ними свої рахунки — брати побори з продуктів промислу, з татарської здобичі й чинити екзекуцію, над ким уважала потрібним. Тим, кому грозила яка неприємність від замкової зверхності або не хотілося ділитися з нею «козацьким хлібом», ліпше було не йти до замків, а пересиджувати «уставичне» в степах, по можності урядджуючися тут «яко дома». Правда, се, крім недогод зимової пори, причиняло ще різні трудності в збуті промислової здобичі, продуктів і одержуванні запасів. Але, очевидно, степовики знаходили способи собі радити, заводячи торги на границі московській і татарській і умудряючись доставати собі припаси з пограничних українських міст. (Тепер і пізніше непереповування в степи й на Низ припасів поживних і военних — борошна, олова, пороху і т. п., — було одним з найсильніших репресивних способів на козаччину в руках пограничної адміністрації).

Сій пограничній адміністрації таке осідання военно-промислової козаччини в степах було, розуміється, неприємне, бо підривало доходи від уходників і ослабляло її владу над місцевою людністю. Вона старалася по змозі перешкодити сьому процесові, хоч як він був цінний з погляду колонізації. Між іншим, з сих мотивів, очевидно, вона не дозволяла уходникам ставити укріплень на степових уходах: на се скаржилися міщани в 1540-х роках, що староста їм не дозволяє ставити «городцi» в уходах. Але перешкоди сі, очевидно, не могли мати рішучого значення, і такі «городці» мусили таки ставитися, а ставлячися, служили опор-

ними точками тому осіданню воєнно-промислової людності ия «устаанчний» пробутон. Вони служили охороною й захистом для тих уходницьких ватаг, за'язували їх новим вузлом, незалежно від того, що й самі тривожні обставини тутешнього промислу, й потреба оборони, як я вже згадував, змушували їх а'язатися а ширші союзи. Спеціально дніпрова артерія заставлена була такими «городцями». В захованому для нас опису екскурсії гетьмана Язловецького на Подніпров'я 1571 року згадуються такі «головніші остроги на Дніпрі»: Базавлук — 35 миль від Черкас, Хортиця — 40 миль, Білозерський острог — 47 миль. (Віддалення показані хибно: Хортиця до Черкас ближча від Базавлука. — М. Г.). Се головніші. Меиших мусило бути багато.

Папроцький, описуючи побут Зборовського на Запоріжжі в початках 1580-х років, представляє тутешню промислову людність у вигляді одної організованої кооперації. Епізод сей записаний по гарячих слідах на підставі оповідань учасників сеї одіссеї, і хоч було б дуже необережно брати його за чисту монету а усіх подробицях (тим більше ставити оповідання Папроцького аище оповідань очевидця Лясоти і Боплана, ним самим списаних, як се робить Стороженко; нвзати, що у Папроцького маємо «въ краткомъ видѣ всѣ свѣдѣнія о запорожцахъ», які дають Лясота і Боплан, можна теж тільки в полемічнім запалі. — М. Г.), одначе й перейти над ним до порядку денного ніяк не годиться, бо маса подробиць, безперечно, передано тут дуже близько і реально. Отже, як оповідає, що на Самарі Зборовський застав 200 козаків «річних» або «водних», «що тільки ловлять звір і рибу на поживу іншим, і мали старшого, що їм давав порядок»: «вони живуть там між ріками постійно, промишляючи звіром — рисями й іншим, а що належить до живності, то відсилають іншим». Сими іншими були, очевидно, козаки «рицарські», зайняті головно війною, що сиділи на самім Дніпрі. Їхню передову сторожу чи відділ Зборовський здибав на Тавалжанім, «межи Порогами», а головною резиденцією їх був великий острів Томаківка, повище Базавлука,— «він такий широкий, що на нім може прохарчитись 20 тисяч людей і немало коней».

Таким чином Низ від Самари до татарського пограниччя в сім оповіданні виступає ожналений одною козацькою організацією, котрої одні відділи стоять на уходах самарських, інші промишляють по побережжю, одні займаються рибним і звіриним промислом, беруть сіль на соляних лиманах, торгують,— інші промишляють аійною і так далі. Промислові за'язки, виміна продуктів лучаться й переплутуються тісно з за'язками воєнними, підтримуваними в інтересах оборони для організації походів для козацького хліба. Воєнний кіш козацький, розложений на однім дніпровім острові (сі резиденції його мінялись), становить центральну, гегемонну групу сього низового життя, що надає йому тон і провід, коли не номвидує формально.

Взагалі наскільки безсумнівне існування фактичних за'язків, фактичного зчеплення, когеренції козаччини та певних реальних за'язків її спеціально на Низу поза контролем всяких факторів «волостяяського» життя, не тільки в тім моменті, до якого належить оповідання Папроцького (десять літ по першій козацькій реформі), а й перед нею,— настільки сумнівна і трудна до категоричного вирішення формальна сторона. То значить: наскільки сі степові реальні за'язки перетворилися у формальну підвласність, виробили певні власті загальнокозацькі, форми управи й залежності для цілого Низу? Папроцький вкладає в уста козаків, коли вони проголошують своїм гетьманом Зборовського і на знак того передають в його руки булаву, шнаву згідну про «давніших гетьманів». «Передаємо тобі сю збрую давніших гетьманів тутешніх, які щасливо проводили нами на добру славу». Якби сі слова можна було взяти за автентичні, вони б нам вказували на існування цілого ряду запорозьких гетьманів, принаймні в восьмому десятилітті XVI ст. Не маємо, одначе, на се права і можемо тільки з усякою правдоподібністю приймати, що вже в шостому-сьомому-восьмому десятилітті фактична низова козаччина дійшла дуже значної за'язлості, консолідації, яка тісно граничила з організованістю, а може, й переходила в такі організовані форми, які, одначе, бачимо документально аж в останньому десятилітті XVI ст. Але не маємо права переносити сі форми кінця XVI століття далеко назад, тому що козаччина безперечно жила дуже швидко під кінець сього століття й еволюція його поступала дуже скорими кроками.

Більші експедиції на татар — з одного боку, з другого — потреба оборони своїх промислів не тільки від татар, а й від пограничної адміністрації, з під тяжкої руки котрої — від драч і екзекуцій її — виносилась козаччина все глибше в степи на «уставичний» пробуток, водили сим консолідаційним процесом. Мало було мати свої сховища й городці, треба було хоронити їх і свої запаси — зброю й припас (зав'язки пізнішої армади) від старостинських служебників і татарських ватаг. Організація воєнна і промислова переплутувалися тісно й нерозлучно, так як війна і промисел ішли рука в руку на самім початку в сім степовім козакуванні.

Степова промислова ватага з отаманом на чолі перетворюється з розвоєм військової організації в найнижчу одиницю військову — «десяток» з тим же «отаманом» на чолі. Перший захований до нас козацький реєстр (1581 р.) подає нам компут полку, зложеного з 50 десятків; кожний десяток має отамана з дев'ятьма товаришами. Старовольський, описуючи козацький побут першої половини XVII століття, каже, що кожний десятник, крім десяти товаришів, мав під начальством ще тридцять по п'ятдесяти новиків (tyrones), яких школив і випробовував на козаків. Перед нами уоружена ватага, очевидно, для рахунку втиснена в офіціальне десяточне число з неофіціальними новиками і чурами.

З другого боку сіть козацьких зимівників на уходах зв'язується узлами городців чи острогів, які знов зв'язуються в один вузол центральним кошем.

Ідея Вишневецького — заложити постійну сильно укріплену твердиню на однім з дніпрових островів у 1550-х роках, не зісталася без сильного впливу на їхню еволюцію: вона викінчила процес творення того акрополя дніпрового Низу, яким став Запорозький кіш, «Січа». Сей процес безперечно приготовляється козацькими залогами на долішнім Дніпрі ще з першої половини XVI століття. З розростом козаччини відчувався потреба такого сильнішого осередку. Тільки проба Вишневецького з хортицьким замком навчила, що нема що покладати надій на сильні мури й гармати супроти турків і татар, бо вони потрапляють стягнути на се відповідні сили; треба шукати місця малоприступного і козацька Січ кочує нижче, серед лабіринту дніпровських островів, затоків і проток.

Утворення такого осередку, безперечно, мало велике значення і вплив на дальшу консолідацію і організацію козаччини, і вже в 1580-х роках запорозька козаччина зветься інакше — «січовою», по імені Січі. Січ, значить, уже встигла стати признаним осередком і репрезентацією низової козаччини. Се не могло статися так відразу, і розвій Січі супроти сього треба класти на передні десятиліття — сьоме і восьме, слідом по заложенню хортицького замку і діяльності Вишневецького.

Діяльність си мусила мати також, як я вже зазначив то вище, важне значення і з того боку, що значно розширила політичний світогляд низової козаччини. Вона відкрила перед нею широкі горизонти міжнародної політики: навчила дивитися на себе як на фактор політичний міжнародного значення, а не якісь прості помічні кадри для пограничних старост і панів. Ми бачили, що інтереси оборони й спільної боротьби з Кримом уже перед тим вигладжували тут межі кордонів і приводили до спільних походів, силами України литовсько-польської й московської, незалежно від офіціальної політики віленського чи московського двору. Литовсько-польське правительство своїми відпекуваннями від козаків, заявами, що козаччина йому не підвладна, від нього не залежна і не солідарна, повторюваними від середини XVI століття і далі неустанно, могло також тільки причинитися до витворення в низовій козаччині почуття своєї самостійності як незалежної, суверенної політичної сили бодай в якихось неясних зародках. Широкі розмахи політичної акції Вишневецького і скромніша, але аналогічна діяльність пізніших ватажків не могли не вплинути на витворення такого почуття. Князі Ружинські навязують з Москвою, Зборовський у ролі козацького ватажка веде переговори з Волощиною, носиться з планами участі в перській війні; пізніше козацька старшина пропонує козацьку поміч цісареві, мабуть, проти Туреччини; в 1590-х роках Січ продає свою поміч кожному з сусідніх держав під умовою доброї нагороди як вповні незалежна політична сила.

Укладаючи з цісарським правительством щодо своєї служби, вона просить його порозумітися з правительством польським, але тільки на те, щоб не було перешкод в переході через землі коронні, щоб не чинено перешкод в комунікації.

Але йому й на мисль не приходить дозволитися у того ж польського правительства для сеї служби посторонній державі.

Зборовському і його товаришам здавалося дивним, що низова козаччина «не дбає про короля свого ані про отчину, в якій родилися, а всі надії свої прив'язують до того місця, де живуть, кажучи прислів'ям: поки жита, поти бита». Але тут був не тільки цинічна безпринципність добичника, а й почуття своєї окремішності й незалежності від державних зв'язків чи з польським, чи з якимсь іншим державним організмом. І се розуміли й такими очами на козаків дивилися в самій шляхетській суспільності.

Запоріжжя таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козаччину «городову», кажучи традиційним терміном, організацію її «на волості». Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою, вповні пригніченою властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, в далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запоріжжя властивим осередком і головою козаччини, й його рішення, а не рішення військової ради городових полків, авторитетними для всеї козаччини, мала таким чином свій корінь і оправдання в відносинах ще з середини XVI століття. Запоріжжя було огнищем козацької сили, солідарності, організованості. Відси йшла екстенсивна й організаційна енергія козаччини «на волость», коли правительствені реформи дали їй першу легітимацію як правній організації й відкрили можність формуватися в окрему, правно признану суспільну верству.

■

З кінцем 1568 року внаслідок турецьких скарг на шкоди й своєвільства козаків українських великий князь видає лист до козаків. Вперше се звертається правительство до них безпосередньо і спеціально, як до певного тіла, а не до провінціальної адміністрації, як зверхників козаків, як і всіх інших.

Лист адресований «подданимъ нашимъ, козакамъ тымъ, которые зъ замковъ и местъ украинныхъ зъѣхавши, на Низу перемешкиваютъ». Великий князь вказує їм, що їхні «лупезства» «приводять в небезпечність границі від неприятеля». Новий султан поставив умовою дальшої згоди, щоб підданим турецьким і ординським не було шкод, як досі. «Вся Україна й дальші від України повіти добре чують, яку шкоду і полон терплять через лихих і своєвільних людей, через котрих чиняться сі наїзди неприятельських військ». Такі ж наїзди й пустошення грозять і далі, коли не зроблений буде кінець тим зачіпкам. Великий князь наказує козакам рішуче, аби вони вийшли з степів, з Низу, з усіх уходів до замків і міст українських і не виходили більше своєвільно, не сміли «шкоди й лупезства» чинити чабанам турецьким і татарам кримським. За це обіцяє їм службу й плату при замках. «Ведже при замцехъ нашихъ знайдет ся вамъ служба наша, за которую жалованє каждый зъ васъ отъ насъ одержитъ, кеды тое сваволности попереставаете». Інакше великий князь грозив «каранєм срогим».

Можемо собі представити, що між козаччиною, згромадженою на Низу і в сусідніх з степом містах, не забракло охочих до того «жалованя» і просто цікавих побачити, яку службу видумають їм і які шанси дасть їм ся служба. Король дав гетьману коронному Юрію Язловецькому, одному з колишніх героїв подільського козакування (ініціатору нещасливого походу на Очаків 1528 року) «злецене и порученє» вибрати з-поміж сих козаків на державну службу «певный почетъ», що мав діставати річну платню з скарбу, й вчинити «постановенье межи козаки низовыми», себто уставити певні норми й порядки козацького життя. І Язловецький вчинив се.

На превеликий жаль, тексту сього «постановлення» у нас немає. Маємо тільки принагідну згадку в королівськім листі, що потверджував дальші організаційні розпорядження того ж Язловецького. «Тому що козаки, читаємо в сім листі, скаржилися на великі кривди й утиски від воєвод, старост українних і інших урядів, його вельможність (Язловецький) вилучив їх з власті й присуду всяких урядів і взяв їх під свою гетьманську власть. А запобігаючи тому, щоб наслідком сього не було якихось своєвільств від козаків і щоб кожному була вчинена без проволікання справедливість, коли б козак кому щось завинив, він поставив

старшим і суддею над усіми козаками низовими шляхетного Яна Бадовського. Сей кожному, хто мав би якесь діло до козаків, має справедливість чинити над ними, коли вони прийдуть з Низу до замків і міст наших». Повідомляючи про се короля, гетьман просив потвердити на сім уряді того Бадовського, «що від довшого часу постійно служив там на Україні господареві вірно й сумлінно». Просив показати Бадовському свою ласку, давши різкі права й привілегії (звільнити його доми в Білій Церкві від присуду замкового і міського, від податків і повинностей всяких, дати йому право вільного шинкування). Важкіше було, що Бадовський сам і його юрисдикція над козаками мав бути вийнятий також з присуду всяких інших урядів: скарги на нього заносити і відкликатися від його суду можна було тільки до гетьмана і короля. Інакше Бадовський «безъ таковоє волности» не міг би сповняти своїх завдань: «для переказы отъ воєводъ, старость украинныхъ и урадовъ» «кавъ господару въ томъ служити бы не могъ».

Король сповнив бажання гетьмана і грамотою своєю з 5. VI. 1572 року, з якої черпаємо всі отсі наші відомості, потвердив розпорядження Язловецького, затвердив Бадовського на його уряді й признав за ним ті широкі права й імунітети: «мает Янъ Бадовский»,— читаємо в сій королівській грамоті,— «не отступуючи ки въ чомъ постановеня пвив воєводы руского (гетьмана), зо всихъ козаковъ низовыхъ кождому справедливость неодволочную водлугъ права посполитого чинити и въ томъ слушие и пристойне справовати, не будучи повинен съ того уряду судейского и зъ домовъ бѣлоцерковскихъ передъ воєводами, старостами и врадами нашими и ни передъ нкмъ иншимъ (окромѣ кгвалту и речей кравыхъ) усправедливяти, толко перед нами, господаремъ, або передъ паномъ воєводою рускимъ и по немъ будучими гетманами иншими до своєго живота».

Тільки всього довідуємося про сю реформу. Схиблена і невдала була вона з боку тих цілей, для яких призначалася: приборкання козаччини й заведення спокою на полудневій границі, так само як і всі пізніші реформи. Але так само, як і пізніші, мала вона величезне значення для організації козаччини, для сформування козацтва як осібної, напівпривілейованої суспільної верстви, яка згодом здобуває собі провідну роль в відносинах східноукраїнських. З сього погляду ся перша звісна нам реформа має дуже важне значення, бо в сім напрямі привілеювання козаччини (виключення її з суспільно-політичної схеми корони і наділення імунітетами), пішла відразу дуже сміло і різко і через те варта особливої нашої уваги.

Брак фактичних відомостей про її проведення приходиться заступити можливо докладним аналізом того, що дає про се згадана грамота 1572 року. Насамперед вона стверджує, що план короля, підданий, може тим же таки Язловецьким (набрати з козаків «некный почотъ» на королівську службу й королівське удержання), був Язловецьким сповнений. Він «межи козаки низовыми пеякый почетъ тыхъ козаковъ ку служобе нашой, которымъ юргелтъ зъ скарбу нашого ити мастъ, обралъ». Ближчих подробиць про сей королівський козацький полк грамота не дає, але ми знаходимо їх у рахунках коронного скарбу. З 1575 і 1576 років, отже, перед пізнішим Баторієвим набором, значиться тут полк «низових козаків» на королівській службі в числі 300 люда, з платою на «квартал» (з місяців) по $2^1/_2$ золотих, окрім сукна (річна платня). Се, очевидно, й був той «почот», набраний Язловецьким; цифра 300 козаків не покажеться нам неправдоподібно малою, коли згадаємо, що пізніший Баторієвий набір дав тільки п'ятисотний козацький полк.

Сі скарбові записки, потверджуючи слова королівської грамоти, дають нам докладне поняття про розміри козацького набору, проведеного Жигимонтом-Августом, чи, ближче кажучи, Язловецьким. Отже, на королівську службу і королівське удержання було взято розмірно невелику частину козацьких контингентів — всього кілька процентів (в поході 1576 року Богдана Ружинського на Аслан-городок, наприклад, хан рахував 3000 козаків). Правительство Жигимонта-Августа з своїм набором 1570 року зосталося далеко позаду проектів 1520-х років, коли проектовано взяти козаків на державну службу «тисячу або дві». Правда, що тоді скінчилося тільки проектами, а тепер все-таки взято якусь частину козаків на службу дійсно; але супроти зросту козацької сили й чисельності почот 1570-х років був величиною зовсім малою.

Та, зводячи до зовсім незначних розмірів, з огляду на вічний брак грошей в коронім скарбі, число козаків, взятих на державну службу, правительство не обмежувало своїх заходів сим малим контингентом, а хотіло разом з тим уняти в нові порядки «всіх козаків низових». Вчинене Язловецьким «постановеніе» мало дотикати всеї козаччини. В тім і вага реформи 1570 року. Сам факт, що кілька сот козаків взято на королівську службу, ще не мав би великої ваги; знаємо, що кілька років перед тим козаків Вишневецького брано на службу до Лівонії, і се не мало ніякого особливого значення. Але реформа Язловецького, беручи малу частину козаків на службу, організувала заразом усю козаччину, заводила нові порядки для всіх козаків. Ян Бадовський був поставлений «старшимъ й судьєю надъ всими козаки низовими», мав над усіми ними мати власть і юрисдикцію, чинити суд в усіх скаргах на них. Мотиви ясні: опираючись на сили і авторитет коронного гетьмана, свого безпосереднього зверхника, і розпоряджаючись полком королівських козаків, сей «старший» козацький мав держати в руках всю козаччину й стримувати її від усіх вибриків. Але разом з підданням під його власть і суд козаки звільнялися від усяких інших властей і судів — «зъ владзы и присуду всякихъ врядовъ» — воєводи, старост украінних, урядів міських і так далі.

Се було початком козацького імунітету — першою підставою сформування козацької верстви як суспільного класу. Хоч королівська грамота не каже виразно, що сей імунітет має служити всій козаччині (з тексту виходило б навпаки, що він каже тільки про тих королівських козаків), але очевидно, сама логіка фактів вимагала того, що коли вся козаччина піддана під владу і суд «старшого», то вся вона, як і козаки королівські, тим самим виймалася з влади й юрисдикції інших урядів. Чи хотіло сього правительство, чи ні, чи мало воно на увазі такий вислід реформи, інша справа, але річ очевидна, що, власне, в такім напрямі, дуже корисним і вигідним для козаччини, мусила піти мисль козацька й такі висновки зробила з нової реформи. Хто займався козацтвом, хто вважав себе козаком — тим самим уже мав бути, за духом нової реформи, вільним від усякої іншої влади, окрім свого козацького старшого, а принаймні міг сам уважати себе вільним, покликаючись на «вольності», призначені козакам реформою Язловецького. Козацтво таким чином ставало привілейованою верствою, бути козаком — мало значний суспільно-економічний інтерес. Пізніші на скілька літ розпорядження Баторія в тім же дусі підтримали такі претензії козаччини на «вольності», але в сумі вони тільки потверджували й розвивали те, що вповні виразно проголосила вже реформа Язловецького. Тим вартає вона нашої уваги, хоч пізніші розпорядження Баторія, ставши епохою в історії козацькій в пізнішій традиції, закрили сю ранішу реформу 1570 року.

■

Своєї безпосередньої мети — приборкати козаків, завести спокій в степах і зробити кінець зачіпкам з турками й татарами, реформа Язловецького не осягнула, розуміється, бо й не могла осягнути. Перехід на королівську службу і королівське удержання купки козаків не міг мати з сього боку ніякого значення. Погранична партизанська війна з татарами та турками була незвичайно ожвавлена в тім часі, і затримати козаччину при самій обороні, дефензиві не було ніякої можливості. Був се час, коли, за словами черкаського старости Вишневецького (у відповідь на докір, що він не сповістив про якийсь татарський напад під Черкаси), характеристичнім в своїм гіперболізмі: «не новина татарам і по кілька раз на тиждень бувати під українним замком, і якби про такі малі тривоги засіди і за кожним разом давати знати, то й посланців би забракло». Поруч полку королівських козаків під проводом Бадовського далі збирали собі козацькі ватаги різні пограничні пани й козацькі ватажки та промишляли «козацьким хлібом», як характеристично називав козацькі походи й грабунки пізніший Наливайко. Власне, в тих роках, коли Язловецький з Бадовським старалися організувати козаків, виступає в ролі козацького ватажка земляк Вишневецького і наступник в його політиці князь Богдан Ружинський. Репрезентант одної з другорядних княжих родин Північної Волині, він в зменшених розмірах повторює кар'єру свого голосного земляка. (Відомості наші про нього дуже бідні. Я дав критичний перегляд традиції і реконструкцію звісток про Ружинського в своїй статті «Геть-

ман Богданко»... Пізніша традиція не тільки зробила з нього козацького гетьмана «Богданка», головного актора Баторієвої реформи, а й оточила його масою фантастичних, героїчних подробиць, перетворила його — головно «Історія русів»,— а герои якоїсь казкової феєрії, яка дожила по різних підручниках козацької історії до дуже недавніх часів. — М. Г.).

Папроцький в своїм панегірику воєнним заслугам пограничних українських панів, ... виданім в році 1575, згадує про нього як ватажка козацького, пограничного рицаря: «Богдан князь Рожинський, гетьман низових козаків, з своєю ротою», «покинувши світові розкоші» (які йому, як малому князькові, однаково не дуже усміхалися), «стоїть як мужній лев, піднісши руку праву, щоб завести з поганами бесіду нрівеву». Ігноруючи заходи польського правительства щодо задержання добрих відносин з Кримом, він при кінці 1575 року, коли татари вибралися в Західну Україну, пішов з козаками на татарські улуси й страшенно їх спустошив, велику радість вчинивши тій суспільности на Україні й Польщі, яка вітала в сім помсту за спустошення Західної України. З випадкової звістки московської реляції довідуємося, що Ружинський стояв у зносинах з московським правительством: десь зимою 1575—1576 років цар прислав козакам Ружинського дарунки, обіцяв їм поміч і запаси з тим, щоб на другий рік на весну йшли в середину Криму, на Козлов, і Ружинський з козаками обіцяли те вчинити. На весну 1576 року Ружинський з козаками дійсно вибрався — тільки не під Козлов, а на татарські замки на долішнім Дніпрі. Мусив бути то значніший похід — ходили козаки дніпровські, брацлавські й вінницькі; хан рахує їх на три тисячі. Мав він значення диверсії і для того й був аранжований московським правительством: татари були вибралися в московські землі, але вість про козацький напад змусила їх вернутися; ще й по дорозі козаки їх добре шарпнули. Але козацький напад на дніпровські замки скінчився трагічно. Козаки приступили під Аслан-городок, стали добувати, заложили міну під його укріплення, але міна вибухла так нещасливо, що вдарила на козаків, і сам Ружинський згинув при тім вибуху, викликавши «рясні сльози тамошніх країв». Хан, настрашений сими козацькими походами, наказав вивезти з Аслан-городка всю зброю і покинути його й виписав свої жалі до нового короля, Стефана Баторія. Але суспільність жалувала, як бачимо, на ханських клопотів, а «мізерної смерті» козака-пограничника, не спочуваючи боязкій, услужній політиці свого правительства супроти Криму.

З другого боку турецьке правительство дражнилося втручанням пограничних панів і козаків в молдавські справи. З серединою XVI століття Молдова (Волощина) робиться ареною неустанних авантюр. Трон молдавський турецьке правительство доволі дає різним авантюрникам, що один перед одним обіцяли йому вищий харч, давали більші дарунки; виводжуючи один одного, сі претенденти шукали оперття у різних сусідніх володарів, зверталися по поміч до польсько-українських магнатів і козаків. Дмитро Вишневецький закінчив свою політичну і життєву кар'єру, втрутившись у боротьбу Геракліда і Томші (1563 р.). Потім польсько-українські пани й саме правительство польське спомагало господаря Олександра Лопушана і його сина Богдана, що піддався під протекцію Польщі й підтримував тісні приятельські відносини з магнатами сусідньої України. Богдана зсадив з господарства, задарувавши турецьке правительство, претендент Івоня, що називав себе потомком воєводи Стефана (в 1572 р.). Польське правительство пробувало підтримати Богдана й доручило се подільському воєводі Мелецькому, але похід його в Волощину не мав успіху. Але й Івоня скоро знайшов контрпретендента в особі брата господаря Валахії і мусив оружною рукою боронити себе від турків (1574 р.). Він почав тоді вербувати собі військо на Україні. Кілька подільських шляхтичів, або ротмістрів місцевого війська — Сверчовський, Козловський, Осмольський, Копицький, Яницький, Соколовський, Стужинський й інші,— радо відізвалися на се й зачали збирати охочих до походу. Завербовано було двісті козаків, стільки ж «браславан» — мабуть, всяної «збираної дружини» (шляхти, міщан і козаків), і стільки ж «барян» (з Барського староства). Головним проводирем був отой Сверчовський, що завдяки тому з покрученим іменем в виді Свирговського попав у пізнішій традиції в реєстр козацьких гетьманів і став героєм фабрикованих в XIX столітті псевдоісторичних пісень. Коли вірити сучасному автору історії сеї війни, сі козаки й польські вояки показували чуда відваги, але кінець кінцем свою кампанію з турками Івоня таки програв, згинув сам в турець-

иих руках, проводирі його українських полків також попали в турецьку неволю. Та се не відстрашило інших іти слідами Івоні й його помічників з України.

Зараз на Україні, між козаччиною навіть, як кажуть, знайшовся чоловік, що казав себе братом Івоні і виступив претендентом на молдавський трон. Звали його Іваном Підковою — мовляв, за силу, що підкови руками ламав. Спочатку він пробував також знайти поміч в українських панів — у князя Костянтина Острозького, київського воєводи і у барського старости Творовського-Бучацького. Але вони в сю авантюру втручатися не схотіли, й тоді сей Підкова — з сього приводу пізнішою традицією також включений у реєстр козацьких гетьманів,— став вербувати собі військо між козаками. Його помічником в тім був барський шляхтич і жовнір Станіслав Копицький, що теж «двадцять літ жив між козаками і був люблений ними», і якийсь волошин Чапа, що осілився був у Брацлавщині. Копицький, пустивши в рух грошенята, що був заслужив на жовнірській службі, з Чапою зібрали козацький полк з 330 чоловік, як оповідає сучасник,— «людей правдиво одборних». Старшиною («гетьманом») над ними був Шах. З ним Підкова в 1577 р. пішов на Волощину, але господар Петрило виступив з далеко більшими силами, і Підкова мусив вернутися на Україну подумати про значніші сили. Він зимував у Немирові. Господар звернувся з скаргами до короля, просячи зловити претендента, але прислане до Немирова військо, стрівшися з оружним опором Підкови, не рішилося брати його силою. Поки йшла далі кореспонденція в сій справі, наполоханий Підкова рішив не гаятися з своєю справою і, порозумівшися з Шахом, став ладитися до нового походу. Шах лишив на Низу 400 козаків, а з 600 злучився на Пробитім шляху з Підковою, й пішли на Волощину. Господар виступив проти, але битва сим разом скінчилася для нього нещасливо: сучасники оповідали, що між козаками був характерник, що замовив турецькі гармати. Господар утік, а козаки з тріумфом ввели Підкову в молдавську столицю Ясси 29.XI.1577 р. Тріумф, одначе, був занадто скороминущий. Правда, господаря, коли він пішов на Ясси виганяти Підкову, козаки ще раз розбили; але його підтримували турки, ладив йому поміч Баторій. Підкова з кінцем року рішив забратися з здобиччю, поки цілий, на Запоріжжя. Але зваблю його на дорозі воєвода брацлавський князь Збаразький, що мав від короля наказ конче Підкову зловити: запросивши до себе Шаха, запевнив через нього Підкову, що йому нічого не буде, і Підкова на те здався. А Баторій, діставши до рук, казав його всадити до в'язниці, й потім Підкову стято на жадання господаря і турецького султана.

Але не встигли ще відрубати голову Підкові, як козаки вели вже іншого претендента, що називався Олександром, братом Підкови (під весну 1578 р.). Козаків сим разом зібралося більше: султану доносили, що було їх більше як дві тисячі, пішних і кінних, що вони приступили під Ясси, пустошачи Волощину, і султан наказував королеві, аби конче відшукав сього претендента, що з Волощини знову пішов на Україну. Баторій сповнив се жадання, і при новім поході семигородські полки його брата погромили претендента, він сам впав у руки ворогів, був виданий туркам, що вбили його на палю, і чимало козаків («чоло їх», як писав Баторій жінці) загинуло і попало в неволю. Та, не вважаючи на се, вже в червні того ж року (1578) козаки йшли вже знову на Молдову, ведучи нового претендента, що називався Петром, сином того щойно вбитого Олександра. Вони спалили погранічне молдавське місто Сороку і впали в Молдову. Баторію для рятування своєї репутації приходилось запевняти, що се вже не його козаки, а московські. Він доручив польському війську рушити в поміч господареві, але сим разом той сам дав собі раду, погромивши і зловивши претендента.

Разом і з сими волоськими авантюрами докучали козаки татарам і туркам і деинде. Козаки вінницькі й брацлавські в 1576 році спалили Тягиню (Бендери). (Стороженко хибно думає, що тут мова про Тягинь на Дніпрі: в Тягині дніпровським тоді значнішої осади чи замку не було, а й самі подробиці слідства, очевидно, вказують на Тягиню дністрову, що звичайно служила одним з предметів козацьких набігів. — М. Г.). На Дніпрі «Шах, гетьман низовців» зимою 1576—1577 року погромив татарського посла, що їхав з Москви, забрав у нього «багато скарбу» і т. ін. Хан скаржився перед королем, жадав укарання козаків, інакше грозив повним розривом, а заразом козацькими зачіпками оправдував татарські напади на Україну, що йшли один по одним. За його словами, великий татарський напад на Поділля 1575 року стався тому, що царевич Аділь-Гірей не міг довше стерпіти

таиих иозацьиих приростей. На початквх 1577 роиу татари пройшли огием і мечем полудкеау Волинь, поробиаши страшекні спустошення: хан посиюваа, що се татари шуиали Шаха по тім погромі татарсьиого посольства — шпиряли за ним сиріэь по маєтностях князя Острозьиого, шуиаючи його, вле ие могли аідшуиати. (Думаю, що польсьиі політиии ие иоиче аірнли хаку, що то аін посилаа на Волинь татар по Шаха. — М. Г.). Під літо напали на Поділля і Східку Галичику. З початиом 1578 р. зноау апали на Волкнь, а маєтності Острозьиого, облягли його а Острозі під час весілля. Татарк закидали Острозькому, що головиі проаодирі козаччини знаходять у иього опіиу; иазали, що Шах в 1577 р. пограбуаав їхніх посліа за порозумінням з Острозьиим, і другий аатажои иозацьиий Ариоаськнй зимуааа зиму 1577—1578 р. а Кисаі, а аоєводсьиій столиці Острозьиого, а Шах у Немироаі, а маєткостях Збаразького. Острозький муска уайти а переговорк з татарами, обоа'язався, що аік проженe козаиіа з Низу і зробить з ними порядок. Заразом через посла свого хан рішуче жадав аід короля того ж самого — щоб татари мали спокій від иозакіа, бо іиакше нічого не поможуть і упоминии: хак не може стркмати своїх татар.

З свого боиу султак турецький, як зверхкки хака, уже першими своїми посольствами пригадуваа Баторію, як саоєму колишиьому аасалоаі й протегоаанцеві, щоб аін прибориаа козаиіа, поиараа проаииникіа і азагалі забезпечиа татар аід дальших зачіпои; іиакше сам султан аізьметься зробити порядои з иозаками. Козацькі иапади на Молдоау акилииали ща більше иевдоаолеиия на турецьиім даорі, і султая зноа такн стаанв жадання, щоб иороль або зробив спокій, або иоли ка те ке має скл, кехай представкть се султакоаі, і той аншле саої аійська на Украіку.

Все се праантельству польсьиому і спеціалько коаому королеаі Стефану Баторію, що аесиою 1576 роиу з'яанася а саоїм иоаім иоролівстві, не могло бути приємко. Баторій ціика добрі аідносиии з Туреччииою, хотіа мати спокій аід татар і туркіа на полудні, щоб заернути асі сили держаан на північ — проти гданських бунтівників і проти Москан, стаалячи боротьбу з нею ка першу чергу; хотіа заернути проти сього голоакого аорога й Орду. Він знаа, яи знала вся польсьиа суспільність, що татарське гоаорения, моаби то татарські напади аикликаються тільки козацьиими зачіпиамк, треба приймати вповні сиептичио. Він мусив таиож мати покяття про те, що зробити порядои а чорноморсьиих степах і укяти а руии козакіа — річ зоасім ке така легка, і у нього аириааються й пізніше заміткк, ккі поиазують, що аін а можливість сього заадаиии аірна досить слабио. На перші скарги хана аін аідпоаідаа старими опрааданиями, що над козаками ке має ніякої аласті — вони збирвються з земель мосиоасьиих, аолоських вбо з таких королівськкх підданих, що були засуджекі на смерть, а повтікалк до иозакіа, і татарські иапади збільшують їхнє число, бо багато людей удаються до иозаиів, стратиаши саоє майио в татарсьиих погромах, або мстичись за саоїх своиків, за жои і дітей. Король браа те на себе, що старости його замкіа не будуть приймати до себе козаиіа, будуть ловкти й иарати проаииикків, але там, де нема його замиів, яи на Задніпроа'ї (а таи само треба розуміти — і а чорноморсьиих степах), там нехай сам хан робить з козаиами порядки, кехай ловить їх і иищить — иороль проти сього нічого ке має.

Але хан зоасім аиразио аиазуаав на те, що иозацьиі аатажии перехоауються і проживають у маєтностях корониих иаиіа ка Уираїні, і починаа, ки ми бачили, робитк спраау з тими пакамп яа власну руку, не чекаючп королівської екзекутиаи. Королеаі через саоїх посліа аік радна те, що аже праиткиовано було в попередніх роках: азятк ліпшу частину козаччкии ка иоролівсьиу службу, а решту прибориати гострими поліційними розпорядженнями — заборонити їм жити по містах і селах на Уираїні, ие дааати їм поживи і аоєииих припасів і иарати ка смерть провиниииіа. І иороль обіцяв се спробуаатк, але зразом ке жалував сиептичиих замітои: иозаки мають порозуміння з москоаським праантельстаом, аід репресій поховаються а москоаські краї, а потім знову покажуться ка Низу — «допкльнуаати того неможливо там, в тих пустиняx». Король не може й ка майбутнє брати на себе аідпоаідальність за иизоаціа, особлиао супроти інтриг мосиовсьиих: мосиоасьие правительстао їм постановило наа́іть «якогось дніпровського воєводу», і аоно ж капустило їх ив Волощину.

Але треба було щось зробити... І такий характер роботи про око і має так розславлена пізніше Баторієва реформа. Відкладаючи, може, на пізніше, коли час і обставини дозволять ближче зайнятись українськими справами, основніше полагодження відносин до татар і заспокоєння полудневої границі, Баторій поки що повторив з деякими змінами попередні заходи Язловецького і правительства Жигмонта-Августа. Дарма, що сі попередні заходи показали свою повну безплідність; хан радив їх, Баторій повторював, припечатуючи для сильнішого враження від часу до часу кривавими екзекуціями над козацькими провинниками.

Державне козаче військо, організоване Язловецьким, за той час встигло, очевидно, зовсім розсипатися. В скарбових записках бачимо ще виплати для нього в 1575—1576 роках; на коронацію Баторія прибули й якісь козацькі делегати — може, того ж королівського війська. Але в роках 1576—1577 ніде не стрічаємо якихось звісток про се військо, і, очевидно, воно реально не існувало. Мабуть, неакуратність у виплаті грошей розстроїла його дуже скоро, а смерть його організатора Язловецького (що вмер в році 1575) довершила се; не фігурує ніде й настановлений Язловецьким козацький старший Бадовський. Баторій, сповняючи ханські ради й науки, мусив розпочати справу наново. Насамперед пригадав він Костянтину Острозькому його умову з ханом — іти на Низ і розігнати злодіїв козаків, а кого зловить — смертю карати; хану доручав він з свого боку, аби разом з князем Острозьким тим же розгоном козаків зайнявся. До пограничних старост вислав універсал з докором, що вони перетримують у себе козаків, дають їм поміч і висилають на татар, на майбутнє наказував не давати козакам ні притулку, ні помочі, ні запасів — селітри, олова, живності, а помогти князю Острозькому їх розгнати, і хто б до їх з тих «лотрів» прибіг — ловити і смертю карати. Для слідства і суду над призвідцями тих останніх зачіпок і нападів з сейму вислано воєводу люблінського Тарла з широкими правами; тільки з тої комісії нічого не вийшло. Тарло признав найбільш винним князя Острозького, бо з його земель найбільше козаків виходило, також з немировських маєтностей князя Збаразького. Але на його позви ніхто не ставився, і ніяких провинників Тарло не міг виловити, за виїмком якогось козла жертвенного, якого приволік із собою за браком чогось ліпшого. Се була сторона репресивна. Разом з Тарлом, одначе, король вислав свого агента Янчу Бегера вербувати козаків в королівську службу. Се було діло легше. В вересні 1578 року Янча приїхав до Львова до короля з відпоручниками козацькими — Андрієм Лихинським з товаришами, що були уповноважені козаками до переведення «постановлення» з королем.

Се нове «постановлення» і за формою, і за своїм змістом відновляло старий устав Августа. Про старий «почет», організований Язловецьким, і тут не згадується; козацький полк набирається наново, але з того ж контингенту і більш-менш на тих самих умовах — так представляє се новий королівський устав. «На верхнього начальника, на місце небіжчика вельм. Юр. Язловецкого, даємо їм кн. Михайла Вишневецкого, старосту нашого черкаського і канівського, і йому гетьман їх і інші начальники і також усі козаки (molojcy) мають бути послушні». На час московської війни визначається їм вища плата (по 15 злотих на рік і по каптану), «а пізніше доставатимуть те, що мали за покійного Жигмонта-Августа, короля, тим самим способом і з тими же вільностями, які тоді були». «Інші постанови, як щодо в'язнів, так і в інших справах, уставлені за небіжчика Юрія Язловецького, мають бути сповнювані».

Служба сих козаків має розпочатися від святого Миколая (6. XII. 1578 р.): тоді вони присягнуть на вірність королеві й послушність своєму зверхникові (князеві Вишневецькому) та на додержання своїх обов'язків. А власне: вони «не мають воювати Волоської землі ані чинити в ній жодних шкод ані розрухів, навпаки — всіх, про кого б довідалися вони, що хочуть то чинити, повинні будуть гамувати, ловити і бити як ворогів королівських і коронних; так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів тамошніх — шкод ніяких не чинити ані не позволяти чинити; цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всякої речі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами обов'язався служити нам проти неприятелів коронних, але мають давати нам знати про людей царських; взагалі будуть поступати відповідно до наказів наших, які їм дамо».

На знак того, що се військо королівське, козаки дістали велику королівську корогву, шовкову, з малюванням. Може, й ще щось, що пізніше входило в поняття військових клейнодів, як бубни, труби тощо.

Безпосереднім начальником козацьким — «гетьманом», як його називає сама королівська грамота, але, очевидно, не в значенні докладного титулу, був настановлений чи безпосередньо королем, чи князем Вишневецьким Ян Оришовський, шляхтич з тих, мабуть, що здавна компанували з козаками. Сам він зве себе «поручником» в значенні французького lieutenant (лейтенант) — помічника князя Вишневецького. «Писарем», а по-нашому більше скарбником і інтендантом настановлено згаданого вже Баторієвого агента Янчу Бегера.

Перепис козацького полку, вчинений 1581 року, в трохи незвичайних обставинах (по повороті козаків з московської війни), дає деякі ближчі подробиці про організацію сих королівських козаків — «козаків низових запорозьких і річних, що ходили на службу королівську до Москви», як називає їх перепис. На чолі стоїть Ян Оришовський, «поручник козаків низових запорозьких», при нім його рота з 30 чоловік (тут кілька шляхтичів, українців і поляків, судячи по іменах.— Олександр Мірейовський, Мик. Садковський, Станіслав Строжевський, Курбяк Шульжинський, Семен Копицький й інші). Потім іде п'ятсот козаків, поділених на десятки; на чолі кожного «отаман» (ataman), що входить в рахунок десятка (отже, десяток складається з отамана і дев'яти козаків). Інші достойники, очевидно, криються в тій прибічній роті Оришовського. Більша половина козаків мають прізвища від своїх міст або пояснення щодо свого походження, і се кидає цікаве світло на склад сеї козаччини. Щоправда, на нім, очевидно, сильно відбився побут сього козацького полку на білоруськім театрі війни й перехід через білоруські землі. Не тільки величезне число козаків з глибоких білоруських земель (Могилева, Гомеля, Бихова, Мстиславля, Полоцька, Вітебщини — всього понад 90), а й цифра людей з прип'ятського Полісся (понад 50: троє чорнобильців, 17 мозирян, 11 брагинців, 10 з Давидгородка, 13 з Турова, троє з Пінщини. Хоч з сих міст і околиць ходило здавна багато людей на уходи, але й тут мусимо рахуватися з переходом війська через Білорусь і комплектування його в білоруських краях. — М. Г.), з країв московських, литовських та польських, хоч самі по собі й невеликі («московитян» і людей з московських країв 24, литвинів, або людей з литовських міст 9, людей з польських країв 10 та кілька, 3—4, з виразними польськими іменнями, окрім штабу Оришовського. — М. Г.), правдоподібно все-таки значно побільшені завдяки сим спеціальним обставинам порівняно з тим складом козацького полку, а яким він був навербований на Україні.

Взявши за дужки сі елементи, роздуті спеціальними обставинами, в яких комплектувався полк під час кампанії й по ній, маємо такі цифри, що дадуть нам поняття про більш нормальний склад козаччини: з Київщини 70 (найбільше черкасців — 26, 14 канівців, 12 киян, 8 білоцерківців, четверо острян, четверо з київсько-брацлавського пограниччя); майже стільки ж волиняк (74) — тут звертають на себе увагу великі цифри з полудневої Волині з маєтностей Острозьких — з Дубенщини щось 15, з Костянтинова 8, Острога 6. (Пригадаймо собі реляцію Тарла, що найбільше козаків виходить з острозьких маєтностей. — М. Г.). З інших українських країв, розуміється, значно менше — з Брацлавщини й Поділля разом коло 20, з Галичини 12, з Холмщини й Підляшшя 8. Хоч означення маємо не при всіх і вони мають, розуміється, до певної міри характер випадковий, але сі цифри мають безперечне значення. Поруч киян і волинян та менше численних вихідців з Західної України припустимо і в нормальних відносинах значну домішку поліщуків і білорусинів, дещо людей з московських країв, крихту поляків. Інші домішки незначні (один німець, один серб, один татарин, один кафинець, два п'ятигорці — може, котрий з них «п'ятигорський черкес»). Домінує стихія українська, з білоруською домішкою.

Вертаємось до самої реформи.

Осідком козацьким, його офіціальним володінням стає Терехтемирів з своїм старим монастирем Зарубським, наданий Баторієм козакам на шпиталь для ранених і неспосібних козаків. Пізніша комісарська постанова (1617 р.) жадала від козаків, щоб Терехтемирів служив тільки шпиталем, а не збірним місцем козацьких куп — се вказує на роль Терехтемирова в дійснім козацькім житті як їхнього

воєнного центру і збірного пункту, арсеналу й офіціального осідку, як описував його в 1620-х роках Собеський, а в 1630-х Пясецький.

Поняття вольностей козацьких, визнаних правительством Баторія і глухо згаданих тільки в його уставі, з відкликанням до постанов Августових, розвиває його грамота з 1582 року, видана до українських воєвод і старост наслідком жалів козацьких на порушування їхніх прав. Козаки скаржилися, що сі уряди присвоюють собі юрисдикцію над ними (поза урядом і зверхністю їхнього старшого), арештовують їх, саджають до в'язниці без усякої причини, вимагають на них «обвістки», колядки й інші податки, забирають майно по умерших козаках, «поминаючи їхніх приятелів і рідних». Все се, як ми знаємо, були старі практики; се доходи з козаків, практиковані старостами ще з першої половини XVI століття, але тепер козаки не хотіли їх більше признавати, покликаючися на вільності, признані їм королями, і Баторій став на їхньому становищі. Він наказав урядам українським, щоб вони більше не розтягали своєї власті й юрисдикції «над тими козаками низовими, а особливо котрі побирають платню від нас, а мешкають в містах, містечках і деінде». Не вільно брати козаків і до в'язниці садити без відомості їхнього старшого, поставленого над ними від короля; не вільно судити їх безправно в звичайних справах, окрім вини в убивствах і насильствах — тільки таких, за порозумінням з козацькою адміністрацією, можна карати на підставі загальних компетенцій уряду свого; не можна брати податків і вимислів ніколи, ані забирати майна по умерших, поминаючи його рідних, або кому небіжчик подарує.

Очевидно, і ся грамота розвиває тільки принципи козацького імунітету, проголошеного реформою Язловецького. Характеристично, що й тут, як і в грамоті 1572 року, сей імунітет хоч ближче признається козакам королівським, взятим на службу, але не виключено, [що] король не вважає можливим відмовити його цілій козаччині. Се на перший погляд стоїть в дивній суперечності з замірами Баторія, але почасти толкується традиціями реформи Язловецького, почасти тим, що в тім часі як Баторій видавав сю грамоту, він користав у своїй московській кампанії з услуг далеко ширших і численніших кругів козацьких, а не самої тільки горстки козаків реєстрових.

І так Баторієва реформа в сумі не вносила в козацькі відносини майже нічого нового порівняно з реформою Язловецького, а тільки повторювала і де в чім розвивала норми й практики, зложені попередньою реформою. Де в чім Баторієва устава був навіть менше корисний для козаччини. Наприклад, замість безпосередньої залежності від гетьмана коронного вона піддавала козацьку старшину під власть черкаського старости, що більше, ніж хто з українських урядів, звичайно давав козаччині відчувати свою тяжку руку. Самі вольності козацькі передовсім були цінні тим, що виймали козаків з власті сього українського віце-короля, а встановлення його козацьким шефом давало привід йому до різних претензій. Можливо, що скарги козацькі 1582 року були тим і викликані, що Вишневецький і його агенти, опираючись на зверхніх правах його над козаччиною, почали відігрівати старі драчі і претензії. Корисніший для козаччини устав Язловецького був і тим, що він сильніше підкреслював одноцільність усеї козаччини, реєстрової й нереєстрової, бо зводив власть старшого над цілою козаччиною без різниці і тим самим ще повніше, ніж се робить Баторієва грамота, припускав всю козаччину до козацьких вільностей. (...Як ми бачили, Баторій поновляв і стверджував козацькі вільності, признані реформою Язловецького, а Кішка (у петиції) просив потвердження Баторієвих листів, а не їх зміни... Козацького «сословія» тоді не було, але... Баторієва реформа в ряді інших вплинула дуже сильно на сформування козацького стану... — М. Г.).

Та дарма, Баторієва реформа покрила, як новіша, пам'ять попередньої, Августової, тим більше що від тої в руках козаків, скільки знаємо, не лишилося ніяких привілеїв, від Баторієвої зісталися. Згадана вище його грамота 1582 року про козацькі вольності має на собі цікаву замітку, що вона подавалася пізніше козаками на доказ вольностей, наданих їм королем Стефаном (з козацької кореспонденції можемо вказати на бажання козацькі, предложені Кішкою в 1600 році, де він, між іншим, просить «поправи», себто поновлення, мабуть, грамоти короля Стефана «в справі відумерщини наших»). Отсі «вольності» —

козацький імунітет, визнаний козаччині Баторієм і засвідчений документами, які пізніше зберігалися в козацьких колах, були з погляду козацької еволюції найцікавішим з усього, що дала козаччині Баторієва реформа. Але, крім неї, й деякі інші конкретні факти, як надання клейнодів і козачої резиденції — Терехтемирова, послужили основою пізнішої Баторієвої легенди, і вона в традиції XVII століття стає ерою в козацькім житті. Від Баторія ведеться традиція різних практик і порядків козацьких; зовсім неприхильний до козаків в дійсності, він виступає в сій традиції як патрон козаччини, віщун її будучої слави, і Твардовський, прославляючи нову Українську річпосполиту, утворену Гадяцьким трактатом, бачив у ній здійснення Баторієвих пророкувань:

W czym nie próżna owa
Żartem praktykowana wróżka Stefanowa,
Że kiedyś z tych łotrzyków rzecz bydz pospolita
Miała wolna.

У чому не марна ота,
жартома практикована Стефанова ворожба,
Що колись із цих лотрів (розбишак, розбійничків)
[створена] річ посполита
Мала б бути вільна.

(З старопольської).

В писаннях козацьких істориків XVIII століття ся Баторієва легенда знайшла дальший розвій, в історіографії XIX — наукоподібні форми, і в такім наукозованім оповіданні про те, як Баторій організував козаччину, уставивши шеститисячний реєстр, сформувавши козацькі полки і утворивши пізнішу систему козацької управи,— дожила до кінця сього століття.

Се були побільшення, а властиво, непорозуміння щодо тих напрямів, у яких реформи, старша Августова і новіша Баторієва, впливали на сформування козаччини. В напрямі чисто воєнної, формальної організації вплив був не особливий і не важливий. Можна піднести хіба деякі другорядні явища, як появу п'ятисоткого полку як вищої організаційної одиниці: вона може вести свій початок від Баторієвого набору, і ми з такими п'ятисотенними козацькими полками, не королівськими, а вільними, запорозькими, стрічаємося потім, в 90-х роках. Се були подробиці менш важливі, але згадана вище козацька петиція 1582 року до короля, де козаки протестували уже проти «прав їхніх порушень, проти того, що місцева адміністрація претендує на власть і юрисдикцію над козаками, хоче побирати з них дані й податки, прикладає до них старі практики місцького життя і т. д. — показує нам ту властиву сферу, де робили переворот правительствені реформи: в сфері суспільній. Перед нами не загальна скарга людності на місцеву адміністрацію й її кривди, як ми бачили давніше, а спеціально козацька верства, що вже відокремилася на грунті прав і привілеїв, визнаних їй правительственими реформами,й крок за кроком робитиме все дальші й дальші виводи з визнакої їй позиції в напрямі повної емансипації, повного імунітету.

В сфері внутрішньої організації реформи мали те значення, що тим козацьким імунітетом зробили в рамках державності польської порожнє місце, вільну від польського панського права сферу, де українська стихія могла знову кристалізуватися відповідно до своїх традиційних, сливе іманентних. Значення, отже, виключно майже негативне.

Далі буде

ШЕВЧЕНКІВСЬКА СЕРІЯ ВАСИЛЯ ЛОПАТИ

НАШ ВИСТАВОЧНИЙ СТЕНД

Вгорі:
В. Лопата. «Неофіти»
В. Лопата. «Невольник»

Тарасу Григоровичу Шевченку судилося не тільки сягнути найвищих злетів світової поезії, а й заливсти підвалини критичного реалізму в образотворчому мистецтві Росії та України. Як справедливо зазначає відомий український мистецтвознавець Платон Білецький, «графічні та живописні праці Шевченка належать до небагатьох явищ світового мистецтва, які залишаються назавжди безцінним матеріалом для розуміння умонастроїв класових колізій, що визначали на кожному історичному етапі загальний прогрес всього людства, а не лише окремої нації чи країни».

Його неповторна, емоційно напружена графічна серія «Притча про блудного сина» не знає аналогів в образотворчому мистецтві Європи тих часів. Уперше в живопису та графіці Шевченко звернувся до народних мотивів не як спостерігач, інтерпретатор, а художник плоть від плоті свого народу, революціонер-демократ, який бачив у перипетіях минулого й сучасного непримиренну боротьбу за національну і соціальну справедливість. Вплив Шевченка на подальший розвиток українського мистецтва неоціненний, насамперед в його орієнтації на реалізм і народність.

У цьому зв'язку видається доречним розглядати творчість художників, котрі зверталися й звертаються до шевченківської тематики, не тільки виходячи з його поезії, а й широко осмислюючи спадок великого мислителя, філософа, революціонера, а також видатного майстра образотворчого мистецтва, академіка гравюри,— за офорти це високе звання було присуджено в Росії уперше.

Демократичність спонукала Шевченка віддати перевагу гравюрі навіть перед живописом, яким він займався самовіддано в Петербурзькій Академії мистецтв і досяг значних успіхів, був удостоєний срібної медалі. «Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером — значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе, значит быть распространителем света истины»,— писав він у своєму «Журнале» на одинадцятому році солдатського заслання, коли стало відомо про його звільнення.

Значною мірою така багатогранність рідкісно обдарованої натури, безкомпромісність його творінь спонукають художника, що взявся ілюструвати «Кобзаря», ретельно зважити свої сили й можливості, а наважившись, віддатися роботі цілком, «пережити» розумом і відчути всім серцем геніальний твір Шевченка, уникаючи фальші й надуманості.

Шлях київського графіка, заслуженого художника УРСР Василя Лопати до осмислення й «перекладу» на мову гравюри «Кобзаря» закономірний і водночас досить складний.

Закономірність — в органічній близькості йому з дитинства подій і героїв, оспіваних Шевченком. Через багато років Василю Лопаті, за плечима якого було художнє училище і столичний вуз, майстерні Академії мистецтв СРСР з неординарними особистостями вчителів — Василя Касіяна та Михайла Дерегуса, не довелося «відкривати» Тараса Шевченка. «Гайдамаки» прочитав іще в ранньому дитинстві, яке минуло серед чарівної природи Чернігівщини в селі Нова Басань, що на березі невеликої мальовничої річки Недри. Тут учився в школі, яку, до речі, на початку століття кінчав Павло Тичина. Тут його мати, солдатська вдова, та старенька добра бабуся в тяжкі повоєнні роки привчали до праці й любові до рідної землі. Отут він уперше відчув силу і мудрість слова Гоголя та Шевченка, Лесі Українки та Івана Франка. Звідси витоки натхнення художника, різцем якого створені оригінальні гравюри — ілюстрації до безсмертних творів класика української літератури і сучасних.

Складність, як і будь-який геніальний твір, «Кобзар» щоразу висвічує новими гранями. Знайти «свій» ключ до розгадки таїни — завдання не з легких. Тим паче це складно, коли своє вагоме слово сказали імениті попередники: Опанас Сластьон, Іван Їжакевич, Василь Седляр, Василь Касіян, Володимир Куткін і, нарешті, Олександр Данченко, офорти якого до «Кобзаря», виконані у 80-і роки, підтвердили майстерність одного з найталановитіших художників історичної тематики.

Хоча ще студентом він намагався робити замальовки на шевченківські мотиви, біля «Кобзаря» Василь Лопата заходився вже сформованим художником зі своєю творчою індивідуальністю, що увійшов у радянську книжкову графіку як майстер широкого діапазону, інтересів та пристрастей. Його завжди хвилювали події значні, характери неординарні, сильні особистості, котрі лишили в історії народу, в літературі невитравний слід. Тому не дивно, що, починаючи від дипломної роботи — сріблястих, поетичних,

В. Лопата. «Єретик»

вишуканих ксилографій серії «Українські народні думи», — шлях до «Кобзаря» пролягав цілеспрямований, позначений суворим відбором тих літературних джерел, які глибиною і щирістю імпонують його світосприйманню.

При тому всі його роботи, виявляючи творчий феномен конкретного майстра, відзначаються водночас міцним бездоганним ремеслом, композиційною довершеністю, витонченістю почуття ритму і надто м'якістю, співучістю вільноплинної лінії, що переходить в орнаментальне начало,— кожна з них — старанно зважений зображальний еквівалент літературного образу. Йому важливо, говорячи словами В. Фаворського, оформлюючи книгу, «відповісти не тільки на сюжет, а й на стиль літературного твору».

Але як бути з Шевченком? «Кобзар» не поема, написана водночас. Це не просто твір, нехай навіть геніальний. Тут нема єдиного сюжету, єдиного стилю. Це, як сказав якось художник, сама Біблія українського народу, а його алегоричність так тісно переплетена з реальністю, минуле з сучасним, що відповідь можна знайти на будь-яке питання, що тебе хвилює. Тут історія і естетика, світосприймання, філософія цілого народу. Тут його трагедія й невичерпна сила, віра в неминучість добра і справедливості. Тут його жива душа — пісня.

Звичайно, охопити весь складний світ такого твору художник несила. І подібна спроба не мала б успіху. Мелодика шевченківського вірша, ритмічна віртуозність, довершеність кожного рядка, різноманітність віршованих розмірів, інтонацій, його вміння поєднати різні думки й емоції, живі природні переходи від трагічного до ліричного, від буденного до філософського — все це ставить перед художником надзвичайно складне завдання, розв'язати яке він спробував пошуками адекватних графічних форм, взявши за основу естетичне начало. В. Лопата обирає шлях, спираючись на свій багатий попередній досвід, знаючи свої сильні сторони й намагаючись максимально скористатися ними. Глибока народність поезії Шевченка створює закономірну паралель зображального ряду, пройнятого поетикою народної творчості, як це було, скажімо, ще в «Думах», в ілюстраціях до творів Лесі Українки, до балад. Художник так само використовує засіб монтажності в одній гравюрі різночасових і різнопросторових подій, засіб не новий сам по собі, нині широко вживаний, що спадає інколи навіть до ребусів, та в прагненні до композиційності доведений ним до цільного сприйняття бачення й зображення. Він пильно стежить за гармонією й досконалістю форми, зважує всі елементи: строго розташовує їх у площині аркуша, підпорядковує один одному й узгоджує із загальним ритмом гравюри, зберігаючи стилістичну та образну єдність. Художник вміє знайти ту необхідну міру, завдяки якій не руйнується цілісність твору, та він сповнюється безліччю подій і асоціацій, образ сприймається багатогранно.

Зовні безсторонньо, мовби відчужено він будує образ, уникаючи спонтанності, випадковості. Та це не педантизм і не споглядальність. У нього свій спосіб трансформації емоцій на чистий аркуш, що визначається особливою небайдужістю до форми, до завершеності, бездоганності рисунка, до м'якої, струмливої лінії, емоційної пружності форм. І коли все ж іноді ця уявна відсутність глибокої душевної співпричетності призводить до певної холодності, раціоналістичності, то там, де міру збережено, де «побудованість» доповнена максимальним використанням графічних можливостей у даній зображальній системі, художник досягає справжнього ефекту, твір наближається до досконалості. І таких гравюр більшість.

Виникає ще одна паралель, про яку мова була напочатку. Працюючи над «Живописною Україною», Шевченко, як відомо, звертався до народної графіки. Вплив народного мистецтва на творчість В. Лопати беззаперечний. Певно, в своєму плані, переосмислений... Натяк на зв'язок зі спадком Шевченка-графіка відчувається і в тому, що Василь Лопата вводить у гравюри до «Кобзаря» прозорий палевий колір, який нагадує шевченківські сепії. Ця, на перший погляд, незначна деталь не лише допомагає йому поглибити «живописність» ілюстрацій, розмежувати «реальне» й те, що виринає в пам'яті, уві сні, а й подолати часову відстань, при яскраво вираженому сучасному трактуванні немовби ретроспективувати зображення.

Усі без винятку роботи позначені технічною віртуозністю штриха, гнучкою пластикою лінії. Вони витончені, гарні, іноді навіть на шкоду показу характерів, індивідуальності героїв. Створюється враження, що

В. Лопата. «Хустина»

ватор і не прагнув до глибокої психологізації через яскраво виражені зовнішні портретні характеристики персонажів. Образ він створює всією сукупністю складових графічного аркуша.

Умовно гравюри можна поділити на «панорамні» розворотні та сторінкові. Перші графічно-оповідальні, що при всій своїй стислості й щільності зображення широко охоплюють події чи є акцентними за емоційною напругою. Як правило, це багатофігурні композиції. У них активно використовується монтажний засіб, що дає можливість показати образи одразу ж у декількох іпостасях.

Сторінкові здебільшого монообразні, хоча серед них є й такі, в яких тісно пов'язані між собою декілька персонажів; у них окремі яскраві епізоди сфокусовані на персоніфікації героїв, максимально наближених до глядача. У графічному втіленні задуму і в тих, і в тих художник удається до широкого арсеналу засобів зображення, таких як асоціативність, гіпербола, метафора, алегорія.

Казковість, нереальність, деяка сомнамбулічність, чи що, того, що відбувається, відчутні вже в першій гравюрі — ілюстрації до «Причинної». Русалки, що мовби у невагомості кружляють у плавких рухах місячного танка, чарівним колом заманюють в безодню небуття героїню, котра не діждалася судженого. Та реальний дуб з могутнім стовбуром і вінцеподібною кроною, хвилі Дніпра, освітлені примарним сяйвом місяця, що ллється, як музика Шевченкового вірша, й зачаровує таємничою мелодією. І вже в третьому вимірі — козак і дівчина, зображені в іншій просторовій площині навіки з'єднаними смертю.

Художник так вправно членує зображення, уникаючи при цьому подрібненості, відірваності частин одна від одної, що гравюра сприймається в гармонії цілісного зорового образу й цілісності кожної з її складових. При цьому йому вдається поєднати, здавалося б, несумісне: широкий епос і м'яку лірику, трагізм змісту й рафіновану декоративність, естетичну основу форми своєї графічної оповіді. Так, в ілюстрації до «Катерини» він імітує триптих, кожна з частин якого немовби відокремлена сцена: ліворуч героїня, чарівлива у своїй юній безпосередності, в осяянні першого почуття, та вже тривожно-задумлива,— в саду біля криниці; в центрі — драматична сцена вигнання її з маленьким Івасем з рідної хати; праворуч — вона вже в дорозі, яка веде до трагічної розв'язки. У музичному, ритмічному русі, начеб на мить припиненому, застиглому, в його недомовленості художник знаходить ту грань умовності, завдяки якій глядачеві надається можливість розгорнути в образній уяві, продовжити дію. Окремою деталлю, натяком, ненав'язливим уточненням він поглиблює сприймання, вирішуючи водночас завдання суто композиційне. У даній ілюстрації такою, скажімо, є вдало знайдена силуетна тінь Катерини, яка охопила у відчаї руками голову,— між лівою та центральною частинами гравюри, які ця ж тінь з'єднує за задумом і зорово, будучи сполучною ланкою.

Така багатоступінчатість оповіді характерна і для ілюстрацій до «Невольника» — сценя проводів козака в путь-дорогу та його повернення сліпим бандуристом з турецької неволі; «Наймички» — триєдине зображення: героїня залишає немовля біля тину заможної бездітної сім'ї; виховує його як наймичка у цій родині; повідавши таємницю вже дорослому синові, помирає, та інші.

У гравюрах чітко простежуються ліричне, драматичне та героїчне начала. Та, як у житті, у народних думах, як і в поезії Кобзаря, вони у взаємодії, взаємопроникають. Особливо це яскраво виявлено в ілюстраціях до «Хустини», «Ой прикинули сірі гуси...», де ритм вірша, речитатив вторує співам бандуристів і кобзарів, да образи, як і в піснях народних, просвітлені глибоким почуттям і невдаваною щирістю. У цих коротких, гранично стислих баладах, що вражають величезною ємкістю вміщеного в них історичного й емоційного матеріалу, художник знаходить закладені уже в них самих широкі зображальні можливості, оскільки кожен шевченківський рядок — це великої сили образний заряд.

В. Лопата вміло і тактовно оперує насиченістю штриха, чорною та білою площинами. Темна пляма, густий колір забарвлюють аркуші, на яких відбиваються важкі, трагічні моменти. Біла площина, світлий штрих переважають у гравюрах, що показують події радісні, що явилися поетові чи його героям у спогадах, мареннях і мріях. Як, наприклад, у гравюрі «І досі сниться...», де художник слідом за Шевченком, не мудруючи лукаво, дослухаючись до тихих, потаємних струн душі, зображує елегійно-ідилічну картину щастя: вмиротвореного дідуся з онуком на руках, молоду щасливу матір, призахідний круг сонця, що освітило безшелесне листя могутнього старого дерева, і над усім оцим з розпростертими крилами лелеку з пташенятами — уособлення самого життя.

Висока духовність, чистота почуттів героїв світлими, немов опромінениими внутрішнім сяйвом силуетами, піднесеними над трагічними подіями, лейтмотивом проходить крізь усю цю велику оригінальну серію, багато з гравюр якої можуть бути самостійними станковими творами. Втім, деякі з них, з трьох боків облямовані ажурним сріблястим орнаментом (досить віддалений парафраз деяких гравюр Володимира Фаворського, творчість якого художник особливо шанує), експонувались на виставках як окремі роботи на мотиви поезії Т. Г. Шевченка. Це вже згадувані «Причинна», «Невольник», а також «Тополя», «Гамалія», «Ой три шляхи широкії...», «Неофіти» тощо.

Серія близька до завершення. Увага до деталі, скрупульозність, з якою художник опрацьовує кожен сантиметр площини, доводячи до відточеності кожен впевнений порух різця, і при тім масштабність, насиченість дії, образна змістовність привернули увагу багатьох поцінувачів доробку В. Лопати, зразком для якого є творчість таких видатних представників вітчизняного мистецтва, як Леонтій Тарасевич, Георгій Нарбут, Володимир Фаворський, Георгій Якутович. Хочеться вірити, що художникові стачить сил і хисту гідно завершити серію, втіливши в ній свій глибокий задум. І тоді з'явиться «Кобзар» ще в одному незвичайному, оригінальному, високохудожньому графічному прочитанні — книга, яку, за словами Олеся Гончара, «народ український поставив на перше місце серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів».

ІГОР БУГАЄНКО

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.
Рукописи обсягом до одного аркуша не рецензуються і не повертаються.

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 3. 1989 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.
Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радяньский пысьмэннык», 252054.
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Украина», 252047. Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 23.12.88. Підписано до друку 16.02.89. БФ 39091 Формат 70×108/16. Папір книжково-журнальний. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 22,05 умовн. фарбовідб. 23,42 обл. вид. арк. Тираж 41193 прим. Зам. 06550. Ціна 1 крб.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-36-00.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

В. Лопата. «Гайдамаки» («Встала весна...»).
Ілюстрація до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка